सद्दा
प्रमा
श्रेतिः
१

निष्ठकालत्वद्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यत्वं जन्यसमवायावच्छिन्नजन्यतावदनुमितिनिरूपितजनकताव
त्वेनेन्द्रियत्वाद्यवच्छिन्ननिरूपितव्यापारतापत्तेरिन्द्रियत्वावच्छिन्नानुमितौ करणतापत्तिवारणाय तद्धर्मावच्छिन्ननिष्ठत्वस्य
तद्धर्मावच्छिन्नत्वेन विशेषणदलघटकप्रथमजनकत्वं विशेषितमिति वाच्यं इन्द्रियत्वावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यतावान्
यः प्रत्यक्षात्मकपरामर्शस्तन्निरूपितस्य व्याप्तिविशिष्टवृत्तित्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकत्वस्य व्याप्तिज्ञाने न तथा
यादिन्द्रियत्वेनानुमितिकरणतापत्तेस्तादवस्थ्यापि वारयितुमशक्यत्वात् न च विशेष्यदलघटकजन्यतावत्वेन फलमु
पादेयं तथा च तादृशजन्यतावन्निरूपितजनकत्वं तत्फले प्रति व्यापारत्वमर्थः तेन परामर्शे निरूपितजनकतावतो व्या
प्तिज्ञानस्यानुमितिं प्रति व्यापारत्वप्रसंग इति वाच्यं तावतापि फलस्य व्यापारतापत्त्यनिवृत्तेः तथा हि कपाल
संयोगत्वावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यतावतो घटस्य तादृशजन्यतावद्घटनिरूपितजन्यत्वं जन्यसमवायावच्छिन्नजन्य
तानिरूपितकालत्वद्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नजनकताश्रयत्वं निराबाधमेव तथा च कपालसंयोगादेः करणतापत्तिः एवं प्रत्यक्षा
दाविन्द्रियसंयोगादेः करणतापत्तिरूप इति चेदुच्यते तद्धर्मावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यतावच्छेदकावच्छिन्नजन्यतानि तो ५
रूपितजनकत्वं विशेष्यदलार्थः तथा च कपालसंयोगत्वाद्यवच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यतावच्छेदकं घटत्वं तदवच्छिन्नज
न्यतानिरूपितजनकत्वं न घटस्येति न दर्शितदोषावसर इति तादृशजन्यतावच्छेदकयद्धर्मावच्छिन्नजन्यतानिरूपितं जन
कत्वं तद्धर्मावच्छिन्नं प्रति व्यापारत्वं तेनेन्द्रियत्वावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यतावतो व्याप्तिप्रत्यक्षस्य तादृशजन्यता
वच्छेदकं यत्प्रत्यक्षत्वं तदवच्छिन्नजन्यतानिरूपितव्याप्तिविशिष्टप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नजन्यता निरूपितजनकत्वस्योपनयविधयाश्रयत्वेऽपि

रजितत्वा समवायिवृत्ति द्वित्वसंयोगव्यापारात्मनेनव्यापारं प्रत्यक्षकरणे पश्चान्निरूपयतो मूलस्येदं प्रथमतो व्यापा
राभिधानमनुचितमिति निःशंकां निरसितुं पश्चान्निर्दिष्टमपि करणं प्रथमतो निरूपयति व्यापारवत्कारणमिति पर
मर्शोऽव्यापारश्चेति तज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजनकत्वं व्यापारत्वं तत्पदे कारणत्वेनाभिमततत्पदे व्यापारस्य परा
मर्शादेः स्वव्यापारकत्वेनाकरणत्वापत्तिवारणाय सत्यन्तं अनुमितेरपि व्यापारत्वापत्त्या तदापत्तिवारणाय विशे
ष्यं नच व्याप्तिज्ञानत्वेन परामर्शस्यापि करणत्वापत्तिः तस्यास्मृतत्वेनैवाव्यवहितमिति वाच्यं तत्रापि द्रव्यादिद्वारमकारण
द्रव्यत्वसंयोगादेः करणत्वापत्तिवारणाय तज्जन्यसंयोगलभ्यात् अथ व्याप्तिप्रसंगभंगाय जनकताविशेषसंस
र्गेणैव व्यापारत्वं तस्य करणत्वं तद्गुणद्वारकत्वात् रूपत्वसंयोगादेर्लाघवात् आत्मसंयोगेन स्वासिद्धत्वसत्त्वात् तत्र नातिप्रसंग
इति चेन्न स्वजन्यत्वजन्यजनकत्वघटितकिञ्चित्करत्वस्य करणतावच्छेदकव्यापारलक्षणावच्छिन्नजनकताघटितद्वित
टकत्वात् नचवक्तृज्ञानीयार्थस्य जनकतापर्यवसितत्वात् तद्घटनादवश्यमपि तत्र वाच्यं संबन्धसामान्यस्य तदर्थत्वा
विवक्षितत्वात् अथ जन्यत्वाघटितं प्रतिकालत्वादिना सामान्यकारणतामादाय यदि विरमकारणावच्छ
संयोगादौ दण्डत्वादिना प्रसंगोऽव्यापारः नच करणतावच्छेदकत्वेनाभिमतं धर्ममुपादाय तद्धर्मावच्छिन्नजनकतानि
रूपितजन्यत्वेऽपि तद्धर्मावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यतावच्छिन्नजनकत्वं तद्धर्मावच्छिन्नस्य व्यापारत्व
मिति विवक्षणीयं कपालसंयोगादौ कपालसंयोगत्वावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यता विरहान्नातिप्र
संगः इन्द्रियत्वावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यतावत्त्वं प्रत्यक्षात्मकज्ञानत्वे इन्द्रियसत्ताघातप

१ त्मनो ज्ञाने प्रतिकरणत्वापत्तिरात्ममनोयोगादेर्व्यापारत्वसत्त्वादेवं मूर्त्तानां क्रियाद्वारा संयोगादिकं प्रतीत्यादिकमपाल्लं ...

गदा प्रमा प्र. टि. २

व्याप्तिस्थापतेः एतेनौ पदार्थे विभागस्य व्याप्यत्वाविरहात् न च क्रियात्वावच्छिन्नसमवायिकारणताया: आत्मादिकत्वेन
तु त्मत्वावच्छेदकतया क्रिसमवेतत्वादेरपि तथात्वात् न चैवमात्मत्वं न आत्मत्वावेत्सीत्यापत्तेनुपपत्तिरिति वाच्यं देहत्वस्यापि
व्यापतेः केचित्तु फलायोगव्यवच्छिन्नं फलोपधायकं वा कारणं करणं चरमकारणं वा यवसंयोगादेरेव यथा विनिश्चितानादौ चा
त्मनः करणत्वानापत्तिः न चैवं कुठारादेः करणत्वापत्तिरिति वाच्यं उपधेयसंकरेपि पार्थैः कृतेनकरणत्वादेरसंकोचदीषात् अ
त्मानमात्मनावेत्तीत्यादौ तथैव संगतेः अत एव विवदातः कारककविभक्तयो भवन्तीति प्रवादः निमित्ते तत्प्रयुक्तं चेत्तु
रादीनामिव तत्संयोगादीनामपि प्रतिकरणत्वे नप्रमाणत्वापत्तेरित्याहुस्तेन्ना नाकरणकज्ञानत्वं प्रत्यक्षलक्षणं संभवतीति
स्यात् विशेषणतावच्छेदकज्ञानादेरपि तत्स्यथावविशिष्टबुद्धि द्वारा विशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्यक्षं प्रति करणत्वात् धारावाहिकस्थलेऽप
१०८ यमादेर्द्वितीयादिकं प्रतिकरणत्वात् नित्यप्रत्यक्षत्वापत्तेरित्युक्तत्वात् तस्य तद्गुणत्वासंभवात् यदि च दर्शितस्थले तस्य व्यापारत्वेन ७४
७६ प्रत्यक्षलक्षणमिति विभाव्यते तदापि कालादिकारणतामपि फलोपधायकता वाधेन कालेनष्टं कोती त्यादि प्रतीतिप्रामा
ण्यापत्तिरशक्यपरीहारैव स्यात् अयोग्यसर्पिनसंशाधारणं प्रवेश्यतद्वारा गीयमिति वेदमपि प्रागभावेन घटं करोतीत्यादिप्रती
तिप्रामाण्यं तु निवारमेव तदनुपगमेपि दण्डनाशेन घटान्नव यवगुणेनावयविगुणोत्पत्तौ मेरेनरचा घटनद्वारेन चदंज्ञाना
तीत्यादीनां तथा भावोदुर्निवार इति विभावनीयं परेतु व्यापारसंसर्गावच्छिन्नं कारणत्वं करणत्वं प्रत्यक्षे चेन्द्रियाणां
स्वव्यापारसंयोगादिनानुमित्यादौ व्याप्तिज्ञानादेः परामर्शादिना स्मृत्यादावनुभवादेः संस्कारादिना व्यापारेण संसर्गेण कार
णत्वमवछिद्यत इति तेषां करणत्वमभ्यादर्त्तं तत्र न तादात्म्ये नैव ज्ञानादिकं प्रतिकारणत्वैताहशकारणताविरहे पिदण्ड
नस्थले रतीयादर्शितरीत्यैवोपपादनीया न चैवं श्रोत्रेन्द्रियस्याजन्यतया व्यापारता विरहात् समवायेनैव संसर्गेण शब्दप्रत्य

नानुमितिंप्रति व्यापारतापत्तेः नचतादृशजन्यतावच्छेदकधर्म्माप्रसिद्धावच्छेदकताकसंबंधेनजन्यतायांनिवेशपशक्त्यावारणे
ऽयंदोषइतिवाच्यं व्याप्तिज्ञानजन्यतावच्छेदकतन्हेतुकतन्साध्यानुमितित्वस्यपक्षविधयतायाधिकवृत्तितयातदवच्छि
न्नपरामर्शजन्यतावच्छेदकत्वधर्म्माप्रसिद्धिरित्तेनपरामर्शस्यव्याप्तिज्ञानव्यापारतानुपपत्तेःधर्म्माप्रसिद्धिनिवेशासंभ
वात् एतेनकुलालस्यव्यापारतापत्यानतापित्वे दंप्रतिकरणतापत्तिरित्यपिसमाहितं घटकुलालौ प्रत्येकेनहूपे
णजनकतावित्द्धात्तवसमतिकुलालत्वेनप्रतिमनुष्यत्वेनपुंस्त्वेनवाजनकत्वात् नत्वेवंकालत्वाद्यवच्छिन्नका
रणतानांव्यापारत्वाघटकत्वेवातिप्रसंगभंगेनकरणलक्षणेनिवेशितस्यासाधारणरूपकारणविशेषणस्यप्रयोजनक
तापत्तिरितिचेन्नजन्यताद्यवच्छिन्नप्रतिकुलालत्वादिनाकरणतानांवारणप्रयोजनकत्वात्तथाहि कालत्वावच्छि
न्नकारणतानिरूपितकार्यतावच्छेदकजन्यत्वेतदवच्छिन्नजनकतानिरूपितजनकत्वेकालत्वावच्छिन्नेघटादिषु
कालत्वावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यत्वस्याबाधेनप्रायमितितेषांव्यापारतयाकालस्यकरणत्वस्यादितिष्टंचैतत्का
लेनघटंकरोतीत्यादिप्रतीतिप्रमात्वापत्तेरन्यथाप्राप्तंतरत्वात् ननुकिमिदमसाधारणत्वंनतावत्कारणतानामक्षुभयाधृति
त्वपर्य्यवसितंव्यक्तिद्वयासाधारण्ये दृष्टिघटत्वव्याप्तिज्ञानत्वाद्यवच्छिन्नकारणतानामसंभवत्तितेनाव्याप्तेःप्रसंगात् नापिवक्ष्
पदार्थासाधारण्यं पदार्थतावच्छेदकरूपसामानाधिकरण्याभावप्रतियोगित्वमितिं कालत्वाद्यवच्छिन्नकारणतापरीक्षानुरु
पाधीनांकालत्वपदेपिरूपत्वाद्यवच्छिन्नकारणतायाअव्याप्तिरेवादितिचेत् पदार्थविभाजकधर्म्मव्याप्यधर्म्मावच्छिन्न
त्वंमतं नचैवमपिज्ञानत्वाद्यवच्छिन्नप्रतितदुःमनोयोगादेःकरणत्वापत्तिः नदीयजन्यतावच्छेदकज्ञानत्वेऽतिवि
शिष्टबुद्धितावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतायाव्याप्तिज्ञानजन्यतायाअविशेषणत्वान्नेःबाधेनतस्यव्यापारत्वादितिवा

मद्वा
प्रभा
प्र.ति.
३

त्वात् नचैतच्चापि दण्डादेः कुलालाद्यन्यस्य तत्प्रयोज्यतया चक्रादिके प्रतिकरणतानुपपत्तिरिति वाच्यं स्वभिन्नकर्तृप्रयोज्यव्या-
पारवत्त्वस्य विवक्षितत्वात् अयमेव लीलावतीकृताभिहितः कारकान्तरचरमभावः अतएव मनःप्रवणयोरनन्यतया कर्त्रनधीनत्वेपि त-
दीयव्यापारे संयोगे ग्राह्ये चादृष्टद्वारा तत्प्रयोज्यतासत्त्वेन तयोः करणत्वं नानुपपन्नं स्वभिन्नेति कर्तुः करणतावारणाय एतेन प्रकर-
यकारनिर्मितरथप्रतिकारणतापत्तिः प्रत्यात्मकव्यापारवत्त्वात् फलोपधायकताद्व्यापारलक्षणस्यैकान्यत्वेन विशेषणीयत्वेपि
कृत्यादिव्यापारतायामनिवार्यतया तदापत्तेः इष्टापत्तिरिति निरस्तं तादृशव्यापारस्य भिन्नकर्त्रधीनताविरहात् नचैवं तत्प्रत्ययसकर-
णतापत्तिरिति वाच्यं कृत्यादिव्यापारतासंभवात् स च स्वभिन्नतत्क्रियाकर्तृस्वपितृप्रयोज्यत्वात् स्वप्रयोजकस्य स्वप्रयोज्यप्रयोजक-
तायामविवादादिति वाच्यं प्रकृत्यापि तद्रूपस्याविरुद्धत्वेन प्रयोजकत्वादित्याहुः येन फलायोगव्यवच्छिन्नव्यापारवत्कारकान्त-
रं च रमभाव इति लीलावतीग्रन्थस्य स्वविशिष्टकार्यताविशिष्टव्यापारविशिष्टं कारणत्वमर्थः स्वविशेष्यीभूतकारणत्वनिष्ठवैशि-
ष्ट्यं निरूपितत्वसंसर्गेण व्यापारे तादृशकार्यतावैशिष्ट्यं स्वविशिष्टवृत्तितासंसर्गेण वृत्तितायां स्ववैशिष्ट्यं स्वावच्छेदकसंबंधावच्छिन्न- स्वपंचकैः कार्यता ६
स्वावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणतावच्छिन्नरूपितत्वस्वाश्रयाव्यवहितपूर्वक्षणावच्छेद्यत्वोभयसंसर्गेण तादृशव्यापारे वैशिष्ट्यं स्वाव्य-
वहितपूर्वक्षणावच्छेद्यस्वाधिकरणवृत्तिताश्रयवृत्तित्वसंसर्गेण कारकान्तरं चरमभाव इत्यनेनैव तात्पर्यग्राहकोक्तेन स्वान्तर्भा-
णनिविष्टते कर्तुः करणत्वेपि तदिति विरचितप्रपंचितं चेदमिन्द्रियकरणतावादे प्राक् व्यापारत्वमपि न स्वान्तं भेणोपादेयं परंतु
कार्यताविशिष्टत्वेनैव व्यापारो निवेशनीयः तद्वैशिष्ट्यं तु स्वावच्छेदकावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकताश्रयत्वस्वावृत्तित्वोभयसं-
सर्गेण कारणतायां तादृशविशिष्टस्य वैशिष्ट्यं च वृत्तिकार्यतानिरूपितकारणतावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्वावृत्तित्वोभयसंसर्गेण वाच्यं
तदीयसंबंधान्तरघटिते स्वाधिकरणवृत्तितायां स्वाव्यवहितपूर्वक्षणावच्छेद्यत्वप्रवेशादनदाचचटाधिकरणप्रत्यासत्तिस्वव्यापपथार्थकेऽस्म

गुप०

दं प्रतिकारणताया अवच्छेदकत्वात् करणतोपपत्तिरिति वाच्यं तस्य समवायेन कारणत्वात् कार्यतावच्छिन्नत्वाच्च तस्यैव तदीयसंसर्गतोपप
मानत्वात्तादात्म्यस्य संसर्गता नियामकतया स्वविषयशाब्दस्य समवायित्वस्य कार्यतावच्छेदकसंसर्गता संभवेन समवायस्यवात
न्नियामकतया निश्चसंसर्गविरहात् नचैवमपि शाब्दाभावप्रमत्वं प्रति शाब्दस्यापि आधारतया संभवेन तत्र समकरणतानुपपत्ति
रिष्टमिहैवेति वाच्यं तत्र तस्याः करणत्वेपि दातिविरहात् यदि च प्रोक्तेण शाब्दाभावज्ञानातीत्यादिकरणतावगाहिप्रतीतिः
प्रामाणिकी तदानुपपन्नयेष्मोक्तमनसोः संयोगएव तत्प्रापारो वाच्यस्तस्य च सामानाधिकरण्यसंसर्गता नियामकं तत्वाद्दे
विपंशहेसमवायिसमवायत्वस्वाभावे समवायिवियोगणतात्समवायविशेषणतयोः प्रत्यासत्तितामतेपि कार्यकारणभाव
द्वैविध्यस्यावश्यकतया नतदायिकां फलानुरोधाच्च एवं च्याशब्दनस्थलेष्कृतीयादेर्व्यापारतेष्मिष्यमस्य तृतीयादिकं प्रति।
तेन संबंधेन कारणताभावात् फलानुरोधेन तथैव कल्पनात् करणतापत्तिरिति निरस्तमिति दर्शितं व्याप्तिज्ञानत्वादिना का।
रणतायां समवायस्य संसर्गतावच्छेदकतोपगमेनोपपत्तौ स्वजन्यपरामर्शादिसंसर्गावच्छिन्नत्वे मानाभावात् लाघवात् समवाय।
स्यैव प्रोक्तप्रत्यासत्तितया शब्दस्य मनःसंयोगस्य वा तत्प्रत्यासत्तिताविरहात् व्याप्तेः न च संयोगत्वे समवायत्वमपेक्ष्य नगुर्वि
तिन [illegible] दवच्छिन्नसंसर्गतेवाधकमिति वाच्यं शुद्धसंयोगत्वेन गगनसंयोगस्य गगनसंसर्गता संभवेन स्वजन्यतादेरत्र वेश
स्यावश्यकतया गौरवानवकाशात् इत्थं च रीत्या कार्यतावच्छेदकसंसर्गो गौरवस्याव श्यकत्वाच्च अत एव शब्दस्य समवायतरे
ति साधु संगच्छते अन्ये तु व्यापारवत्वे सति फलोपधायकं कारणं चरमकारणं वा करणमित्याहुः तन्मते प्रत्यासत्तेर्द्वारत्वेकरणताया। करणं ३
विशेषणत्वं नचतस्यकरणत्वेन तत्र कारकत्वेन तत्र घटकरोतीत्यादिविशिष्टत्वादिति वाच्यं तद्रूपेण दंडकरोतीति करणतावगाहिप्रती
तिप्रामाण्यापत्तेः नचैवं घटकरणं कुलालस्य करणतापत्तिः शब्दस्य व्यापारतायामिति वाच्यं कर्तृप्रयोज्यतापात्रविनिवेश

मदा
प्रभा
अ·लि
४

वेशः यदिवत्तादशाविशिष्टवत्त्वेन कालादेस्तत्र संसर्गो न तु एक समवायसंसर्गावच्छिन्न इति त्व विरहादिस्तु अनेन यापि जन्यमात्रस्य कालतया ज्ञानांत
रसंयोगाद्यावृत्तिप्रसंगो दुर्वारः किंच व्याप्तिज्ञानस्यैव कालत्वसाध्यज्ञानत्वादिनाधिकरणत्वप्रसक्तेन यदितादात्म्येन संसर्गत्वदर्शकं स्यात् एते
नोपाधीनां कालत्वानुपगमपक्षे पितदनिवेशनमनिस्तारः साध्यज्ञानत्वादिना व्याप्तिज्ञानस्य ज्ञानांतरस्य चानुमानतापत्तेरपरिहारात्तस्या
वच्छेदकावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणतासमानाधिकरणत्वेनस्य कार्यतावैशिष्ट्यकोटावप्रवेशोपि पदार्थतायामिति व्याप्तिः सिद्ध्य
वत्तावच्छिन्नकारणतानिरूपितानुमितिनिष्ठकार्यतानदीयद्वितीयसंबंधस्य तस्यामपि समवेतत्वेन तस्याश्वाग्निमसंबंधस्य पक्षता
सत्वानुमानत्वे नितायामव्याप्तिरतस्तत्प्रवेशः नचतत्प्रवेशेपि परामर्शजन्यकसमूहालंबनानुमितौ स्वावच्छेदकावच्छिन्नकार्यतानिरू
पितायाः परामर्शत्वावच्छिन्नकारणतायास्तस्यामवाधान्नसोतिप्रसंगो दुर्वार इति वाच्यं सामानाधिकरण्यस्थले व्यापकतायाः प्रवेश्य
त्वात् परामर्शत्वावच्छिन्नकारणतायामनुमितिभिन्नेपि वर्तमानत्वेन पक्षताकार्यतायास्तद्व्यापकत्वात् पक्षताकार्यतायाश्चपितादृ
शप्रथमसंबंधस्य परामर्शनिष्ठायां व्याप्तिज्ञानकार्यतायां सत्वात्तस्यैवातिप्रसंगस्य वारणाय स्वनिरूपितत्वादिद्वितीयसंबंधप्रवेशः
व्याप्तिज्ञानस्येतरस्य चावह्नित्वादिविषयकज्ञानत्वादि[illegible]नानुमितिकरणतापत्तिरनुमितिनिष्ठायावह्नित्वविशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धित्वा
वच्छिन्नकार्यतातदवच्छेदकावच्छिन्नासैवकार्यतातन्निरूपितावह्नित्वप्रकारकनिश्चयत्वावच्छिन्नापरामर्शनिष्ठाकारणतातद्व्यापकी
भूतावह्नित्वप्रकारकबुद्धित्वावच्छिन्नाकार्यतासाचस्वनिरूपितकारणताश्रयवह्निप्रकारकज्ञाननिरूपितायास्तदाश्रयस्याग्निमसंबं
धद्वयवद्वृत्तिताश्रयत्वेतित्वघटितसंबंधद्वयवत्वाद्वह्नित्वविषयकज्ञानत्वावच्छिन्नकारणतायाश्चातः स्वनिरूपितकारणताश्रय
निरूपितत्वमुपेक्ष्य स्वनिरूपितकारणतावच्छेदकावच्छिन्नत्वघटितस्तत्प्रवेशः तथाचवह्नित्वप्रकारकबुद्धित्वावच्छिन्नकार्य
तायां तादृशकार्यतानिरूपितकारणतावच्छेदकवह्नित्वप्रकारकबुद्धित्वपर्याप्तावच्छेदकताककारणतानिरूपितत्वाभावान्नातिप्रसंगः

युदासः न च कार्यतावच्छेदकस्यास्तु कारणत्वं तेन किमनिष्टमिति वाच्यं तदंडेन घटं करोतीत्यादिप्रतीतिप्रामाण्यापत्तेरेवानिष्टत्वात् न त्वा
धिकरणत्वमित्यस्य विप्रकृतकारणतावच्छेदकसंसर्गेणाग्राह्यत्वेनान्वय एवं धायकदंडस्यापि कालिकादिसंसर्गेणाधारत्वं तदा
वच्छेदेन कार्याधिकरणत्वमिति तेऽपि न न दोषः तादृशस्य पदे संबंधविशेषनिवेशेन तत्संबंधांतरोपादाननिबंधनदोषनिरसनं दृष्टान्त
कारणता रेवमप्यनुसंधेयं मन्तु न त्वस्वनिरूपितकार्यताविशिष्टस्यावच्छेदकसंसर्गावच्छिन्नप्रतितायां यत्नितादात्म्याभयसंसर्गेण किंचिद्विशि कारणता ४
ष्टकारणत्वं तत्तत्कार्यतावैशिष्ट्यस्यावच्छेदकावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणतासमानाधिकरणत्वस्वनिरूपककारणता
वच्छेदकावच्छिन्नकारणतानिरूपिततोभयसंसर्गेण स्वविशिष्टकार्यताश्रयावृत्तिसर्वत्वमवच्छेद्यत्वस्यावच्छेदकसंसर्गाव
च्छिन्नस्वाश्रयाधिकरणताश्रयनिरूपिततोभयसंसर्गेण कार्यतायां स्वनिरूपितत्वस्य प्रवेशे सिद्ध्यभावादेव तत्र व्याप्तिस्तथादि
अनुमितिनिष्ठाया व्याप्तिज्ञानकार्यतायाः दर्शितोभयसंसर्गेण तद्विशिष्टपरामर्शनिष्ठव्याप्तिज्ञानकार्यतानते द्विशिष्टं दर्शितोभयसं
सर्गेण पदत्वानिष्ठात्मवृत्तितायां तदाश्रयपरामर्शाव्यवहितपूर्वत्वावच्छेदेन सिद्ध्यभावस्य व्यापकनिष्ठत्वेन तत्तद्व्यापकयत्नप्रवे
शः न तत्र वैशेषिकानुमितिवृत्तिव्याप्तिज्ञानकार्यतायाः पदत्वानिष्ठकारणतानिरूपितत्वेन स्वनिरूपितकारणतावच्छेदकावच्छि
न्नकारणतानिरूपितत्वरूपसंबंधस्य परामर्शनिष्ठव्याप्तिज्ञानकार्यतायां पदत्वाकार्यतानिरूपितत्वस्य विरहेण च तत्र तत्प्रसंगः न ...५
चानुमितेः तत्साध्यकानुमितित्वस्य व्याप्तिज्ञानकार्यतावच्छेदकतया परामर्शकार्यतावच्छेदके तत्तत्पुरुषत्वस्याधिकस्य प्रवेशेन
स्वावच्छेदकावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणतासमानाधिकरणत्वरूपितत्वे विशिष्टं न तत्र तत्र दर्शितदोषावसरः इति वाच्यं स्वाव
च्छेदकावच्छिन्नेत्यत्र पर्याप्तिनिवेशात् अन्यथा व्याप्तिज्ञाने पितृत्वे गृहमस्त्वयासंभवात् व्याप्तिज्ञाननिष्ठस्य कालतायावच्छिन्नकार
णताया विधिव्याप्तिज्ञानतावच्छिन्नकारणतायाः प्रथमसंबंधसत्त्वात् तद्भेतिकालावृत्तिव्याप्तिवारणाय पत्ता तादात्म्यस्य संसर्गकोटौ प्र

सप्र
प्रमा
प्र-ति
५

दिनाशसमवायेनसंयोगादिनाशचक्षुरादिनाकारणत्वमित्यभिविनिगमनाविरहाद्देवदत्तत्वसिद्धेः कालिकसंबंधमादाय विनिगमनाविरह
स्तुनसंभवत्यसंयुक्तस्यापितेनसंबंधेनवृत्तितासंभवेनातिप्रसंगात्प्रमाणेनानुरोधेनकारणताकल्पनेतुनयौक्तिकं प्रमाणबलेनसिद्धेव
द्विकारणताविशिष्टसतीकरणतोच्यतइतिचेदुच्यतेउपदर्शितविनिगमनाविरहेणावतरतिचक्षुरादिनाकारणतायांलाघवस्यैवविनिगमकत्वसं
भवात्तेषांचयथाव्यापारत्वात्स्वार्थएवतदीयसंयोगत्वेनापिकारणताकल्पनीयातथाकरणतारत्नार्थंकालिकविशेषणतयापिकारणत्व
कल्पनेनविरुध्यतेइतिनचैवमपिमनसः करणतानुपपत्तिः इष्टत्वेवपूर्वोपदर्शितरीत्याविजातीयस्यैवसंयोगस्यतदीयव्यापारत्वात्तदव
च्छिन्नपूर्ववृत्तित्वावच्छेदेनतादृशसंयोगसंबंधेनकार्याधिकरणेआत्मनितस्याप्यसन्त्वादितिवाच्यंतत्रापिकालिकसंबंधेनैवकार्येकारणभा
वोपगमात्तादृशसंबंधेनमनसोपिकरणेकालेआत्मनिष्ठत्वतादृशसंयोगविशेषात्मकव्यापारस्यावच्छिन्नपूर्ववृत्तित्वावच्छेदेनप्रत्यासन्नत्वा
द्यथादेवंश्रवणादिष्वप्युन्नेयमितिमेनिरेनैयायिकास्तर्हिस्मरणादिकंप्रत्यनुभवादेः करणत्वमनुपपन्नंसजन्यसंस्काराश्रितसंबंधस्यैवतन्नकारणताव
च्छेदकतयातेनसंबंधेनसंस्कारादिरूपव्यापारस्यावच्छिन्नपूर्ववृत्तित्वावच्छेदेनावर्तमानत्वात्नद्वितीयापिकालिकविशेषणतयैवकार्ये
कारणभावः शक्यतेवक्तुंकार्यस्यकालान्तरभाविनयातदधिकरणेकार्याव्यवहितपूर्ववृत्तित्वावच्छेदेनकारणस्याप्रत्यासन्नतयातद
नुपपत्तेरितितस्मादुपदर्शितदिशैवलक्षणंनिर्वाच्यंफलानुपधायकदण्डादेर्वारणीयत्वेनप्रकृतकार्यानुपधायकतयातदैवविशेषणीय
मिदमेवाभिप्रेत्यफलायोगव्यवच्छिन्नमितिलीलावतीकृतोक्तंवस्तुतस्तुतदपिनोपादेयंफलानुपधायकदण्डमादायाव्याप्तेनदण्डेनघटः साध्यतेक
त्यादेरप्रामाण्यापत्तेरोधेनतत्रापिदंडत्वादिनाकरणत्वस्येष्टत्वात्नतद्दण्डेनघटंकरोतीत्यादौतुतत्तदंशस्यविशेषणतयातद्व्यक्तित्वपर्याप्ताव
च्छेद्यकरणत्वावगाहितयाऽप्रामाण्यमुपपद्यतेनचोपलक्षणतयान्वयमभिप्रेत्यप्रयुक्तस्यतद्दण्डेनघटंकरोतीत्यस्यविशेषणतयान्वय
मभिप्रेत्यप्रयुक्तस्यतेनदण्डेनघटः साध्यतेइत्यस्यचप्रामाण्याप्रामाण्ययोरापत्तिरितिवाच्यं अन्वयधीविशेषेप्रत्यासत्तिविशेष

नत्वकार्यतावच्छेदकतापर्याप्तिनिवेशासंभवस्य प्रागदर्शितत्वेन प्रकृतानुमितिनिष्ठंयद्वह्नित्वप्रकारकज्ञानत्वावच्छिन्नकार्य
त्वंतदवच्छेदकत्वघटितपर्याप्त्यवच्छिन्नंयद्वह्नित्वविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानत्वावच्छिन्नंकार्यत्वंतन्निरूपितवह्नित्वप्रकारकनिश्च
यत्वावच्छिन्नंकारणत्वंतद्व्यापकंवह्नित्वप्रकारकबुद्धित्वावच्छिन्नंकार्यत्वंतद्व्यक्तिनिरूपितकारणतावच्छेदकवह्नित्वविष
यकज्ञानत्वावच्छिन्नकारणतानिरूपितंतस्याग्रिमसंबंधघटकपदार्थत्वात्तदीयवह्नित्वविषयकज्ञानत्वस्यस्वरूपेणकार त ४
णतापत्तिरितिवाच्यं एतद्वारणायस्वावच्छेदकावच्छिन्नेत्यत्रस्वावच्छेदकतायाः पर्याप्तेर्निवेशनीयत्वात् दर्शितकार्यतावच्छे
दकतापर्याप्त्यधिकरणस्यवह्नित्वस्यनिष्ठप्रकारताकज्ञानत्वस्यवह्नित्वावच्छिन्नप्रकारताकज्ञानत्वरूपातिप्रसंजककार्य
तावच्छेदकावच्छेदकतयातादृशदोषानवकाशात् तद्धेतुकेनतत्साध्यकानुमितित्वरूपव्याप्तिज्ञानकार्यतावच्छेदकतापर्याप्तिम
तोव्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानकार्यतावच्छेदकत्वस्यतथात्वेनाप्रसंगः फलानुपधायकारणस्यदण्डादिकमादायतदंशेनव
टकतोतीत्यादेः प्रामाण्यवारणायतादृशकार्यताप्रयोजकवह्नित्वस्यैवेति फलानुपधायकसाधिकार्याअवह्नित्वस्यैवतदेव
च्छेदनाधारतावच्छेदकत्वेतद्रूपिकरणेऽपिसंबंधान्तरेणस्थितित्वमादायतस्यैवातिप्रसंगस्यवारणायस्वावच्छेदकसंसर्गावच्छिन्नेत्यादि अथयदत्त
५ पा. रादेर्वातद्दण्डादिकरणतानुपपत्तिः तद्भाविभूतचक्षुःसंयोगाघटवदित्यत्रपूर्ववद्दर्शनावच्छेदेनकार्यतावच्छेदकविषयतासंस
र्गेणचाक्षुषादिरूपकार्याधिकरणेविषयेकारणतावच्छेदकसंयोगादिसंबंधेनवदनादेरवृत्तेः नचसंयोगादेर्दैनुनयैवाति
प्रसंगभंगेचक्षुरादेः संयोगादिनासंबंधेनकारणताकल्पनानाग्रहात्कालिकविशेषणतयाचाक्षुषादिकंप्रतिकालिक
विशेषणतयाचक्षुरादिकंप्रतिनिकरणतानुरोधेनकार्यकारणभावः कल्पनीय इति तादृशसंबंधेनसंयोगाव्यवहितस्व
दृगावच्छेदेनापिवर्तमानतासंभवात्तत्रतदनुपपत्तिरितिवाच्यं तथासतिचक्षुरादीनांदेहावच्छेदेनवर्तित्वप्रसंगात् चक्षुःसंयोगत्वा

मद्या
प्रमा
प्रा॰
२५

ष्यपकस्यापियत्नादेः प्रत्ययस्य विधायकत्वात् कस्यचित्प्रकृतिबोधकस्य टस्य पंचम्यंततायाः कस्यचित्पञ्चम्यन्तता-
याः सत्त्वेन तत्प्रत्ययनिरूपितप्रकृतित्वानिरुक्तावत्त्वन्तर्गतत्वादेः प्रसंगभयेन तादृशानुगतरूपेणाभयोपादानस्या-
वश्यकत्वात् यद्यप्येवं विप्रसंसर्गो दृश्यते इविधायकस्याविप्रसंभेदाऽसंज्ञायामितिवाक्यस्थटस्य पंचम्यंततेन प्रकृति-
बोधकतायामादिपदसत्वान्मत्वेऽप्रत्ययप्रकृतित्वलक्षणातिव्याप्तिसंभवादिप्रत्ययबोधकपदाव्यवहितत्वं तेन पंचमीसमानार्थक-
त्वविशेषणीयत्वाददोषः दर्शितानां पंचमीनां तथात्वात्राप्रसिद्धमतस्यनुवृत्तस्य बोधकत्वात् यदिहाधिकारेऽनुसंधानेज्ञा-
नात्मकमेवेति न तत्स्वपदत्वबोधकत्वमिति सूत्रेऽपि पंचमी दृश्यते तदा प्रत्ययबोधकवाक्यविषयकज्ञानसमुदायान्तःपातिप्रत्यय-
बोधकपदज्ञानाव्यवहितपूर्वज्ञानविषयपंचमीसमानार्थकान्तपदप्रतिपाद्यतावच्छेदकीया तादृशविषयत्वंपद्रूप-
वच्छिन्नतद्रूपावच्छेदेनैव तत्प्रकृतित्वमिति वक्तव्यं तेनैकदेशीभूतैकैकवर्णमात्रप्रकृतित्वनिरासः अवच्छेदेन प्रकृतित्वप्रसंगा-
दिनेप्रमाणमितिवाच्यं केचित्तु अव्यवहितोत्तरत्वसंसर्गावच्छिन्नतद्रूपावच्छिन्नप्रकारताकनिश्चयत्वावच्छिन्ना-
वस्थापदार्थान्वयबोधजनकतावच्छेदकं तद्रूपवत्वेन तदर्थकप्रकृतित्वं परम्परया शब्दानामव्यवहितोत्तरत्वसंस-
र्गेणविभक्त्यादिविशेष्यकनिश्चयः स्वोपस्थाप्यतदर्थस्यान्वयबोधप्रतिकारणमन्यथा विभक्त्यादिप्रकृतित्वापत्ते-
रन्वयमतापत्तेरिति तत्र तत्र समन्वयः अव्यवहितपूर्वत्वसंसर्गेण विभक्त्यादिप्रकारकनिश्चयत्वस्यापि तदर्थान्व-
यबोधजनकतावच्छेदकतया तत्रापि प्रसंगभंगायाव्यवहितोत्तरत्वसंसर्गावच्छिन्नत्वं प्रकारताविशेषणं वर्णद्वया- २
द्यात्मकप्रकृतिसंग्रहाय यत्प्रकारतेत्यपेक्षावच्छेदकगर्भत्वादरः वहुपटदिन्यादौ वहुजपदान्वयबोधं प्रतिपटदपद-
धर्मिकवहुच्प्रत्ययप्रकारकनिश्चयत्वं जनकतावच्छेदके वहुपटपदोत्तरत्वविभक्त्यादिप्रतिसंधानं विनापि तदर्थान्व-

6

ने

मादायवहिर्धेवविभक्त्यमितिनिर्मितिरे अथ किं प्रकृतित्वं नतावत्प्रत्ययपूर्वत्वं बहुव्रकच्प्रकृतावव्याप्तेरेकदेशा
तिव्याप्तेश्च नापिप्रत्ययनिमित्तत्वं कारकान्नाङ्ग्प्रत्ययनिमित्ततस्यप्रकृतत्वाभावात् साधुत्वज्ञानसंपादकत्वप्रक
ल्पितत्वस्यप्रकृतित्वंप्रत्ययविभागस्यकाल्पनिकत्वेनाभावाद्गादकत्वात् नचतैत्तरीयकं वा उपमानाः शिशुमारान्
बालानामुपलालना अस्मेवत्मेनिस्थितानतः सांपसमीहतेतथि किंवार्थविशेषादावतिव्याप्तेः शक्तत्वनि
येशेपियस्यशक्तस्येवार्थविधायकत्वोपपत्तिनिमित्ततावज्ञातिव्याप्तेरेवाव्याप्तेः यथा पंचकं सूत्रमित्यादेः क
ल्प्ययनत्वार्थसूत्रादौ किंत्वप्रत्ययविधायकवाक्यघटकपंचमीसमानार्थकान्यपदप्रतिपाद्यत्वं धातोः
रादेयः प्रातिपदिकात्वादयस्यादिविधायकवाक्यमादायधात्वादौलक्षणसमन्वयः बहुच्प्रकृतेस्तत्पूर्व
तविरहेपिनावृत्तयर्थसंपन्नपदप्रतिपाद्यत्वमस्त्येवेतिनाप्रसंगः नापि हेतिमतोमधु वमोश्रीस्तुगणेकोशिकमोरिमा
दौविविधिवाक्येवष्ठ्यान्तेनप्रतिपाद्याप्रकृतावप्रसंगाभवेनपंचम्यन्तनस्तुपेत्यनस्तुमानार्थकान्तत्वमुक्तं तथाच
तत्रनत्वदेशानिवमात्याधिकृतपदपदार्थान्वयानुरोधेनपातोः प्रातिपदिकादित्यादिरसमानाधिकरण्यानुरोधेनव
पष्ठ्याः पंचमीसमानार्थकत्वयाख्यानस्याभ्युपगतत्वात्तमिष्वत्तैकृत्वेनवनाप्रसंगः यद्यपि पंचम्यन्तत्वो पादाने
पिनाप्रसंगः धातुत्वप्रातिपदिकत्वादिनारजादिस्वादिप्रकृतित्वमादायलक्षणसमन्वयात्तथापि नतत्प्र
त्ययविधिवाक्यघटकपंचमीसमानार्थकान्यपदप्रतिपाद्यत्वं नतत्प्रत्ययनिरूपितप्रकृतित्वमितिविशेषलं
दतेषु नव्याप्तिवत्त्राश्रावस्यपदस्यमिश्रणेतनयोपातं नचतत्प्रातिपदिकत्वस्यप्रविधायकवाक्येप्रकृतिप्रतिपा
दकपदस्यपष्ठ्यन्तत्वात्तेनप्रत्ययनिरूपितप्रकृतित्वनिरूक्तौषष्ठ्यन्तत्वेनैवोपादीयतांकिमेतावतागुरुणेतिवा

गदा. प्रथमा प्र. २६

त्वस्येष्टत्वाल्लक्ष्यतावच्छेदकत्वेनातिप्रसंगादिति वाच्यं लक्षणाघटार्थबोधेच्छयाप्रयुक्तस्यातात्पर्यान्तःस्फुटीकस्य तथात्वेपि विभ
क्त्यर्थपदत्वं प्रत्यादित्यार्थैकप्रयुक्तस्य तस्मात्तथात्वात्तत्रच्छत्रमनेकेभिन्नत्वपाताव्याप्तिप्रसंगस्यावश्यकत्वादिति चेत्तत्र
ते प्रथमार्थत्वं लक्षणं निर्वाच्यं तत्र च लक्षणविशिष्टधर्मवत्त्वम् स्वबोधेच्छाप्रयोज्यतोभयसंसर्गेण तत्रैकत्ववैशिष्ट्यसंबोधस्याप
कतावच्छेदकत्वस्यात्मन्वयबोधजनकतानिरूपितोभयसंसर्गेण तद्विशेष्यत्वविशिष्टत्वं सावच्छिन्नावधारितोत्तरत्वसंसर्गावच्छि
न्नप्रकारतानिरूपकनिश्चयतानवच्छिन्नत्वसंबंधेन प्रवृत्तप्रत्ययत्वं आधेयत्वमात्रार्थैकप्रयुक्तेनम्नादिविभक्तौकस्याऽतिप्र
सक्तेरितिशोभयसंसर्गेणासत्वावतिप्रसंगः घटादिपदार्थान्वयबोधजनकतायामवच्छेदिकोत्तरत्वसंसर्गावच्छिन्नतत्प्रका
रताकनिश्चयत्वानवच्छिन्नत्वात् उद्देश्यक्रियायाम्लकार्थबोधेच्छायास्तत्प्रयोजकत्वाच्च परमुभयसंनिहिताश्चघ
वसनजनकताघटत्वमघान्तमेव तादृशार्थान्वयबोधजनकतायां विभक्त्यादिविशेष्यकनिरूपिततत्प्रकारताकनिश्च
यत्वावच्छिन्नत्वात् तादृशार्थबोधेच्छायां लाक्षणिकार्थत्वप्रयोजकत्वाच्चेति नातिप्रसंग इति वदन्ति तच्चिन्त्यं निरूप्य
सामान्यलक्षणस्य प्रत्ययादेरन्वयासंभवेन प्रत्ययविशेषनिरूपितप्रकृतित्वव्यवहारानिर्वाहकत्वात् न च माभूत्सा
मान्यनिरुक्तिस्तथापि प्रदर्शितार्थविशेषघटितविशेषनिरुक्त्यादर्शितरीत्या व्यवहारनिर्वाह इति समाधेरिति न दोष इति
वाच्यं तावतापि बहुपटुप्रभृतिप्रकृतिपटपदे बहुचः प्रकृतित्वादिव्यवहारानिर्वाहस्यापरिहृतत्वात् पटुपदार्थान्वयबो
धजनकतायां बहुज्विशेष्यकत्वावच्छिन्नोत्तरत्वसंसर्गावच्छिन्नपटुपदप्रकारताकनिश्चयत्वानवच्छिन्नत्वादिति यतस्ते
तत्रार्थानवच्छिन्नस्यैव यथा तस्यार्थान्वयबोधप्रति स्वावावच्छिन्नोत्तरत्वसंसर्गावच्छिन्नयावत्पदार्थप्रकारताकनिश्चयप
वदेतत्तादृशः शाब्दत्वादर्थप्रकृतिः पदमूप्रभृतिशाब्दत्वावच्छेदोत्तरत्वसंसर्गेण विभक्त्यादिविशेष्यकनिश्चयग

यमत्वापत्तेः किंतु स्वादिधर्मिकवह्न्यादिसमुदायप्रकारकनिश्चयत्वमतो वह्न्यंशेऽप्रमात्वेनातिप्रसंगः नचतादृशसमुदायान्तर्गतैका
वच्छिन्नप्रकारताकनिश्चयत्वस्यैव दकत्वपावद्रूपप्रकारकनिश्चयत्वमपि तादृशजनकतावच्छेदकं भवत्येवेति नातिप्रसंग
इति वाच्यं तादृशजनकतावच्छेदकताघटकीभूते निवेशनीयत्वादित्यं च तादृशप्रकारतामात्रस्य तत्त्वादितत्त्वानवस्थानि
वेशेऽसंभवः स्यादिति तद्वारणाय निश्चयत्वनिवेशनं स्वादिविशेष्यकपदादिपदप्रकारकनिश्चयत्वस्य स्वार्थघटितत्वपवो
धजनकतावच्छेदकत्वपापदादिपदानां तदर्थकप्रकृतिकत्वापत्तिवारणाय स्वोपस्थाप्येत्यर्थविशेषणं नचसमानार्थका
स्थालादिसमानानुपूर्वीकेऽजस्रादिविभक्तौ तदर्थकप्रकृतिकत्ववारणाय तिव्याप्तिस्तादृशधर्मस्याकारेणैकारस्य सावि
शेषादिति वाच्यं तदर्थतात्पर्यकत्वस्यापि निवेशनीयत्वात् यथा तत्समानरूपेणत्वस्य नानार्थताया तत्पक्षे के सर्वनामप
पदे तदर्थैकप्रकृतिकत्वं विषममेव एवं स्वरूपाद्यर्थकप्रत्ययसमानानुपूर्वीकाणामपीतिकापि नातिप्रसंगः नचैवमर्थे
ऽपि तस्य प्रकृतित्वस्य प्रत्ययावधिकत्वविरहान्न प्रातिपदिकं सुपः प्रकृतिरित्यादिकः प्रत्ययसंबंधितया प्रकृतित्वव्यव
हारो नोपपद्यत इति वाच्यं षष्ठ्यर्थविशेष्यतानिरूपितत्वसंसर्गेणार्थितानत्वदणाद्यरकप्रकारतापामत्वयेन स्ववादिद्रूति
विशेष्यतानिरूपिताव्यवहितोत्तरत्वसंसर्गावच्छिन्नस्वावच्छिन्नप्रकारताकनिश्चयत्वावच्छिन्नत्वावच्छिन्नोपस्थाप्यार्थान्व
यबोधजनकताकधर्मवत्त्वस्य प्रातिपदिकमित्यर्थलाभात् तादृशव्यवहारादेः प्रामाण्योपपत्तेः एवं तदर्थविशेष्यकेति
तादृशस्वावच्छिन्नप्रकारताकनिश्चयत्वावच्छिन्नत्वावच्छिन्नोपस्थाप्यार्थान्वयबोधजनकताकधर्मवत्त्वरूपं सामान्यल
क्षणमपि सूक्तं अथ तत्र स्वादिधातुसमानानुपूर्वीकत्वस्यादिविभक्त्यादावतिप्रसंगोऽतः तत्सामान्यलक्षणेन शक्यते निर्वक्तु
मर्थविशेषाद्यतितत्तत्पातनतदर्थतात्पर्यकत्वस्याप्रतिवेशयितुमशक्यत्वात् नच प्रत्ययानामपि स्वरूपाद्यर्थे प्रकृति

व्यु॰
प्रका॰
प्र॰
३२

विषयतात्वं प्रतियोग्यविधेयतात्वेन निवेशः तत्राऽवच्छेदकतात्मत्वेऽवच्छेदकतानवच्छिन्नत्वेनापि प्रकारतात्वमात्रं
धर्मान्तरावच्छेदेन तत् इत्थं च कृत्वादिः प्रातिपदिकस्य प्रत्ययः इति अवच्छेदकत्वार्थः प्रथमपदार्थैकदेशद्वैविध्यत्वानवयी
निरूपितत्वं प्रातिपदिकनिरूपितत्वं सर्वतो न्यतरत्वान्यतरावच्छिन्नविधेयताश्रयः कृत्वादिरित्याद्याकारक एव बोधोऽनुभव
यः केचित्तु इतरार्थानवच्छिन्नस्वार्थविशेष्यकतिङर्थप्रकारकाकारकबोधं प्रत्यव्ययपदं प्रत्ययपदं पचतीत्यादौ तिङादीनां
स्वार्थकृत्यादिविशेष्यकतिङर्थवर्तमानत्वादिप्रकारकबोधं प्रतियोग्यतारूपात्म्यावीरणायुविशेष्यकातन्तत्कृत्कानवच्छे
न्नं तं च तथा च प्रकृत्यर्थावच्छिन्नपचकृत्यादौ तिङर्थस्य वर्तमानत्वादेर्बोधकत्वान्नातिप्रसंगः द्वयोः स्तीत्यादावितरार्था
नवच्छिन्नपचवैयाकरणप्रातिपदिकार्थतिङर्थस्य कालादेर्बोधकत्वाद्बोधप्रतिसमर्थत्वात्प्रातिपदिकेऽप्यनातिप्रसंगः प
चं यजेतेत्यादावितरार्थानवच्छिन्नपचस्वार्थयागादौ तिङर्थस्य साधनतादिप्रकारकबोधप्रतियोग्यतायज्ञादिना प्रापणा
तिप्रसंगः (यद्यपि चंद्र इति मोक्षीत्यादावितरार्थानवच्छिन्नपचस्वार्थयागादौ तिङर्थस्य साधनतादिप्रकारकबोधप्रतियो
ग्यताया यज्ञादिरिपातुश्वनातिप्रसंगः) यद्यपि चंद्र इति मोक्षीत्यादावितरार्थावच्छिन्नपचसहशायर्थे तिङर्थान्वयबोधं प्रति नि
भादिशब्दः समर्थो न तु केवले स्वार्थे साहाय्यादौ तत्र च तथैव तादृशशब्दस्य प्रयोगात् केवलस्याप्रयोगात् एवं धवख
दिरस्यासीत्यादौ धवादिपदार्थावच्छिन्नपचसमुच्चयादौ तिङर्थान्वयबोधसमर्थत्वाद्धीनानियतानां न तु केवले
स्वार्थे समुच्चयादौ समुच्चयो स्तीत्याद्यर्थे चास्तीत्यादेरप्रयोगात् तथा च निपातादौ चादौ चातिप्रसंगः इति शङ्कनीयं तत्र
द्यापि तत्तदन्यत्वेन विशेषणीयत्वाददोषः अत एव तत्सहितेन शब्देन व्याप्तिप्रमेयादिशब्दार्थे तथा तत्स्वविच्छिन्नपचतिङर्थकार
कबोधनसमर्थं तत्पदेन तत्तदनवच्छिन्नः स्याति प्रसंगो दुर्वारः नवीनतरार्थतापादकशीलादिशब्दावच्छेदकताभिरूपकत्वमनवच्छे

पातमव्ययमित्यत्र निपातेभ्यः पृथक् स्वरादिपाठान्नमाङः पाणिनिना प्रश्लेषपक्षेऽनेकार्थत्वकल्पो भगवता पि प्रक
षोद्योतितस्तु योऽयोगस्थितिप्रयोगविशेषस्तत्राः ततः प्रकर्षत्वादेशोभाषते इति ननेषु प्रसंगः नच प्रस्तानादेः प्र
पस्तु षष्ठीसापिप्रयोगोऽयोगस्थितिप्रयोगविशेषस्तत्येतरोऽशोभानानात्स्वार्थकनिपातत्वं प्रादीनामापद्येतेति
वाच्योनन्दधीनोपस्थितमातादृशार्थः षष्ठीतरसत्तादात्म्येनापि प्रकारतयाभानेनलक्षणाप्रवेशादित्याहुः अथकिम
स्यपत्वं ननाव्यक्तस्त्वनरत्वमकृतित्वमुमानपत्वत्वेति तेनान्योन्याश्रयात् बहुवचनात्मेत्र नापि प्रतीयतेयेना
र्थः इतिसमुमसार्थप्रत्यापकत्वं प्रकृत्यादावतिप्रसंगात् अन्योन्याश्रयभयेन प्रकृत्याद्यन्यतमस्य निवेशापि तमशक्यत्वात्
अतएवनमुवाद्यन्यतमत्वमपलादेः अन्यतमत्वघटितत्वेनान्योन्याश्रयात् प्रत्येकमनिवेशे दतिनास्यतमत्वस्यासर्वज्ञ
श्रैयत्वात् उच्यते अव्यवहितत्वेन विधीयमानत्वं प्रत्ययत्वं स्वादयः सर्वे प्रत्ययाः प्रातिपदिकाव्यवहितत्वेन वि
धीयन्त इति तत्संग्रहः आगमादेशादिष्वतिप्रसंगवारणाय अव्यवहितत्वेनेति विधीयमानताविशेषणं तदर्थश्च द
र्शितस्वरूपयोः पूर्वोत्तरत्वयोरन्यतरेणाव्यवहितत्वं तेन बहुविनदादिष्वतिप्रसंगः अव्यवहितत्वं तु न निविशते म
योजनाभावात् अव्यवहितपूर्वत्वाद्यवच्छिन्नायां विधेयताया निरूपकस्य पूर्वत्वाद्यवच्छेद्यतानापत्तेः आगमादी
नां विधीयमानत्वं न तादृशान्यतरेणाव्यवहितत्वे किं तु प्रकृत्यादिविशेषणत्वेऽपि तेनातिप्रसंगः नचमुडाद्या
गमानां सर्वनामादिकर्तृत्वेनासादिपूर्वत्वेन च विधेयतासत्त्वादतिप्रसंग इति वाच्यं पूर्वत्वानवच्छिन्नविशिष्ट
यद्भरत्वावच्छिन्नत्वं प्रयोजकत्वान्नवच्छिन्नविशिष्टपूर्वत्वावच्छिन्नत्वं तदन्यतरत्वावच्छेदेन योगवादिविवक्षणीयत्वात्
पूर्वमदर्शितत्वात् प्रत्ययविधिजन्यबोधविषयतायामुक्तत्वावच्छिन्नत्वं सावमुक्तप्रसंगेनप्रहात्वेनातिप्रसंगस्याभावाच

महा
प्रमा
ग्रं
३३

र्थभेदमित्रलक्षणस्यादरणीयत्वात् स्वरूपात्मकार्थविशेष्यतानिरूपिताया अपि तिङर्थप्रकारताया एकत्वकर्मत्वकर्तृ
त्वादिनावच्छिन्नोपस्थाप्यार्थविशेष्यतानिरूपितत्वाभावाबाधेन व्यापकताभङ्गापरिहारात् सविशिष्टेना विशिष्टम
त्वनविशिष्टत्वादिनानद्धर्मावच्छिन्ने लक्षणसमन्वयानापातात् तद्वक्तात्पर्यानुपूर्वीत्वरूपधर्मस्य स्वरूपार्थके समत्वादे
र्मत्वानेकत्वकर्मत्वकृत्याद्यर्थकप्रत्ययलक्षणातिप्रसङ्गः इतिवाच्यं तत्तदर्थतात्पर्यकत्वस्य तत्तदर्थबोधेच्छयोच्चरितत्वपर्य
वसितस्यापि निवेशनीयत्वात् स्वरूपार्थतात्पर्यकेऽनधिरहेऽप्यानतिप्रसङ्गात् स्वरूपार्थकत्वप्रत्ययत्वाभावः इत्यप्येवं वस्तुतस्तु
स्वतात्पर्यकत्वं तिङर्थप्रकारतानिरूपितस्वप्रतियोगिविशेष्यतावृत्तित्वोपस्थापकतावच्छेदकरूपधर्मवत्त्वोभयसंसर्गेणार्थव
त्त्ववत्त्वं संसर्गघटकं विशेष्यतावृत्तित्वं स्वावच्छिन्नभिन्नपदप्रयोज्योपस्थितिप्रयोज्यावच्छेदकतानिरूपकत्वं संसर्गता
पकत्वकर्मत्वकृत्याद्यर्थतादृशविशेष्यतापकत्वं कर्मत्वकृतिवाद्यलीलादिवाक्याधीनबोधीयातत्तत्पदप्रयोज्योपस्थि
तिप्रयोज्यत्वाप्रसिद्धा दर्शितसंसर्गेण तद्वत्तित्वेन तत्पदानुपूर्वीप्रसिद्धेस्तत्तत्त्वपदानुपूर्व्यास्तद्वत्तित्वात् एकप्रत्येकप्रसा
मान्यलक्षणमव्याहतं अनेनैव प्रकारेण तत्तदर्थवत्त्वं तत्तदर्थकप्रत्ययत्वमिति विशेषलक्षणमपि निर्वचनीयमिति
नत्वं प्रातिपदिकस्य प्रत्ययाः स्वाद्य इत्यादौ प्रकृतित्वनिरूपकत्वस्य प्रत्ययत्वादिना न्वयबोधानुपपत्तिरित्याहुः तत्त
दर्थकप्रकृतिनिपातान्यत्वे सति शक्तिनिरूढलक्षणान्यतरत्सदर्थकत्वेन तत्तदर्थकप्रत्ययत्वं भावकृदादीनामपि
स्वरूपार्थकत्वं व्यवस्थापितं भवेत्यपि वदन्ति स्वेतरार्थानवच्छिन्नस्वार्थस्यान्वयबोधनोपयोगिसमर्थः से बसाहः प्रत्यये
यश्च द्विविधः इत्यमापस्तु केनचुक्तं विभक्तीनामितरार्थानवच्छिन्नस्वार्थसाम्यान्वयबोधसमर्थतया नामिलक्षणादीनां
मितरार्थानवच्छिन्नस्वार्थसामान्यान्वयबोधसमर्थत्वाभावात् एतेन स्वार्थपदेन स्वीयपदशक्तिविषयार्थान्वय

त्वांतार्थीवाच्यत्वेनातिप्रसंगः यत्र शाब्दधीनाधाराधेयानवच्छिन्नवृत्तित्वावच्छिन्नविशेष्यताया जातिप्रमेयादिपदार्थतावच्छे
दकजातित्वप्रमेयत्वाद्यनवच्छिन्नत्वादिति वाच्यं केवलप्रादीतरपदार्थतावच्छेदकताया अनवच्छिन्नाधारत्वादौ सत्त्वेन
तादृशावच्छेदकताकत्वस्य तत्र शाब्दधीनविशेष्यतायामनुपाधानात् नव शाब्दीतरानवच्छिन्नत्वं वाच्यं तत्स्य तत्पदार्थ
तयानंतरिति तत्र विरहान्नातिप्रसंगः निवाच्य संबंधतया प्रमेयघमात्रस्यैव भूतमर्थत्वे ननु तदर्थेतराप्रसिद्धान्तत्वाआनेति
निवेचन तेनतरपदप्रयोजनोपस्थितिप्रयोज्यावच्छेदकतानिरूपकत्वस्यानवच्छिन्नत्वेन विवक्षितत्वात् घटादिपदार्थीनवि
शेष्यतावच्छेदकतात्वात् तज्जातिप्रमेयत्वकत्वादिपदप्रयोज्योपस्थितिप्रसंगाविरहात् ननु एवं तेनतरपदप्रयोज्योपस्थि
तिप्रयोज्यावच्छेदकतानिरूपकत्वार्थविशेष्यतानिरूपितनिःप्रकारताकबोधाप्रसिद्धा सुवादिप्रसंभवः संख्यास्येक
त्वमस्तीत्यादौ संख्यापदार्थस्यैव संख्यादेर्विशेष्यतयाऽन्वयेऽपि तत्त्वावच्छेदकतायाः संख्यात्वेकत्वादिनिष्ठायाः सुवादीतरसंख्या
दिपदप्रयोज्योपस्थितिप्रयोज्यत्वात् एवं तादृशबोधसमर्थपदतत्त्वात् सविवक्षितत्वादेकतादिपदानां तथा विधानाप्र
सिद्धत्वात् नाईदृशाद्युपलभ्याद्युक्तत्वात् यद्वा निःप्रकारताव्यापकतादृशविशेष्यतानिरूपितताभावक
त्वस्य विवक्षिततया नाप्रसिद्धिः निःप्रकारतावत्त्वे तु पदतीस्यादिवाक्यायीनविधीयकत्वेन दिप्रकारतायांतादृ
शविशेष्यतानिरूपितत्वस्य सुवादिमात्रायीनबोधनिरूपितायां तत्तदर्थविषयतावच्छेदकताया अप्रसिद्धत्वात् अथ सद्
पदार्थस्य प्रतिमाक्ति विशेषणत्वाद्ययसमुदायोपादानात् संभवात् संग्रहे दोषः विशिष्टोपादानसंभवेऽपि तत्तत्स्वपदार्थ
स्वरूपेसु वृत्तिनिरूपितत्वादिवाक्येन निःप्रकारतयाभानेन व्यापकताभंगात् संग्रहोऽवस्थितिरुद्दरस्य तन्निवेशनतादृशप्र
कारताव्यापकतादृशस्वावच्छिन्नोपस्थाप्यतदर्थविशेष्यतानिरूपिततत्ताभावकधर्मवत्त्वं तदर्थकप्रत्ययत्वमित्यस्य।

ऽयुन्नयापत्तेरनवतारेण तद्धिताद्यर्थादिप्रकारत्वस्य विधेयभावेनान्वयबाधकाभावात् तत्रातिप्रसंगाभ्युपगमे दुरुद्धरत्वात् प्रथमायामप्येवं
तद्यर्थसंख्यादेः प्रकारत्वस्य ९

मह प्रकारदशायां हि भेदादिषु चातिप्रसंगभंगाय प्रत्ययत्वनिवेशनं तत्र स्वरूपार्थकत्वप्रसक्तावपि तादृशाशक्तत्वाद्वेदे
प्रमा कथमेवत्वेन तादृशाशक्तत्वानुपपादादतिप्रसंगात् न च तादृशार्थेनान्वयकत्वमपि निवेशनीयमिति नातिप्रसं
प्र॰ गइति वाच्यं तथा सति भावाख्यातार्थाभावेः लिङ्संख्यान्वयस्य तत्रैकवचनस्य वाक्यस्याशक्तत्वेनामानाभावः इति पदेन
३४ ग्रामसंख्यास्वतावताप्यनुद्धारात् यदपि स्वार्थविशेष्यकत्वप्रकारत्वस्य विधेयकान्वयबोधसमर्थत्वं तत्र अहं मिमा
रितः कर्मत्वादिविशेष्यकस्य कर्मत्वं तदीयमित्याद्याकारकस्य पचतीत्यादितः प्रतीतिविशेष्यकपाकत्वविधेयकस्य
प्रतीतिः पाकोऽयमित्याद्याकारकस्य बोधस्यानुभवसिद्धत्वेन स्वार्थानिरूपणं च संभवः तदितरार्थविषयकत्वप्रवेशः
शादिति मानाभावात् किं तत्र प्रकृत्यर्थावच्छिन्नस्वार्थोपस्थापितविषयताकमेव बोधं प्रति सामर्थ्येनानुक्तप्रकृत्यर्थयोरेक
विधेयभावेन बोधप्रतिनियामकतास्तीति दृष्टस्यैवास्य चापत्तिमित्यादाविव दाहिकेत्यस्य चेत्यादौ च व्यपदेशवच्छिन्नेऽस्यैव
यो विधेयतयापातुपपदत्वयापत्तेरनुक्तदोषाद् इति तदप्ययुक्तं प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थावच्छिन्नस्यैव स्वार्थस्य बोधक
तायाश्चान्यतिरिक्ततेनैरन्तर्ये न प्रत्ययार्थस्यैव प्रत्ययार्थस्य विधेयभावेनानन्वयात् न च नीलो घट इत्यादौ विशेषण
विभक्तेरभेदार्थत्वे नीलादेर्विशेषणस्य विधेयभावेनान्वयोऽवश्यमंगीकर्तव्यः अभेदो नीलो घट इत्याकारक
बोधं विना नीलाभिन्नो घट इत्याद्याकारकबोधस्यासंभवात् तादृशाकारबोधस्यान्तरकाकांक्षाबोधपूर्वकत्व
नियमादिति वाच्यं तादृशनियमे मानाभावात् अवान्तरवाक्यार्थबोधपूर्वकत्वं विनापि प्रकृत्यर्थमात्रावच्छिन्नमत
यार्थान्वयबोधामात्रस्यैकमहावाक्यतात्पर्याज्ञानात् प्रत्यक्षाभेदसंसर्गेण प्रमादौ नीलादेरन्वयस्यानुभवि
कस्यापलापापत्तिरित्याविशेषणविभक्तेः साधुत्वमात्रार्थकतायाः पूर्वमुपेयत्वाद् नाद्याबाधकविरहेणविशे

त्वघाचेतराघ्यां न चास्ति न्नीयकर्मेनकर्त्रादावर्थे त्वयबोधं प्रत्यसमर्थत्वमतेन विभक्तिषु नात्याप्तिः नचैवमन
नुगमो दोषः लिङ्गाद्यंशस्य तु शक्तिशाब्दबोधप्रकारतावच्छेदकत्वसंसर्गेण स्वार्थान्वयबोधसमर्थत्वस्यानुगतस्य संभवात् संसर्गश्च
स्वकारकतानिरूपितस्वकर्तृत्वस्वेतरार्थान्वयित्वस्वप्रयोज्यत्वोभयसंसर्गेण कस्मिंश्चिदर्थे वृत्तिताऽवच्छेदकप्रकारता
श्रुतित्वञ्च कर्मेत्यादिपदे प्रसिद्धं तदभावोऽसमासादिपदे बाधक इति न तत्संग्रहः अधिकं प्रातिपदिकविशेषपरिष्कारणीय
मित्युक्तिरपि प्रत्युक्ता इह साधनतामात्रबोधके तस्यादेः संख्यामात्रबोधिकायाः प्रथमायाश्चाप्यभेदत्वादानात् यः
स्वेतरस्य यस्यार्थस्यार्थस्यान्वयबोधने परं पेक्षते तयोः पूर्वः प्रकृतिः प्रत्ययः परः इति मतेऽपि कारिकापि न युक्ता
बद्धविप्रकृतिलक्षणस्यातिव्याप्तेः प्रत्ययलक्षणस्याव्याप्तेः प्रत्ययेषु प्रकृतिलक्षणस्य प्रकृतिषु प्रत्ययलक्षणस्य
चातिप्रसंगादिति सर्वाणि प्रत्ययस्मृतिर्विधः विभक्तिकृत्तद्धितधात्वंशभेदात् स्त्रीप्रत्ययानां तद्धितेष्वन्तर्भावाच्चापि
कामिति केचित् तन्न स्त्रीप्रत्ययानां टाबादीनां तद्धिताधिकारे केनाप्यनुशिष्टत्वात् तेषां तद्धितत्वेऽपवादा
विषयस्त्रीत्वादेर्गुणा घापत्तेश्च एवमपरेऽप्यनुशासनविरोधाच्च संधेयाः तस्मात् स्त्रीप्रत्ययानां पञ्चमीविधे
ति पञ्चविधाः प्रत्ययाः वत्सकोऽश्वकः इत्यादौ स्वार्थकृत्स्वार्थककादीनां तद्धिताधिकारपठितत्वेन तद्धिते
ष्वन्तर्भावः निपातिनीयाः कौमारास्तु तेषां तद्धितत्वमनङ्गीकुर्वाणा अश्वकाद्यर्थं इत्यादौ तु वह्नावसमा
श्रयति को पथ प्रतिषेधेन तद्धितत्वग्रहणस्य सर्वसिद्धत्वात् तेषां षष्ठीविधावशिष्यते स्त्रीप्रत्ययान्मध्येऽपि
यकारादिलेनपञ्चमी विधेर्ववावसायनोपनिवर्तति तत्र विभक्तिर्नेष्टसुपिङ्॰ न्यनरत्वे तिङ्॰ तेविभक्तित्वाद्यतिदेश
गेव लिङ्गत्वं स्वसमानविनश्चेव निर्वाच्य मिति तद्दोषाद्यागः यत्र [illegible] प्रत्ययत्वेन

मद्रा
प्रमा
टी॰
३५

वंधनोदोष इतिवाच्यं विशेषणविभक्तेरभेदकतापत्तेरभेदातिरिक्तत्वेन स्वार्थस्याविशेषणीयतया: प्रति
हेरनुद्गमात् नचस्वावच्छिन्नार्थविशेष्यकस्वावच्छिन्नप्रकृत्यर्थप्रकारकान्वयबोधसमर्थतावच्छेदकं यद्यत्स्य
विभक्तित्वमाप्यपर्णवत्वं वक्तव्यं नाद्यधर्माश्रमायाद्यानुपूर्व्याः प्रसिद्धाललिरिक्तरसत्वादिकमादायलक्षणसंभवः
शब्दत्वाद्योधर्मालाद्यशाब्दबोधेदकतासत्त्वाच्चापि न विभक्तित्वमाप्यादेइतिनापि प्रसंगः विभक्तित्वं व्याप्यत्वेद्वैवि
भक्तिद्वृत्तिभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वे सति विभक्ति वृत्तित्वनातः सत्वादेर्विभक्तातिरिक्तसकारादिसाधारणत्वेपिव्या
प्यत्वाभावापकदेशोऽप्रविभक्तित्वविरुद्धादेवनातिप्रसंगः शुद्धे चनीलंघटंकरोतिनीलेनघटेनजलमाहरतीत्यादौविशे
षणबोधकपदोत्तरद्वितीयादावपिनातिप्रसक्तिः रमायात्तनुपूर्व्याललाद्यशाधर्मान्तविरुद्धादिति वाच्यं डोत्वादेर्द्विती
याद्विवचनादिसाधारणत्वेन कर्मत्वादिविशेष्यकप्रकृत्यर्थान्वयबोधसामर्थ्यावच्छेदकत्वेन तच्छून्यतां विरहानद्वि
वचनादावव्याप्तेः वस्तुतोऽनुपूर्वीः स्वादेरत्यादौव्याप्येत प्रथमायाश्चदेशपतनाय ऽर्थकतायासत्वस्यापिनाद्यशासामर्थ्या
वच्छेदकत्वमित्यसंभवएव यदपि स्वाततनामाधीनोपस्थितिप्रयोज्यधात्वर्थावच्छिन्नत्तिकर्थप्रकारताकशाब्दसामा
न्यकत्वं तत्र चैत्रः पचतिचैत्रेणपच्यतेऽदनइत्यादितोधात्वर्थकार्यावच्छिन्नत्तिकर्थकृत्यादिप्रकारकबोधोत्पादनात्
प्रथमांतचैत्रादिनामाधीनोपस्थित्यधीनइतिभवतिलक्षणसंगतिः चैत्रोदनंपचतीत्यादिवाक्याधीनसवोधस्यहि
तीयांतनामाधीनोपस्थित्यधीनत्वमप्यबाधमित्यतिप्रसंगः भंगाय समानाभ्येति तथाचचैत्रेणपच्यतेऽदनः इत्याः
दीत्यादौव्यभिचारात्रातिप्रसंगः इयंचयत्नवत्ताभूप्येतेत्यादिवाक्याधीनव्याख्यानार्थेहसाधनताप्रकारकबोधस्य
प्रथमांततनामाधीनोपस्थित्यनधीनत्वादसंभवस्यवारणाय धात्वर्थावच्छिन्नेति कुंभकारेणभूयतेइत्यादिवाक्याधी

गदा
प्रमा
शः
३५

बंधनोदोष इति वाक्ये विशेषणविभक्तेरभेदकत्वापत्तेरभेदातिरिक्तत्वेन स्वार्थस्यावश्यविशेषणीयतयाः प्रसि
द्धेरनुद्धारात् नव स्वावच्छिन्नार्थविशेष्यकस्वावच्छिन्नप्रकृत्यर्थप्रकारकान्वयबोधसमर्थतावच्छेदकं पदत्वस्य
विभक्तित्वमात्र्यधर्मवत्वं वक्तव्यं तादृशधर्मश्चाप्रमाणानुपूर्व्याः प्रसिद्धान्तरितरसत्वादिकमादाय लक्षणसंभवः
शहूतादर्योधर्मा लादृशावच्छेदकतास्यान्यत्रापि तद्विभक्तित्वस्याभावादिति नाति प्रसंगः विभक्तित्वस्याप्यन्तर्गते द्विवि॰
भक्तिद्वितिभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वे प्रतिविभक्तिप्रतित्वेनातः सत्वादेर्विभक्त्यतिरिक्तसकारादिसाधारणविभा
ष्ठतामपर्यकदेशेश्चविभक्तित्वविरहाद्वेतानातिप्रसंगः इत्थं च नीलं घटं करोति नीले न घटेन जलमाहरतीत्यादौ विशे
षणबोधकपदोत्तरद्वितीयादावपि नातिप्रसक्तिः समासानुपूर्व्याः लादृशधर्मत्वविरहादिति वाच्यं उक्तादेर्द्विती
याद्विवचनादिसाधारणेन कर्मत्वादिविशेष्यकप्रकृत्यर्थान्वयबोधसामर्थ्यावच्छेदकत्वेन तद्रूपस्याविरहात् द्वि
वचनादावव्याप्तेः वस्तुतोऽपि तिः स्यादेस्त्यादौ व्याप्त्येन प्रथमापदार्थत्वादीतोपचैकत्वादेः सत्वस्यापि लादृशसामर्थ्या
वच्छेदकत्वमित्यसंभव एव यद्यपि स्यान्तनामार्थीनोपस्थितिप्रयोजकतावच्छिन्नत्वेनप्रकारताकशाब्दसामा
न्यकार्यतात्तयैवः पचति चैत्रेण पच्यतेऽोदन इत्यादितो धात्वर्थक्रियावच्छिन्नत्वेनप्रकारकबोधोत्पमानः
प्रथमांतचैत्रादिनामार्थीनोपस्थित्यधीन इति भवति लक्षणसंगतिः चैत्रोदनं पचतीत्यादिवाक्यजन्यबोधस्य
तीयांतनामार्थीनोपस्थित्यधीनत्वस्यव्याप्तिप्रसंगाभावोऽपि समामाप्नोति तथा च चैत्रेण पच्यतेऽोदनः ओदनः
लीनस्यावैत्वभिचारान्नातिप्रसंगः इत्थं च यत्ववत्ताभूयेतेत्यादिवाक्यजन्यस्वात्यासार्थस्य साधनत्वप्रकारकबोधस्य
प्रथमांतनामार्थीनोपस्थित्यनधीनत्वात्संभवस्यवारणं यथा तथापि बलिनेति कं भक्तौरेण भूयते इत्यादिवाक्याधी

मद्य
प्रमा
पु॰
३६

१२

यजेतेत्यादौ स्वर्गकामपदार्थस्य लिङ्गोऽस्येव कर्तोत्थाप्रकारतयाभानात्तत्र प्रथमायां विशेषणबोधकनीलादिपदोत्त
रप्रथमायां चानयात्वेनाप्रसंगस्य वारयितुमशक्यत्वात् नञ्चाद्यस्य द्वितीयाद्यन्तमतात्मकमेव लक्षणमादरणी
यमिति केचित् निवर्तनप्रवधानप्रप्याख्यातकधर्मिककर्मत्वान्वयानुकूलत्वप्रपत्रजातीयत्वं द्वितीयालक्षणं द्वैः
स्वर्गेत्यादौ स्वर्गप्रधानधर्मिककर्मतानवबोधानुकूलत्वादतिप्रसंगाभावात् प्रधानवृत्तरत्वे यदि प्रत्ययसंबंध
त्वेनैव संबंधो भानप्रामाणिकं तत्कर्मतात्वेन तत्प्राप्रामाप्रतियोगितायोरेककर्मत्वविशिष्टचतुर्थीमादाय चैत्र ओदनं करोत्त
पाचेत्यामिवारणाय तत्र ओदनस्य पाकइत्यादौ षष्ठ्या कर्मत्वबोधनादतिप्रसंगभंगायनिवेशितेति काष्ठैः पचतीत्यादौ
तृतीयादेस्ताद्यात्वेनाति व्याभिवारणाय कर्मत्वेतिमाजाभनिवेशानुगामनुतीत्यादावसादौनाप्रसंगः नचद्विती
याद्विवचनसाजात्यस्य प्रथमाद्विवचनेपि सत्त्वादतिप्रसंग इतिवाच्यमुपधेयसंकरात्दोषात् यदि प्रत्ययदौ ल इत्या
दौ वदादिपदे द्वितीयांततावृक्षवद्दारो नेष्टलदासुब्विविधोध्यत्वाभयोजकत्वेनापिविशेषणीयमिति वदंति त
न्न दर राजपुरोदितोस्यापुत्रकामो यजेतेत्यादिवाक्यस्य प्रथमाद्विवचनातिप्रसंगानुद्धारात्तस्य सुप्त्वविशेष्यत्वाभ
योजकत्वात् नचसुप्त्वविशेष्यत्वप्रयोजकत्वं परित्यज्य प्रथमान्यत्वविशेषणमादरणीयमतोनातिप्रसक्तिरिति
वाच्यं तत्रैकस्य प्रथमात्वस्य सुप्त्वविशेष्यताप्रयोजकत्वघटितस्योपादाने तद्दोषतादवस्थ्यात् अन्यतमत्वात्मक
स्योपादाने तु लाघवाद् अन्यतमत्वस्यैव लक्षणतोचित्यात् किंच पंचमैकवचनादौ शसः समानानुपूर्वीकत्वेन पंचमे
कवचनादेरन्यतमत्वमितिनातिप्रसक्तिरितिवाच्यं शक्तताव्छेदकस्याकारोत्तरसकारत्वादेः साधारण्येन बहु
त्वशक्ततायाऽप्रतिप्रानपायेनातिप्रसंगानुद्धारात् नचतस्यासति तत्त्वोबहुत्वबोधोपिप्रसज्येतेति वाच्यं तात्पर्यविर
सादातस्मादतिप्रसंगा प्रथमान्यत्वेनापि तद्वार यितुमशक्यः नचैकत्वशक्त्यादिपर्यवसितमेकवचनत्वादिकमप्यसाजात्येऽपि तन्मीवनीयं तथा च शसो
बहुवचनत्वेन रु

न च घटपटौ स्त इत्यादौ प्रथमान्तभिन्नघटपदार्थेऽस्तित्वादेर्भानाद् व्याप्तिरिति वाच्यम् समुदायस्यैव प्रथमान्तनामत्वात्तदुपस्थाप्यतया घटपदार्थे
अप्यबाधेन तेषां यो ग्यता यास्तत्र सविशेष्यता
यामनपायात् ६

नस्यधात्वर्थं वृत्तिनं हारदर्थकर्म द्वितीयस्यानयात्वात् तस्यैव द्योतकस्यावारणायेति इ. प्रवेशः भावाख्यातस्थले
धात्वर्थो वृत्ति तस्यैव तिङ्. र्थस्य विशेष्य विधया भानात् तस्यैव द्योतकस्य वारणाय विधेयतासामान्यमुपेक्ष्य प्रकार
तात्वेन निवेशः यद्वाख्यातनामोपस्थाप्यताप्रयोज्य तिङ्. र्थप्रकारता निरूपित विशेष्यतात्वं केन तन्न चैत्रः पचति चै
त्रेण पच्यते ओदन इत्यादौ तिङ्. र्थकृत्यादेः प्रथमान्तार्थे चैत्रौदनादौ प्रकारताया अन्यत्र इतिता दृशप्रकारता निरूपि
त विशेष्यता प्रथमान्तनामोपस्थाप्यत्वाधीना द्वितीयान्तादार्थे तु न कदापि तिङ्. र्थः प्रकारतया भासत इति नातिप्रसं
ग इति तदपि न साधीयः प्रथमेत्यपदेनैकवचनादेरेकस्यैवोपादेयतया वचनान्तरानामजन्योपस्थितिप्रयोज्यबोधे
भूतदंतनामजन्योपस्थितिप्रयोज्यताया तस्यामान्यपदार्थे प्राप्यप्रापकभावभंगेनासंभवात् किंच मात्रवस्य
बहुवचनोपादानासंभवाद्व्यावर्त्यैकवचनाद्यात्र संख्याघटकत्वादेः प्रत्ययत्वादिनिवेशेन वारणासंभवेपि द्विती
याद्विवचनादावतिप्रसंगो दुर्निवारस्तस्य संभवात् अत एव द्वितीयोपि प्रकारः साधीयान् सामान्यपदाप्रवेशेन दर्शि
तोपासंभवनावचनांतरेपि स्वपदेन व्यक्तिरूपोपादानासंभवश्च उक्तस्य दोषस्यानुद्धाराद्वन्हेरेव घटत्वेपि द्वितीयाद्विव
चनाद्यतिप्रसंगस्यावश्यकत्वात् यदि तु अव्ययपात्र श्रामनवल्लेन प्रथमार्थे द्वितीयादिलक्षणनामार्थे विशेष्यक प्र
धात्वर्थवृत्तिः तिङ्. र्थप्रकारको बोधस्तदा द्वितीयादावतिप्रसंगो यदि तादृशात् सामान्यपदप्रवेशे न तु तस्यैव व्याप
व्यापकभावभंगो नदर्शितरीत्या वारसंभवो दुर्वारः वेदाधीनबोधानिरूपितत्वेन विशेष्यतां विशिष्य सामान्यपदार्थोपारि
तुमेव लक्षणमादरणीयमित्युक्तावपि पूर्वदोषो जागरूक एव न च सम्बन्धविशेष्यताप्रयोजकत्वमपि स्वातंत्र्येणालिवेश
नीयमित्यवहेरेकत्र टितद्वितीयकस्यादिद्वितीयापि [illegible] निर्देशकृतिवत्त्वं तन्न स्यपि विशेषकत्वे

मञ्जू
प्रभा
पृ०
३७

13

नुकूलव्यापारजनीयत्वं पंचमीतु । तर्हि तस्मान्नीत्यादौ द्वितीयाया विभागावच्छिन्नसंयोगावच्छिन्ने वलगमापत
धात्वर्थे पतनात्मके विभागबोधप्रसङ्गः अनुकूलत्वादिति प्रसंगवारणाय पतधात्वर्थ इति स्वमुपेक्ष्य पतनधात्वर्थता
वच्छेदकावच्छिन्नत्वस्य निवेशः । तथा च पतनत्वजातेः पतनसमर्थतावच्छेदकतया तदवच्छिन्ने विभागबोधकत्ववि
रहान्नातिप्रसङ्गः । नन्वेकं पतति तस्माद्भोगावच्छिन्नतदुत्तरकालिकपतनधात्वर्थतावच्छेदकावच्छिन्ने आधेयत्व
बोधानुकूलत्वस्य द्वितीयायामसत्त्वादतिप्रसङ्गवारणाय विभागेति । इत्थंविभागस्य तृतीयादिष्विव तत्त्वादतिप्र
सङ्गादिदोषात् अत एव चानिर्वचनधात्वर्थधर्मिकसार्थान्वयबोधजनकत्वे सति प्रथमामात्रसत्त्वपक्षेऽपि न द्वितीया
स्याः कर्मत्वादेः सार्थस्य निर्वचनधात्वर्थः स्वयं बोधयति कारकविभक्तिस्थक्रियात्वापि त्वनियमादिति निरासः
प्रथमा यावत्स्वार्थबोधजनकत्वात् तद्वारणाय प्रथमासु मोति । ओदनस्य पाक इत्यादौ धात्वर्थपाके षष्ठ्या अपि स्वार्थ
कर्मत्वबोधकत्वात्तत्र भवतावारणाय निर्वर्तनेति । यद्वा दिनस्यार्थ इमा धर्मिकसार्थकर्मत्वानुभवजनकसम्प्र
जातीयत्वं तत्र चौरस्य रात्रौ मादौ हिंसायां कर्मत्वबोधानुकूलत्वस्य द्वितीयायामपि सत्त्वादतिप्रसङ्गाभावाय
दिनस्य चौरेऽपादाने बिड्डो नदिनलीमादौ तत्र करणत्वबोधानुकूलत्वस्य तृतीयायामपि सत्त्वादतिप्रसङ्गाभा
वाय कर्मत्वोपादानं । स्वबधमात्मानमिमवलेवा शक्तत्वेस निसृप त्वेन दितिमन यत्र निरूढलक्षणा प्रमाणपक्षत्वे
वानुशासनस्य चरितार्थत्वे न स्वं वधादौ शक्तिसिद्धेरेकत्वादौ तत्कल्पनेलाघवेन परा हतत्वात्सोऽपि प्रायत्वविरोधि
प्रयुक्तप्रथमेति वर्तनधात्वर्थस्वार्थबोधानुकूलत्वाद्द्वेत्रग्रामसिम्याद्यौ द्वितीयादावतिप्रसङ्गात् । न च गत्ट
स्थबोधानुकूलत्वान्नावच्छेदकस्य विभाजकधर्मेवत्त्वं च लब्धग्रामं गच्छतीत्यादौ निर्वर्तनधात्वर्थसार्थबोधप्र

देणापादकानवनागात यद्विवक्षितंधन्यद्दितोधर्मपकत्वादितात्पर्यकत्वंवा साजात्येनधर्मान्यत्वेनदाविलो
कंपचतीत्यादौ क्रियाविशेषणद्वितीयायामप्रसंगोदुरुद्धरः नस्माः पदसाधुत्वमात्रप्रयोजकत्वेनसंग्रहा
त्सर्वकत्वविरहात् एतेनपदद्वयार्थधात्वर्थकरणत्वान्वयबोधानुकूलसप्तमजातीयत्वंतृतीयात्वं शताय
परिक्रीणातीत्यादौ चतुर्थ्यर्थधात्वर्थकरणत्वबोधानुकूलत्वादतिप्रसंगभंगाययथा तृतीयासामान्यस्यवेद्यपचापो
पादाने काष्ठान्पचनमित्यादौ दृष्टश्चतस्मात् कारणताबोधेनातिप्रसंगस्यवारणाय कारणतासामान्यपनिवे
शपकारणताखेन निवेशनमित्यपि निरस्तं तृतीयाद्विवचनसाजात्यस्य चतुर्थीद्विवचनादौ सत्वेनातिप्रसंगात् नचच
तुर्थीचेत्यत्वेनविशेषणीयत्वादृष्टोषइतिवाच्यं वक्ष्यमाणयोश्चतुर्थीपंचम्योस्तयोर्हेतुकत्वे तृतीयाद्विवचना
त्यातिप्रसंगात्समतमत्वेननिवेशेतुलाघवात्समतमत्वस्यैवलक्षणेनिवेशात् एतेनचतुर्थ्यन्तंसर्वधर्मिके
प्रदानत्वानुभावकसप्तमजातीयत्वंचतुर्थीत्वं दास्याःसोलंप्रयच्छतीत्यादौ दानेपरिगितिसंप्रदानत्वबोधकता
यामपिसत्वेनातिप्रसंगभंगायप्रदान्यर्थैति तथाचाशिष्टव्यवहारेदाणधातोरेवयोगेतृतीयायाःसंप्रदानेनुशा
सनादसतिनियोगेनस्प्रयोगान्नातिप्रसंगः साजात्येपारानाप्रामाययगच्छतीत्यादौ कर्मत्वादिबोधिकायाश्चतुर्थ्याः
रव्याप्तेःस्यपियाम्लाके दर्शितरीत्या तृतीयाद्विवचनाद्यतिप्रसंगात्दोषात् यत्संप्रदानत्वशक्तत्वेसतिसुप्त्वंतत्वमि
तितन्नलाघवादेकत्वादावेवचतुर्थ्याः शक्तिसिद्धेरनुशासनस्यनिरूढलक्षणाबोधकतयापि कृतकृत्यत्वेनसंप्रदा
नतायाश्चसाधकत्वात् ग्रामायगच्छतीत्यादौ कर्मत्वाद्यर्थकचतुर्थ्याव्याप्तेश्चावच्छेदकत्वेनेतृतीयाद्विवच
नादावतिप्रसंगोदुर्वारः अधिकसुक्तप्रायं अतएवएतधात्वर्थतावच्छेदकफलावच्छिन्नविशेष्यताकविभागबोधा

14

मपरित्वयान्तरविभानकल्पनेन तत्र पादानामसंभवात् संभव एव दोषः वस्तुतो नारीणां स्तनानि काष्ठानामित्यादौ षष्ठ्या
अपि संबंधत्वेन सोपस्थाप्यस्य करत्वादेर्लिंगं तथा स्वार्थे पुंस्त्वमपि व्यवहितप्रसंगत्वनुक्तत्वात्संभवदप्येतेति सर्वमित्याकू
ले द्वितीयेऽपुनरेकवचनसामान्यस्य द्वितीया बहुवचनादौ द्विवचनसामान्यस्य च सप्तमी द्विवचनादौ सत्त्वेनातिप्र
संगाद्योरिति शास्त्रसंबंधेयः अत एव च पञ्चपाद्यर्थेऽधिकरणार्थो येन तत्रापि तु कालस्य प्रसज्यातीयत्वं सप्तमीवं
अधिकरणत्वेनाधेयत्वे च शक्तत्वेन सिद्ध एव तत् ग्राममध्यास्त इत्यादौ क्षितीयाया अधिकरणत्वाविबोधकत्वे
पि न तत्र शक्तिर्ग्रामायगच्छतीत्यादौ च तु षष्ठ्यादेः कर्मत्वादीविवेचिते न नुक्तत्वाद्शाशक्तत्वासिद्धेरभिहिते न प्रायशः
त्वमपि परास्त द्विवचनसामान्यस्य षष्ठी द्विवचनसाधारण्येनातिप्रसंगात् शाकस्य पयसः पाक इत्यादौ षष्ठीद्विवच
नत्वस्य एवेति निगमाद्दुर्व्यवस्थापत्तिप्रसंगेन लक्ष्यतावच्छेदकमशक्यत्वात् षष्ठ्यन्तत्वेनाधेयत्वतात्पर्यक
त्वेन वा विशिष्य ज्ञापने निष्कारकत्वदोषस्य दर्शितप्रायत्वादित्यलं प्रसक्तानुप्रसक्त्या प्रकृतमनुसरामः प्रथमा
दीनामित्यादि तेषु नामादिनिपातनपरिग्रहः तेषां स्वादिप्रकृतित्वात् प्रकृतीत्यनेन लब्धेऽपि विशिष्टशक्तैवार्थबो
धकत्वेनावयवशक्त्येति प्रतिपादयितुमुपादानादरः सुप्तिङ्षष्ठीयन्ताख्यत्वनिरूपितत्वान्यतरसंबंधपरास्त्वशक्तेनो
पात्ता तद्वितीयः प्रथमस्यादिपदग्राह्याणामवितोदूरी इत्यादावेवमादेशेजनायर्थविशेषतात्पर्यग्राहकाणामि
उगमादीनां शक्ताववनेति शक्तिग्रह इति कचित्कलहासन्को भूसत्तायामित्यादौ शक्ताससर्गावच्छिन्नाधेयता
याः समसम्बन्धात् कचित्तु भिन्नरूढीत्यमानसेवा यथाऽनेकधातोर्नानात्वविस्तारादप्यविशेषनिर्देशेनानुपात्तार्थेऽपि ह
लिः क्रीडायामेवेत्येवकारोपादानेनान्येषामनुपात्तार्थे प्रियपद्यामपृच्छादेः प्रयोगानुसारिणी शक्तिरित्यनेनाशास्त्रबोध

स्यानुकूलतायामवच्छेदकत्वादग्न्यादिकं न तादृशबोधे इति नातिप्रसंग इति वाच्यं द्वितीयापदादेः शक्तानवच्छेदकत्व
यामविभाजकतया वतद्वेनातिप्रसंगात् तथाप्यनुद्धारात् न च सविभाजकधर्मावच्छिन्नविभाजकत्वेन तत्त्वे
द्वितीयात्वादिकं तन्नत्वेनेति नातिप्रसंग इति वाच्यं तथापि स्वप्रकारेण स्वप्रकारत्वादेस्तादृशधर्मावच्छिन्नषष्ठीविभा
जकस्य शब्दसाधारण्येन तादृशबोधानुकूलतावच्छेदकत्वात् तादृशोपलक्षणसमन्वयानुपपत्तेः षष्ठ्येकवचनादे
वप्रसंगात् यदि च संख्याविशेषवाचकतासहितमनुवधमहिम्नारूपं वा विभाजकमिति न साधारण्यमव्याप्ते
विभागोक्तार्थस्येतेति नातिप्रसंगः नचैवमप्येकारेणैकारत्वस्य सप्तमीद्विवचनसाधारण्यात् स आत्मनः पचती
त्यादौ तादृशबोधानुकूलतावच्छेदकत्वेन द्विवचनाप्रसंगानुद्धार इति वाच्यं विभाजकव्याप्यधर्मेण संबन्धनात्
एकत्वविशेषितस्यैव धर्मिनरूपस्य षष्ठीविभाजकतया तस्यैव तादृशबोधानुकूलतानवच्छेदकत्वेनाप्र
संगात् तादृशप्रत्ययेन तदात्मप्रकृत्यधिकरणत्वादितात्पर्यकत्वविशेषितस्यैव तादृशधर्मस्य सप्तमीविभा
जकतया तादृशविशिष्टस्यैव सुप्तानुपयोगेन तादृशबोधानुकूलतानवच्छेदकत्वात् द्वितीयसप्तमीद्विवच
नेतिप्रसंगः नचैवमप्यौपाधिवैशाने केवलस्यावच्छेदकत्वे विशिष्टस्यानवच्छेदकत्वात् तथात्वातिप्रसंग इति
शक्ततेव तत्र प्रसंगः येन पर्याप्तिनिवेशनादेरावश्यकत्वात् न चाधिकरणत्वादितात्पर्यकत्वेन वि
शिष्यातिप्रसंगो वारणीय इति दोषः इति वाच्यं अत्यन्तानुशासनवत्वात्तथा [illegible] न षष्ठ्या प्रतियोगितास्यकत्वेन सम
वेनाप्रसंगानुद्धारात् समभिव्याहृतादिकं निवेश्य पर्याप्तिनोद्धारो वक्ष्यमाणसप्तमीत्वस्य तस्याणुत्वावच्छेदकता
संभवात् अत्यन्ताभ्यास्यकस्यात्र प्रयोगे [illegible] किं च षष्ठीत्वस्य प्रथम

महा
प्रभा
प्रु.
३९

15

पाकं करोतीत्यादिविवरणमपि करोतेर्यत्नार्थकतावधारणेन ज्ञानानां यत्नस्य चानन्त्वमसमावेश इति ग्रंथ
पदवत्समाधानमनुसंधेयं चैत्रादेः प्रकारीभूय भासते चैत्रादिविशिष्टविशेष्यतानिरूपितप्रकारतात्मकविष
यताश्रयः तंडुलवृत्तेर्विक्लित्तेरग्निसंयोगस्य वानुकूलो यो व्यापारस्तद्वत्त्वं फलवृत्तित्वसंबंधेनेत्याद्याका
रको बोधः प्रथमांतपदोपस्थाप्यस्य प्रस्तुत्यविशेष्यकशाब्दबोधे प्रथमांतपदजन्योपस्थितिनियमादिति भावः कर्तु
रनभिधानादिति कृतिमात्रार्थकेनाख्यातेन कर्तुरनभिधानात् कस्मादनुक्तत्वादित्यर्थः चैत्रादीति प्र
नभिहितश्चेत्यधिकृत्य कर्तृकरणयोस्तृतीयेत्यनेन तृतीयादिविभक्तिरनभिहिते कर्तरि विहिता तत्र चैत्रादिकात्
प्रातिपदिकात्तृतीयाविधानाच्चैत्रादिपदोत्तरं तदापत्तिरिति भावः कर्तृसंख्यानभिधानस्य वक्ष्यमाणल
क्षणकर्तृत्वोपलक्षितार्थान्वितसंख्यानभिधानस्य तृतीयांतत्वे प्रयोजकत्वादित्यर्थः लाघवा यां–
दभिहितार्थासिद्धौ कर्तृसंख्यायामनभिहितायां कर्तृत्वे तृतीयेत्यर्थाद्धानिरिति सूत्रार्थस्यावश्यकत्वादि
तिभावः नचैवेनामार्थयोरभेदान्वयस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वादभिपाककर्तृकत्वधर्मिण्येव शक्तिरावश्यकीति ग्रामं ग
तवान् देवदत्त इत्यादौ देवदत्तादिपदान्तरं तृतीयापत्तिर्निरुक्तपाककर्तरि वाभिहिते तेन कर्तृसंख्यानभिधाना
दिति वाच्यं कर्तृत्वेनाभिहिते कर्तृसंख्यायामनभिहितायामित्यनुशासनार्थादरणेन कर्तुरनभिधा
नस्यापि तत्र लोपगमात् नष्ट इत्यादावपि प्रतियोग्यंशे कर्ताभिहित एवमुक्तमाक्षेपमाधारण
स्यैव कर्तृत्वसूत्रोपादानत्वादन्यथा घटो नष्ट इत्यादावपि कर्माख्यात्कर्त्रन्वितसंख्यानभिधाने
तृतीयापत्तेरपरिहार्यत्वात् अत्र वस्तुतः प्रातिपदिकार्थमात्रे रमत्रस्यानन्वयबोधे विशेषणत्व

स्मारशार्थेनानुमायस्थानामसूतेरिति व्याकरणादिति व्याकरणं पाणिन्यादीनां मतादिसमानतावादमोप
देशात्मकं व्याकरणं प्रमाणं अप्रामाण्यपरम्परा भेदेन विद्याहि विश्वममिधायतत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवे
दोऽथर्ववेदः शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषामिति अभिधानात्कृतिरपि व्याकरणप्रामाण्यमवग
मयति तथाचाचार्येण व्याकृतत्वादेतेषां शब्दानां व्याकरणमिति निमाक्तो व्याकुर्विन्ति निरुक्तेन प्रकृतेनोपक्रम्य व्याकर
णस्मादिपंचव्याकृता वायुगृहीतः इति तेनिरीयब्राह्मणेनाविनत्माभावात्पंचमापि नेइति अतिशेति वस्तपेव
विनन्दनरित्यर्थः साधुशब्दाभ्यासे कर्तरीति कर्तरीत्युपक्रम्य निर्देशाच्छिष्टत्वादनुशासनं ग्राह्यं
तत्रकर्तृः क्रियाश्रयात्मकत्वेपि क्रियांशस्य धात्वेनैवलाभात्कर्तृत्वमात्रस्यैव शक्यार्थतानिष्पन्नादपश्रमात्र
निर्देशः कर्त्रेति आश्रयेणोत्पत्त्यर्थः स्वार्थो विशेष्यता अभेदान्वयः अभेदसंसर्गको बोधः आश्रयविशेष्य
तानिरूपिताभेदसंसर्गावच्छिन्नविषयताप्रकारताकबोधः इति फलितं तथाच चैत्रो भिन्ने कार्ये अधिकारादुलह
निविक्तिस्तुकुलाभावनेत्याकारकोऽन्वयबोधः फलभावनयो धात्वर्थत्वादितिभावः लाघवादिति
आश्रयत्वस्वरूपसंबंधविशेषः स चाश्रयभेदेन निरूपकभेदेनवानानेति बहूनां शक्यतावच्छेदकत्व
मपेक्ष्यपतत्वजातेरेकस्य तथात्वेलाघवं एवंजात्यादेरुपाध्यतिरिक्तपदार्थानां स्वरूपतो भानानभ्युप
गमेनाश्रयत्वानामाश्रयत्वेनावच्छेदकत्वं वाच्यं कृतित्वजातेस्तु धर्मितानवच्छिन्नपदावच्छेदकभावोजा
तेरनवच्छिन्नभानस्य सर्वसिद्धत्वादिति परत्वलाघवं ताश्राश्रयत्वानामवच्छेदकत्वेवहूनां स्वरूपसंबंधः सं
सर्गाविषयतावच्छेदकाः कृतित्वस्य तु अवच्छेदकताया समवायपदकल्पने लाघवं इदमुपलक्षणं प्रत्यवनीयादेः।

मह्ना
प्रभा
प्रा०
४

कृत्यर्थकत्वेन उक्तं स्ववर्थे तिङः यान्वयस्यादृष्टचरत्वेन लङर्थवर्त्तमानत्वादेः कृतावन्वयानुपपत्तेः तत्र धात्वर्थपा
काद्यो लङर्थवर्त्तमानत्वाद्यन्वयोः न कृतावनन्वये त्वति विरहाद् इति वाच्यं धात्वर्थान्वितस्वार्थकत्वेन तद्यामेव तिङा
देः स्वोपस्थाप्यकालान्वयानुभावकत्वस्य मते तत्र न्यायादेवतादात्म्यान्वयसंभवेन वर्त्तमानत्वेऽपाकः कृतिमान् इत्या
दिबोधस्य पदस्थाने मा विभूत पाकः कृतिमान् अपि चैवं तदीयत्व नित्यैवं न स्यादिवाक्यातोऽपि स्यात् तस्यानुप्रक्रमस्यार्थे तिङाद्यैः
स्वार्थकालाद्यनुभावकत्वस्य स्वपरामेपि पाकः निष्पत्तरपि वर्त्तमानेपाके पचतीति प्रयोगस्य प्रामाण्ये प
र्य्यन्तकम्मस्याने नापि कर्त्तव्यस्य तेन नैवं तदर्थस्य वर्त्तमानत्वादेरन्वयः तृतीयानुपपत्तेश्च विशेषणविभक्तिवत्पद
साधुत्वमात्रार्थकत्व विवक्षितेन ल्युडादिना स्वार्थकत्वं धात्वर्थांशे विशेष्यतयानुभावकत्वेन कर्मादि विवक्षितेन तृतीया वि
शेषणतया चैत्रः कृतिमत्पाककर्मतान्नमित्यादौ तदन्तस्य पाकाद्यकर्मकबोधस्य चैत्रेण पच्यते ओदनः इत्यादिवाक्या
दुत्पत्तेस्तृतीयोत्वस्य प्रामाणिकत्वाद् इत्यादि इत्याहुः तदयुक्तं स्ववर्थे तिङर्थान्वये बाधकाभावेन तृतीयायाः अनुशासनबो
धितकर्तृत्वार्थकतायाः कर्मादिनिर्णय प्रत्ययात् तद्बोधितत्वार्थकताकल्पनेच मानाभावात् कर्तृतायाः तृतीया
र्थत्वस्य दीधितिकृदुक्तस्यैव युक्तत्वात् इदं तत्त्वं कृतित्वं यत्नत्वं प्रकृतिनिर्जीवनयोनीनां सामान्यमेव कर्त्तृ
त्वादिशक्यतावच्छेदकं ननु तद्व्यन्तरं प्रवृत्तित्वं चेष्टानिः श्वसितादौ निः श्वासादौ कृतिकृतिमत्त्वे बोधस्य
जीवनयोनिलिङ्गयुक्तत्येव प्रामाण्यसंभवात् पचतीत्यादितः पाककृतिमान् इत्याद्याकारकस्यैव बो
धस्यानुभाविकत्वाच्च प्रवृत्तित्वमेव प्रकृतित्वमिति तु न शक्यते वक्तुं निवर्त्तते इत्यत्रैव प्रवर्त्तते इत्यत्रापि प्रवृ
त्तौ कर्तृत्वे [illegible] विषयत्वेन [illegible] अनुमति कृतनयानयो [illegible] शाकत्वादृश [illegible] प्रवृत्तित्वस्य

प्रतीति

गप

तत्प्रातिपदिकोत्तरं प्रथमा यस्य तत्प्रातिपदिकस्यार्थोऽधानतत्तरप्रत्ययोपात्तैकत्वविशेषणतयान्वेति
तदुत्तरेतरतीयेत्यभिहितानभिहितत्वनिवेशनविभक्तित्वावच्छिन्नकर्माख्यातैकत्ववाचकपदोत्तरप्रथमैव
कर्माख्याततार्थेतृतीयेतिनियमउपपद्यतेग्रामंगन्तव्यानदेवदत्तेनत्यादौकर्तृः प्रत्ययार्थैकत्वस्यापि
स्यविशेषणत्वेदेवदत्तादिप्रातिपदिकार्थेऽपितत्रतत्तृतीयाप्रसंगात्तुपपत्तिः कर्मेत्यादावपेवैतिस्यापत्ते
तत्प्रातिपदिकार्थेतिरः अर्थः कर्तृविशेषणत्वेनान्वेतितदुत्तरप्रथमामस्यतत्वैविशेष्यतयान्वेतितदुत्तरेतरतीयेति
स्वपोऽवश्याऽनियमतायकर्तृणाख्यातवाच्यत्वमकामेनापिवाच्यमित्यपिप्रत्यक्षेदर्शनतरीयेवअवश्यानिवोह्यरि
तिवदेति वये तत्सूत्रप्रोक्तत्वैकरणपदेकर्तृत्वेनकरणत्वोपायिपदेतथावानभिहितयोः कर्तृत्वकरणत्वयोरितिमार्थेपृति
त्वेवः पचतीत्यादैतृतीयाप्रसक्तिराश्रयत्वप्रतियोगित्वाद्यात्मकस्यभावैकत्वस्यापूपादानात्तानानिनश्रयत्वादिप्रे
गोपितत्रापत्तिः ग्रामंगन्तव्यानदेवदत्तोघटंज्ञातवानघटोनदृष्टवानित्यादौप्रत्यये: क्तादिसदाश्रयप्रतियोगित्वादिषुकर्तृ
त्वकेषुक्तस्याश्रयत्वप्रतियोगित्वादिकंकर्तृत्वमप्यभिहितमेवविशिष्टवाचकस्यविशेषणवाचकत्वेनियमादितित
कुत्राप्यतिप्रसंगः एवंचकर्तृसंख्याऽऽख्यातमनभिहितानाभिमित्यपास्तंतार्थघटनेनादरणीयमितितत्रप्रयुक्तंगौरवमपि
पादृतं पत्तेतोकर्तृत्वाख्यातसामान्यस्यतदेकदेशेववचनस्याश्रयाख्यातकत्वेमानाभावः एकत्वादिविषयेष्वे
कवचनादयइति प्रातिपदिकान्तुशिष्टार्थस्याख्यातस्यकर्मभिधायकतात्यागवत्यागसंभवादिप्रकृतावपिनक्षतिः
वेरेणपक्षेमित्याद्यविवक्षेवेरेणपक्षनइत्यादावपितृतीयापयेवकर्तृत्वमप्रत्याभावेननत्वनिरूपितोपस्थितेपत्वर्थ
विशेष्यत्वविषयमतिहित्वमिदयानेदीपितिकारैरप्युक्तंतोपमर्दः नित्यं कैश्चित्तुवेरेणपक्षनइत्यादोतृतीयापा:

महा
प्रभा
४१प्र·

17

पचतीत्यादेरपि प्रामाण्यं स्यादिति चेन्न तिङ्र्थैकत्वेनावच्छेदकतासंसर्गेणोपस्थितिपरिकार्यभानं न तु समवाये
नेति व्युत्पत्तिस्वीकारात् अत्र बहुवचनं चैत्र इत्येयमन्यथा चैत्रादेः पाचीवहति तथा चैत्रः पचतीत्यादेः प्रामाण्यं जीवः पचत्य
त्यापचतीत्यादेः प्रामाण्यं च प्रसज्येत न चावच्छेदकतायाः संसर्गत्वे तु लः पचतीत्यादेरपि प्रामाण्यमापद्येते
ति वाच्यमिष्टत्वात् यद्वितेनैतेन दात्वं त्वाव पविष्टतीति नैवावच्छेदकत्वेन संसर्गेणान्तिङर्थैकत्वे तेनैव व्युत्पादनी
यः नन्वयत्वाविशिष्टमन्तु क्तुं तथा तदर्थैकत्वे संसर्गः समवायकृतेः प्रातिपदिकार्थैः ति नेतु व्यः पचतीत्यादेः
प्रामाण्यमित्युक्तिस्तु न युक्ता जीवः पचत्यात्मा पचतीत्यादेरपि प्रामाण्यप्रसंगात् स्यादेतत् प्रमेयत्वादिना वह्नि
नैव चैत्रादीनां कर्तृत्वादिकमनुभावयन्नप्रमेयं पचतीत्यादिवाक्यमपि प्रमाणं स्यात् न च विशेष्यतावच्छे
दकावच्छेदेनैव तिङर्थैकत्वेनान्वय इति व्युत्पत्तेः स्वीकारान्नयानेयमापत्तिः प्रमेयत्वावच्छेदेन पाककृत्याश्रयत्वा
दिति वाच्यं तथा सति पुरुषः पचतीत्यादेः पचतीत्यादेरप्रामाण्यप्रसंगात् पुरुषत्वस्य प्रामाण्यतावच्छेदेन
पाककृत्याश्रयत्वात् उच्यते आनुपूर्वीभेदेन कार्यकारणभावभेदाद्वैत्र पुरुषादिपदघटितानुपूर्वीज्ञानस्यैव
चैत्र पुरुषादिपदघटितानुपूर्वीज्ञानत्वैव चैत्र पुरुषादिविशेष्यकतादृशशाब्दप्रतिकारणतात्वकल्पनेन कार्योत्पत्तेः
सिद्धत्वात् प्रमेयादिपदघटितानुपूर्वीज्ञानस्य तु प्रमेयत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यकतादृशशाब्दनिष्प्रकारकबोधं
प्रतिकारणतात्वादृशबोधात्मककार्यस्यासिद्धत्वेन तत्कल्पनादित्यप्रामाण्यकविरहात्तादृशपचतीत्यापत्तिः
किंच तादृशवाक्यस्य कार्याप्रयोगात्कथमप्रामाण्यमापादनीयं न चापादकमहावाक्यतत्कल्पनादृशवाक्य
तस्वाक्यस्य प्रामाण्यमापादयितुं शक्यं तस्मात्तादृशार्थज्ञानस्य विरहेणतद्धेतुघटितसामग्रीविरहादेवापा

पूपवत ३

नित्यकृतौ वा धादौ ईश्वरः करोतीत्यादेरप्रामाण्यापत्तेः एतेन करोतेः शक्यतावच्छेदकप्रकृतित्वमेव स्वभुक्तोऽजीव
नयोनियत्नमते पि न च करोति व्यवहाराभावादिति परास्तं ईश्वरः करोतीत्यप्रामाण्यप्रसंगात स्वप्रमाः
व पि स्वापं करोति निःश्वासं करोतीत्यादिव्यवहारस्तेनैव दर्शितः प्रत्युत तस्यानादः एतेन राघोगह्वतीत्या
दाविव चेष्टो निःश्वसितीत्यादावप्याश्रयतात्मकं भात्मेव करोतेर्थो निरूढो लिति प्रकृतित्वस्य शक्यतावच्छेद
कत्वोपगमेऽपि न क्षतिरित्यपि प्रत्युक्तं प्रकृतित्वस्य चेष्टजनककृतिनायामनामनस्तायां वावच्छेदकत्वप्रामाणाधी
नायामेव कृतावनुगतानुभवेन वासिद्धत्वानिरूढत्वाभाववत्त्वे नेश्वरः करोतीत्यादेरप्रामाण्यप्रसंगाच्च नच
पाकविषयककृत्यबाधेनेन कोऽवरनिर्वृत्तिमत्त्वविशिष्टकृतिषयवतीति प्रयोगस्य योग्यत्वापत्तिरिति वाच्यं अनुकू
लतासंसर्गेण धात्वर्थस्य कृतावन्वयोपगमेन निर्वृत्तेः पाकानुकूलत्वघटितायत्नसंभवात् अत एव सम
र्थस्य गन्त्यादिगोचरप्रवृत्तिमत्त्वेऽपि नागच्छतीत्यादिकतत्प्रयोगो योग्यस्तत्प्रवृत्तौ फलोपधायकत्वानु
कूलतासत्त्वादत एव चैतन्तोऽलसः क्रियमाणो वरप्रवृत्तिरशापायचतीत्यादिको न प्रयोगस्तत्प्रवृत्तेर्गन्तव्यासिद्धत
यापाकप्रयत्नस्यानुकूलताविरहात् अत एव तत्कालीनत्वपाककृतिमात्रप्रापितत्वप्रयोगस्तत्राविनाहेशात
कूलत्वाबाधादेतेन न करोतीति निष्पत्तीति निर्यासिकायाः साध्यताविषयतायाः संसर्गतोपगमान्न निर्वृति
मादाया निष्पत्तिसंगो निर्वृत्तेर्भावदशाविषयताविशेषविरहान्न्याते ऽलक्षणादिगोचरप्रवृत्तिदशायां पचतीत्या
दिप्रयोगप्रसंगाभावात् प्रयुक्तेर्भावदशाविषयताविशेषस्य धात्वर्थपाकादावभावादित्यक्तिः प्रयुक्ताने ऽलक्ष
यादिकालीनपाकादिगोचरप्रवृत्तिमादाया निष्पत्तिसंगस्य दुर्वारत्वात् निष्पत्तिकृतौ पाकानुकूलत्वबाधेनेश्वरः

महा
प्रभा
पु
४२

18

तेऽोदनःस्मारावच्छेदनादौ तादृशसंसर्गान्वययोग्यतापतिरतः स्वनिरूपकबोधविशिष्टायाः कर्मत्वादिविषो
ष्यतानिरूपितप्रकारताया वाक्योच्चारणकालावच्छेदेन विरुद्धोक्तिमलाभायः सर्वप्रत्नेऽोदनःस्मारावोदनासावच्छ
वायोबोधानर्हत्वं तादृशविशिष्टप्रकारतामात्रात् तादृशविशेषणतयातात्पर्यविषयत्वस्य स्वनिरूपकतात्
पर्यवसितविशिष्टतादृशविशेषणताविच्छिन्नविषयताविरहरूपत्वेऽपि सततनिवेशेन तद्दर्शितदोषाद्यसंभवेऽपि कर्मत्वा
दीनामेव पर्य तादृशसंसर्गाभिधानयोग्यत्वस्यापि विशेषणत्वेन तादृश्य विषयत्वात् प्रकृतकर्मत्वादीनामुपादाने
वर्तमानरूपणाग्रासङ्गेन तत्परिष्करणपरिष्कारोऽपीति कर्मत्वादीनामपीति इत्येवमभिव्यक्तिमनपेक्षत्वात् विशेषण
तयातात्पर्यविषयत्वस्यैवाऽष्टत्वात् वस्तुतस्तु स्वर्गकामो यजेतेत्यादिना लिङर्थेऽपि विशेषणतापन्नस्वर्गकामा
दिपदार्थसंसर्गान्वयबोधानुभविकत्वात् स्वर्गकामादेः प्रथमान्तोपस्थाप्यस्य संग्रहाय नेत्यत इति कृतीतरार्थकं कर्मत्वा
दीत्यस्य विवरणमतएवार्थेऽतिसंगच्छते नचैवं कर्त्रविदितत्तृतीयादेः कृत्यर्थकतायामप्युपस्थापितत्वेन च्युत्पत्त्ये
नात्समानार्थकप्रथमान्तोपस्थाप्यसंसर्गान्वययोग्यतापातिरिति वाच्यं तादृशान्तोपस्थाप्यत्वेन च कृतेर्विशेषणीभूता
तया वाचामन्तेनोपस्थितिश्रुयोग्यकृतिहृतिविशेष्यता निरूपितविशेषणतयातात्पर्यविषयत्वमर्थः फलितत्वेन
सद्रूपस्याप्यायाश्चापि कृतेर्लिङर्थस्याख्याततान्तोपस्थितिदर्शितदोषनिरासः अतएव लिङर्थे तत्त्वविशेषणेन
तादृशसंसर्गान्वययोग्यतायां तेनैव तादृशविशेष्यत्वं च कर्मान्वयस्थले साक्षात्तादृशपदविशेषणतानिरूपि
तं कर्मान्वयस्थले तत्पूर्वत्वादिनाऽन्यत्र विशेष्यभावनाविशेष्यफलविशेष्यतावाधारकं चैत्रेण पच्यते ओदनः
इत्यादौ च समवेतकृतिजन्यभावनाजन्यफलाश्रयतारोदनादौ बोधान्वयभावनादौ तादृशविशेष्यतानपाया

दकासंपत्तेः न च तात्पर्यभ्रमस्य संभवेन ततोपि शाब्दबोधसंभवात् कार्यकारणभावस्यावश्यकत्वमिति तद्वि
नासामग्र्या आपादिकानुपपत्तावतस्य तु एवं ज्ञानत्वेन तादृशशाब्दं प्रति कारणताकल्पनमावश्यकमिति नाकां
क्षाज्ञानं विना तादृशशाब्दसामग्र्याः संपत्तिरिति वाच्यं तादृशवाक्यात्तादृशशाब्दबोधस्यैव विरहस्य तथात्वात्तादृशशाब्दभ्रम
जनकदोषासंपत्तेरिति किन्तु निष्कर्षेण कर्तृकर्मणोराख्यातवाच्यत्वे स्ववाच्येनाख्यातसमानार्थे संख्यान्वयबोध
कत्वमिति नियमविनिगमनाविरहात् संख्यान्वयबोधानुपपत्ते कृत्यादेस्तदर्थत्वे तु न तथा नियमविनिगमकाक्षा ।
त्यादेः संख्यान्वयस्याभिहितत्वात्तदाश्रयस्यावाच्यतयाः संख्यान्वयविशेष्यत्वस्य स्थितत्वाद्दर्शितं सिद्धं ततोनोपप
द्यते श्रुतिवैयाकरणानां प्रतिहितम् संख्याभिधानेनैव स्यादित्यत आह संख्याभिधानेति संख्याभिधानयोग्यः आख्या
तोपस्थाप्यसंख्याप्रकारतानिरूपितशाब्दविशेष्यताश्रयः आत्मपदानुशासनेन कर्मतादर्थकप्रत्ययसमानपदोप
स्थाप्यस्वार्थस्याय कर्मत्वाद्यनवरुद्धेति तदर्थश्च कर्मत्वाद्यप्रतियोगिविशेषणतानापन्नः उक्तरीत्यैव कर्तृत्वा
देरपि प्रथमार्थतासंभवादादिपदेन तत्संग्रहाय पदेनपदार्थेनोद्देश्यतादात्म्येनादौ कर्मत्वाख्यातार्थसंख्यान्व
याद्युपपत्तिः कर्मत्वाद्यन्वितत्वात्मकस्य कर्मत्वाद्यवरुद्धत्वस्य तस्य समत्वादाख्यातोपस्थाप्यस्य पाककर्मत्व
स्य विशेषण तथा तदन्वयादिति निरुक्तकर्मत्वाद्यविशेषणतात्मकस्य कर्मत्वाद्यनवरुद्धत्वस्य तथात्वानुपपत्ते
तेः ननु विशेषणतानापन्नत्वप्रकारता विरहः स च विषयताया ज्ञानासमानकालीनत्वपदेनैवोपस्थितीत्यादौ
कदाचित्कर्मत्वादिविशेषणतापन्नैवेत्यादौ कालोपितत्त्वेति चेत् प्रतीत्यादावपि तैरुक्तदाख्यातार्थसंख्यान्वययो
ग्यत्वापत्तिर्ज्ञानसमानकालीनत्वविषयतेति पदेनाकालत्वावच्छेदेनोद्देश्यतादृशविशेषणतानावरुद्धत्वस्य च

मङ्गा
प्रमा
४३ प्रा
19

न्वयानुपपत्तेरिति चेन्न ग्राह्याविशेष्यत्वघातावच्छेदविषयताविरहविशिष्टाया इतरविशेषणत्वघातावच्छेदविषयता
तद्भावस्य निवेशनीयत्वात् चैत्रश्चैत्रं पश्यति चैत्रं पश्यतीत्यत्र हि भ्रचैत्रादेर्विशेषणत्वेनैव तु ग्राह्याविशेष्यत्वघापिता
वच्छेदविषयताविशिष्टविरहो व्याहतत्वनातिप्रसङ्गः अत एव विधुरिव विधुर्भातीत्यादावन्वयेपि नातिप्रसङ्गः सादृश्यप्रत्यक्षो वि
शेषणत्वघातावच्छेदविषये विधुरादौ ग्राह्याविशेष्यत्वान्वयानुपपत्तिः सादृश्यस्य तत्त्वप्रसुप्रभेदांशभेदस्यैव गगनत्वादिन
मेव वा भासमानत्वमित्यन्यदेतत् इत्यपि समादेः प्रत्युत ग्राह्याविशेष्यत्वघापितावच्छेदविषयतासत्वेन विशिष्टविरहाव्याहतेः
एवं चैत्र इव मैत्रो गच्छतीत्यादौ यद्यपि चैत्रादेर्विशेषणत्वघातावच्छेदविषयत्वं तदा चैत्रादेर्विशिष्टस्य ग्राह्याविशेष्यत्वपर्याप्तिः न च शा
ब्दबोधे तात्पर्यज्ञानस्य कारणत्वघाविशेषणत्वघाचैत्रादौ वक्तृतात्पर्यविरहात् शाब्दबोधानुपपत्तेर्न तद्व्यावृत्तिः तात्पर्यस्यावश्यकत्वेन
घावत्तत्तदंशे निरालात्पर्यकत्वाच्छाब्दबोधकस्य सिद्धान्तातिप्रसङ्ग इति वाच्यं नानार्थस्थल एव वाक्यान्तरबोधवारणाय तात्पर्य
ज्ञानस्य कारणताकल्पनात् इतरत्र तस्य कारणत्वे मानाभावात् इतरस्य शाब्दापत्तिवारणाय विशेषणत्वमात्रप्रयोजक
प्रथमान्तपदानुपस्थाप्यत्वं प्रथमदलार्थो वाच्य इति वदन्ति तन्न तादृशे तात्पर्यज्ञानस्य कारणत्वपक्षेपि वक्तृतात्पर्य
स्यावश्यकत्वात् तत्तदर्थबोधेच्छाविनाशाच्छब्दोच्चारणेच्छोदयासम्भवेन तस्य तात्पर्यस्य तदनुपपत्तेः प्रायेणांशेऽपि फलेच्छायाः
कारणत्वात् शुकादौ तु तद्वाक्ये ब्रुवतस्तात्पर्यविरहेपि शिक्षयितृशिष्टपितुः शुकविदीश्वरस्य तात्पर्यं वर्तत एव
ति वक्ष्यमाणत्वात् तत्र तत्रातिप्रसङ्ग इति किञ्च सहृदयचैत्र इव मैत्रो गच्छतीत्यादौ सदृशाभिन्नश्चैत्र इत्यवान्तरवाक्यार्थ
बोधनिरूपितग्राह्याविशेष्यताया अपि प्रयोजकत्वस्य प्रथमान्तचैत्रादिपदे सत्त्वेन विशेषणत्वमात्रप्रयोजकप्र
थमान्तपदानुपस्थाप्यत्वस्य चैत्रादावबाधेनातिप्रसङ्गाद्दुष्टीनः प्रथमदलार्थोपि न साधीयान् तत्त्वनिरूपकता

इतिप्रसंगात्तिवाक्यंप्रथमांतोपस्थाप्यताया अपिनिवेशनीयतयारितिमणिकारोक्तमुपेक्षितंदर्शितस्थलेस्वर्गं।
कामादेर्यत्नविशेष्यताविरहेणासंग्रहादितिपरमार्थः विवरणप्रयोजनंदर्शयतितेनेति यथाश्रुतार्थस्यायोगेनेत्य
र्थः नचैवंसंख्यान्वयः तिप्रथमांतोपस्थाप्यत्वेपिसाहचर्यांशोविशेषणतयावद्भिर्भावादितिभावः नचस्वरूपकवो नि३
यविशिष्टेनरविशेषणतानिरहस्यशाब्दबोधस्वेदतावच्छेदस्यनिवेशोपिवैयर्थ्यमाहस्वपमित्यवांतरवाक्यार्थबो
धीयतादृशविषयतासत्वेनतादृशाभावस्यमहावाक्यार्थबोधानहर्त्वेमसत्वाद्वैसंख्यान्वयापत्तिर्नोवतरतीति।
तात्पर्यपर्यंतनिवेशास्यनेदंप्रयोजनंसंभवतीतिवाच्यं एवंलेकपोतन्यायेनशाब्दबोधेऽवांतरवाक्यार्थबोध।
स्यपूर्वमनपेक्षितत्वेनतादृशसंख्यान्वयापत्तिवारणायतात्पर्यपर्यंतनिवेशानुचित्यमतात्पर्योक्त एतेनैवेदंःप
चतितेंडुलःइत्यादिवाक्यंपरिमाणांकंतदानयनतेंडुलेसंख्यान्वयवारणायद्वितीयदलेलादतिकान्यतेवप्रथमा।
विशिष्टतामलंप्रथमदलप्रवेशोनेत्यपिप्रत्युक्तं चैत्रश्चमैत्रोगच्छतीत्यादिनिवेशाद्वैसंख्यान्वयबोधापत्तिवारणाय
दर्शितार्थककट्यादानावश्यकत्वात् प्रथचैत्रमैत्रगच्छतीत्यादौचैत्रप्रथमांतपदोपस्थाप्यपित्वादृशसंख्यान्व।
यानुपपत्तिः कर्मत्वावच्छेदत्वात् नवप्रथमांतपदजन्योपस्थितिप्रयोज्यत्वविशेषणतयातात्पर्यविषयतावि
रहवतप्रथमांतपदोपस्थाप्यत्वसमुदितार्थः दर्शितस्थलेनककर्मत्वांशोविशेषणताद्वितीयपदजन्योपस्थिति न४
प्रयोज्यत्वानतप्रथमांतपदजन्योपस्थितिप्रयोज्येतितच्चैत्रादेः संग्रहः चैत्रश्चमैत्रोगच्छतीत्यादौनिवायसाहचर्यांशो
चैत्रादेर्विशेषणताप्रथमांततैत्रादिपदजन्योपस्थितिप्रयोज्यैवेतिनातिप्रसंगइतिवाच्यं तथासत्यपिचैत्रएवपचति
तंडुलपचपचतेइत्यादावेवकारार्थान्ययोगव्यवच्छेदकान्यत्वादेविशेषणतयातात्पर्यविषयचैत्रादेतादृशसंख्या

मदा
प्रभा
शृं
५८

वच्छिन्नविरहत्वप्रकारतानिरूपितानुकूलत्वसंसर्गावच्छिन्नव्यापारत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितावच्छेदकतासंसर्गावच्छि
न्नफलनिष्ठावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितैकत्वं चैत्रत्वोभयावच्छिन्नमुख्यविशेष्यतानिरूपकशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रतिप्रत्यव
हितोत्तरत्वसंसर्गेण चैत्रपदविशिष्टप्रथमैकवचनविशिष्टपचविशिष्टतिविशिष्टतंडुलपदविशिष्टमत्वात्मकविशिष्टानु
पूर्वीप्रकारकनिश्चयत्वेन कारणता तंडुलं पचति विक्लित्त्यनुकूलव्यापारानुकूलकृतिमांश्चैत्र इति बोधस्थले चैत्रः पच
ति तंडुलमिति मदुक्तवाक्याज्जन्यते नैककर्तृत्वादिनिशेषितभावनादिविषयताकबोधत्वं नाद्यशाब्दत्वानुपूर्वीज्ञानकार्यता
वच्छेदकं नाद्यवाक्याद्यशाब्दविषयताकबोधानुत्पत्तेरेवं चैत्रः पचति तंडुलमित्यादिकर्मत्वलाद्यर्थकप्रत्ययघटिता
नुपूर्वीप्रकारकनिश्चयस्यापि जन्यतावच्छेदकं दर्शितविधविषयताकशाब्दत्वमेव नत्वेकत्वादिविशेषिततंडुलादिवि
षयताघटितं चैत्रः पचति तंडुलमित्यादौ द्वितीयैकवचनादिवत् तंडुलमित्यादावपि प्रथमैकवचनादेकत्वभानमपरिहार्यं
न त्वापिततद्द्वितीयैकत्वविषयतानामप्यनेकवचनाधीनोपस्थितिप्रयोज्यानवच्छिन्नसंसर्गतानवच्छिन्नविषयताया अनुप
पत्तेस्त्वत्तमात्मानं प्रयोज्यत्वं वाच्यं तावतावच्छेदविशेषविरहात्मककर्मत्वाद्यनवच्छिन्नतादिनिवेशं विना निष्प्रयोजनत्वेन इति
वाच्यं चैत्रः पचति तंडुलानित्यादौ कर्मत्वलाद्यर्थकप्रथमाबहुवचनान्तोपस्थाप्यो चैत्रैकत्वविवरेवदृत्तोपन्नतीयप्रथमा
द्विवचनान्तोपस्थाप्यस्यापि निरूपितैकत्वसाकाङ्क्षान्वयेनानिष्टस्यावारणाय तंडुपादानस्यावश्यकत्वात् तत्रान्वयबोधानुपू
र्वीज्ञानस्यैकत्वादिविशेषिततंडुलादिविषयकबोधं प्रत्यकारणत्वात्तादृशापत्तिवारणमित्यादिप्रयासस्तादृशयोग्यतायामता
र्थसाकाङ्क्षान्वयव्यवस्थापकत्वे दर्शितानां न नु प्रथमान्तपदोपस्थाप्यतापर्याप्तिकारणतादर्शनादेवेति चेत् इदं तु नीरूढावधेयं
दर्शितेन रविशेषणताविरहः शाब्दबोधकालावच्छेदेन पदसंबंधान्वयप्रयोज्यत्वमावश्यकं पकडत्वतादृशाभावस्य ।

20

द्द्बोधनिरूपितमुख्यविशेष्यताप्रयोजकत्वस्य प्रयोजकतो भयत्वं स्वैरिणविशेषणताविशिष्टप्रथमान्तपदानुप
स्थापकत्वकल्पने दर्शितस्थले मदृश्यावत्या शाब्दबोधीयविशेषणतायाः लाटद्वावैशिष्ट्यं प्रथमान्तचैत्रपदे बाधितं तत्प्र
योज्यस्यायामुख्यविशेष्यताया अप्रसक्तेरस्याकृतार्थ्ये विषयकेण बोधान्तरेणैव निरूपिततया दिनिनातिप्रसंग इति वा त
च्यं पत्र समूहालम्बनविधया मस्यागत्या शाब्दबोधे सुन्दराभिन्नश्चैत्रः इत्याकारकतावित्वानि प्रसंगस्य तावत्ताऽनु
द्धारात् प्रथमान्तचैत्रपदप्रयोज्यायां विशेषणतायां मुख्यविशेष्यतया रेकबोधनिरूपितत्वाभावात् यद्वापि भावना
न्वयबोधत्वं प्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वस्य जन्यतावच्छेदकं तच्च सामान्यबोधत्वस्य व्यापकमात्मनेनभावना
नवगाहिसामान्यबोधाजनकत्वात् यावत्ता पर्कपुरुषावच्छिन्नकारणविरहेणैव प्रथमान्तपदानुपस्थाप्ये सामान्व
त यबोधापत्तेर्वचनात् सामान्यबोधतावच्छिन्नस्य प्रत्यकारणतानकल्पनीया न चैवविनिगमनाविरहात्तस्य
सामान्यबोधे स्थापितजन्यतावच्छेदकत्वमात्रभूपकमिति वाच्यं सामान्ययानवगाहित्वोपि भावनान्वयबोधस्यानुभ
विकतया भावनान्वयबोधत्वस्यावच्छेदकतया ग्राह्यत्वरूपकत्वेन विनिगमकसद्भावादिति नदयितुं भावनासामान्यादौ
सांधातासामान्यादिभिः प्रत्येकमुपस्थितम् विशिष्टानुपूर्वीमत्कांकांदाज्ञानेन विशिष्टान्वयबोधोपपत्तेः प्रथमान
पदोपस्थाप्यतायाः कापि कारणतायाग्रनावश्यकत्वेनाकल्पनात् तद्वैयजन्यतावच्छेदकविचारस्याकाकंतत्प।
रीत्यायमाभावात् ननु प्रथमान्तपदानुपस्थाप्ये भावनाद्यन्वयबोधवारणाय तादृशकार्यकारणभावस्यावश्यक
इति वाच्यं विशिष्टाकांक्षाज्ञानकार्यतावच्छेदककुक्षौ प्रथमान्तपदानुपस्थाप्यभासो तद्वगाहित्वस्याप्रनिवेशनप्र।
योजकविरहेणापत्त्यनुपपत्तेः ग्रंथकृता तस्याप्येतावन्तःप्रसंगावच्छिन्नत्वं तद्विलम्बकारणतानिरूपिताद्वृत्तिनस्यम

मद्रा
प्रमा
पृ·
८५

२१

कास्थले भगवत्तात्पर्यज्ञानाद्यवोधः इति सिद्धांतस्तु स्वप्रमाणत्वाभगवत्तात्पर्य्येस निरपेक्षेनतत्कालावच्छेदस्य वि
शेषणतया तदीयविषयत्वस्याभावात्प्रसिद्धार्थ(अभिधानयोग्यत्वनिर्वचनासंभवप्रसंगाद्देत्रा(ऽ)विशेष्यस्य वि
शेषणतयाशाब्दांतरेभानात् तन्मात्रविषयिण्याभगवदिच्छायास्तत्वेन तद्विषयकत्वाद्यप्रकत्वादितिवाच्यं
भगवत्तात्पर्य्यज्ञानाच्छाब्दबोधस्यसिद्धांतितत्वेपि सिद्धांपिरतात्पर्यानपलापाच्छि(न्न)दापितत्तात्पर्य्यमादायैवसंवा
दिस्थलेपि निर्वाहसंभवादित्यस्यदर्शयितुमीलितं इदं तु बोध्यं भाविभूतवस्तु नस्ताद्दशस्यात्रापि तात्पर्यस्थलेत
त्पर्य्यकालावच्छेदेनतादृशविशेषणताविरहवत्वं तादृशवस्तुनिवत्कृमणाकामवच्छेदाधिकरणसंबंधस्यतात्प
यर्य्येकालस्यनद्वृत्तिविरहानवच्छेदकत्वादतः स्वबृत्तितावच्छिन्नमुख्य विशेष्यताविषयतानिरूपकत्वाभावव
शिष्टंपरत्वबृत्तितावच्छिन्नताद्दशविशेषणत्वाविषयतानिरूपकत्वतद्भाववत्तद्बोधविषयकतात्पर्य्यकत्वं त
द्बोधेलाद्दशासंख्याभानयोग्यत्वावच्छेदकंवत्तात्पर्य्यमिति पर्य्यपि वैवेण हुयतद्मादेधात्वर्थत्वापादैष(व्या)त्वस्य
वोधवारणमपि द्वितीयदलप्रयोजनं संभवति चेत्समवेतत्वं तिज्ञेयामेध्याप्यनः संयोगादेमाकारकस्ववोध
स्यतत्तदयेनविशेषणतयातात्पर्य्यविषयताविरहस्यत्वात् वाधितत्वात्तस्यमुख्यविशेष्यतयैवतात्पर्य्यवि
षयत्वात्तस्यापिद्वत्वेन पदोपस्थाप्यता निवेशेनापि तद्वारणसंभवाद्वितीयाद्यंतोपस्थाप्यस्य(आत्व)यवार
णमेवप्रथमात्वेन निवेशप्रयोजनमितिप्रतिपादयंस्तदेवद्वितीयदलप्रयोजनत्वेनदर्शयति प्रथमकर्म्मादाविति
पदेसमानाधिकरणपदेपदेतिप्रथमाधिकरणीभूयनविशेषणत्वेतात्पर्य्यमिति मदाविकल्पांतः करणेयानिस्तात्प
र्य्येकमयुक्तमलनया तंडुलादिमुख्यविशेष्यकवोधतात्पर्य्यकत्वात्तंडुलंपचतीत्यादिवाक्यमप्रयुक्तंस्यात् तदानी

कारणतया पूर्वं दण्डावच्छेदेन सत्त्वानावश्यकत्वात्तात्पर्यपर्यालोचनानुपपन्नमनन्त्योक्तं नच तदंशे ग्रहस्य भ्रमत्वमेवेति भ्रमत्वग्राही
त्वादेः समूहालंबनविषयतापदार्थस्मरणाभिलाषस्यापि महावाक्यार्थबोधे भानं तादृशबोधकालावच्छेदेन तत्राप्ये
विशेष्यताविरहविशिष्टेतरविशेषणताविरहस्य चैत्रादेः सत्त्वादिति प्रसंगस्यैव एवानुनीत्या यदनुरोधेन विशेष
णस्यावश्यकतादिति वाक्यं तात्पर्यपर्यन्तानुसरणेऽपि तादृशशाब्दबोधस्य तत्त्वात् नच तादृशतात्पर्यवि
रहकालीनत्वस्य कालावच्छेदकतया निवेश्यः तन्महावाक्यार्थबोधतात्पर्यकालावच्छेदेन तत्राप्ये विशेष्यतया तात्पर्य
विषयताविरहात्मकविशेषणस्य विशेषणतया तात्पर्यविषयतात्मकविशेष्यतासत्त्वेन विशिष्टविरहाभावा
त्तानि प्रसंगस्य बोधविषयकतात्पर्यकालावच्छेद्यतादृशाभाववत्ते तद्बोधे तादृशमहावाक्यज्ञानप्रयोजकमिति नि
यमादरणीयान्तरवाक्यार्थबोधविषयकतात्पर्यकालावच्छेद्यतादृशाभाववत्त्वमादाय दोषः नन्वेवं प्रयो
जकशाब्दाधारकपुरुषीयत्वस्य तात्पर्यानिवेशनीयतया चेन्नेश्वरीयजीवान्तरीयं वा तात्पर्यमादायातिप्रसंगः इति
वाक्यं महावाक्यार्थबोधविषयकमेव तात्पर्यं पदार्थान्तरवाक्यार्थबोधविषयकसमूहालंबनरूपमेकमेव ग्राह्यं
तद्धितप्रशतात्पर्यकालावच्छेदेन तद्बोधानिविष्टविरहाभावाद्व्याप्तेर्निरस्तातिप्रसंगात्मतत्वादिति यदि च कारणभावा
नभिधानात्तथापि वारणेन द्रलिकरः प्रागिक्रमेदेदं शुमादले समूहालंबनात्मकतात्पर्यं तत्र नोपमानवाचकतेन तत्प्रथ
मानससमेदं नानिवेशनीयमिति नोक्तिर्न्याः ततः इति विभाव्यते तदानीं तात्पर्यं गभिन्नो नावच्छिन्नशेषः इति स्मर्तव्यं पोलका
र्थकाश्रयाभावा निबन्धनेन लाघवगौरवयोः किं विकरणे सौभाग्यान्तरस्योपादानताज्ञबोधकत्वया ग्रन्थोन विशुद्धाले
रविसंवादिशुकादिवाक्यस्थलेऽपि तत्तात्पर्यकालावच्छेदेन तादृशाभाववत्त्वोपपत्तावपि हेत्वादिशुकादिवा

गदा॰
प्रमा॰
व्यु॰
५६

धात्वर्थातिरिक्तापदार्थे विशेषणतयान्वयित्वं नियमस्तु विरहाभावादिति भावः। स्तोकादेर्वारणायेति क्रियाविशे
षणस्य धात्वर्थप्रकारत्वाभ्युपगमेऽप्यभेदसंबंधेन विशेषणतयान्वयितया विशेषणतात्मकप्रथमदललाभेनापायादि
तिभावः। तस्य स्तोकादेः द्वितीयान्तपदोपस्थाप्यत्वात् द्वितीयान्तपदमात्रोपस्थाप्यत्वात्। तेनैव स्तोकं पचती
त्यादौ द्वितीयान्तपदोपस्थाप्येऽपि चैत्रादौ संख्यान्वयेन हेतुर्व्यभिचारीति निरस्तं। तस्य चैत्रादेः प्रथमान्तपदेनाप्यु
पस्थाप्यतया द्वितीयान्तमात्रोपस्थाप्यत्वाभावात्। प्रथमान्तपदानुपस्थाप्यत्वादिति निष्फलितं। यत्पदावृत्ताख्या
ख्यातोपस्थाप्यसंख्याप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंबंधेन बोधं प्रति स्वनीतरविशेषणत्वमात्रतासंबन्धेन विषय
स्थितित्वेन धात्वर्थातिरिक्तमात्रनामार्थस्य विषयस्थितित्वेन वा विशेषितेन विशेष्यतासंसर्गेण प्रथमान्तपदजन्योपस्थि
तिः कारणमिति पर्यवसितं। नन्वत्र दर्शितकार्यतावच्छेदकावच्छिन्नं प्रति विशेष्यतासंसर्गेणाख्यातजन्यकर्तृक
र्मोपस्थितिर्हेतुरिति कार्यकारणभावे लाघवमेव च कर्तृकर्मण्याख्यातार्थत्वे विपरीतलाघवाद्दुचितमिति वै
याकरणमतमप्याग्राविपतितं तदुक्तं आकांक्षाज्ञानकार्यकारणभावेनावश्यकेनैवाप्रसंगातिप्रसंगभंगे दर्शितका
रणभावानावश्यकत्वमप्युपपादितत्वात् शुद्धधातुमात्रप्रयोजनकफलितार्थप्रदर्शने लाघवगौरवयोर्विचार्य
त्वात्। एतेनाकांक्षाज्ञानावच्छेदकलाघवादियुक्तिसाचिव्येनाख्यातस्य कृतिशक्तौ सिद्धायां निरूढलक्ष्यपर्यायिकरण
णायेनोत्तरकालकल्पनीयकार्यकारणभावप्रयुक्तगौरवं फलमुखत्वात् किंचित्करं स्वाभिविशिष्टवैशिष्ट्यावगा
हितया परामर्शस्य कारणतासिद्धौ हि विना हेतुज्ञानस्यान्तराकल्पनप्रयुक्तगौरवावतारे नान्यैवकारसहकृतगौरवं
प्रथमदलस्यानुपादेयत्वात् चैत्र इव मैत्रो गच्छतीत्यादावुपमानेनार्थसंख्यान्वयोऽपि द्वितीयविरहात् प्रथमान्त

१२

उक्तादौ तादृशसंख्यान्वयबाधकाभावस्थितीयं दलमित्याशयः । ग्रन्थे तद्दलनिवेशेपि विशेषणतया नान्तर्भावविषयतावि
रहितप्रकारतादिलाघवात् प्रथमान्तपदोपस्थाप्ये । तादृशसंख्यान्वयापत्तिरेवं चैत्र इव मैत्रो गच्छतीत्यादौ यदा वैशि
ष्टेर्न विशेषणतयान्वयविषयत्वेन दानस्यापीति चेन्न नन्नत्र प्रथमान्तपदभेदस्य प्रथमान्तपदे निवेशनीयत्वात्तन्न
चैवं भेदनिवेशे नानिष्टसंगमेगगत्प्रथमदलवैयर्थ्यमिति वाच्यं तादृशविशेषणतयान्वयविषयतया प्रथमा
न्तपदोपस्थाप्यकर्मत्वप्रमानादीनामनुगतरूपेणैवादिमांशेत्वावबोधनदुपादानात् यत्तु न विशेषणत्वेनान्वय
मित्यस्य सावधारणपदवत्त्वाविशेषणतामात्रेणान्वयमिति तदर्थः । एवं च तत्तुल्यवतीत्यादौ विशेषणत्वमुख्यवि
शेष्यत्वास्याततुल्यत्वमेव पदार्थान्वयपदान्ततुल्ये संख्यान्वयवारणाय प्रथमान्तेत्यादिदलमित्यभिप्रायः इति वदन्ति तन्मा
निकविरुद्धस्तीनरोपेष्टोपपत्तेमाप्रपदार्थानन्वये संख्यान्वयस्थानावश्यकत्वादिति नन्वपि स्वर्गकामो यजेत
त्यादौ विधेयस्य यजनमात्रत्वविवक्षितत्वार्थः निपातोन्यतया के निपातनत्यायाप्तसर्गकर्मयापान्वर्थ्यमो स्वर्गकामान्वयानन्त
निष्ठायत्नमविधिविघ्नतावच्छेदकः इति मतेन तदा स्वर्गकामादौ संख्यान्वयानुपपत्तिः कृतीनस्त्विन्तयागे विशेषणतये
वान्वयर्थविषयत्वादिति चेन्न तत्र प्रथमदलार्थसम्पत्तिर्वावैतिपद्वेति प्रकारान्तरेण द्वितीयदलस्य प्रयोजनान्तरमथ
मदलमनपायविशृणोति यद्वेतीत्यवताड्ः धात्वर्थातिरिक्तेति इत्यपि धात्वर्थातिरिक्तविशेषणत्वमुख्यविशे
ष्यतापि रहितविशिष्टतादृशविशेषणतावि रहस्वत्वं तेन चैत्रः पचवपचतीत्यादौ चैत्रादेर्धात्वर्थातिरिक्तैककारणत्वोपयो
गाभावेपि स्वर्गकामादौ विशेषणत्वेपि तत्र संख्यान्वयानुपपत्तिस्तुल्यविशेष्यत्वस्यापि सत्त्वेनाविशिष्टविरहात्या
द्वेत्यतिरिक्तं तत्स्वर्गकामादौ संख्यान्वयानुपपत्तिवारणाय प्रत्ययतावत्पदवैयर्थ्यवत् चैत्रादेर्वारणमिति धात्वर्थेति

इत्युपगते यथाप्रथमं तार्थस्तु स्वविशेष्यकं यत्प्रबोधमात्मपराज्ञतां तथात्मत्वाभिः क्रियामात्रस्य विशेष्यकं तमुपगच्छतीति
तथैव प्राकृतावच्छेदकारोपविषयनिष्ठः शक्यसंबंधोलक्षणोत्पर्थकं लक्षणारोपिता क्रियेति स्वरूपतोऽप्रयोगायोग्ये गंगायां घो
षः इत्यादितो गंगात्वादिनाश्रावतावच्छेदके नैवतीरादिप्रतीतिः जनयाग्रत्यप्रावनतादिप्रतीतिनिर्वाहायालंका
रिकाउपात्तिति तदितरेषां तु शक्यार्थसंबंधिता वृत्तेदकरूपेणोपलक्षणार्थमानमंगीक्रियते न तथात्मस्मृतिः शा
क्यादर्थे न तु रूपेण तातेभवति लक्षणेति सिद्धांतात् अभिधेयमित्युक्तेऽप्रधानप्रत्ययार्थैव वनमर्थस्यान्यप्रमाणत्वा
दितिसिद्धप्रमतापाणिनिनाप्युरीकृतोयमर्थः प्रत्ययार्थः प्रधानप्रकृत्यर्थोऽशविशेषणतयैवभासते इति वचनमभिप्रायमकात्स्न्य
र्थस्मन्यायार्थविशेष्यकप्रकृत्यर्थप्रकारकबोधात्मकप्रयोजनस्यान्यप्रमाणतात् स्वस्वयमितिनपवसिद्धत्वादितिदि
तदर्थः नवारोपे सतिनिमित्तानुसरणे न तु निमित्तमस्तीत्यारोप इतिन्यायेन शाब्दबोधात्मकफलानुरोधेनैवशाब्द
बोधकालज्ञानयोः कार्यकारणभावात्मिकाप्रवृत्तिः कल्प्यतेन न तु स्वमनुसारेणताद्दशफलमितिप्रसक्ति
सिद्धत्वदर्शितप्रयोजनस्य बाधितमिति वाच्यं फलानुरोधेन कल्पितयाप्यविच्युत्पत्तेर्ज्ञानेताद्दशबोधेह्यावतत्ता
शब्दप्रयोगे कारणं तत्स्वलाद्दशो बोधः इति स्वस्यधीनतायां तत्त्वमानपायादिति चेन्नैवं पस्तु नापजोते तिष्ठ
तावेकवचनोपात्तैकत्वसंख्याया विशेषणभूतप्रकृत्यर्थेपत्नु विशेषणमितिसंशये तत्रैकत्वमयस्ताराम
र्थे स्पगुणभूतत्वादितिसूत्रेणप्रकृत्यर्थविशेषणत्वमनुगतं पूर्वपदस्यपिताशद्वत्यलभ्यतेनद्वारामेदितिइप्यते
तस्यतानयथान्येषामितिसूत्रेण शाब्दबोधेहि शाब्दस्यैकत्वमनुपलभ्यतेयत एकवचनादिप्रयोगोऽप्युपपत्तेः तत्सम
प्रधानभावतानमाहरणादिविधिप्रसंगेनदर्शितत्वात्ः यद्वैकत्वोभयकारणकोयागइतिवोधरैकत्वस्ययागा

ज्ञानं न त्वयं साक्षात्प्रयोजकधर्मो बोधादृष्टार्थतापत्तेः विवक्षितार्थबोधप्रयोजकस्य तदनुपादानं विरुद्ध
स्याग्रहणादोषः नवप्रथमत्वादनुपादाने भुक्तान् ब्रजतीत्यादौ कालार्थेनान्वयासंभवात्परापत्तिर्दोषशतिकाया
मप्रयोजकत्वादेव न ज्ञात्स्वयमसत्त्वेऽपि कारकत्वमाधानाभावादिति निरस्तः कार्यकारणभावाकल्पनेनो
त्तरस्याप्रसंगेनैतादृशप्रयासस्य निष्फलत्वात् प्रथमत्वादनुक्तौ कर्मत्वादत्तिक्रमप्रथमांतत्वादृशसंख्या
न्वयापत्तेरनुद्धारात् भुक्तेत्यादिनार्थबोधनेनोत्तरत्वादावपेक्षात्तु द्विविधोपविषयतादिरूपैकतापत्त
येनावोधकतासमाधानासंगतेः उपमानेसंख्यानन्वयेः प्रष्टृत्वादौषशुष्कविचारचातुरीतत्रसंख्याया विवक्षि
तसादृश्यप्रयोजकत्वेन तदनुपादाने तदप्रसराः इति महांतर्याचिन्तस्तु आरब्धेपि पाकेफलस्यानुत्पत्तिद
शायां पाको जातो न वेति प्रश्ने पचति पचतीत्युत्तरस्यानुभविकप्रामाण्यस्यास्यानुपपत्त्या फलमेव धात्व
र्थः न तु भावनात्तस्या धात्वर्थत्वे तत्तुल्यविशेष्यकसंदेहकारकाकालाभावेनाकारके
प्रत्यानुपपत्तेः प्रत्ययार्थः प्रधानमिति न्यायात् अत्रायं न्यायो अविवक्षितत्वावार्थसाधकत्वा द्विप्रस्थ
श्रेष्ठीत्यादीनां प्रकृत्यर्थविशेषणत्वेनैवान्वयबोधदर्शनात् सोप्यल्पेनैव विषयोयमिति चेद्भ्रमित्यारम्भ
णमनिष्टत्वेन तद्धितमात्रविषयत्वस्यापि किंतावता वचनेस्तव अर्थस्यापि संख्योयाः प्रकृत्यर्थविशेषणत्वेना
न्वयदर्शनात् नवैवमत्र द्वित्वेपि समेति यो नस्यादिति वाच्य तत्तत्सदृशबोधात्मकफलदर्शनेनक
ल्पितत्वाद्यानादृशानुभवस्याबाधकत्वात् नहि नियमनिर्माणे प्रभुस्मृतिः शकानिर्बंधोपिने फ
लानुगोपित्वान्नानुत्पन्नताया अनन्यथासिद्धस्य फलसंप्रयोगाख्येन प्रत्ययार्थस्यानुत्पत्तिरविपरि

मद्या
प्रभा
पृ·
४८

94

ख्यातवाच्यतायां गौरवमानर्थक्यं च पचतीत्यादेः पाकं करोतीत्यादिविवरणं तु धात्वर्थविवरणतयापि चरिता
र्थमतो नाख्यातस्य व्यापारमात्रवाचकत्वं साधकं न च फलानुत्पाददशायां पाको जातो न वेति प्रश्ने भविष्यतीत्युत्तरा
संगतिर्धात्वर्थे व्यापारत्वावच्छेदे रूढे इति वाच्यं तत्र फलांशे पचतीत्यर्थस्यानुभविकत्वात्तदंशे गमनेन व्यापारांशे मोघे
ऽन्वयाबोधात्तथैवोत्तरस्य संगतेर्न तावता व्यापारस्य धात्वर्थता हीयते दृष्टान्तदोषकदम्बेनाख्यातवाच्यताया
वक्तुमशक्यत्वात् आतपलक्ष्यमाणत्र्यधिकरणमुक्तं तत्सामग्र्युपधायकत्वात् प्रकृत्याख्यातेनतत्प्रतीतेः पाकानुकूलवर्त्त
मानयत्नवानिति बोधस्यादेयतामनुपपत्तेश्च प्रतीतेस्तत्र नामाख्यातयोरनेकार्थत्वेन पाकत्वावच्छिन्नवर्त्तमानयत्नस्या
प्रसक्तत्वात् न च सामान्यतः पाके नानुमितेऽपि यत्नेन साक्षात्तदर्थवर्त्तमानत्वान्वयानुपपत्त्या बोधो न स्यादिति वाच्यं पदा
र्थः पदार्थेनान्वेतीति नियमेन पदार्थैकदेशानुमितयत्ने तदनाकाङ्क्षासंभवात् यदि च समूहपतः श्वेतमात्रं पश्येत् तथा शब्दं चेष्ट
एव तत्त्वज्ञविशेषपदस्य चेष्टितान्वयबोधावतीतिधीरितिसकलैव सा प्रमाणा पदार्थैकदेशेऽपि यत्ने तादृशवर्त्तमानत्वान्वयः
संभवतीति चेत्तदापि समानपदोपात्ते व्यापारे वर्त्तमानत्वबोधयत्नस्याख्यातस्यानुमितेऽपि यत्ने तद्बोधकताया
मसामर्थ्यमवेदनिराकाङ्क्षत्वात् न च वर्त्तमानत्वविशेषिते तत्पाके नवर्त्तमानयत्नानुमानसंभवात्तत्र वर्त्तमानत्वबोधे
वर्त्तमानत्वादिभानापेक्षायामनुमितिसामग्र्यसंपन्नत्वात् पि यदि तादृशभानं तदा यत्ने साक्षादाख्यातस्य शक्तिस्वीमान
दृश्युपपद्यतामिति न कश्चिद्दोषः यत्नाभावकाले विपाकस्यानुत्पत्त्या कालिकव्याप्तिविरहेऽप्यानन्तर्यादेशिक
संसर्गावच्छिन्नव्याप्यव्यापकताज्ञानादिति वाच्यं तादृशव्यापारवाचकतामुपेत्यानुमानेन यत्नलाभकल्पनामपेक्ष्य लाघ
वेन यत्नशक्तेरेव सिद्धेः यत्नताशे भावनानुकूलतोपचतीत्यादिप्रयोगो व्यापारलक्षणयाप्युपपद्यते शक्तिकल्पने

गतप्रतिपादकत्वादनेकपदसुकरणकत्वं तथा गमस्येति किमुहांतथा नाम गतानां जैमिनिना प्रयाणानां प्रधानभाव
स्याविदितत्वात् हवादीनां तु गृहीतादयोन वाक्याः किं तथोत्पाइतिनदर्शितव्यभिचारः यद्यपि भावनाया
पि वाक्येन फलावधि न व्यापारार्थकतादिरूपं सकर्मकत्वादिनशक्यते निर्वक्तुं तथापि स्वार्थफलोपरक्तस्व
समभिव्याहृतान्याख्यातार्थभावनाबोधजननयोग्यत्वं सकर्मकत्वमित्यादिनिरुक्तिसंभवाद्दोषः न च पक्ता
नितान्तादेः पाकं कृतवानित्यादिविवरणेन धातोरेव भावनावाचित्वं निर्णीयत इति वाच्यं पचतीत्यत्र पाकं करो
तीति विवरणस्येवास्यापि प्रमयार्थविवरणत्वात् कृत्तामपि भावनावाचित्वे यागमेवापकाभावात् न च भाव
नायाः आख्यातवाच्यत्वे पाकानुकूलयत्नवानित्याद्याकारकबोधस्यानुभविकस्यापलापापत्तिरिति वाच्यं तादृ
शबोधस्याप्रसिद्धेः क्वचित्तादृशयत्नबोधस्यानुमानतस्तत्र संभवादित्यमन्यंते ननु इदं न विरुद्धं यदि व्यापारेणे
ति गोत्वादिति यत्तत्वजातिमपेक्ष्य व्यापारत्वस्योपाधेर्गौरवेण ग्रावकतावच्छेदकत्वासिद्धेरित्यर्थः फलं फल
मात्रस्य धातुवाच्यत्वे ग्रामो गमनवानित्यादिप्रयोगप्रामाण्यापत्तिर्धात्वर्थस्य संयोगस्यैव भावकृदर्थत्वेन पा
ग्रामेतद्बाधात् ग्रामाण्यापत्तिश्च संयोगो गुणः इत्यादिस्याम न तु गुण इत्यादेनं च भावकृतोऽपि व्यापारार्थ
कत्वसमाधानं शक्यं मानाभावात् तथा तत् संयोगानु कूलव्यापारदशायां तदनुगमनेनोगमनं भवतीत्या
देः ग्रामाप्रामाण्यापत्तिः फलस्य हरत्वात् तदवि क्रिया इत्यादेन दनु कूलव्यापारदशायां पाको भवतीत्यादेरपि तथात्वानि
त्युते व्यापारसंसारे पाको विपने इत्यस्य प्रामाण्यापत्तिश्च भावकृतो व्यापारार्थकतावेन संभवति भावेऽनुशासनस्य
निष्फलत्वापत्तेर्व्यापारार्थकतायाः कर्तृत्वस्यापि निर्वाह्यतो धात्वर्थापि व्यापारः कामेना पिवाक्यस्याचतस्य

गदा
प्रभा
प्र०
५९

रेणान्वयेन संभवतीत्यपि प्रत्युक्तं घटादिपदस्थले घटत्वपुरस्कारेण प्रतियोगिपरिचायकत्वे तथात्वसम्भवेऽपि कोंतरा
ऽसम्भवेन तादृशान्वयबोधस्य तन्त्रेणैव वारितत्वात् तत्र घटत्वविशिष्टस्य तन्नेः कल्पनाया अनावश्यकत्वादिति मन्यन्ते तदपि
न युक्तं विनाप्यानुपूर्वीसामग्रीं तत्त्वबोधस्यानुभविकत्वात् सम्बन्धितावच्छेदकसंसर्गस्य प्रतियोगितानवच्छेदक
त्वेन चैत्रेण न पचतीत्यादौ नञर्थान्वयानुपपत्तेश्च कृत्यादेः संसर्गताकल्पनायाश्चासंभवात् संयोगादिसंसर्गा
वच्छिन्नप्रतियोगिताकभवनाभावबोधोपगमे घटः पटो न भवतीत्यादौ तादात्म्यप्रत्ययोगप्रामाण्यापत्तिः चैत्रः पच
तीति वाक्याधीनबोधानन्तरं चैत्रः पाकानुकूलकृतिमानिति मानसबोधापत्तिः संसर्गविधया तादृशकृतेर्भानस्य प्रतिबन्धकता
या समानप्रकारकत्वस्य विरोधितायां तन्त्रत्वात् तदनन्तरं भवदपि तादृशावगाहितया तादृशवाक्याधीनबो।
धोत्तरं चैत्रे संसर्गाविधया पाकानुकूलभावनावगाहित्वाच्च प्रतिसंशयस्यानुत्पत्त्यापत्तेः प्रमेयानुभावकत्वसाध्य
त्वात् अथ न पचतीति चैत्र इत्यादिना तादृशसंसर्गाभाववतो बोधः प्रतीयतां चैत्रः पचति न वेति संशयेऽपि तादृ
तादृशोभयकोटिकसंशयानादृशसंसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकभावनाविरहस्याप्रसिद्धत्वादकोटिकसंश
यस्यालीकत्वात्तेनेतादृशमानसवाक्याधीनबोधान्तरं तादृशसंशयापत्तिरपि तद्वच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदप्रका
रकत्वादावपि तत्प्रकारकनिश्चयस्य विरोधितादिति चेन्न तादृशसंसर्गाभावनावतः पदादनुपस्थित्यान्वया
नवच्छेदकत्वबोधयितुमशक्यत्वात् यदि तत्र समभिव्याहारस्थले तादृशसंसर्गेण तादृशभावनाव
त्त्वाभावरीत्या क्रियते तदाप्यानुभविकपक्षप्रकारकत्वापलापो गौरवमनुपपत्तिप्रतिसंधानमन्तरेणापि
नञ्समभिव्याहारस्थलीयबोधस्यानुभविकस्यापह्नवश्चेति दूषणानां हरिनिर्दयतया व्यापारेऽधिकारिणोंतस्म

25

दोषेणापि व्यापारशक्तिसिद्धिः भावनाशक्त्यादिनोपि तद्व्युत्पत्तौ तदुपधायकत्वं तद्दशायां तादृशप्रयोगप्रा
माण्योपपादनाय यत्ने लक्षणायाः शक्तिस्त्वस्य वा पृथक्कल्पनीयत्वात्तावता पि गौरवानवकाशादिति
प्राभाकरास्तु विक्लित्त्यादिफलानुकूलाभावनायां धात्वर्थ एव तिङर्थस्तु संख्याकालविशेषादेवानन्यलभ्यत्वात्
इत्थं च रथो गच्छतीत्यादावुत्तरसंयोगात्मकफलानुकूलस्पन्दादिव्यापारस्य गमिप्रयत्नधात्वर्थेन निर्वाहात्
तद्गुणावच्छेदकी विक्लित्त्यनुकूलव्यापारस्य यत्नं विनानुपपत्तेर्यत्ने पाकाख्यलाभः अस्तु वा तदनुकूलस्तोभिन्न
त्वसंसर्गेण चैत्रादौ भावनान्वयः रथो गच्छतीत्यादौ तु कम्पः स्वसंसर्गेणान्वय इति वैचित्र्यात् न च क्रियमाणत्वप्रतिपदि
कार्थे योरमेदानि रिक्तसंसर्गेणान्वयस्याव्युत्पन्नत्वाद्दर्शितसंसर्गेण प्रातिपदिकार्थे धात्वर्थान्वयः संभवतीति
वाच्यं चैत्रः पच्यते इत्यादिनदेशाश्रयादेः स्वसमवेतकृतिसाध्यत्वादिनौदनः पचतीत्यादिनत्वौदनादेराधेयतया
त्मकक्रमेत्वादिना संसर्गेण धात्वर्थेऽन्वयबोधादर्शनेन धात्वर्थप्रातिपदिकार्थसम्बन्धाविधानयाभ्युपगमात्
विप्रातिपदिकार्थे धात्वर्थस्य तादृशान्वयबोधकाभावात् न च चैत्रः पाक इत्यादि तत्रैत्रादौ तादृशांशसंसर्गेण
पाकादेर्धात्वर्थस्यान्वयबोधवारणाय शक्तिविलक्षणप्रातिपदिकार्थयोर्भेदेन साक्षादन्वयस्याव्युत्पन्नत्वमेव
तद्वारणात् एतेन दर्शितत्वाकात् पाकादेर्धात्वर्थपक्षेपि स्वसमवेतकृतिसाध्यत्वादिना संसर्गेण चैत्रा
देरन्वयापत्तेः क एव पाक इत्यादौ कारके वा प्रत्ययेऽवारणं यथा धात्वर्थप्रातिपदिकार्थस्तत्त्वया विप्रो
ऽन्वयोः व्युत्पन्नत्वस्यैव पमितिदर्शितत्वकारणान्वयानुपपत्तिरपि प्रयुक्तपाकादिपदस्य लेधात्वर्थ
स्य कृदन्तप्रातिपदिकार्थेन धात्वर्थप्रातिपदिकार्थयोर्भेदेनान्वयो व्युत्पन्न इत्यस्य पमितिदर्शितत्वका

महा
प्रभा
भूः
५०

96

समानत्वेपि यत्नस्य तत्पातनस्य तन्मनयावस्त्राग्रंकराग्योः कृतत्वाकृतत्वे विभागेन व्यवस्थिते तथा तत्त्वं तस्यात्
नाश्रुत्यत्वस्य करोपदस्य यत्नाश्रयवाचकता वक्तव्यकी कृञः क्रियार्थकत्वे क्रियाश्रयस्य करोपदार्थत्वात्कारक
मात्रेति प्रसंगापत्तेः अभिहितेत्याद्यर्थः कृताकृतविभागेन कर्तृरूपव्यवस्था या यत्नपदस्फूर्तिः पूर्वापरस्मिन्नेव भावने
ति कृतेराख्यातार्थत्वे भावनायाल्रर्थत्वमुक्तवाह आख्यातमाशंक्याह पूर्वापरस्मिन्निति पूर्वापरीभूतव्यापारसंता
नात्मकधात्वर्थविषयिकासैव फलभावकत्वेनाख्यातार्थो भावनेत्यन्वयः एतेन रथो गच्छतीत्यत्र जानाति
यतते निद्राति समवैति यत्र स्पन्दे यततीत्यादौ धात्वर्थानुकूलयत्नवाचित्याख्यातप्रयोगान्न तस्य यत्नो वाच्यः एवं र
थो गच्छतीत्यादौ गमनं करोतीत्यादिविवरणात् तत्कृतोपि न यत्नो वाच्यः नानाविवरणे करोतेर्व्यापारार्थकत्वमा
ख्यातस्य वर्तमानव्यापाराश्रयतार्थकत्वमगीकार्यमिति चेन कल्पनालाघवाद्येन नकारकस्थलेपि यत्नवा
च्यतान्ययोरर्थः अतो व्याख्यार्थकत्वे बाधकविरहात्तत्तया ख्यानकरोत्योर्गौणत्वसमाधानमसमाधानं प्रयोगत
रयोरपि यत्नार्थकतासाधकत्वं क्रियासामान्यार्थककरोतिना प्रश्नस्तद्विशेषार्थकेन पचत्यादिनोत्तरस्यानिष्ट
त्वहृत्वात् किंच यत्नार्थकता नोपपद्यते तथा सति सकर्मकतानुपपत्तेः स्वार्थफलव्यधिकरणव्यापारवाचक
त्वं हि धातूनां सकर्मकत्वं न चोत्तरसंयोगात्मकफलस्य कर्मकर्तृभयनिष्ठत्वात्तत्समानाधिकरणव्यापारवा
चकतायात्वप्रसंग इति वाच्यं स्वार्थव्यापारानधिकरणवृत्तिफलवाचकताया विवक्षितत्वादित्यादिदिशा हि कादे
मपि स्थितिरिमः कृताकृतविभागादिना कृञो यत्नार्थकतासिद्धौ तेन विवरणस्यावश्यकत्वाभावाख्यातस्य यत्नार्थकता
सिद्धौ रथो गच्छतीत्यादौ व्यापाराश्रयत्वादिरूपलक्षणायाश्चावश्यकत्वात् तन्मुख्य यत्नार्थस्य बाधादिति च रथो गच्छती

महा
प्रभा
प्र॰
५१

षणामिति विभाष्यते तदापि मातुः स्मर्यते इत्यादौ सकर्मकतापत्तिर्दोषस्तत्रापि मातरं स्मरतीत्याद्युत्तरो धेनावरणभं
गादिफलव्यधिकरणव्यापारवाचकतायाभावतावश्यवाच्यत्वात् एतेन लिङ्गानिमिद्धिर्नतत्वे नचेष्टापत्तेर्योगात्
नचसविषयकार्थकतया सकर्मकत्वसत्वपाण्यगीकारात् समानोयमनुयोग इति वाच्यं यत्निकरीत्याः समानार्थक
त्वेपि पतेः कर्माकाङ्क्षाविरहवदत्रापि तु हि रहस्य सुसमाधेयत्वात् अत्र पूर्वीभेदेन कर्तृकारणभावभेदादेकार्थक
स्यैकस्यापि धातोः प्रयोगभेदेन सकर्मकाकर्मकताकर्मकृत्वयोर्विरोधात् न च तत्रत्वमिति भेदेन तथाभावो प्रयोगभेदे योऽकृ
र्मकत्वापत्त्यापत्यार्थकत्वेनेत्यभिधानमुन्नतप्रलपितमेव स्यात् तथापि कर्माकाङ्क्षाविरतत्वमिति कल्पनमेव सकर्म
कतोपपादनसंभवात् स्यावस्यविषयकार्थानामावरणभंगाद्यात्मकफलवाचकतात्मकल्पनमनर्थकमिति समादधि
रे यतः कृताकृतविभागपरत्वात् तेनाबीजेनांकुरः कृत इत्यादिकृतेनत्वव्यवहारस्याकरेऽपि दर्शनात् न च कृताकृत
त्वव्यवहारो जीवकृतिसाध्यतातद्भावाभ्यामेवेश्वरकृतिसाध्यतायाः साधारण्यात् बीजेनांकुरः कृत इति व्यवहारस्य
प्रवृत्तेति कर्तृपदाध्याहारः कुलायां तृतीयायाः करणतार्थकता संभवान्नानुपपत्तिरिति वाच्यमध्याहारे मानाभा
वात् तावतापि बीजमंकुरं करोतीत्यादेरनुपपादनाच्च एवं कर्तृरूपस्यापि दर्शितानोपपद्यते कर्तृपदं हि नयोगि
कं तथाहि कृत्याश्रयत्वेनार्थकत्वे तत्र च कृत्यर्थकत्वे योग्यतान्वयबोधः कृतौ कृतिसाध्यताविरहात् न च प्रयत्नं
त्वेनार्थ इति कृत्याश्रयत्वबोधनान्नायोग्यतेति वाच्यं पचेत्यादितः पाकानुकूलप्रयत्नप्रतीतेस्तथात्वमशक्यत्वात् ना
पि कृत्याश्रयत्वं तदर्थस्तावतापि प्रकृते योग्यताउद्धारात् पचेत्यादितः पाककृत्याश्रयत्वप्रतीतेस्तस्यैवेनादि पद
र्थः भेदवापात् भेदान्वयासंभवाच्च प्रातिपदिकार्थयोर्भेदेनसतात्वनुपसाधनमुक्तत्वात् अथ न तादृशो बाधमनि

27

यस्य ते मानाभावात् प्रकृतपदार्थयोरभेदान्वयो नेति व्युत्पत्तिनियमस्यास्माकमनङ्गीकाराद्व्याख्यानशाले चावधूपकत्वापत्तेरप्रयो-
जकत्वाद्वायं नियमः प्रामाणिक इति चेत् प्रातिपदिकार्थयोरभेदान्वयो नेति नियमोऽपि तथा इत्थं च नीलो घट इत्या-
दौ समस्य इवैव नीलादेर्घटादावन्वयसंभवान्नीलादिपदानां गुणिनि लक्षणावश्यकी ग्राहकस्य विशेषण-
विभक्तिः साधुत्वार्थेति सिद्धान्त इति चेन्न प्रातिपदिकार्थयोरभेदसंसर्गेणान्वय इति नियमस्य सामानाधिकरण्या-
नुरोधेनावश्यकत्वात् सामानाधिकरण्यं ह्येकत्र संख्यान्वयबोधकत्वं नीलपदार्थस्य गुणस्य समवायेन घटादाव-
न्वयो मम मते नीलघटाद्यैकवचनोपस्थापितैकत्वसंख्याया अप्रकृत्यर्थे घटादावन्वयासंभवे तद्रूपापत्तेः प्रत्यया-
नां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकताया व्युत्पत्तिसिद्धत्वात् नीलपदस्य गुणिलाक्षणिकत्वे तु प्रकृत्यर्थयोरैक्येन द्वाभ्या-
मेकवचनाभ्यामेकस्यैकत्वस्य नीलरूपवदभिन्नघटात्मकविशिष्टबोधस्य सम्पादकत्वात् सामानाधिकरण्यमुप-
पद्यते नचैवं विशेषणविभक्तिः साधुत्वमात्रार्थेति सिद्धान्तो भज्येत तस्याश्च विसंख्यार्थकताया आवश्यकत्वादिति वा-
च्यं नीलं घटमित्यादौ विशेषणविभक्तेरेकत्वार्थकत्वेन तद्योग्यतया संख्यावाचकत्वस्य सर्वसिद्धत्वात्
न वाच्याख्यातार्थसंख्यायाः अन्यमोक्तपदोपस्थाप्यैः प्रकृत्यर्थैः अन्वयदर्शनाद्भिन्नव्युत्पत्तिर्नियताख्यातार्थ-
संख्यातिरिक्तप्रत्ययार्थस्य प्रकृत्यर्थेऽपवादान्वय इति संकोचादरेण विशेषणविभक्त्यर्थसंख्यातिरिक्तत्वेन संकोचोऽपि
स्वरसतिवाच्यं समानपदोपात्तभावनान्वयित्वस्याख्यातार्थसंख्याया अप्रकृत्यर्थेऽन्वयप्रयोजकस्य सत्त्वेन ना-
ख्यातसंख्यातिरिक्तत्वेन संकोचस्य प्रामाणिकत्वात् इदं प्रयोजकविरहेण संकोचे मानाभावात् प्रकृत्याख्यप्रत्ययजन्य-
भावविकृतिविशिष्टस्य कृतो निरुक्तत्वानान्वयविधयः संभवः भावनायाः कर्मणिकर्मत्वेऽपि रुचः क्रियाख्यपदवाचक

त्यादौ व्यापाराश्रयत्वादिफलदशायामप्रावश्यकत्वानुरोधेन पत्तार्थस्य वाधादित्यं चरणो गन्तीत्यादौ गमनं करो
तीत्यादिकं गोपि व्यापारादिफलदशायामवश्यकीदर्शितप्रयोगान्तरस्यारोपितपत्तार्थकत्वमप्रत्यूहं सकर्मकत्वं तु गम्यादीनां
फलावच्छिन्नव्यापारार्थकत्वं करोतिजानातिस्मरतीत्यादीनां विषयकार्थकत्वमेव व्यवहारे तत्तद्रूपेणाभा
द्गमकविरहेपि तत्तिविरहात् अतः सकर्मकत्वानुपपत्तिरपि पत्तार्थकतायां परिहृता प्रत्युत तदोषसक
र्मकत्वस्याधःसंयोगावच्छिन्नस्पन्दार्थकपतत्यादावतिप्रसंगः तदर्थफलस्याधःसंयोगस्य व्यापारानधिकरणदेश
वृत्तित्वात् नच फलावच्छिन्नव्यापारार्थकत्वानपायेन तत्वापि तत्समेत्वं परमिति वाच्यं प्राधान्येनावच्छिन्नत्वेन फलं
विशिष्य वारणासंभवात् नचैवारीतिस्तत्व संभवति प्राधेयतासम्बन्धेन फलावच्छिन्नव्यापारार्थतरसंयोगादिसाधारणेना
संभवात् फले तत्पर्याप्त्यात्मकार्थतावच्छेदकस्वरूपसंबन्धरूपावच्छिन्नत्वस्य निविष्टतया गम्यादिधातूपस्थाप्यतायाः
फलस्य तेराधेयेनावच्छिन्नतया पर्यवसिततायाः शक्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टेनाधेयेनावच्छिन्नतया च तत्प्रसंगातिप्रसं
गो वस्तुतस्तु गुरुत्वजन्यतावच्छेदकीभूतपतनत्वजात्यवच्छिन्न एव पतेः शक्तिरस्ताकं फलव्यापारौ धात्वर्थ इति निय
माभावेन तथा च तादृशजात्यवच्छिन्नक्रियावाचकस्य फलावच्छिन्नव्यापारार्थकताविरहेण तद्विषयकार्थकता
विरहेण सकर्मकताप्रसक्तिरेव नेति तत्त्वं यदि च समवायेन पर्याप्त्यात्मकस्वार्थतया माश्रयावच्छिन्न
त्वं निवेश्य तदाश्रयत्वेन फलं निवेशनीयमिति तदा दोषः तत्प्रयत्नशरीरसंयोगविशेषात्मकस्य मनःशरीरसंयोगवि
शेषात्मकस्य वा फलस्य व्यापारानधिकरणशरीरवृत्तितया जीवनयत्नादावतिप्रसंगस्यापि समादितत्वात् तादृशफल
वृत्तेलक्षणस्य पर्याप्ततायामनःशरीरात्मकाश्रयावच्छिन्नत्वादन्वयव्यतिरेकावच्छेदकावच्छेदकाश्रयकत्वं स्वार्थस्य विशे

मञ्जू
प्रभा
पृ०
५२

२४

तथापरस्परान्वयोलिङ्गकं तत्सादृश्यघनपवनस्यान्तर्कार्यं पदं हूंपद्माकर्मकरणपदेकथा तु निष्पत्तेः पिनयोगिकेः मात्रा
दिम्रसंगात किं तु हेदेति सर्वसिद्धं हि स्वघपत्वविनिभावनालतिवायघामृतमित्साचाप्यवेतूरूपं नि तदनादेयं बीजमंत्रा
करोतीति करोति व्यवहारस्थ्को तासतविभागाव्याख्यातकत्वात् लोके हि निमृतप्रवकारेणेन व्यवहारानकर्तृत्व
वस्यासंभवाद्यानन्त्ये साहप्रपञ्चस्कमेदांशास्येवनकलं जंभदयेदिमाघमावविधौ विधर्ष्ये तद्के स्वसाधनत्वांशस्येव
वधात्वर्थांशस्मोपेणात्वयसंभवात् अस्तु वा न कलं जंभदये दिग्यबलवदनिष्टान्तु वषितमात्रस्य विधर्थता
दृष्टायमात्रस्पतज्जन्यतावतान्वयानुपपत्तिरिद्वारसंभवात् समानार्थकयोः प्रकृतिप्रत्ययोरेकोहेवह्व
इत्यादाविवप्रयोगस्यसाधुत्वार्थकत्वपानुहरादप्रत्ययेघटकरोतीत्यादिषु नान्तरैवमर्थनवायनदयस्यपत्वविष
यकयत्नस्यवाप्रतीतेः पौनरुक्त्येनान्वयासंभवात् घटं करोतीत्यादौ त्वार्थकतानुपपत्तिर्दोषः वस्तुतो यत्नार्थकधात्वर्थ
तावान्तस्यनयत्नोऽर्थः किं तु तदनुणाप्राग्यत्नमेवेत्युक्तमायेलनदनप्राप्यन्यप्रयोगोपपत्तेरिदानीं तल्लघुप्रसिद्धार्थ
शक्तिकल्पनशक्तेनरकल्पनापयुक्तत्वात् अस्तु वा तु कालत्वविशिष्टपत्नेशक्तिरावश्यकत्वात् नस्यपतिकरोतिजालात्पाक
तरस्यावेतनविषयकस्यवनस्यपत्वनांशमोघवशेनानुकूलत्यागाज्ञानेच्छाभावनादिबोधकत्वं यथा विशुद्धमानापि
तज्जन्यताविशिष्टसंगवेदाध्ययनादिकर्तृत्वावच्छिन्नशक्तेः श्रोत्रियपदमतत्याध्ययनादिकर्तृत्वविप्राद्यलोपशक्तं।
द्वितीयदलमोघवशेन विशुद्धमानापि तज्जन्यतामात्रेण ब्राह्मणंबोधयतीति एतेनव्यापारोधात्वर्थशक्यःप्राक्ष्या
तार्थस्तत्पादनासेवोत्पादकताभावनेसुष्टानेउत्पत्त्यनुकूलव्यापारइतिपर्यवसितं तत्रशक्तिग्राहकं पचतीत्यादेः
पाकमुत्पादयतीत्यादिविवरणं धात्वर्थव्यापारोत्पत्त्यनुकूलव्यापारश्चेतनावेतनयोः साधारणइति चेत्रः पचति

यम्पतेर्मानाभावात् प्रकृतपदार्थयोरभेदान्वयो नेति व्युत्पत्तिनियमस्यास्माकं तथ्याख्यानशालिनां च पृथक्त्वापत्तेरप्रयो
जकत्वात् नायं नियमः प्रामाणिक इति चेत् प्रातिपदिकार्थयोर्भेदान्वयो नेति नियमो यदि तथा इत्थं च नीलो घट इत्या
दौ समस्तस्थले नैव नीलादेर्घटादावन्वयसंभवात् नीलादिपदानां गुणिनि लक्षणावश्यकी अन्यथा पृथक्स्थविशेषण
विभक्तिः साधुत्वार्थेति सिद्धान्त इति चेन्न प्रातिपदिकार्थयोरभेदसंसर्गेणान्वय इति नियमस्य सामानाधिकरण्या
नुरोधेनावश्यकत्वात् सामानाधिकरण्यं ह्येकत्र संख्यान्वयबोधकत्वं नीलत्वपदार्थस्य गुणस्य समवायेन घटादावेव
न्वयोपगमे नीलपदोत्तरैकवचनोपस्थापितैकत्वसंख्याया अप्रकृतार्थे घटादावन्वयासंभवेन तदुक्तरूपतेः प्रत्यया
नां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकताया व्युत्पत्तिसिद्धत्वात् नीलपदस्य गुणिलक्षकत्वे तु प्रकृत्यर्थयोरैक्येन द्वाभ्या
मेकवचनाभ्यामेकस्यैकत्वस्य नीलरूपवदभिन्नघटात्मकविशिष्टबोधस्य संपादनात् सामानाधिकरण्यमुप
पद्यते न चैवं विशेषणविभक्तिः साधुत्वमात्रार्थेति सिद्धान्तो भज्येत तस्या अपि संख्यार्थकताया आदरणादिति वा
च्यं नीलं घटमित्यादौ विशेषणविभक्तेरेकत्वमेतायधिकेति तदर्थस्य प्रथमायाः संख्यावाचकत्वस्य सर्वसिद्धत्वात्
न चाख्यातार्थसंख्यायाः प्रथमान्तपदोपस्थाप्ये प्रकृत्यर्थेऽन्वयप्रसंगान्नाद्भिन्नव्युत्पत्तिनियता आख्यातार्थ
संख्यातिरिक्तप्रत्ययार्थस्य प्रकृत्यर्थेऽपवान्वय इति संकोचादरे तु विशेषणविभक्त्यर्थसंख्यातिरिक्तत्वेन संकोचो वि
धेयवश्यमिति वाच्यं समानपदोपात्तभावनान्वयिन एवाख्यातार्थसंख्याया अप्रकृत्यर्थेऽन्वयप्रयोजकस्य सत्वेनता
दृशसंख्यातिरिक्तत्वेन संकोचे प्रामाणिकत्वात् इदं प्रयोजकविरहेण संकोचे मानाभावात् प्रकृत्याद्युपस्थाप्यार्थस्य
न्यत्र विकल्पतिविशिष्टस्य कर्तोनिराकांक्षतान्वयपि यः समभवः भावनायाः कर्मण्यन्वयमतेऽपि तत्त्वं क्रियायाश्च पदवाच्य

यत्कं नत्वधात्वर्थतावच्छेदकमथः संतापनस्यपूर्पादिपाकाद्वित्योग्यत्वावच्छेदकमावनियमेनस्यावत्स्याभावात् नचैवंफ
लावच्छिन्नव्यापारार्थकत्वादिविरहात् सकर्मकत्वानुपपत्तिरिति वाच्यं श्रुपति वैविक्षस्येवसकर्मकत्वाकर्मो
कत्वअवच्छापकत्वात् एवंक्रियात्वावान्तरजातिमत्त्वजात्यवच्छिन्नेगामिशक्तित्वद्रूपावच्छिन्नस्योत्तरसंयोगाव्यभि
चारितयाभावस्याभावात्त्रोत्तरसंयोगो धात्वर्थतावच्छेदक एव कः गमनत्वजातिरपि संयोगविभागजनकतांऽव
च्छेदिकाऽनुगतप्रत्ययप्रमापिता। यत्नेनतु शक्यतावच्छेदकं गुरुत्वजन्यतावच्छेदकतया यत्नानुगतताकारस्य
यत्किञ्चित्तया वासिद्धं कर्मत्वावान्तरसामान्यमेवनत्व अथः संयोगरूपस्यतदवच्छिन्नफलस्यपरिचायकत्वेऽप्यवच्छे
दकत्वादकत्वात्तत्तद्देशस्यकर्मत्वमिष्यतएव यत्नेनतु कर्मत्वमेवशक्यतावच्छेदकं न तु पूर्वदेशविभागफल
ककर्मत्वं सर्वेषां कर्मणां पूर्वदेशविभागजनकत्वेनाव्यावर्तकत्वात् त्यजतौ निरुक्तप्रयोगे केवलेनाऽदेशविभाग
फलकत्वबुद्धिनिमित्तंफलानुरोधित्वात्कर्मनाशाइतिसिद्धान्तः यत्तु कर्मत्वस्यशक्यतावच्छेदकत्वेऽस्यजिग
मिषोः पर्यायतापत्तिः कृताभिसारादिभिन्नगमनत्वस्य कर्मत्वावान्तरसामान्यस्याभिशक्यतावच्छेदकत्वेऽपि विशे
षस्तेनपर्यायतापत्तेरवतारात् यदपि विभागानुकूलक्रियैवत्यजेरर्थः अन्यथा व्रजात् संयोजनीत्यमेवमुक्तं मन
तिविगाइस्मात्प्रपादानतापत्तेः विभागस्यत्यजत्यर्थतावच्छेदकत्वेऽपिप्रवेशाद्वेनापादानतोऽधात्वर्थतावच्छेदकी
भूतएवविभागेऽपादानपञ्चम्याः साधुत्वादितितदपि मन्दं पतितकोऽस्मात्विकर्षाकोलावाकोदतयोः सुत्यजितिवैचित्र्ये
वोपपत्तेः सत्यामपिकर्मत्वापादानत्वविवक्षायां त्यजनयोर्हितौ यथायोग्यं प्रयोगः प्रागेव त्वाहितीयापापवोऽस्मतेः सुसमा
येत्वाहुः नचक्रियामात्रस्य त्यजिगम्याद्यर्थत्वेफलस्यधात्वर्थतानवच्छेदकतया धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वक

रथो गच्छतीत्यादौ सर्वेषामाख्यातप्रयोगोऽस्त्वेव यत्ते जानातीत्यादावपि यत्नोऽस्त्वनुकूलव्यापारवान् ज्ञानो
त्पत्त्यनुकूलव्यापारवानित्याद्याकारकोऽन्वयबोधः आधारो यत्नो वा कापि नाख्यातार्थः संभवति मुख्यत्वेनो
ण तत्कल्पनस्यायुक्तत्वात् पाकं करोतीत्यस्मात् पचतीति विवरणात् करोतेर्यत्नोऽर्थोऽस्तु स्यादेतन्न चोत्पादयतीत्या
दौ धात्वाख्यातार्थयोरैक्यात्तयोर्न कर्मद्वेष इति वाच्यं तत्राख्यातस्य विशेषणविभक्तिवत्साधुत्वार्थकत्वोपगमा
त् एकोऽस्मदेतावपरोऽनपत्तेः संसर्गोऽन्वयस्तु न संभवति समयविशेषसंबन्धविशेषात्मिकाया उपत्तेरूपस्य संभवादेवं
मानमूलमनयोरुत्पादनातिरिक्तार्थकधातुतरस्मैवाख्यातस्योत्पादनार्थीनत्वतदर्थकधातुतरस्मान्मूलमभावाद्
तिस्थितं पचतीत्यादितो यत्नबोधस्त्वादेपादिति रत्नकोषकृताभिहितमपि निरस्तं कृताकृतविभागादिना ला
घवेन यत्नप्रतीतेरानुभविकत्वेन च तत्रैवाख्यातशक्तेरवधारणात् आक्षेपेणाप्यत्नप्रतीतावपि तत्र वर्तमानत्वादे
र्लतोः प्रतीतेरुक्तत्वात् किं चोत्पादनायाश्चाख्यातार्थत्वे वदतः संयोगो धूमज्ञाने घटस्य ज्ञानं वा जानातीत्यादि
प्रयोगप्रामाण्यापत्तिः चैत्रो जानातीत्यादौ समवायेन ज्ञानादिमत्त्वस्यैव प्रतीतेरानुभविकतया तदपलापश्च वदं
जानातीत्यादिवाक्यार्थबोधोत्तरं रवद्ज्ञानमत्र चेति संशयापत्तिश्च दोषः ज्ञानोत्पादकत्वादिनिश्चयस्य ज्ञानादुत्प
त्तेरुत्पादित्वविरोधिताविरहिति इदमत्रालोचनीयं पच्यते तण्डुलः स्वयमेवेत्यादौ विक्लित्त्यादिकफलमेव धात्वर्थः कि
ञ्चैत्रादिसमवेतं तादृशधात्वर्थस्य फलात्मकत्वे यानदीयफलाभावादकर्मको धातुरेकत्वे सकर्मकस्तस्मात्त्वया
र्थः कर्मकर्तृयोः सिद्धान्तितत्वात् कर्मवद्भावानुशासनेन तु पश्यादिना पदसाधुतामात्रस्यार्थेन तु कर्मतां कर्त्रादि
नियमनाय चैत्रः पचत्योदनमित्यादौ रूपादिपरस्मैपदेऽनियोगपाधः स्ततापनादिकमर्थो धातोर्यत्नस्योत्पादनत्वपरिचा

महा
प्रभा
पृ°
५४

धर्मभवात चितं पजनेः स्यादेरणीयुत्वात् पवृत्तनपत्वाराधनस्प्रभालेःस्यादिरुबोधं भक्तित्वं नेत्रपमाराधः
माद्याकारकत्वानङ्गीकर्मोनसत्त्वआप्योजातिविशेषः स्यादेतन्मीनेः सुखात्मकतयाभगवतितद्भावादिति
तत्प्रयोगयोग्यत्वमनिवार्यानित्यसुखाभ्युपगंतुनघेष्वितदीयसुखस्याप्रयोजकत्वात्तथा अप्रकेचिदाहुः
एतत्कर्मतापद्यलेप्रीतिप्रयोजकत्वाशयनियोगेनभक्तिप्रयुक्तक्रियैवधातोरर्थः विषयतात्मककर्मत्वम
त्वावत्वेति निष्प्रतियोगिकपदार्थैकदेशोपराणोनत्यमग्नासुखनन्दत्वाद्दिनिवदंति अन्येतुप्रीतिरनुरक्तिः साच
भगवद्विषयिकाराधकनिष्ठक्रियाफलविषयतात्मकमेवकर्मत्वमुभयत्रान्वेतीतिसमंतादर्थात् मिश्रात्प्री
तिःसुखविशेषवत्प्रयोजकत्वेनयोग्यत्वंभगवदाराधनेप्यवाद्द्वेतमक्तिप्रयोग्यत्वेतूपलक्षणेनतद्विशेषणप्रीति
योग्यक्रियात्वेनैवबोधादित्याहुः तत्रसाधीयः योग्यत्वप्रवेशोप्ययोग्यत्वानिरासाद्येयतात्मकस्येश्वरीय
कर्मत्वस्यप्रीतौबाधात यच्चिदानंदमयत्वादित्यंतेर्भगवत्प्रीतित्वसुखविमत्वेवतिवोद्ध्वाधिकारविकृतोदीपिति
कृत्वानुमोदितमदमनेप्रामाणिकंतदेश्वरहितितस्यसुखविवाधायोग्यतामतेनमिश्रेकिरोपसाधीयतीनचसुखस
त्वपितदीयजनकत्वाःप्रसिद्धाःयोग्यतेइवरमेवेतिवाच्यं व्यापकत्वेमत्वनेमथापिसिद्धत्वस्वरूपयोग्यतायाअव्याप्ता
तान् नचभोजनादिजसुखेव्यभिचारव्यापकत्वमपीतिवाच्यं सुखानस्यसुखविवेचनेनोपायमानत्वद्विनेसति
व्यापकतायाअव्याप्तात्तदनुपपत्तेर्यिकाराणात्मअवदितोनरविशेषितस्यकार्यतावच्छेदकसंबंधीकार्यतया
व्यापकत्वाअव्याप्तात् नचकारणताघटकव्यापकताघटकापिकारणतायाकार्यमवदितस्यैवतणावच्छे
दतायाअवच्छेदकतयाव्यवहितोतरत्वसंबंधव्यक्तिभेदभिन्नसंबंधत्वदितिचेन्नतिनसुखविषयतस्यप्रतियोगिव्यापक

३०

कर्मत्वमिति निर्वक्तुमशक्यत्वेन क्रियाजन्यफलवत्त्वं कर्मत्वमिति निर्वाच्यं तथा च पतनस्पर्शफलजनकस्य विभा
गात्मकफलाश्रयतया कर्मत्वेन वृक्षात्पर्णं पततीत्यादावपि पत्राद्वृक्षादिपदोत्तरं द्वितीयापत्तिरिति वाच्यं पति
कर्तृत्वोक्तिवच्च तत्रैव विभागरूपकर्मकालाक्रान्तयोगस्य तेः एवं यजतिददातिप्रभृतौ स्वादीनां नेदं समं स्या
त्कारकस्यानविशेषात्मकस्यापि योगे तथा ज्ञाने विशेषस्य विषयविशेषनिबन्धनः फलविशेषजनकत्वं च वेदकोऽ
जेदत्र मित्र्यादौ मीमांसादिमानसम्मतत्वप्रमाणितः फलविशेषजनकत्वं तु न धात्वर्थतावच्छेदककोटिप्रविष्टमो
दनादेव तानि रूपितस्वत्वजननद्वारा स्वस्वत्वजनकत्यागत्वं च यजत्यर्थस्य परिचायकमात्रं एवं संप्रदानत्वी
कारपूर्वकस्वस्वत्वध्वंसद्वारा परस्वत्वजनकत्यागत्वं ददात्यर्थस्य देवतोद्देश्यककर्मदेयफलकत्यागत्वं यजत्यर्थः
पुरोडाशेन यागं कुर्यादित्यादौ यजत्यर्थानन्तर्भावाद्याः पुरोडाशकरणकत्यागानन्तर्भावसंगानात् किं तु यज्ञसाधनत्वमपि
प्रयुक्ताश्रीतिप्रयोजिका क्रिया विषयत्वेनापेक्षते च द्वितीयार्थो भक्तिप्रयोजकत्वेति तेन नारायणविषयककर्मक्रि
प्रयुक्तनारायणवृत्तिप्रीतिप्रयोजिका च भक्तिर्यागरूपक्रियाजन्यफलत्वं निरूपितवृत्तित्वविशेषः न
चैवं विनापि पुष्पाद्युपहारेणनारायणप्रयोगप्रसिद्धाया यनिविनिवारितं यागं विनापि नारायणप्रीतिप्रयोजकक्रि
याया अपि संभवात् तादृशप्रयोगस्याप्रमाणत्वात् पर्यवसानं प्रकृतयागस्य तत्प्रयोगाभावात् संसर्गकरणत्वमा
गात्वं प्रीतिप्रयोजकत्वविशेषितं दर्शितन्यायेन तज्जन्यफलत्वं च प्राधान्यापत्तेर्वसिनकर्मत्वं द्वितीयार्थः पुष्पेण
नारायणयोः भेदः तथा च नारायणवृत्ति प्रीतिप्रयोजककोटिप्रविष्टकरणकः पुष्पाभिन्नद्रव्यत्यागजन्यफलाश्रयत्वाकार
कोबोधः इति तन्मते अप्रसिद्धकरणत्वेऽपि पुरोडाशादेर्यागात्पूर्वं तादृशप्रयोगस्यानुभविकत्वमाहुः अप्येतत्

म॰दी॰ प्रमा॰ श॰ ५५

याद‍ृच्छिकतृणादिप्रक्षेपे तद्वारणाय मंत्रकरणकत्वविशेषणमिति केचित् तन्न प्रकृते अमंत्रके प्राजापत्यहोमेऽव्याप्तेः
होतीति प्रयोगस्य प्रामाण्यानुपपत्तेः नचतत्रापि मंत्रकरणकत्वमस्त्येव प्रजापतये मनसा चिन्तनस्य तत्करणत्व
विधानात्तस्यैव मंत्रतायाः सुवचत्वादिति वाच्यं वाक्येतरस्य मंत्रत्वासंभवात् किंच करप्रसारणादेरपि हुतत्वे
नायोरपत्तया वह्नौ हुतं जुहोतीत्यादौ दर्शितान्वयानुपपत्तेः हुतत्वेतः पतनस्य वह्न्यधिकरणकत्वाभावेन हुतत्व
होतीत्यादावप्ययोग्यतापत्तेश्च परंपरासंबंधस्यातिप्रसंजकत्वात्तन्निप्रसंजकपरंपरानियमनसंभवेपि तादृश
क्रियाया वह्निस्थितित्वान्वयस्य निरर्थकत्वात् एतेनाग्निसंयोगोत्पत्त्यनुकूलतादृशक्रिया जुहोत्यर्थः अग्निसंयो जनक
गजनकयत्नत्वमिति पतनजनकतदनुकूलमंत्रकरणकक्रियानुकूलयत्नवानित्याद्याकारको हुतं जुहोतीत्यादिवा
३ क्यजो बोधः नैवं धात्वर्थतावच्छेदकसंयोगात्मकफलशालितयाग्नेः कर्मतापत्त्याग्निं जुहोतीत्यादेः प्रामा
ण्यापत्तिरिति वाच्यं तत्र साक्षाद्धात्वर्थतावच्छेदकतायाः प्रवेशाद्धात्वर्थतावच्छेदककोटिप्रवेशमात्रेण फलस्य कर्म्मतापाद
कत्वात् अतएव गमने लोष्टस्खलितपतितस्यादौ गगनादेर्धात्वर्थतावच्छेदककोटिप्रविष्टसंयोगात्मकफल
क्रियानुकूल वत्त्वेपि न कर्म्मत्वमन्यथोर्द्ध्वसंयोगानुकूलव्यापारस्योत्पत्तेरपि सत्त्वेन यातेर्गानिप्रसंगस्य दुर्वारत्वापत्तेः
न च कर्म्मत्वावान्तरसामान्यन्तु द्वेषणत्वमेव तत्र धात्वर्थतावच्छेदकमतः फलस्यानवच्छेदकतया नातिप्र
प्रसंग इति वाच्यं प्रवेशनत्वादिना साकर्यभ्रानात्मसवत्वाभ्यासकत्वात् लोष्टादेरपि कर्म्मत्वानुपपत्तिप्रसंगा
च्च वह्निः तरणानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारार्थकजुहोत्यादियोगे धात्वर्थतावच्छेदकतावच्छेदकवह्निः
तरणात्मकफलशालितयापत्तेः यदि तेः कर्म्मतासंपत्त्यर्थमकर्षितेवेति सूत्रस्थीलवतः पाणिनेरपि

त्वाभंगत्वावरणपकार्यतावच्छेदककोटौ जन्यत्वं प्रवेशनीयमिति नियमस्त्वविषोऽप्यनायासप्रसिद्धिः इहेति वाच्यं
स्वाश्रयवृत्तिप्रवृत्तित्वावच्छिन्नस्वाधिकरणवृत्तित्वसंसर्गेण कार्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वान्नोऽभावस्य प्रतियोगि
तावच्छेदकत्वाभावस्य कारणतावच्छेदकव्यापकतायां निवेशपत्नप्रकार्यतावच्छेदकवतो जन्यस्य विषयस्याव
वृत्तित्वेन तत्स्वप्रसिद्धेर्व्यापकताप्रसिद्धेः यदि पुनस्तादृशपरंपरायाः संसर्गत्वे मानाभावात् गुणभेदो निवेशः ग्र
एवं नियमसाधारणधर्मस्य कार्यतावच्छेदकत्वसिद्धान्ते विशेषान्तरमिति विभाव्यते तदा तु विषयत्वेनापि
वकस्मान्नयो भक्तिप्रयुक्तत्वं च विशेषणं प्रीतिप्रयोजकत्वेन तत्स्वनिष्ठस्य विषयकानुरागप्रयोजकत्वेनेति विषय
कभक्तिमद्विषयकभक्तिप्रयुक्तान्तक्रियानन्तरं भक्तिप्रयुक्तान्यवृत्तित्वेनान्यथासिद्धान्तप्रतस्याप्रयोजकत्वा
दतो विष्णुभक्तिप्रजननविषयकोऽविष्णुप्रजयतीतिप्रयोगोन प्रमाणं मानिविष्टवाप्रीतिप्रयोगस्यतादलमिति गौ
वाद्युक्त्वा तद्गीतसिद्धान्तमनाद्दृत्य तन्मिश्रैरभिहितमिति निसमादधाति वृत्तं जनुरित्यादिना वृत्त्यधिकरणकष
तनानुकूलस्यकरणकक्रियानन्तरत्वमर्थः तद्घटकेपतनेवृत्तादेः कर्मत्वमाधेयतान्वयः वृत्तमुत्तिवृत्त्य
धिकरणकपतनेन तदनुकूलमेकरणकक्रियाग्रकूलपतनवानित्याधाकारकोबोधः नाद्दृशीवक्रियाप्र
वृत्तस्यकरादेः प्रहारणप्रयुक्तानन्तयापातनयोगसन्यापवधारणानुकूलाक्रियेन्येवमादिकायस्यन्यर्थस्यान कर्त
त्वविरहेण तिसादेनं यवृत्तत्वं दर्शितक्रियादिमत्वा नृत्तान्तरत्वं वृद्धोऽन्न इत्यादौ समम्भर्थान्नाथात्वर्धघटकपत
नान्वयी पुनः कतिभयेनाविधयोऽर्थतावच्छेदकभावेनैकत्रवद्धिवृत्तिनिवानयस्मानुगतपदन्तानि किंतु पतनानु
कूलक्रियायामनदन्वयः समंगकत्वानादौ जन्मस्थानीतिप्रयोगप्रामाण्यवारणाय वृत्यधिकरणकत्वनिवेशः वृद्धो

मञ्जू॰
प्रभा॰
षा॰
५६

न्वयानुरोधेन कर्तृत्वं धर्मिवाचकत्वस्य सर्वसिद्धत्वात् प्रातिपदिकार्थयोरभेदातिरिक्तसंसर्गेणान्वयस्याव्युत्पन्नत्वा
याच्च नैदेवदत्तो दृष्टान्तमित्यत्र देवदत्तपदपचनानुकूला देवदत्तेनास्तेनमित्यादौ गमनानुकूलयत्नादेः शब्दात्तत्प्रातिप-
दिकार्थत्वे देवदत्तादौ समन्वयेनान्वयानुपपत्तेस्तदीयाभेदस्य तत्र बाधोपपत्तानाम्यसम्बन्धविषयत्वाच्च नचैवं तत्परत्व-
धकात्वकृतां कर्तरि निरूढकृतां विति शक्तिभेदः स्थ्युपेयः प्रामाणिकत्वाद्द्विविधशक्तिकल्पनगौरवस्यादोषत्वा
त् शक्तिद्वयस्य शक्ततावच्छेदकभेदसत्त्वेनैवावश्यकत्वाद्गौरवानवकाशाच्च प्रत्युत तिङः शक्त्याश्रयांशपरित्यागे
ऽलाघवस्योपपादितत्वादितिबोध्यं आख्यातेनो वाचकत्वे लाघवात् तथा देशनामिति त्वसिद्धान्ते आकोपाध्यायस्य मादे
नामपि मत्वविसर्गत्वादिनैकत्वकर्मत्वादिशक्ततापत्तेरेवं च विसर्गादीनां स्वमादिस्मारकतावह्न्यादीनामिव मिवा
दीनां स्मारकत्वेऽप्युपयोगोऽनुमितिलक्षणे वैलक्षण्यं तथा च शब्दादिस्मारितस्य तस्य कर्तृशक्तत्वावश्यकत्वे लिङ्गाद्वारित्वस्मारित
स्याधिकर्तृशक्तत्वमेवान्याय्यमनेकार्थत्वमिति न्यायात् उचितं यदि तु नरादेश्यादेर्वाचकत्वं तमीक्षितुं कृते तदाव सृनस्याप्या
देशे प्रसक्तिप्रत्ययविभागविरहेण समुदायशक्तिसिद्धापदस्फोटस्वीकारापत्तिः कर्तरि कर्मणि च लकारानुशासन
नमपि तस्य धर्मिवाचकत्वं प्रमापयति नचात्र धर्मिबोधकं पदं यत्संपरतया व्याप्यमिति शक्यमेव तत्पाचकस्मादौ
ण्वुलादीनामपि कर्तृत्वबोधकतापत्तेः कर्तरि कृदित्यनेनैव सिद्धेर्विधानवैयर्थ्यात् किं च पचति भूयं पचति कल्पमि
त्यादेन्नहितां तत्त्वेन प्रातिपदिकत्वान्न तदर्थस्य देवदत्तादावभेदान्वयानुरोधेनाख्यातस्य धर्मिशक्तत्वमावश्यकं एतेन
प्रातिपदिकार्थयोरभेदान्वयव्युत्पत्त्यनुरोधेनैव ण्वुलादीनां धर्मिशक्तत्वमावश्यकं न तु शासनानुरोधात्तदनुरोधस्य।
लाघवसाचिव्येन परिहृतत्वादित्युक्तावपि न निरासः अस्माकं तु पुष्पदादिभिरभेदान्वयालाभे सामानाधिकरण्यमप्यस्य

32

म

संगतोयमर्थः अन्यथोत्सर्गोत्तोलनादिस्थले तत्र प्रणोदनमनर्थकं स्यादेतावता च सामान्यतो यथा तावदेकफलशालि
त्वपूर्वं विधिविषयत्वे तिष्ठति पादिस्थितिरिति शक्तिरपि प्रयुक्ता प्राक्तनपश्चाद्भावेन तु योगेतीति प्रयोगाभावात्तेनानुपपत्तेर्यो
गी तु तदुक्तं स्यादावग्निसंयोगैः गृह्णाति तानन्यथे निराकांक्षतया क्रियायां तदन्वये योग्यतादेर्व्युत्पत्तेश्च प्रवेशनत्वादिका
र्यतानां तत्पूर्वत्वादित्यर्थोक्त्या सांकर्यं वारणासंभवस्याभिहितत्वेन प्रकृते गुणकृताप्यवस्थितेः पतनत्वादेरन्येनोन
दे पतनत्वादेर्जातित्वस्याभिहितत्वेन व दर्शितत्वकर्मत्वनिरुक्तेर्मानाद्वच्छेदकतानिवेशस्य दर्शितप्रयोजनासंभवाच्च
नचैतादृशजात्यवच्छिन्नस्य पातस्यैकलोष्टादेरपि कर्मत्वानुपपत्तिर्यत एकावच्छेदकफलशालित्वविवक्षात
क्रियाजन्यविभागादिमतः पूर्वदेशादेर्लोष्टादिकर्मतापत्त्या क्रियाजन्यफलशालित्वं कर्मत्वमित्यस्य वक्तुमशक्य
त्वादिति वाच्यं घटादेर्विभागजनकपातस्य तादृशकर्मतावच्छेदकत्वेन यथा लोष्टादेस्तत्पतनजन्यत्वविच्छिन्ननिरूपितकर्म
तोपपत्तिसंभवात् वस्तुतस्तु क्रियाजन्यफलशालित्वं सकर्मकत्वमेव तथा चाख्यातार्थगमनत्वजात्यवच्छिन्नादे
र्गमनार्थस्य सकर्मकताभिमानस्य कर्मतायां ग्रामादावनुपपत्तेः न च विभागादिफलाश्रयत्वात्पातस्य वृक्षादेः कर्मता
पत्तिः तस्याजातीयत्वाद्वा विभागादेः फलताभावात् तत्साधकप्रमाणस्य दूषणत्वात्प्रवृत्तिरीयफलतावच्छेदकता
त गमनसाधकप्रत्यक्षस्य दूषणत्वात् स्पन्दत्वयोगमव विश्रामात् पयःप्रभृतेः कर्मता विधानार्थमकथितं चेति
सूत्रप्रणयनमित्यपि न युक्तमीप्सितत्वेन पयःप्रभृतेरेव कर्मता विधानार्थं सूत्रप्रणयनम्
दिति वक्तव्यं नः अथ व्याख्यानस्य फलतावच्छेदकशब्दबोधस्य प्रथमान्तार्थसंसर्गविशेषकत्वेन वैयाकरणानामिवेदं तैः
नतावद्व्याख्यानस्य फलतावच्छेदकवाच्यः लाद्देशत्वाविशेषेण तिबादीनामिव शतृशानजादीनामपि तद्वाचकतापत्तेर्भेदा

सद्रा
प्रमा
प्र॰
५७

33

सर्वैः ननु संख्याख्यातार्थसंख्यान्वयबोधं प्रति तदधीनकर्तृकर्मान्तरोपस्थितेर्हेतुत्वात्तदभावेनान्वयासंभवात्
एकवचनेन तु साधुतासंपत्त्यर्थमेकवचनमुत्सर्गतः कल्प्यते इति पतं तल्लिङ्गसिद्धान्तात् अथवा सर्वत्र प्रत्ययार्थसंख्यायाः प्र
कृत्यर्थान्वयित्वमित्यस्तु नियमः एकत्वादावेकवचनाद्यनुशासनेन सर्वत्राकांक्षायामुपस्थितत्वेन प्रकृत्यर्थस्यैव संबं
धितयाभानसौविभक्त्यर्थत्वात् तथा च भावाख्यातेनाप्येकत्वमुच्यते धात्वर्थभावनायां तदन्वयः न च भावनायाः ख्यातार्थ
त्वेनाख्यातार्थसंख्यान्वयिता भवतीति वाच्यम् धात्वर्थभावनापि कर्तृत्वेन पदार्थसमुदायत्वेनैकत्वस्य परंपरया भा
वेनायाः सेनयोग्यतासत्त्वात्तत्त्वे वा मिश्रैर्नवतापत्त्यजल्लिनामग्रे कर्मेकार्त्रिकेति चैकमैत्रोपपत्तेः स्यादेवमेवैकत्वेन प्राणैर्यो लोपश्चे
तेः स्यादेवेतिः वाच्यकर्तृकर्मगतद्वित्वादिकं भावनायामारोप्यते पश्चिमयापार्थगतसमुदायबहुत्वादिसंभवाद्वा
धितत्वात् द्वित्वादेः परंपरया कर्तृकर्मणोरभेदेन प्रामाण्यमपि शक्यते तेनि वोद्धृपितु तथापि द्वित्वादिकाधीनबोधे
तत्कर्तृकर्मणोः कर्मणोऽपि द्वित्वसत्त्वापत्त्या भावनायां च द्विकर्तृकत्वादिसंज्ञाप्रसक्तस्याप्यनुरूपेण तदुपपादनार्थमारोपादरमा
वश्यकः तथा सति द्वित्वादरूपारोपस्य कर्मादिगतद्वित्वादिनिरूपपूर्वकत्वमपीति शक्तिस्वरूपप्रतिबन्धतया तादृशसंख्या
यान्तु मतिरूपपद्यते सर्वैः पचन्नेकः पचतीत्यादावारोपेनारोपितसंख्यान्वयः कर्तृत्वकर्मणोः संख्यान्वयेऽपि विशेषमा
नः एतेनैकवचनमौत्सर्गिकत्वसिद्धान्तो नामकसद्भावनियमः यथा सर्वेऽपि शुद्धोपविधानबलात्तत्र एकवचन
मित्युक्तावपि नवतिः भावाख्यातेऽप्येकवचनस्यैकत्वबोधकत्वेन तादृशप्रसिद्धान्तानन्तुसारित्वात् नवोक्तरीत्या भावा
ख्यातेऽप्यन्वयीयद्वित्वाद्यारोपेण द्विवचनाद्यापत्तिरिति वाच्यं शब्दशक्तिस्वभाववैचित्र्येण तादृशस्थलस्यकल्पनादृत
एवकर्तृकर्मगतमेव द्वित्वं कर्तृकर्माख्यातस्थले आरोप्यते न तु स्वकीयमिति नियमोऽपि सुसंपद्यते इत्यं चैवं तं पचति

कृषाद्यनुशासनं न विधिस्थितात्कत्वं प्रमाणपत्तिधर्मे मध्यमपुरुषाद्यर्थेनाहं प्रामाणसामानाधिकरण्यानुपपत्तेः लाघवं धर्मेश
क्तेः प्रमाणमित्यपि रथो गच्छतीत्यादौ लक्षणाकल्पनया विपरीतगौरवेणापाद्यते नच नश्यतीत्यादौ नाशस्य
धात्वर्थकतया प्रतियोगित्वादौ लक्षणातन्वाख्यातस्य कीर्तिवाच्यनमनाशानुकूलव्यापारस्याधात्वर्थतया आश्रयात्मक
स्य कर्तृत्वान्नाख्यानार्थत्वात् व्यापारस्यास्य प्रतियोगित्वविशिष्टनाशसामग्रीप्रतियोगि सुहृदाभिधानादिरूपतया सं
हिसमवहितायां नश्यतीति प्रयुज्यते विनाशानन्तरं इति भाविन्यां नश्यतीति प्रयोगे तु नाशप्रागभावप्रतियोगित्वमर्थः स्यात् तदा नाश
स्य नाशाभावे नातीतत्वासम्भवात् नष्टइत्यादिकोप्यवहारः प्रामाणिकः स्यात् नच नश्यतेः फलव्यापारवाचकत्वे फ
लवतः कर्मतापत्त्या सकर्मकतापत्तिरिति वाच्यं वाच्यत्वेपि फलस्य स्वार्थव्यापारसामानाधिकरण्येन सकर्मक
त्वासम्पादकत्वात् स्वार्थफलव्यधिकरणव्यापारवाचकत्वं सकर्मकत्वं तादृशं फलसमानाधिकरणव्यापारवाचक
त्वमकर्मकत्वमित्युक्तसिद्धान्तात् जानातीत्यादीनामपि ज्ञानादिकं फलं तदनुकूलो व्यापारः आत्ममनोयोगा
दिरूपार्थः सर्वत्र फलव्यापारयोर्धात्वर्थत्वात् एवं देवदत्ताभिन्नैकाश्रयको नाशानुकूलो वर्तमानो व्यापारः देव
दत्ताभिन्नैकाश्रयको विक्लित्यनुकूलो वर्तमानो व्यापार इत्याद्याकारको बोधः सर्वत्र तिङर्थस्य विशेषणतयान्वयो
धात्वर्थव्यापारस्य तु तद्विशेष्यत्वेन सिद्धान्तात् पच्यते इत्यादौ कर्माख्यातेनाश्रयत्वं कर्मसमवेतफलाश
श्रयत्वं तेन तादृशानुकूलत्वे फलेन तदन्वयादेकाश्रयिकायाः विक्लित्तेरनुकूलो भावनेति तण्डुलादेः समभिव्याहा
रे तण्डुलाश्रयेत्यादौ तयोरभेदान्वयः देवदत्तेनेत्यादिकर्तृसमभिव्याहारे तृतीयायाः आश्रयार्थकत्वात्तया देवदत्तादेस्तयाभेदान्वये
न देवदत्ताभिन्नैकाश्रयकत्वादिकं भावनायामन्वेति भावाख्याते भावनाविशेष्यकः एव बोधः आख्यातस्य तु कालमात्र

महा
प्रभा
शा·
५८

कर्मत्वोक्तत्वात्तादर्थ्याच्च भावनस्तत्र भावः प्रधानमिति यत्तल्लिङाख्यातमध्यस्थितेऽर्थे प्रमाणमिति। स्वसाध्यविशेष्या
त्मभावेनान्वयानर्हत्वादेवेति तत्र पुत्रके सर्वत्र सिद्धमिति। तावतान्वयदर्शनेनान्यापलापासंभवात् प्रात्यो
त्तमात्यतेनेत्यादौ तदेव प्रकृतिप्रत्ययार्थविभागस्य भावनान्वयात्तद्विशिष्टभावान्वयस्य स्वत्वदृष्टार्थतासाहचर्यादिभाव
काले न्यायविदा कस्यचिदपि भावार्थकरणकत्वानुपपत्तेः प्रमाणत्वमानवकाशात् करणत्वाद्यर्थकत्वमिति क्रिया
विशेषणेऽपि चातिप्रसंगाभावात्तत्प्रकृत्यर्थेति भावनाविशेषणं। न च क्त्वार्थस्य पूर्वकालस्य प्रकृत्यर्थे भावनाया
मन्वयात्तत्रातिप्रसंग इति वाच्यं सामानाधिकरण्येन एककालिकत्वयोः संसर्गतया प्रत्यक्षतानुमानादेश्चेत्यादौ भोजनेन
गमनादिप्रतीतिनिर्वाहे एककर्तृकत्वस्य ... पूर्वकालस्यावान्तरव्यापारतया तादर्थ्यनानुपपत्तेः। अनुशासनस्य
द्योतकतावोधकतयापि चरितार्थत्वात्। न चैवं क्त्वादेर्निरर्थकतापत्तिः समानकर्तृकत्वाद्यर्थकत्वात्। अथ भावप्रधा
नमित्यस्य भावस्य प्रधानमित्यर्थकतया भावनायाः कृतिविशेषणतया कृतित्वावच्छिन्नं दानकृत्स्नबद्धिर्दि समा
श्रमणेऽपि भावनाया विशेषणत्वमेव लभ्यते न तु मुख्यविशेष्यत्वं तथा च तदर्पितेन वाक्यं भावनामुख्यविशेष्यक
त्वमन्वयबोधस्य प्रमापयेदिति चेदुच्यते प्रत्ययार्थमादाय भावनामुख्यविशेष्यकत्वे देवदत्तः पचति भवति पचनकर्तो धा
त्वर्थादौ प्रत्यक्षलिसंमतैकवाक्यतानुपपत्तेर्भावनामुख्यविशेष्यकत्वभावस्यैव पाकानुकूलकृति
मान्देवदत्त इति भावनाश्रयः पाकभावनेति भावनाया अनुकूलकृतिमान् समानाधिकरण्यमिति बोध्या तर
त्वबोधप्रमाणीकरणेन तत्तद्विशेष्यतादृशानिरूपकबोधजनकताम्नैकवाक्यतानुपपत्तिः। न च भवति क्रि
यायां दृशि क्रियासंबन्धपचनधावनयोः कर्तृसाकल्येन तत्समर्पणमन्वयादेकवाक्यत्वं तुल्यमिति भवनावत्

34

तं इलभिन्नादौ चैत्राभिन्नाश्रयिका तं इ लट् इति विच्छित्तिमत्फलकैकाभावनेत्याद्याकारको बोधः चैत्रमैत्रौ पचतः इत्या
दौ चैत्राभिन्नाश्रयिका । मैत्राभिन्नाश्रयिका च तादृशविच्छित्तिमत्फलाभावनाद्वयीत्याकारकः चैत्रेण पच्यते तंडु
लः इत्यत्र चैत्राभिन्नाश्रयिकातंडुलवृत्ति विच्छित्तिमत्फलावर्तमानैकभावना चैत्राभिन्नाश्रयक वर्तमानभावनाज
न्यातंडुलवृत्तिएकाविच्छित्तिरित्याकारको वा बोधः सूत्रोक्तेऽतोपचये नेऽस्मादावण्येवमूह्यः नच चैत्रो मैत्रश्च ग
च्छत इत्यादौ कर्तृद्वित्वतद्वित्वादेरपत्यायकाभावेनान्वयित्वमारोपासंभव इति वाच्यम् आख्याताद्विवचनादिश्चैव
कर्तृद्वित्वतद्वित्वादेः पर्यवसितेः संभवात् यद्विख्याताख्यातसमानवचनककर्तृविशेषकपदस्थविलोकितात्ज्ञानमेवका
रणमिति व्युत्पत्तिरावश्यकी अन्यथा चैत्रो गच्छतीत्यादेरपि प्रमात्वापत्तेरिति विभाव्यतेन दोषदर्शितनस्थले ह्याविभा
विभाव्यख्यानादौ रमाकांतमाराणसमानमिति अथ प्रकृतिप्रत्ययौ सह ह्यर्थं ब्रूतस्तयोः प्रत्ययार्थः प्रधानमिति सिद्धांता
त्तत्वार्थविशेष्यकान्वयबोधं प्रसिद्धांतः पाचकः पक्ता इत्यादौ प्रत्ययार्थस्य कर्तृकस्यादेर्विशेष्यत्वे वान्वयद
र्शने न तात्पर्यसिद्धांतस्यावश्यकत्वात् तिङ्विवेन भावप्रधानमाख्यातं सत्वप्रधानानि नामानीति निरुक्तवाक्यमा
त्रापेनाख्यातार्थस्य धात्वर्थभावनाविशेषणत्वसिद्धौ प्रत्ययार्थः प्रधानमित्यस्याख्यातातिरिक्तत्वेन प्रत्यये
विशिष्य संकोचयितुं शक्यत्वात् न च भावप्रधानत्वं स्वप्रकृत्यर्थभावनाविशेष्यकस्वार्थान्वयबोधजनकत्वम्
तथाख्यातस्य लत्वं भावाख्यातेनापि स्वप्रकृत्यर्थभावनायां स्वार्थस्य कालस्य कालस्याख्येयो बोधजन
नान्नाप्रसंगः लत्वालिङ्गं लकारैव सर्वैतेऽप्रसिद्धाख्यातपदप्रयोगात् यत्तु आख्यातमाख्यातेनेत्यादौ तिङ् त्वबो
धेन तत्तैवाख्यातपदशक्तिरत्यभावार्थे लत्वादिमपीदं तिङ् तत्सूत्रार्थप्रधानभावप्रतिपादकत्वरूपं भावकालकार

मद्दा
प्रमा
प्रा·
५९

35

यत्नेषा कांचित्विषयमेकार्थप्रतिपत्तिपरत्वमेकवाक्यत्वमित्यर्थकं तादृशं चैकवाक्यत्वमप्रमाहत्वेशक्तेनेनमिलितिश्रोतुः
कर्मित्याकांक्षोदयात् धावनकर्तृस्यानकर्मैकदर्शनात्कैकार्थप्रतिपत्तिपरत्वाज्ञानेनवाक्यभेदशेष इतिचे
देवमपितद्बोधविषयित्वसाकांक्षत्वावनक्रियायाःऽपिक्रियायांकर्मतयान्वयस्यालाभोदोषएव तस्माद्धावनाप्र
कारकबोधेप्रथमान्तपदजन्योपस्थितिःकारणमितिकार्यकारणभावोऽप्रामाणिकएवप्रामाणिकस्त्वाख्या
तार्थकर्तृप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंसर्गेणशाब्दत्वावच्छिन्नंप्रतिधात्वर्थप्रयोज्यभावनात्वावच्छिन्नविषयतासंसर्गे
णोपस्थितिःकारणमितिकार्यकारणभावएवेति अन्यथा ग्रामादीनांलादेशत्वेऽपिकर्तृविशेषाकांक्षःप्रत्ययेने
तादृशपौर्वापर्यबोधस्यावश्यकत्वाद्धेनाव्यताव्याप्तस्यलेलत्वेनसामान्येनानुगतप्रतीतिप्रमितेनक्षणिकत्वेन।
माद्यत्वेनैकत्वेनैवततोबोधस्यानुभविकत्वाल्लाघवाच्चेत्यादिदर्शितसुक्तिभ्यः नवीनवादिभिरिवप्राचामपिमि
ष्यातिनीलस्यस्वरूपत्वात्तदर्थेकतत्वंस्यात्तदुपस्थितेर्नियमतोद्विविधभानापत्तिरितिवाच्यं उद्देश्यकविधेयानिवादी
नीलस्मारकत्वोपगमेपिशाब्दादीनांतेदनभ्युपगमात् उभयानुगततानतिप्रसक्तधर्माभावेनानुगतकार्यकारण
भावस्यनिर्वक्तुमशक्यत्वात् भावेवानावश्यकत्वेनानिष्टत्वेनवतदकल्पनात् वस्तुतस्तुप्रयोगगतानालिवादय
एववाचकाः नचतेषांबहुत्वेनशक्त्यानन्त्यापत्तिःस्मारकतावच्छेदकैकार्थकारणभावाभावेतस्यतुल्यत्वात् नच
तिवादिशक्तिज्ञानस्यकर्तृबोधंप्रतिकारणत्वेपरस्पराधीनबोधेपरस्परशक्तिबोधस्यव्यभिचारइतिवाच्यं ग्रन्थ
वद्धिन्नेनरत्वस्यकार्यतावच्छेदकघटकत्वाद्व्यभिचारासंभवात् नचानेनगौरवेणतिवादिशक्तिस्मारकत्वेतिश
कलेवलंस्मारकतापदेऽपिपरस्पराधीनस्तत्परस्परस्यव्यभिचारवारणायावच्छिन्नेतरत्वघटनायाआवश्यक

शाब्दंपकत्वविशेषणतयान्वितस्येतरविशेषणतयान्वयेनिराकांक्षत्वात् नचपचनस्यथावनकर्त्रोर्मैत्रदेवदत्तयोः कर्तृ
तावच्छेदकतासंसर्गाभ्यांभवनदर्शनान्वयस्यसुवचतयानैकवाक्यतात्यागइतिवाच्यंमैत्रदेवदत्तयोः प्रातिपदि
कार्थत्वेनतथान्वयासंभवात् किंचप्रातिपदिकार्थयोर्भेदेनसाक्षादन्वयस्याव्युत्पन्नत्वात् पचनधावनकर्तृत्वप।
लक्षितस्यमैत्रदेवदत्तादेः कर्तृताकर्मताभ्यांप्रकारकोभवनदर्शनादिबोधइत्यपिनसम्यक् नैवंकेवलंभिन्नकर्तृक
त्वेनधात्वर्थाद्देवदत्तादिपदोत्तरद्वितीयातृतीयाप्रसंगात् किंचमृष्यमाणसामानाधिकरण्यविरहाल्लटः शत्रादेश
सामान्याधावतेःशतरिरूपमेववाक्यस्यान्तत्पचनरूपकर्मगोधावतीति एतेनलक्षणवाक्यस्यप्रथमार्थैत्यधावनकर्तृ
मैत्रकर्मकदर्शनान्वयबोधोनानुपपन्नइत्यपिप्रत्युक्तं द्वितीयाद्यापत्तेरनुद्धारात् द्विभक्तेर्निरूढत्वलक्षणा।
याश्चाप्रामाणिकत्वेनतथावक्तुमशक्यत्वाच्च अस्माकंतुमैत्राभिन्नैकाश्रयकोत्कटधावनकर्मकत्वरूपाभिन्नैककर्तृ
कत्वलक्षणानुकूलभावनाविधेयत्वाकारकोबोधोधावनस्येतराविशेषणतयाचाद्यविशेषणतासंभवेन
दर्शकेतिङ्लस्याख्यातिपदिकतयाद्वितीयापत्तिविरहेणदर्शितबुद्ध्यसिद्धिगाप्रसंगेनचसूपपद्यते नचतस्मिंस्तिक
र्मपदाध्याहाराद्दर्शस्यधावनकर्मत्वस्यदर्शनान्वयोनस्यात्पदोत्तरद्वितीयापत्तिदोषइतिवाच्यं तावतापिवा
क्यभेददोषस्यानुद्धारात् अस्तुवाक्यभेदःकिमनिष्टमितिचेत्समानवाक्योक्तितात्पर्यकदृष्टादेशाऽतिकालाप
नस्मरणात् तिङ्तामरेतिङ्तनिट्मनेकान्वयैकस्यतिङ्तिङ्इत्यादिक्त्वशास्त्रस्वास्तिङ्इतिभागवैयर्थ्यापत्तेः
नहितिङ्तयोरेकवाक्यतांविनासमानवाक्यस्थतिङ्तानुपरंतिङ्तसंभवतिघ्यातवतेकोतिङ्इतिभागःस्यात् प
वंशोरवमपिवाक्यभेदकल्पनेदोषएवप्रथमार्थेकर्तादेर्वाक्यताकांक्षेद्वितीयागेस्यादितिजेस्मिन्नत्रविभागेषित्रिष

मथु
प्रमा
पु.
६०

36

मेव शक्यानिर्वाहेऽलसत्वात् किं कल्पयितव्यं तत्राह न तस्य रणकल्पनं तत्र हेतोरेवेत्यादिना येनात्मवृत्तं भूलइत्यादितः शा
ब्दबोधवारणाय भवतीत्यादिविशिष्टानुपूर्वीज्ञानस्य कारणता यांः कल्पनीयत्वापत्तिगौरवं बाधकमिति तन्न स
त्तिनिर्वाहेति शक्तत्वेपि विशिष्टबोधे विशिष्टानुपूर्वीज्ञानस्य कारणताया आवश्यकत्वात् इत्थं चानुगतत्वाच्च वाच
कभावानाक्षिप्तत्वाच्च निरोधंस्मिंश्च मेवाचकत्वावस्थानुपपत्तिशंकैव नावतरति नचैवं स्फोटनाशकारप्रसक्ति
रुक्ताज्ञानगतीनिवाच्यस्फोटस्यापरंतिरिक्तपदार्थकल्पनागौरवेण निरसनीयत्वादिति तत्वमिति तत्वीनाः ध
र्मिबोधकतयाकृतत्वं बदस्य कर्मतीत्यस्यानुकृत्तस्य हृत्स्यर्थकतानुपपत्तिरपि नोद्भाव्यतां शङ्कानुहत्यादीनस्या
पिसंभवात् शाब्दिकेरेवानुकृतस्यान्यार्थकताया बहुशो दृष्टत्वात् पचतिरूपं पचतिकल्पं देवदत्त इत्यादावभे
दान्वयानुपपत्तिरपि नरयोगाङ्गतीत्यादावाश्रयत्वस्य वाचकतेरिलक्षणया तत्संभवात् नचशक्यतावच्छेदकरूपस्य
त्यानहीयाभेदान्वयमतिरिति निवाच्यं अयोग्यत्वादेवतेन्द्रार्थोक्तापभेदानन्वयात् योग्यताभ्रमात्कचिनवा
बोधविषयत्वेऽस्यऽऽश्रयशक्तिवादिनापि शक्तियोग्यतयोर्भेदेनार्थज्ञानस्य बोधस्यावश्यमेष्टव्यत्वात् शुक्लादि
सामानाधिकरण्यानुरोधेन धर्मिशक्तत्वमावश्यकमितीत्यपि न स्थायी त्वितार्थकत्वमेव नत्र सामानाधिकरण्यं
न त्वभेदसंसर्गस्य प्रवेशाय समानवचनत्वात् रथो गच्छतीत्यादौ लक्षणयाश्रयकल्पनेन लाघवं धर्मिशक्ततां प्रमाणय
तीति तन्नोत्रवोध्यं लक्षणायाः शक्यसंबंधात्मिकायाः लक्षमते न तत्कल्पनगौरवमात्रावकाशात् न च शक्तित्वात्
न्वमपेक्ष्य शक्यसंबन्धज्ञानत्वस्यावच्छेदकस्य गौरवमिति वाच्यं तदुक्तं पदजन्यबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यता
विषयत्वज्ञानत्वमपेक्ष्य वस्तुगत्या तादृशबोधविषयताश्रयशक्तिसंबन्धज्ञानत्वस्य लघुत्वात् यदि वा शक्तेरन्तानेसंश

त्वात् न च कर्तृकर्माभावे प्रत्यक्षारूपवानुशिष्टो ननु लिङा इष्टः इति तस्यैव शक्तिरस्तु शासनेन स्तुत्याद्यतेन लिङादी
नामिति लिङादिशक्तिग्राहकाणां लिङादीनां अनुशासनलोपि नयमंसमर्थकतासमावतस्यानिमाकतायामपि
त्तात्स्मरणात् स्यान्निमादेशाशत्वारोपेणानुशासनसंगतेः यद्वा बोधप्रयोजकत्वं कर्तरीत्यादिसमम
र्थः प्रयोजकत्वं च प्रयोजकप्रयोजकेष्वानुभविकमिति बोधप्रयोजकलिङादिप्रयोजकत्वेन स्यान्निमित्तोपस्थाप
त्वादारोपकल्पनापि नावश्यकी प्रयोजकत्वार्थकर्तृत्वाबुद्धकमस्था लत्वेन शास्त्रप्रमाणेष्विति हि बोधस्यैव कारणता
याः सिद्धान्तसिद्धत्वेन तद्बोधकारणतारूपसमर्थत्वापेनाबोधनतापत्तेः न च शक्तत्वस्य शक्तत्वस्यैवासमर्थत्व
यावत्कमतान्नायोग्यतेति वाच्यं प्रयोजकत्वं तत्स्वरूपसत्त्वं प्रात्मकस्य बोधादित्वाद्विशक्तताघपेक्षया लघुत्वेन
तस्यैव समर्थपदेनोक्तित्वात् किं च लिङादिज्ञाने तत्कारणज्ञानेऽपि शाब्दबोधस्यानुभविकत्वं लत्वेन शक्तिबोधक
त्वलशक्तेः लिङादिभ्रममात्रग्राह्यबोधे इति बोधस्य समर्थकस्यनेमानाभावात् अपि च व्याकरणप्रणेतृणामि
ष्टाकल्पितस्थानिभेदाहिनिगमनाविरहेण सर्वेषां वाचकतोपगमे गौरवं के सिद्धे पाकरणेषु लिङादिस्थानित्वे
नलादिकमविधाय तिबादीनामेव प्रातिपदिकविधानात् स्थान्यादेशभावानियतिः मूलस्य वापि का एवमादेशेन
देशिस्मरणसंतानकल्पनेनगौरवम् अपि शक्तिग्राहकानां तत्र निरपेक्षतया शक्तिग्राहकेष्वनुगतेन अबस्तारेणापि
तिबादीनामेव वाचकत्वे प्रमाणं तेष्वेव प्रयोगेलक्षणात् तलेन अवधारणविरहात् यद्यपि च लीलादि
समुदायेनैव व्यवहाररूपेणातस्समुदायस्य सम्मुदितेशक्तिस्तेन प्रमाण्येनेति शक्तेचत्तत्तथापि भवति पचन्तास
दिभिः प्रकृतिप्रत्ययविनिमये नव्यवहारेणान्ततदर्थप्रत्येकशक्तिः प्रमाणमिति शाकतः इति वदन्ते एवमादेशेना

प्र॰ मा॰
ष्टी॰
६१

37

भूतभविष्यतोरविद्यमानत्वात्प्रतियोगितावच्छेदकोऽत्यन्ताबाधेन वर्तमानत्वस्य च तत्राबाधेनोपपत्तेरिति प्रयोगमात्रा
नुपपत्तिरित्यपि प्रत्युक्तं प्रथमपक्षे वर्तमानकालस्यावच्छेदकतासंसर्गेणान्वयोपगमेनैवातिप्रसंगभंगात् तत्प
क्षे च ध्वंसप्रागभावप्रतियोगितयोः पूर्वोत्तरकालावच्छेदेन प्रवादोऽपि साधु संगच्छते न च प्रागभावप्रतियोगित्व
स्यात्मनि[?]त्वे कपालादुत्पद्यते घट इत्यादेरप्रामाण्यापत्तिः एवमन्तार्थे कपालजन्यत्वस्य प्रागभावप्रतियोगिता
यां वाधादिति वा प्रयोजकतायाः एवमपि तत्प्रागभावेन सामान्यतस्तादृशघटादिलक्षणस्य बाधालक्षणे कोऽत्यन्तिकीत्यस्यापि
तादृशसंबंधेनान्यताविरहादेवभणनादुपपादेव प्रयोज्यत्वमेव ध्वंसत्वं उत्पत्तिप्रतियोगितावच्छेदावच्छेदेऽतीतत्वे
युक्तं कारकविभक्त्यर्थस्य क्रियान्वयितायाः प्रावण्यस्यापि च तादृशानुबोधितकृत्तद्धितादिप्रवर्तितैः प्राचीनैः पाठ्यः एवं
तामादिषु सर्वत्र फलव्यापारयोर्धातुवाच्यतायां बाध्यतायामोरेवमप्युपपत्तिर्द्रष्टव्या यत्रोक्तं भावप्रधानमाख्यात
तमिति वाक्येन शाब्दबोधस्य क्रियामुख्यविशेष्यकत्वं प्रमाण्यत इति तदप्ययुक्तं तादृशवाक्यस्य विशेष्यतासा
मान्यबोधनोपक्षीणतया विवक्षितार्थत्वस्याभिद्वितत्वात् नापि देवदत्तः पचति भवतीत्यादेरैकवाक्यतानु
पपत्तिः तत्प्रमाणिका पचतीत्यादावाख्यातार्थकृतौ पाकभावनायाः स्वभवनाश्रयस्य भवतीत्यादिना लार्थस्या
पि विशेषणतयान्वयसंभवेन भवनाश्रयपाकानुकूलकृतिमान् देवदत्त इत्याकारकस्य प्रथमान्तार्थमुख्यवि
शेष्यकबोधस्यैव तस्यैकवाक्यतानिर्वाहात् पचत्यपचतीत्यादि तार्थपाकानुकूलकृतौ भवनाश्रयत्वस्या
प्रतीतेः तार्थस्य विशेषणतयाप्रथमान्तार्थे देवदत्तादावन्वयेन तथान्वये नैकवाक्यताव्याघातः न चैतावता
तिपाकभावनायां भवनकर्तृत्वाख्यस्य महाभाष्यप्रदर्शितस्यानुपपत्तिरेव तिवाच्यसंख्याकालातिरिक्त

येषां वस्तुगत्या शक्यार्थनिरूपितसंबंधत्वानैवेषितार्थोपस्थितिरनुभविकीअन्यथाप्रवादेर्गंगापदसंकेतस्य वि
डंबोपि गंगासंबंधत्वानाकं गंगातीरोपस्थितत्वापत्तेः नानुशासंबंधत्वानस्यपदसंबंधत्वानुभावेन ततः शा
ब्दबोधात्पूर्वम्प्रसंगाभ्यस्ततो विशेषणतया शक्यांशे शक्त्यवगाहित्वमवच्छेदकत्वं वा अंशगापदशक्तः प्रवा
हत्वलक्षणविशिष्टत्वमिति तत्त्वानां दधबोधः स्यान्तु भविकत्वे तु शक्तिज्ञानविशिष्टशक्यसंबंधज्ञानत्वमवच्छेदकवाच्य
मिति गौरवमत आह तन्मितिस्तिरस्कृतमतेरसमीक्षिते तदपि क्षतिप्रकारकबोधस्यानुभाविकतया कृतत्वात् कृतावि
भागाद्विनावपारितत्वमतत्वशक्तिककरोतिनाविवरणेनचप्रत्युक्तत्वसिद्धेनष्टधेलदागण्याज्ञानकारणताकल्पन
गौरवं फलमुखत्वेन यानदोषायेति बोध्यम् अतएव नष्टपतीत्यादौ तिङः प्रतियोगित्वलाक्षणिकत्वस्यावश्यकत्वप्रा
माण्यात्तदभावेणयातुशक्तिकल्पनमप्रामाणिकं नचनाशमात्रस्यनष्टपदार्थत्वेनाशस्यनाशाभावेननाशो
त्पत्तेरतिरिक्तसादित्वेपि नष्टपतीतिस्यादतस्तस्यवर्तमानत्वनाशप्रतियोगित्वात् लकारातीतत्वासंभवान्न
नाशनष्टः स्मादित्यत्रवर्तमानप्रामाण्यस्यचापतितिरितिवाच्यं तत्रोत्पत्तेरपि प्रत्ययाधीनत्वस्यांगीकर्तव्यत्वात्तत्राती
तत्ववर्तमानत्वान्वयेनवोधयत्त्रस्तत्वात् नष्टपतीत्यादौ वर्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वाभविकत्वरूपमविषयत्वस
त्त्वादुत्पत्तेर्यागस्यावश्यकत्वसप्रतियादितत्वेनास्यतेः स्वातंत्र्येणान्वयार्थत्वेनाविवश्यकं नष्टपतीत्यादावपिनोत्प
त्त्यर्थकत्वमावश्यकं वर्तमानादेः कालस्यान्वयार्थस्यापरस्यान्वयार्थप्रत्यय योर्थप्रतियोगित्वेऽवच्छेदकतासं
सर्गेणान्वयेनातिप्रसंगाभावात् किंतु नष्टस्यनाशप्रतियोगितावच्छेदकवर्तमानकालावच्छेदकत्वसंबंधेनश्रुतनोना
शप्रतियोगिताघटितवर्तमानकालावच्छेदकत्वस्यवानुपगमात् प्रतीत्यप्रतीत्योरेवतन्नस्यमाप्यवस्यात अन्यथव

मदा
प्रभा
प्र०
६२

38

पुत्रं प्रयोगेनार्थस्य सुखविशेष्यकत्वात् नागस्यापि सिद्धान्तत्वात् तद्दर्शितप्रयोगस्य सम्यक्त्वाभिहितत्वं तेनानिर्वा
हे: न तु विनताप्रत्ययस्य गो ध्यावतीत्यत्रापि भावनानुकूलकृतिमत्त्वं गम्यकर्मतासंसर्गेण दर्शनक्रियाया
मन्वयात् भावनानुकूलकृतिमत्त्वं गाकर्मकदर्शनाश्रयत्वमित्याकारकस्य सुखविशेष्यता ह्यानिरूपक
बोधस्योपपत्तेरिति कृत्वा ऽन्वयानुपपत्तिः नचैवं द्वितीयायाश्च आदेशयोरापत्तिर्नाम्नीति वाच्यं क्रियाप्रकार
तापन्नकर्मतायां विशेष्यतापन्नस्यार्थस्य बोधकादेव प्रातिपदिकान्न द्वितीयायाः साधुत्वात् संसर्गभावे
नभासमानायास्तु कर्मतायाः प्रकारताविशेष्यतानापन्नत्वात् अत एव नशोभषष्ठीप्रसंगोऽपि कर्मताया
अप्रकारत्वात् संबध्यते नामानाञ्च कर्मतात्वादिना कर्मतादेरविवक्षायामेवादि: अनुक्तत्वात्कर्मशेषत्वं
प्रसरति एवमेव वह्निद्रोणालीत्यादौ घटादिपदोत्तरं षष्ठी विरुद्ध्यमुपपद्यते अन्यथा प्रतियोगितासंस
र्गेण घटान्वयाद् घटपदोत्तरं षष्ठी स्यात् ममत्तु प्रतियोगितायाः संसर्गविधया भानेऽपि प्रकारताविरहा
न्न तदापत्तिः नचैवं कर्मतासंसर्गेण तण्डुलादेः पचनादावन्वयबोधनाय तण्डुलं पचतीत्यादेरपि सा
धुतापत्तिरिति वाच्यं क्रियाप्रातिपदिकार्थयोर्भेदेन साक्षादन्वयस्याव्युत्पत्तिसिद्धत्वात् प्रकृतेऽप्युपपत्ते
येतन्मप्रातिपदिकार्थस्य क्रियान्तरकर्तृत्वान्वयितत्वेन विशेषणीयत्वात् नचैवमनुपपद्यते च वृन्दं करो
तिकुलालः इत्यादीनां प्रामाण्यापत्तिरिति वाच्यमिष्टत्वात् अथैवं घटपटलक्षणमं घटो बकः परमथार्थि
क इत्यादावेकवाक्यतानुपपत्तिरेकस्य क्रियान्तरकर्तृत्वान्वयितत्वादिति वाच्यं तत्रास्तीति क्रियापद
स्याध्याहार्यत्वात् वाक्यभेदस्तु पेनाध्याहारं विनानुपपत्तेस्तमिति कर्मपदस्याध्याहार्यत्वात् अत्र

स्याख्यातार्थस्यास्याभिर्भावनात्वोपगमेन पाककर्तोभवनकर्तृत्वान्वये तद्बाधात् यद्वा पाककर्तो भव
नकर्तृत्वेन्विते विशिष्टवैशिष्ट्यबोधमर्यादया पाकोपि तदन्वयलाभात् पराभिमतभावनायामविभवन
कर्तृतान्वयः सूपपादः अथवा पचादयः क्रियाभवतिक्रियायाः कर्मीभवंतीति पतंजलिव्याख्यायां
वा पचनक्रियातस्याश्रादयः सर्वे वर्तिमोद्देतमर्तां शक्तिपावतं ताः स्वः क्रियाः स्तत यः भवनक्रियाकर्तृ
त्वान्विता भवंतीत्यर्थकतया पाककर्ता वेवम भवनकर्तृत्वान्वयलेना सिद्धोतोन तरु त्वारादिव्यापारकर्तृत्वा म
कभावनायां तद्बाक्यमात्याख्यपदेनैवनेन धात्वर्थप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंसर्गेण शाब्दबोधं प्रति
विशेष्यतया धात्वजन्योपस्थितेः कारणत्वपराभिमतमिव क्वचिदाख्यातार्थभावनाप्रकारतानिरूपितवि
शेष्यतासंसर्गेण शाब्दप्रमितिं प्रति जन्येतरा विशेषणीभूतभावनोपस्थितेविशेष्यतासंबंधेन कारणत्वम
ध्यस्याभिः एवं च मम अवदितो नरं त्वयेटनपाव्यभिवारं वारणं हंमनपापितिवाच्यं व्यावस्तुतो विशिष्टा
न्वयबोधे विशिष्टाकांक्षाज्ञानं देतनपाढस्तु मयैवामयस्यानिवारणान्न तादृशकार्यकारणभावकल्प
नापेक्षापि एतेन देवदत्तः पचतीत्यादौ भवनाख्यसमभिव्याहारेण्याधेयतासंसर्गेण देवदत्तादेराख्यातार्थ
स्थितावन्वयेन प्रथमान्तार्थमुख्यविशेष्यकत्वं विलीयेतेति निरस्तं प्रथमान्तार्थप्रकारतानिरूपितविशेष्य
तासंबंधेन शाब्दप्रमितिं प्रति विशेष्यतया भावनोपस्थितेर्विशेष्यतया हेतुत्वोपगमेन विशिष्टाकांक्षा
ज्ञानकारणत्वेवया तादृशशाब्दबोधानुत्पत्तेः नच पचति भवतीत्यादौ समभिव्याहृत नकर्तृबोधक देवदत्तादि
पदोत्तरं त्वनो यापतिविधिनिवात्मकर्तरि प्रत्ययो वा विधानस्य नेव्यतेनेता पात्रस्य अभिहितत्वादिति केचिदित्यानं

महा
प्रभा
पु
६३

39

ॐ नमश्चाङ्गिरसे। न च विशेषणमिति यदिदं धावनकर्तृसंसर्गदर्शनान्वयेनाऽयं समभिव्याहारो धावंतं संसर्गं प्रत्येव
बाधकमत नचाचरमिति कर्मैकवाक्यतोपपत्तिरेवं तज्जातिसंमतैकवाक्यतोपपत्तिप्रतीकारस्सावदनिरुक्तिर्वेन
प्रकृतिप्रत्ययौ सहार्थं ब्रूतस्तयोः प्रत्ययार्थः प्रधानमिति नियमेन धात्वर्थप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंसर्गेण
शाब्दबोधं प्रतिप्रत्ययजन्योपस्थितिर्विशेष्यतासंसर्गेण हेतुरिति कार्यकारणभावावधारणादेकधात्वर्थविशेष्य
कात्वधात्वर्थप्रकारकत्वयोः संभवे न प्रथमान्तार्थस्य विशेष्यत्वकल्पनाकाङ्क्षा नाम्नोऽकाङ्क्षितत्वात् धावतं संसर्गप्रत्ये
तिसमानार्थकत्वाकांक्षासंभवेऽपि पञ्चम्यर्थवदिष्टसाकाङ्क्षयोर्विवक्षितविशेष्यत्वानियामकत्वात् यत्तु भावप्रधान
माख्यातं सत्वप्रधानानि नामानीति यास्कवाक्यादाख्यातस्थले सत्वार्थप्राधान्यमुपपन्नमुक्तं न तथा तद्दर्शितकार्यकार
णभावः प्रामाणिक इति तत्तुच्छं आख्यातशब्दस्येति रूढ्या तिङन्तपरत्वे तदर्थस्य संख्याकालादिषु तदाख्यातकालाद्यतिरिक्त
तद्धात्वर्थभावस्यैव प्राधान्यमित्यस्यैव यास्कवाक्याभिप्रेतत्वात् धात्वर्थभावनात्मकभावप्राधान्यस्याभिप्रेतत्वेऽप्या
ख्यातानामिव्याख्यातानामभिप्रेतपारिष्कृतमात्रं परं तु धावनकर्तृत्वेन विशिष्टस्य स्वात्मकर्मत्वादर्शनान्वये
विशेषणीभूतस्योक्तधावनस्यापि तत्पदार्थतावच्छेदकत्वेन विशिष्टवैशिष्ट्यबोधसम्भवोऽपि न लभ्यते विशेष्यान्वयिना
पि त्वं हि विशेषणत्वं प्रकृते बोधकस्य धावनक्रियाविशेषणस्य संसर्गेणान्वयिनादर्शनेनोक्तस्य धावनस्यापि कर्मतासं
सर्गेण विशेष्यविशेषणभावाभासनमिति न यत्नेनाऽपि लिङ्गेऽन्यत्र चौर्ये नाभिप्रायविरोधः सोऽसौ शास्त्रविज्ञः
प्रचरति लोके तिलोद्दिष्टोऽपि शास्त्रविज्ञः प्रवर्तनीयादिवाक्यजन्यबोधे नामार्थविशेषणविशेष्यभावसम्भवे सर्वैरपि
स्वीकृतत्वात् पूर्ववाक्ये फलीशानामपीष्टसाधनेन प्रमीयते उक्तीर्णविशेषविनाशतयेष्टसाधनत्वेनान्वयिता

वा क्रियाया द्वारं विनापि तादृशावकस्य द्वौ न क्रियायामन्वयः कर्मता संसर्गेण तंडुलविशिष्टस्य पाकस्य बो
धं प्रति तंडुलः पचतीति वाक्यात्तु पूर्वोक्तान्न्यादेव तन्नैव ननन्स्तदापत्न नवृत्ताराव् दर्शितत्रापत्ते रनावस्यकत्वा
त् कर्मतासंसर्गेण तंडुलविशिष्टपाकान्वयबोधस्याप्रसिद्धेश्च नायादाने संभवतीति तेन सत्तविभक्त्यर्थैकस
त्वे वर्तमानत्वोपरागमे तंडुलं पचतीति वाक्यात् न लाभश्चाबोधोत्पत्तेः यदि तु पदोपस्थाप्यार्थस्य सत्ता विषमाभा
न स्वाभासिकेन दापिकर्मतया तंडुलवत्पाकात् क्रतलक्षतिमानिमादिवाकत्तात्दशबोधोत्पत्तेरपतिहा
त्वेनयानतात्दशबोधाप्रसिद्धिः परंतु तादृशबोधे तो लतत्रावाक्यात् शब्दोत्सकाकांक्षादानेस्यासंपन्नवान्
कविरोधेन तदुपपत्तिर्न संभवतीति शंकातेः स्यात् एवं च प्रथमान्तार्थस्य मुख्यविशेष्यतायां न किं विरोधकम
तएव योगः स्तूपस्य पचति द्विजोत्तमो इति निर्दिष्टत्यादावुत्तराति: प्रधानपरामर्शिना सर्वनाम्ना तस्य देन द्विजादेः
परामर्शः स्तूपपद्यते केचित्तु धावनकर्तृत्वविशिष्टस्य मृगस्य वाक्यार्थतया वाक्यस्य शत्वभावेनार्थवत
सूत्रबोधितार्थवत्ताभावेन प्रातिपदिकत्ताविरहाद्वाहितीयाप्रसक्तिर्नेवा क्रियायाप्रातिपदिकार्थयोर्भेदेन सा
ताद्न्वये व्युत्पत्तिनियमस्य भंगः संकोचो वा नचैवं स्तूपपदोत्तरं प्रथमाया व्युत्पत्तिरुपपत्तिरस्या अपि प्राति
पदिकोत्तरं मैव विधानादिति वाच्यं स्तोधावतीत्यवांतरवाक्यार्थमादायोत्तरसिद्धिः तत्संख्यापकेकत्वेति त्वो
मायाप्रथमामोत्पातिपदिकार्थमस्तमोऽन्वयायाः प्रथमायुपायस्य रमे क्रियान्तेन काव्यार्थो न्वये पितिवर्तकामभा
द्विमाहुः अथ मृगकर्तृकोत्कटधावनेकसंकल्पदर्शनबोधतात्पर्येण प्रयुक्तस्य पश्य मृगो धावतीत्यस्यैक
वाक्यत्वं पक्षे जलिनामिश्रेन विशदीकृतं तच्चेदेलाराजेन तुवतं द्विपयानेक स्तु वेत्तस्य विशेषणं तथाहि

नहा
प्रभा
मु॰
६४

४०

दृष्टान्तोपस्थितिः कारणमिति कार्यकारणभाव एव प्रामाणिक इति निष्ठितमित्यलमनल्पेन उपमानस्य शक्तिग्राहक
तायाः प्रागव्यवस्थापितत्वे न पदीदृत्वं किंचिद्दूरेन दीयमानशङ्कस्य कोशविशेषणत्वया कदाचित्कस्यचिद्भ्रमः संभवेन
शक्तेः शक्तिग्राहकत्वेयस्मीषेशक्तिग्राहकमानं प्रमाणमिति निष्कुष्यमाणोपमानसंभवात् तत्स्थितिरसनापूर्वं प्रतिपादितं तस्य
रणत्वाज्जेनकारिकास्योपमानपदं शक्तिग्राहकप्रमाणप्रतिपादकमिति प्रतिपादयन्नुपमानादीति तथोक्त
मिति उपमाननिरूपणावसरे तन्निरूपितमित्यर्थः कोशादपीति विना पदे विश्रान्तेन संदेशकानां संसर्गावच्छिन्नाधेय
तायाः शक्तेनापर्यवसितायाः समस्तमर्थत्वात विभक्तीनां व्यापारः कल्पस्यादेः प्रसिद्धपदसामानाधिकरण्येन कोशस्य
योग्यशक्तिग्रह इति भावः बाधके गौरवज्ञानात्मके अनुसारितेति पुरो अनुक्रारस्य पुष्पितणीलितस्तु तद्धतीत्यादि
नावोधितेत्यर्थः लाघवादिति नीलत्वादिविशिष्टस्य नीलादेः शक्यतावच्छेदकत्वे नीलत्वमवच्छेदकतावच्छेदकं स्यात
इयेदशा नीलत्वज्ञानावनवच्छिन्नावच्छेदकताकल्पने लाघवमिति भावः अथ शक्तिज्ञानं त्वं प्रत्येक शक्यं सर्वथा
लक्षणाज्ञानं तत्र गुरुत्वेन तत्र गुणत्वपुष्पितस्यादिजनकतावच्छेदकत्वकल्पने गुणनिशक्तिकल्पनमपेक्ष्य
विपरीतं गौरवं न च नीलपदान्नीलविशिष्टबोधस्याकारकताभावदिव्यां शक्तिवादिना कल्पनीया तदक
ल्पनेन तन्मतस्य शक्यगुणसंबंधस्य तमन्तानेककारणमित्यत्र कल्पनालाघवमिति वाच्यं नीलपदजन्यबोधविष
यत्वप्रकारता निरूपिते स्वरेणा विषयता कल्पनमपेक्ष्य ताहृशोक्तविषयताप्रनिरूपितसंबंधज्ञानत्वेन का
रणतायामवच्छेदकताधिकेन गौरवानपायादिति वेद् भ्रमः शक्तिकल्पनेपि तदीयज्ञानत्वेन कारणताकल्पनस्य
वश्यकत्वाल्लक्षणाज्ञानकारणतायाः शक्तिपदेकपदार्थविषयताप्रभावेणावच्छेदकज्ञानानिरिक्षितेऽप्रति

डुलीयमानां कृतिकप्रचरणस्येष्टसाधनतान्वयित्वेऽपि तिङामपि तस्य प्रयुज्यमानत्वान्वयित्वात् उत्तरवाक्ये तत्र
लोपाविशिष्टलिङ्कर्तृकप्रचरणस्येष्टसाधनताबोधने पूर्ववाक्यादविशेषात् परं तु लोपशब्दितपदार्थपर
याविशेषणीभूतालिङ्गत्वादिनेष्टसाधनत्वेनान्वयालोडितस्येष्टसाधनत्वमपूर्वमवधार्यमिति इत्यादिरन्यत्र विस्त
रः इति प्राहुः नन्वेवमपि स्पृणग्राजेतिमेघो नरोगापतिसुखप्रदो न स्यादिति पक्षेत्यादौ वाक्यान्तरप्रयत्नेव
राजेनगाननाशकरेणां मेघनदेहरानामयोगपनेयाश्रवणदर्शनान्वयितासंभवात् न स्यातो हृदस्य वक्तः स्वलिङ्
कोनुपपत्तेः वालकाम्भवादिति चेन्न स विशेषणे हि विधिनिषेधौ सति विशेष्यबाधे विशेषणमनुभवतः इति न्यायेन
न विशेष्यांशपरित्यज्य विशेषणमात्रान्जनतानाशानामेवश्रवणदर्शनान्वयितस्य स्वीकारात् प्रत्यक्षस्य दर्शी ।
न क्रियाविशेषणत्वेनश्रावणताकर्मत्वस्य त्वयानुपपत्तिरिति तत्र विशेषणत्वेनापाकारण्या विषयत्वे वनादि सुषुप्त्या
न्वययोग्यता असिद्धितत्वात् न चैवमपि तिलयाभ्रांति प्रत्यपि धावति स्नायादित्यादौ दीर्घसाधनतापत्तिरिति न दसततवे अप
वयवतीत्यादेरुरोधेनेतरविशेषणत्वमात्रेण तात्पर्यविषयत्वस्य स्वीकारे विशेष्यतया तात्पर्यविषयताविरहेऽपि
शिष्टस्य विशेषणत्वमात्रतात्पर्यविषयत्वस्य विरहपर्य्यवसितस्यतदर्थताया असिद्धितत्वात् यथा चैवं मांसोदप
चनिवेद्यः प्रवर्तीतिस्मृत्यालत्वं न बोधयेत् परप्रवर्तीति वाक्यार्थीने विशेषणस्यैव प्रत्युत विशेष्यतयापि वैद्व
मुल्लास्यर्थविषयत्वेनयामस्मृतौ मसमृत्यालत्वनबोधात्तु रथेऽपि धावनकर्तामृगःस्यत्तर वाक्यार्थबोधेऽप्य
विशेषणतयापि स्मृत्या तात्पर्यविषयत्वाद्विशिष्टविरहस्य तेनन संभावनानुपपत्तिः धावनेत्यादिर्विशेषे
षणत्वमथमदत्वापेति पदेऽपि यथाश्रुते चानुपपत्तिस्तस्मादात्मालार्थभावनाप्रकारकबोधप्रथमानप

मह।
प्रभा
श०
६५

त्यायश्चर्यबोधकतायामस्तु यत्तु तात्पर्यमिति प्राप्तिरिति कत्वेन पारिभाषिकात् नानात्वसिद्धत्वस्यैव तत्त्व एव वचनान्मतं पोल्लगपि।
नान्तशिष्टः सत्वप्रसमभिव्याहृतनीलवदादिपदसाधुतावारणाय लिङ्गवत्त्वमात्रस्य न फलमित्यत्र तं प्रेयं आप्तवाक्या
दिति आप्तत्वेन निर्णीतस्य वाक्यादित्यर्थः आप्तत्वं च शिष्टत्वं संगतत्वादेः प्रतिपादितं शब्दादिति आप्तशब्दादित्य
र्थः अवृद्धाराद्धीति अवद्धारेति लोकस्थ तेषां प्रवृत्तिर्वा तस्य शक्तिग्राहकत्वमनुमानविधयास्तीति विशदयति
यथैव तादृशा वृद्धेनेति आप्तत्वेनेत्यर्थः तस्य वाक्यमिति प्रयोजकस्य वाक्यं प्रयोज्यस्य तदानयनं वा तदर्थ इत्यर्थः
घटानयनरूपमिति आनयनं समीपविषयस्थित्यवच्छिन्ना क्रिया कार्यं कृतिसाध्यं वृद्धेनेति प्रयोजकवृद्धसमीपस्थितेन
रत्नुफले यं क्रिया स्वविषयककृतिसाध्यो वेष्टा तात्म्यदीयवदनयानानुगतफलक्रियावत्कृतिरियं स्वविषयविशे
ष्यककृतिसाध्यता ता तज्जन्यावृत्तित्वात्मदीयस्तनपानादिप्रवृत्तिवदिति क्रमः शेषः तुमाप्यते प्रवृत्तिहेतुभू
तेष्टसाधनविशेष्यककृतिसाध्यताज्ञानमसाधारणकारणं प्रयोजकं तथा तदाहुर्वादित्वविरहित्वमित्येतेन साधारणेष्व
कारणं विधेयकोटौ भासमानमुपस्थितिकालत्वेन कारणंतरकल्पने गौरवात् कल्पनालाघवे न च तत्त्वोपदेश
तात्पर्यधर्मिता ज्ञानात् प्रवृत्तिरिति प्रयोजकवृद्धादीरितं तदाकर्णनेन तदीयज्ञानत्वे न वाभास तेनेत्यभिसंधान
माह तत्समानयेति वाक्यप्रयोज्यमित्यवधारयतीति पदेवाक्यस्य तत्तज्ज्ञानस्य वा कारणतावधारणमिति निवि
कल्पमभिधेयो भयसाधारणे तत्प्रयोज्यपदं प्रयुक्तवान् ननु वाक्यस्य प्रयोजकतावगतावपि प्रत्येकपदस्य
शक्तिग्राहकतायाः अलाभ एवेत्याशंकामपनयति ततश्चेति घटं नयेति इत्याद्यपेत्यर्थः आवापोद्वापाभ्यामि
ति उपादानपरिहाराभ्यामित्यर्थ इति प्राञ्चः परेत्वन्वयव्यतिरेकाभ्यामित्यर्थः घटं नयेत्यत्र घटशब्दस्थाने प

41

ता २

रिच्यतेतत्संबंधविषयतायामवच्छेदकत्वंतद्धर्मत्वाशक्तिग्रहेककार्यकारणभावग्राहकपदार्थसार्थविषयतासा
र्थकत्वनेगौरवमतादृशमेवगुणिशक्तिवादिनश्चपूर्वपरिशीलितं यत्तुईश्वरेच्छायाः तस्मात्रविषयकतया
नीलविशिष्टस्यनीलपदबोध्यताउभयसंमतत्वेनतस्यांतद्विषयकत्वमस्मादृत्तमितिलिङ्गमेवशक्तिर्नकलनी
येतिकगौरवं नवैवंगंगादिपदबोध्यतायालीगदावविकृदतथाभावदिच्छायालद्विषयकत्वेनशक्तेः स्वरूप
त्वयानयोर्नत्स्यविषयबोधानुपपत्तिरूपबीजविरहेणतीरादौगंगादिपदानांलक्षणोच्छिद्येतेतिवाच्यंतीरेन
गंगापदशक्यमित्यादिस्ववद्वाधकत्वेनगंगापदबोध्यत्वेनेश्वरेच्छाविषयतायास्तीरादेसत्त्वेपितस्याः श
क्तित्वासिद्धेः प्रवाहादिवृत्तितावच्छिन्नाप्रवृत्ततादृशविषयतायालक्षणाभावात् अनुपपद्यमान शक्यतेतुमादृशबाध
कविरहात्नप्रसज्यतेकोशाम्याधकतयाधर्मिवृत्तेरपितादृशविषयतायाः शक्तित्वकामेनान्यगौरकार्यमि
ति तत्समाधेयः भगवदिच्छायावस्तुमात्रविषयकत्वस्यगुणवृत्तिविशेष्यतानिरूपितनीलपदबोध्यताप्रका
रताकत्वेनेवतादृशगुणवृत्तिविशेष्यतानिरूपितताद्रूपबोध्यताप्रकारताकत्वेनस्वाङ्गस्वरूपकल्पनेगौरवस्याप
रिहार्यत्वात् तादृशबोध्यतावच्छेदकत्वस्यजनकभावादिवच्छेदकतावत्पदार्थसम्बन्धविषयतात्वगुणविषयता।
यात्वस्यैवनिरूप्यनिरूपकभावानावातिरेकादितिविभावनीयंसुधीभिः यदपिगुणवचनात्मनेपोत्तग्निष्टप्रत्ययस्य
सन्नाम्नस्समतुपःस्वरूपविशिष्टबोधोपपत्तेर्लक्षणासिद्धप्रमाणिकैति तदपिनसत् मतुब्लोपस्याबितिमतेरेणविनी
लादिपदेश्योगुणविशिष्टबोधस्योपपत्तेरविकस्वविनालक्षणामनुपपत्तेरनवकाशत्वेताकोदाहाननाकारणतायामभिचारेण
सिद्धेः अत्रशास्त्रतत्वज्ञानाद्द्विप्रमाणान्तरासिद्धमाधुर्यनाबोधनार्थंनततःउपस्थितार्थबोधनार्थंअनन्यलभ्यबोधकाम्यदयः प्र

प्र॰ भा॰ ऽऽःकारणतया कार्यत्वोपस्थापकं यदा समभिव्याहाराणां तदुपस्थितसंपन्नानशाब्दबोधः इति भावः ॥ ग्राह्यत्वधारणे
पु॰ ऽपीत्यपि शाब्दोऽवधारणामवश्यायतः संभवं मृग्यते । न चादित्युष्टमानयेतिवाक्यश्रवणानंतरं प्रयोज्यप्रवृत्ति
६६ दर्शनेन तत्रैव शाब्दमुपलम्भमानस्य बालस्य घटानयनधर्मिककार्यत्वप्रकारकज्ञानानुमितिर्हस्यत्वेनेति ज्ञानस्य
मात्मैकार्थत्वसामान्यप्रकारकज्ञानाद्युमितिलाभाच्छब्दज्ञानस्य घटानयनगोचरप्रवृत्तिहेतुत्वेनानुपयोगात् । घटादिपदश
क्तिग्रहानुपायत्वाच्च ततश्च प्रत्येकपदविभागमन्तरा कथं प्रत्येकं घटमानयेति समुदायस्य वाक्यस्य कार्यतापरत्वग्रहात
यतबोधकारणत्वग्रहे ततोऽवश्यपदाम्यदनीयानविधिप्रत्ययानामावापोद्वापाभ्यां घटकर्मताज्ञानयनकार्यत्वानां
प्रत्येकज्ञानशक्तिप्रत्येककारणताऽवधारणं ततलन्दनुकूलतया प्रत्येकतत्त्वेषु तत्तत्पदशक्तिकल्पनं ॥ ततः साम
५२ न्यतः प्रवृत्तित्वेन कार्यत्वज्ञानजन्यत्वानुमितौ विधेयतावच्छेदककोटिप्रविष्टतया सिद्धस्य कार्यत्वज्ञानस्य कार्य
शामान्यलक्षणतयापरिष्टत्वान्वितज्ञानसामान्यं प्रति वाक्यसामान्यस्य प्रयोजकत्वज्ञानमुदेति । लिङादिपदानां कार्या
न्विते शक्त्यवधारणस्यैकसंभावना । न च घटानयनेच्छाविजन्यचेष्टात्वादिनानुमानेन प्रवृत्तौ ज्ञानानामनंतरं द्विविधास त
प्रवृत्तित्वेन कार्यान्वितज्ञानानुमितिलाभाच्छब्दज्ञानस्य लिङ्वाक्यमात्रस्य सामर्थ्यावधारणं ततः शक्तिसिद्धिरस्तदेतत
तत्र । त्प्रवृत्तिप्रयोजकघटानयनगोचरकार्यताज्ञानानुमित्यानन्तरं शब्दज्ञानस्य प्रतिघटमानयेतिवाक्यस्य सामर्थ्यावधार
णस्मितिसामान्यतः कार्यान्वितपदस्य शक्तिग्रहोपपत्तिः इति वाच्यं दर्शितप्रमाणत्वात् पितृगतादिपदशक्तिग्रहोपपत्तेः
प्रवृत्तिसामान्यस्य कार्यान्वितज्ञानसामान्यस्य च प्रथमतः कार्यकारणानुमाने व्युत्पत्तिसापेक्षत्वात् प्रमाणाभावात् । न
च विशेषकार्यकारणभावग्रहस्य सामान्यकार्यकारणभावग्रहप्रयोजनत्वात् विशेषसामान्यकार्यकारणभावग्रहस्यावश्य

नवरार्थबोधाद्धेयाद्व्यतिरेकेण तदर्थबोधात् गम्भानयेत्यत्रगोत्रहान्वयेनगवार्थबोधाद्वरशाद्व्यतिरेकेण
तदर्थबोधात् अथैवास्मात्पदात्तीयापंचमीवाऽतदर्थःशक्तिग्रहान्वयीत्याहुः शक्तिग्रहात्रतीति अन्वयव्यतिरेकज्ञानेन
पदज्ञानस्यार्थज्ञानकारणत्वेज्ञाते सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्तिजन्येनकारणतायामतिप्रसंगतज्ञानात्कारणतावच्छेदक
पदप्रकारतावच्छेदकं पदपदार्थयोरसाधारणसंबंधं कल्पयतीत्येवशक्तिरितिभावः एवंकार्यतायामपि तदर्थबो
धंप्रतिपदानांसामर्थ्यावधारणात्सामान्यतस्तत्परपदपरसामान्येनकार्यतावच्छिन्नविषयकशाब्दतावच्छिन्नप्रतिपदार्थे
नकार्यकारणभावःकल्पितः एतदेवाभिप्रेत्योक्तंकार्यंपदार्थानामन्वितेशक्तिरिति विप्रसमभिव्याहृतानाम
र्थानामितिसिद्धान्तेनयथासाध्यतावच्छेदकत्वान्ततःसंबोधःसाध्यताबोधकपदसमभिव्याहृतादेववाक्या
नतद्वत्तिर्दर्शनेनाकांक्षादिवत् साध्यताबोधकपदसमभिव्याहारस्याप्यनुभावकत्वेनयोजकत्वादितिप्राभाकरम
तमुपन्यस्यदूषयति इत्यन्वेत्यादिना केचित्तुकार्यान्वितपदानामनुभावकेशक्तिर्वदन्तःप्रभाकरस्यकार्यताबो
धकलिङादिसमभिव्याहाराभावात् कोपाधिर्तोनशक्तिग्रहः इत्यादेरपेनतन्मतदूषणेनसमाधानं तदीयफलितार्थं
दर्शयति इत्यन्वेत्यादिना एतेनप्राभाकरशक्तेः अस्तुतत्वादनुभावकत्वेनशक्तिग्रहदर्शनमयुक्तमित्युक्तिरपिप्रत्युक्तेति
वदति इत्यंशकार्यान्वितस्त्वतेशक्तिग्रहे चकारोऽवधारणार्थः केनशाब्दबोधउत्पन्नतत्रतत्रयोजनीयः ननुका
र्यान्वितविशिष्टत्वार्थबोधप्रतिघटादिपदानांसामर्थ्यंग्रहेअन्वितेनतोलोकेइत्यादिवाक्याद्विकार्यतयागोतव
दर्थतत्रभवः कुतोनस्याद्वित्वाशंकानिरसनिकार्यान्वितार्थबोधंप्रतीति अपिचकारोनजइतरयोजनीयः अनिताद
र्थोयग्रहनेशाब्दबोधइति घटादिपदानांकार्यान्वितार्थबोधनसामर्थ्यमतेऽपिशाब्दबोधेपदजन्यपदार्थोपस्थि

मद्य
प्रभा
पृ· ४३

दैवेत्तिलान्वितत्वानन्ते कार्यान्वितत्वानन्ते वा तदवच्छेदकत्वसिद्धिः प्रत्यक्षातिरिक्तप्रमाणेन कार्यकारणभावग्रहे तद्
वच्छेदकत्वमानानियमात् इतरथा ह्रीरोदानान्तरसंयोगे इतितान्तेऽव्यभिचारज्ञानेन प्रतिबंधादश्वमेधे नयजेते त्यादि
वाक्यात् कार्यकारणभावबोधप्रतिहते नतु व्यभिचारज्ञानेन प्रतिबंधात् स्वर्गत्वाश्वमेधत्वसामानाधिकरण्येनान्विका
र्यकारणभावासिद्धिः प्रसज्येतेति वाच्यं समानप्रकारकत्वेन विरोधित्वान्नस्य प्रतिबंधकत्वादवच्छेदकताग्रह
स्तु कार्यान्वितत्वानन्त्वादानुद्दीप्यमानसात्मकः एवं च लिङादिशक्तिज्ञानाइतरसमव्याप्यलभ्यतया कार्यत्वेनाशमपदा
यान्वितत्वानन्तत्वावृत्तिधर्मेण प्रतिकारणं नामिथ्या लिङादिसमभिव्याहारात् कार्यान्वितत्वानमितिसिद्धेकत्वं
तत्र युक्तं प्रत्यक्षातिरिक्तप्रमाणाधीनकार्यकारणभावबोधेऽवच्छेदकत्वमानानियमेपि दर्शितानुमितौ तज्ज्ञानसं
भवस्य वक्तुं शक्यत्वात्तावताप्यनियमानपह्नवात् किं च नियतपूर्ववर्तितावच्छेदकधर्मवत्त्वघटितकारणत्वेन
दावच्छेदकमानानियम इति यदुक्तोव्याहतः यदितरातिरिक्तपदार्थः कारणता तदा व्यभिचारज्ञानेन प्रतिबंधादि
ति स्तोकं किं विरोधो विरोध्यविषयकतया प्रतिबंधकताप्रसक्तेः मणिमन्त्रादिस्थले तन्तुभविकप्रतिबंधप्रति
बंधकभावानीकारेपि समानप्रकारकत्वेनेत्यादिनानुसृते तद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववत्तावच्छिन्नप्रका
रताकत्वेन प्रतितद्धर्मावच्छिन्नप्रकारताकनिश्चयत्वेन विरोधित्वादि समानप्रकारकतया विरोधित्वे तत्साधारणसं
भविकारणतायां व्यभिचाराभावानात्मकत्वात् अथ प्रकारतावच्छेदकमतभेदेनैव प्रतिबध्यप्रतिबंधकभा
वोऽवच्छेदकधर्मस्य पदवृत्तित्वप्रकारतायामवच्छेदकत्वमभिमतं सन्तद्भाववत्तात्मकस्तदीयप्रतियोगिता(
ऽवच्छेदकोऽन्योन्याभावत्वनामपर्यन्तं हि स्याणुप्रत्ययोः कार्यकारणभावग्रहेपि व्यभिचारज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वेऽव

43

कइति वाच्यं तादृशापेक्षायामसिद्धत्वाद्विशेषकार्यकारणभावग्रहस्य विशेषान्वयव्यतिरेकज्ञानादेवसिद्धेः
अथ यद्विशेषयोरिति न्यायान्विशेषकार्यकारणभावग्रहएव सामान्यकार्यकारणभावमवगाहन्तं धूम
वह्निविशेषयोः कार्यकारणभावग्रहे तत्सामान्ययोरिव न तु प्रत्यक्षात्मके विशेषकार्यकारणभावग्रहे इन्द्रि
यसन्निकर्षादिसामग्रीघटकतासामान्यकार्यकारणभावभानसंभवेपि प्रकृते कार्यविशेषलिंगककारणविशे
षानुमितौ न सामान्यधर्मावच्छिन्नभानं संभवति तदवच्छिन्नलिंगेपि तत्वाप्रग्रहादिति न सामान्यधर्मावच्छिन्नकार्य
कारणभावग्रहवार्तापीति वाच्यमेवमपि विशेषकार्यकारणभावलिंगकसामान्यकार्यकारणभावविधेय
कानुमितौ तत्संभवेन प्रकृतोपपत्तेरिति चेन्न तथा भानसंभवेपि विशेषकार्यकारणभावग्रहमूलकस्य
परविशेषशक्तिग्रहस्यैव प्रथमं कल्पनीयतया प्रकृतोपपत्तावनपेक्षानुमित्यंतरस्यातिकल्पने मानाभा
वात् यत्तु प्रकृतप्रत्ययोगितयोपस्थिते कार्यान्वितज्ञाने शक्तिकल्पनमुचितं न तु तत्परित्यज्यान्वितज्ञानकल्प
यितान्वयशक्तिकल्पनमिति तन्न युक्तं अन्वितज्ञानत्वस्य कार्यान्वितज्ञानत्वघटकतयोपस्थितत्वेन कार्यत्वां
शपरित्यागेन प्रथमत एव तदवच्छिन्ने शक्तिग्रहोत्पादात् उपस्थितत्वादेव कार्यान्वितज्ञानत्वं कार्यतावच्छेदक
मिति तु नोद्देश्यं तथा सति ममेदं कार्यमित्याकारकज्ञानस्यैव लाघवात् प्रकृतप्रत्ययोगितयोपस्थितत्वेन तद्व
नयनधर्मिकमतकृतिसाध्यताज्ञानत्वस्यैवावच्छेदकत्वसिद्ध्यापत्त्या कार्यान्वितज्ञानत्वसामान्यं प्रतिपदसामान्य
कारणतायामवच्छेदकमिति मनागप्यसिद्धेः यदि च तत्सामान्यान्तरोधेन तत्तदंशे स्यागः शक्यते समाधातुं तदा किमपरा
द्धं कार्यांशत्यागेन यत्तु दर्शितानुमित्योपस्थितधर्मसामानाधिकरण्येनैव कार्येनाविषयीक्रियमाणेन तदवच्छे

मदंपृ २

मद्दा
प्रमा
पु
८८

५५

वसति तत्सुखप्रसादादावन्वेति उत्पादिताकाङ्क्षयोऽऽत्माभ्यां सुखप्रसादस्सुखेमालिन्याभ्यामित्यर्थः सुखप्रयोज्यक्रियाविशेषः प्रसादस्तु खिन्नयोऽक्रियाविशेषस्य मालिन्यमिति बोध्यं अनुमायेति अथ मिदानीं स्त्रीप्रसन्नमुखताद्यमिदानीं तु खीमलिनमुखतादि सांकारकमनुमानमन्यत्र सुखप्रसादसुखेमालिन्ययोर्भोजनाभोजनादिप्रयोज्ययोः सत्त्वादेवं विशेषविशिष्टयोरुपलम्भेन तदुष्टांतसमवान् ननु सुखदुःखयोः साध्यत्वमव्येकतासमर्गाप्रसन्नमुखत्वादिकं प्रसादादिमत्सुखात्मकं समवेततत्संसर्गाणां हेतुः समवायेनवा साध्यतासुखप्रसादादिकं प्रसन्नमुखत्वादिकं वा स्वाश्रयसमवेतावच्छेदकत्वेन साध्यत्वेन स्वसमवेतावच्छेदकत्वेन साध्यत्वेनवा संसर्गाणां हेतुः अथवा यस्सुखप्रसादो हर्षजन्यो सुखप्रसादत्वान्मदीयो जन्ता दिप्रयोज्य सुखप्रसादादिवदित्याद्याकारकानुमितौ विधेयतावच्छेदककोटिप्रविष्टतया सुखादिसिद्धिरिति बोध्यं ननु कारणत्वेन सुखकारणत्वेन दुःखकारणत्वेनच परिशेषादिति पत्नसुखप्रसादप्रयोजकधर्मीयस्य विप्रयोग्यजन्यज्ञानजन्यं तदितरप्रमाणाधिकरणसुखप्रयोजकाप्रवेशकत्वेऽपि तत्तत्प्रदेशकसुखत्वात् यत्रैवतत्रैव मिथिप्सितिरेकानुमानादित्यर्थः तत्रवकारणीभूतज्ञानसुखोपस्थितिलाघवज्ञानेन कल्पनालाघवज्ञानेन च शाब्दबोधत्वेनभासतः प्रत्याशयेनादृशाब्दबोधमिति नेहतनयेति नाट्यशाब्दबोधकारणत्वेन्यर्थः अयंबोधः शाब्दप्रयोज्यः शाब्दत्वादित्यनुमानेषूपस्थितिलाघवात्कल्पनालाघवाच्च स्वप्रवेशः प्रोक्तास्ततः तस्मिन्संधायाह नमितिन व्यभिचारादिति दर्शिताद्येवादीपिकायात्राविषयकशाब्दबोधोदयेन कार्यान्वितविषयक प्रवृत्तोऽपि चेदादिपदे जन्मतः कितियमेव्यभिचारादितिभावः नाट्यशब्दभिचारोद्धारेऽशंकतेनवेति तत्रदर्शितान्यथाकारवाक्ये सत्प्रयोगाकांक्षावत्त्वसंसर्गावच्छिन्नसाध्यतं

पत्यादे अतएव समानप्रकारकत्वं समानधर्मितावच्छेदककत्वमित्युक्तावपि न निस्तारः अश्वमेधत्वसामाना
धिकरण्येन स्वर्गकारणताग्रहस्यापि तदवच्छिन्नधर्मिताकत्वात्तेः नतु निरूढधर्मितावच्छेदककः स्वर्गका
रणताग्रहदशायामश्वमेधत्वावच्छिन्नस्य पदादुपस्थितत्वेन तदवच्छिन्ने कारणताभानसम्भवादिति दूरत्वान्न
समानधर्मितावच्छेदककस्यैवेष्टसाधनताज्ञानस्यैवाग्रहः स्वप्रयोगित्वेनावश्यकत्वाच्च तस्मात्कारण
तायाग्रतिरिक्तपुरुषार्थतापत्तेरित्यभिचारज्ञानस्य ... नुभविकप्रतिबन्धकतायाआवश्यकत्वाच्च भि
चारवारणायाकरणधर्मितावच्छेदकस्वर्गादौ विजातीयकत्वमेव निदर्शितप्रतिबन्धकत्वान्न प्रसक्ता
तिरिक्तप्रमाणाभावेन कार्यकारणभावग्रहे नवच्छेदकत्वभानानियमः इत्यपि न प्रमाणाभावे व्यभिचारज्ञाना
तत्प्रमाणाग्रहे कार्यकारणभावमपदन्नीतिनिषेधकारकचोदितप्रयुक्तिकर्मताभावादितिविक्लाव
वेनेति कार्यान्वितघटज्ञाहतापेतयाघटज्ञाहतस्यकार्यतावच्छेदकत्वेपिलाघवेनेत्यर्थः ननु प्रथमतः
क्तिमात्रे कोटिमायामसम्बन्धेनैकदेशस्यलोपलक्षणलक्षणागौरवभीत्या पश्चात्तेसामान्यसम्भवेन विशि
ष्टपरामर्शत्वेनानुमितिकारणतायां क्लृप्तायां तात्पर्यादनुमितित्वमिति लेननकल्पनप्रवृत्तिगौरवभीमानसाम
त्यागसम्भवेनतवापिसिद्धान्तात्यानःस्यादिति घटत्वप्रकारतापत्तिश्च वारस्यलीघवोधानुरोधेनकार्यान्वितत्व
प्यकार्यतावच्छेदकत्वं यदि हर्षाणीयमित्याद्यानवलेन्यात्विति यतः कार्यान्वितविषयकत्वेन पदज्ञानका १
प्यतावच्छेदकमतएवेत्यर्थः इत्यादाविति समासमध्ये अयोजकत्वेपि सर्गावच्छिन्नमायेयत्वं प्रयोजनतार्थ

मटी
प्रमा
प्रा
८९

45

शाब्देनाऽस्याद्दर्षजनकत्वात्कारणत्वाद्यधारणमशक्यमपह्नवमेव ननु एवं दर्शितपरिशेषात्मकहेतुघटकसत्वेनज्ञा
नाप्रभवान्नानुमानमवतरति नवसमीतमनुपादाय विशेष्यदलमात्रं हेतुः कर्तव्यमिति नानुमानत्वातिरिक्तिवाच्य
प्रियातरज्ञानजन्ये पृथक्जन्यत्वानस्वैकेः यथासिद्धनत्वेके हि विशेषाभिवारेण विशेष्यमात्रस्यासाधकत्वात् न
च धूमव्याप्यत्वेन वह्निज्ञानात् पर्वतादौ धूमस्य प्रमात्वमिति वृत्त व्यभिचारापत्तिसंधानेन व्याप्यत्वेन व्यभिचारितस्या
पि हेतोर्ज्ञानात्प्रकृते प्रमानुमितिः संभवतीति व्यभिचारः किं तु तत्कथं तत्राप्य आभिमाधीनानुमितेर्भ्रमत्व
संभावनयोर्योसिद्धेरन्यथा धूमव्याप्यत्वेन वह्नेरयोगोलके ज्ञानात्तत्र धूमानुमित्या धूमसिद्धिप्रसंगात् पर्वतादौ धू
मः प्रत्यक्षेणानुमितश्चेति तत्र न धूमासिद्धिरिति चेदुच्यते यथा स्वप्रसंचारावित्तिहितरारूपकं केन विह्नेरमानयेस्मादि
निश्चयं तमानयं तत्रस्थावालोकस्यते तत्रदर्शितक्रमेणोन्यथा मानात्यास्वनुमितिः परामर्शाधीनत्वे विशिष्टम्यहस्य
यथार्थत्वं भवतापि वक्तव्यं तथा भ्रमादविपरामर्शानुपन्नज्ञानाद्यनुमितिः प्रमैवेति स्ववचनमेवायोगोलकादौ तु भ्र
मत्वादिना धूमादिबाधस्य प्रमितत्वेन विषयबाधान्नवत्तु सिद्धिरिहत्तु विषयबाधाभावेन नत्सिद्धिरयाद्दत्वात् स्मा।
नसिद्धार्थानार्थबोध इति वदतो गुरोरपि लक्षणत्वपरिहार्थं भवेतिरिक्तं भट्टास्तु आप्त्याद्मिधानत्वात् सर्वेषां पदानां
द्रपि पदानामेव सा शक्तिरेव मस्तु यगम्यतां क्रियाकारकादिपदकरेवस्तत्तरस्यार्थत्वयबोधजनकत्वं सर्ववादिसि
द्धं न सिंख्यातु कूलापेत्वा पदेशक्तिरर्थशक्तिर्वोक्त लेतिस साधेप्रथमोपस्थितत्वेनोपजीव्यत्वतया पदानामेवान्व
याद्देशशक्तिः स्वीक्रियतां यदि च न्वयोशक्यः स्यात्तदा क्रियाकारकादीनामेकतरमात्रोक्त्या शाब्दे परस्परविशेषाकाङ्क्षा
द्यो न स्यात् सामान्यधर्मप्रकारेणोत्थानस्यावान्तरधर्मप्रकारकज्ञानगोचरेच्छाया हेतुत्वेन तदसत्वात् मम तु न्वयवि

त्वीयाकांक्षाप्रकारकत्वपर्यवसितमसमर्थः शाब्दान्तरान्वयी तमिति निरुक्तपरामर्शकं अप्रामाण्यमिति शोध्यमि
त्यर्थः दर्शितार्थवाक्यीयाकांक्षाप्रकारकत्वमिति शाब्दान्तरे बोधनीयमिति निरस्तं दितार्थैः बोधस्वरूपस्य रणं क्वचिदनुमा
न स्येदवाक्यकार्यताबोधकपदघटितकांक्षावत्शाब्दबोधजनकवाक्यत्वात् इदमानयेत्यादिवाक्यवदित्या
कारक एतद्वाक्यीयशाब्दबोधप्रतियोगिकाकांक्षाकार्यताबोधकपदघटिताशाब्दबोधप्रयोजकाकांक्षाना
न्तद्वमानयेत्यादिवाक्याकांक्षावत्त्वाकारकं वानये योग्यतयाप्तत्वधर्मेणावलानेपक्षे स्यादि शाब्दबोधप्रमान्तेरिति भा
वः शंकासमाधत्ते मानाभावादिति नादृशव्याप्त्यादेर्ग्राहकबोधस्य प्रमाणाभावादित्यर्थः प्रमत्वस्यासामर्थ्ये
दनुमानस्याप्रयोजकत्वशंकाकलंकितत्वादुपमानस्य समयमात्रपरिच्छेदकत्वाच्च शब्दस्याप्रोक्तत्वात् संशयात् न प्रमाणत्व
त्वेऽप्यनवस्थापत्तिरिति भावः साधकाभावमुक्त्वा बाधकमप्याह वैयर्थ्यप्रसंगात इतः प्रत्येति इत्यादिना इदमा
वान् एतद्वाक्यीयाकांक्षाप्रकारकत्वाकार्यताबोधकपदापेक्षासंभवात् तत्स्वरूपदर्शनाय प्रागुक्तमादितिभा
वः अयमर्थः कार्यतानवच्छिन्नानाम् विधानासंभवेनाप्रवृत्तस्य ज्ञानेन रक्षितं संभावनयादर्शितपरिशेषात्मकहेतव
चकस्यान्वयस्य व्यभिचारित्वात् तस्मादेतोरर्थादेतत्पापत्रयस्य ज्ञानानुमापकत्वमिति न सिद्धार्थे व्युत्पत्ति
व्युत्पत्तिरिति निर्देशकारणं तु स्वभावनायाः कल्पनागौरवपराहतत्वेन ताहशसंशयानुपपत्तेरन्यथा प्रमाणान्त
राधीनज्ञानमनुमापयन्ति तादृशी व्युत्पत्तिः कार्यताबोधकपदसमभिव्याहृतस्याविवादास्पदत्वेनानुमानेनकारण
तानावधारयेत न चानन्यथासिद्धपूर्ववर्तितावधारणेन तत्कारणत्वसंभावनानिवर्तनेन निवर्तकशंकनादृशा
द्यपूर्ववर्तितावधारणस्योभयसाधारण्येन विशेषविरहात् किंचाप्रामाण्यरत्तान्वयस्य व्यवहारस्य यत्र स्मतौ दर्शित

मञ्जू.
प्रभा
पू.
७.

46

घानयनाद्यात्मकविशेषान्वितेपदशक्तिरूपेयेतिशक्तौविशेषलाभः अतएवविशेषस्यशाब्दबोधविषयतायां
शक्यतावच्छेदकत्वमपिनव्यादृश्यते इतिवेन्न हि घटादिपदानामेवान्वयप्रतियोगिविशेषबोधकतया आनयेत्या
दिपदेवैयर्थ्यमपरिहार्यं विशिष्टानुपूर्वीज्ञानस्यापिकारणतयातद्विरहेणसामग्र्यसंपत्त्या ननुदापातिरिक्तौ
तत्त्वयोः शाब्दशक्यतावच्छेदकत्वमप्रयोजनं गौरवसंपादकं नचान्वयांशस्याशक्यत्वे विशेषाकांक्षाऽनुपस्थि
तिप्रसक्तिर्जागर्तीति वाच्यं प्रमाणान्तरेण सामान्यताना हि शेषाकांक्षोत्थानसंभवात् यदि हि विशेषजिज्ञासया
सामान्यज्ञानमिदन्त्वपूर्वकत्वदर्शनेनशाब्दात्मकमेवमिष्येतदा शब्देनसामान्यान्वयादेरहमर्थकोऽस्मादि
ज्ञासयाचलमीपारप्रवेकत्वारमुसामान्यज्ञानवान्तषात्मकनविसिष्यधिस्मारिकं इदिनिरधानोभट्टमतेऽस्य व
तिष्ठमानः सुमनसमुपसर्पतीति इत्थं चेति अन्यलभ्यार्थानभिधानेन शक्तिकल्पनस्य गौरवेणायुक्तत्वेनेत्यर्थः ला
घवादिति दर्शितरीत्याशक्यतावच्छेदकलाघवादित्यर्थः घटपदस्येति काकाक्षिन्यायेनान्वितघटे शक्तिमित्यत्र
घटमात्रे शक्तिमित्यत्रचान्वेति घटमात्रेणदत्तमात्रावच्छिन्ने अवधारयतीति इदमेवाभिप्रेत्याह इति अन्वयस्या
न्यतः साधेरन्यथाऽनुपपत्तिनः अनन्यलभ्यमात्रार्थशक्तत्वमेवपदानि नः इति वाक्यशेषादिति शेषत्वेनेत्यस्या
प्याकांक्षानिवर्तकत्वं शक्तिग्रहइति प्रकृतमानानामकोपशक्तिग्रहोबोध्यः तस्य देइति तदर्शितवाक्यघटकप
यदेदर्शितव्यवहारयोः सतोरिति वाच्यौ निर्णीयतेऽत्यन्तान्वेति सोऽस्मानात्रेतिसोऽल्पेत्त्वं यत्रान्याइति भावेत
त्वेसप्तमी यस्मिन्सतानाडोषधयोन्नायंनेहीयतेयदवधिकन्तुनताश्रयाइनियावत् निर्णीयतेइति अवहार
स्यशक्तिग्राहकतया दर्शितव्यवहारयोस्तुस्त्वपदशक्तिज्ञानवाटीर्घवृकोपवदशक्तिज्ञानवेनिसंशयदीर्घसूकेषव

शिष्टत्वं तदर्थस्य पदादुपस्थितौ तदन्वयव्याप्यकस्मंतादृशतन्नगोचरेच्छामूलभापनेनान्वयांशस्य पदशक्यत्वे फल १
किंचित्पदादेवान्वयबोधसंभवात् पदांतरसमग्रयोजनकस्मिन्नपालमन्वयप्रतियोगिविशेषोपस्थापकतयाप
दांतरस्य प्रयोजनकत्वात् कार्यत्वानभावेन तत्र न शक्तिः प्रकृतिकारणतेनोपस्थितेकार्यान्वितज्ञाने: न्वितज्ञान
स्यापुपस्थितत्वेन लाघवात् कार्यांशपरित्यागेनान्वित एव शक्तिग्रहात् न च ज्ञाने पदानां शक्तिर्न तथैतथा
चविषयभेदेन ज्ञानभेदस्यावश्यकतया कार्यान्वितज्ञानादन्यत्वेनान्वितज्ञानस्यापनुमनतावनुपस्थितत्वान
तत्र शक्तिसंभवइति कार्यांशस्य शक्यतावच्छेदकघटकत्वभावस्यकं फलमुखगौरवस्यादोषत्वादित्वाद्यका
र्यान्वितविषयकज्ञानेकार्यांशस्याधिकस्याभानेप्यन्वितविषयकत्वाव्यापारत्वात्तत्संग्रहसंभवेन कार्यांशपरिहा
रेणशक्तिकल्पनायाद्दुरपवदत्वात् किंचान्यलभ्यत्वेनापि न कार्यांशोद्वारादिपदशक्यः अनन्यलभ्योहि शब्दार्थ
इतिन्यायात् अपिच कार्यतावाचकलिङादिपदानां कार्यान्वितशक्तत्वेकमशक्यत्वापत्त्यभिचारात्र कार्यांशश
क्यतावच्छेदकघटकः अन्विताभिधानेलनायदोषः लिङादीनां कार्यान्वितार्थबोधकत्वाभावेप्यन्यान्वितार्थबोध
कत्वादाद्यतेः नचलाघवादन्वयांशोपित्यागेनान्वितादिपदानांकेवलघटत्वाद्यवच्छिन्नेशक्तिकल्पनमुचितमिति
वाच्यं शक्यत्वस्य शाब्दबोधविषयताप्रयोजकतयाः शक्यत्वेःन्वयभागस्याभानापत्तेरन्वयांशोनरस्याविनग्रमा
नप्रसंगादिति दिक्‌ इति तत्रेतरान्वितेपदशक्तिपक्षेक्रियाकारकसमभिव्याहारवाक्यात्क्रियान्वितेकारकेका
रकान्विता क्रियेतिबोधप्रसंगात् न च शब्दाकांक्षाभेदोविशेषरूपेण बोधस्यप्रयोजकस्येत परिचायकांतादीनां विशेषबोधप्रयो
जकतांगीकारेणैवविशेषबोधः सुलभः संभवतेनदान्वयपाशस्याकांक्षादितयैवलाभानतत्रशक्तिकल्पनमयुक्तंच्च

मद्दा प्रभा मु॰ ७१

47

नानाशक्तिकल्पनमित्यत्रापि शक्तिपदं वृत्तिपरं तथा च लक्षणाया अपि स्वीकृतत्वेन निर्वाहः अत एव कं गौरवमपदस्य ल
क्षणायामप्यस्ति तेन शक्तिभ्रमाद्बाह्यबोधोऽसिद्धिः तेनास्तिवास्तं नव्यास्तिं गादिपदानामपि नानार्थतापत्ते
रिति वेल्लेवं सिद्धान्तकथितत्वकनायत्वछिन्ने विनिगमकाभावेन शक्तिसिद्धौ विलौ निरूढलक्षणागीकारे
पि यथाविरोधात् घटादिपदस्य विभुरूपोपस्थितिर्द्विविधः दर्शितं तेनेदं सदनेऽन्यदो शरीरे दर्शितप्रयो
गादेतदवच्छिन्नः परमात्मा प्रथमे शक्ति द्वितीये निरूढलक्षणेति नानाशक्तिकल्पनमावश्यकमत एव कपि
लरूपविशिष्टे लक्षणाया आवश्यकत्वेऽपि हरिपदस्यानन्तानार्थताहानिः अथवा सर्वज्ञानानि हरिरित्यादाव
पि शरीरमेव हरिपदार्थः नित्यज्ञानस्य कालिकाव्याप्यवृत्तितावि रहेऽपि दैशिकाव्याप्यवृत्तितायाः स्ववचनमावच्छे
दकत्वस्यात्मत्वार्थतेनायोग्यताविरहात् शरीरे ज्ञानं न तु शरीरस्यावच्छेदकतासाधकप्रतीतेरन्यथानुपपत्ति
त्यज्ञानमपि विषयीभूयमानतो बाधकाभावादन्यथा तज्ज्ञानादेरपि दैशिकावच्छेदकतास्ति ह्यप्रसंगात् एवं च
तच्छरीरीयत्वेऽपि प्रतिनियतं तेऽवच्छेदकतासंसर्गेणाकारणत्वमप्युपपद्यते अन्यथा तन्न तिप्रसक्तमनुष्ठानं वृथा दीपोऽर्थवत्वमेवस्यात्
तथा च विष्णावपि हरिपदस्य शक्तिरेव सर्वज्ञकपिलरूपविशिष्टे त्वारत्वानुस्त्या लक्षणा न तावता प्रकृतदतिरिक्तिवोध्यं विवर
णादिति प्रयोजकत्वप्रयोज्यत्वं वा पंचम्यर्थः शक्तिग्रहान्वयी तद्वानुमानद्वारा गृहीतकलशपदशक्तिकस्य हि घटो लीन
स कलशोऽस्तीति विवरणमाकलयतो घटपदं कलशे शक्तं कलशपदप्रतिपाद्यार्थप्रतिपादकत्वात् इत्यनुमानजन्येति द्वेन
ग्रहोऽप्यनुमानात् घटपदं कलशपदप्रतिपाद्यार्थप्रतिपादकं स्वसंकेतेन बोधेऽप्रयोज्यो वा वारणविषयकलशपदकत्वादित्याया
कारकानन्दतनुद्वेतद्धहः प्रकरणाद्यधीनवक्तिकाग्रहादिमूलकः एतेन विवरणस्य शक्तिग्राहकपदार्थघटितत्वात् ग्राहकत्वं
दर्शितं हेतुप्राहकत्वं च कथमित्याकांक्षा कोटिता एवमन्यत्रापि एतदेवोऽभि... येन्यविवरणस्यापि शक्तिग्राहर्थपदसमानाधिकरणरूप

राम

शक्यत्वं यवमयश्चरुरिति वाक्यशेषाद्दीर्घशूकस्य यवपदप्रतिपाद्यतया तच्छेषभूतवसन्तसमयादिवाक्यस्य च यवपद।
प्रतिपाद्यतया च लिङ्गेनानुमीयत इत्यर्थः कङ्गौ तु तदप्रतिपाद्यतया लिङ्गेन प्रसञ्जनं तच्छेषत्वाभावो निर्णीयत इति।
भावः एवं सति कङ्गौ न दीर्घप्रयोगाप्रयवनस्यादित्यत आह कङ्गाविति ननु नानादेशवाक्यशेषप्रतिपाद्यत्वेन कङ्गौ
शक्यत्वाभावसाधकवाक्यशेषवद्यवदृष्टस्यापि शक्तिग्राहकतया तत्सिद्ध्योः स्पष्टवीरत्वादित्याशङ्क्य बाधकस
द्भावान्न तच्छक्यतासिद्धिरिति समाधत्ते नानाशक्तीति यदि लाघवादेकस्मिन्नेवार्थे शक्तिः सिद्ध्येत्तदा नानार्थ
ता नानार्थतावलीयेतेत्याशङ्कते यत्तु नानार्थतानुपपत्तिरिति तत्र दूषयति विनिगमकाभावादिति कोऽयमस्य
शक्तिग्राहकस्य साधारण्यादिदं तु वाक्यशेषस्य विनिगमकत्वाद्युक्तमिति भावः अथ हरिपदार्थो न शरीरवृत्तिजातिवि
शेषविशिष्टः हरिर्जीवात्मनि सर्वेभ्यादौ प्रामाणिकप्रयोगो योगरूढताप्रसङ्गात् नैवं छेदकत्वेस्याख्यानार्थतया ना चा
योगरूढत्वमिति वाच्यं नदीपङ्कजानत्यनिमित्तेन न्यायव्युत्पत्तितया नदीयावच्छेदकतानिदानं योगरूढतानुपपत्ते।
न च स्वसमवायिसमवेतत्वं स्वसाधारणकारणकचेष्टावत्त्वमात्मत्वतार्थो वाच्यः इति यौगरूढत्वमिति वा।
ख्याता च्यं तावतस्यैव तस्यार्थतायां गौरवात् किं तु स्वसमवेतचेष्टासाधारणकारणं कं सिमत्व सूक्ष्मशरीरवृत्ति
जातिविशेषावच्छिन्नत्वादर्शितं प्रयोगे समवायस्याख्यानार्थत्वेनैव योगरूढत्वोपपत्तेरेवंवत्सिद्धादावपरार्थी।
सिंहत्वादिजातिस्वत्वनवच्छिन्नावच्छेदकताकशक्तिः कस्यचित्विषया हरिशरीरवृत्तिजातिविशेषावच्छि
न्नेति तु न शक्तिर्गौरवात् नीलविशिष्टे नीलपदस्येव सति बाधके कोशस्य शक्तिग्राहकतायाः प्राप्त्यसत्त्वात् तथा
च विनिगमकाभावादिति नानाशक्तिकल्पनमिति चाप्युक्तं न च नानार्थत्वे नानाशक्तिमत्त्वेन तु नाना शक्तिमत्त्वं

गदा
प्रमा
शु°
७२

48

कः अगृहीतत्वविषयीकृतं विशेषणं यथा तथाभूता विशेषणता विषयिका तादृशी बुद्धिर्विशेष्यं विशिष्टं विषयीकरोतीति विशिष्टवि-
षयकत्वं विशेषणविषयकत्वनियतमिति यावत् विशेष्यान्वयिन्यां त्वयितं विशेषणतत्त्वं ततो विशिष्टांशे भासमानस्य विशेष-
णांशेऽपि भानमावश्यकमिति फलितं प्रकृते चागोत्वादिविशिष्टशक्तिमत्वग्रहात् समानोऽपि गोत्वादावपि तात्पर्यग्रहात् तदंशे
यद्यपि विशेषणीभूतव्यक्तावपि तस्याः सिद्धिरायाति ततः प्रसज्यते तथापि शाब्दबोधादिकारणतावच्छेदककोटौ विशिष्टभवे
शेषो खाद्विशेषणमात्रं निवेश्यते लाघवादिति शातत्वेन तदंशावच्छेदकताया: शक्तता नियामकत्वमपि विशेष्यांशे साध-
कविरहाद्विशेषणमात्रे विश्राम्यतीति हृदयं एतेन तत्तत्पदजन्यशाब्दबोधविषयत्वं तत्तत्पदशक्यत्वं व्यवहारमाणे रीत्या व्यक्तेरपि
शाब्दबोधे भानात् तत्र विशिष्टमित्यपि प्रत्युक्तं शाब्दबोधजनकतावच्छेदकशक्तिविषयतानिरूपितविषयताया: शक्यता-
नियामकत्वाद् दर्शितविषयतायाश्च तद्घटितत्वादन्यथा तन्तः शाब्दबोधादेश्च शाब्दबोधभानस्यावश्यकत्वात् तत्रापि शक्तिसि-
द्धिप्रसंगात् एवकारव्यवच्छेद्यं संगमयति किं दर्शयति नलिमादिना अभिचारादिति विशेष्यता विशेष्य संसर्गेण शाब्द-
बोधं प्रति विशेष्यता विशेषणसंसर्गेण शक्तिज्ञानस्य कारणतायावत् तद्घटनमापाक्तिग्रहाद्विशेष्यगवादेरपि शाब्दबोधोदये
तत्र व्यभिचारादिति भावः ननु गोशाब्दबोधं प्रति गोविशेष्यकगोपदशक्तिज्ञानत्वेन कारणं समवायः सम्बन्धतिरिक्तात्म-
निष्ठतया कार्यकारणभावनिर्वचनेन न व्यभिचारः अगृहीतशक्तिकगोव्यक्तेः शाब्दबोधभानेऽपि ततः पूर्वक वि[illegible] विश-
क्तिग्रहस्यावश्यकत्वादित्यतो बाधकान्तरमाह आनन्त्यादिति एकस्यां व्यक्तौ विनिगमनाविरहेण विश्रामयितुम-
शक्यत्वात् सर्वासु व्यक्तिषु शक्तिकल्पने व्यक्तीनामनन्ततया तत्तद्व्यक्तीनामप्यानन्त्यमापतेदित्यर्थः यत्र कस्यां-
चिद्व्यक्तौ शक्तिः कल्पनीया सर्वासु व्यक्तिषु वेति विकल्पद्वयमेवाध्यकमाह अभिचारादिति द्वितीयमानन्त्यादि-
ति इति कश्चिद्व्यर्णयति तदसत् सर्वासु व्यक्तिषु शक्तिसत्वे अगृहीतशक्तिकव्यक्तौ व्यभिचारानुद्धारेण प्रथमदोष-
स्योभयसाधारण्यादिकल्पासंगतेः दर्शितरीत्या कार्यकारणभावनिर्वचनेन प्रथमविकल्पस्य न वतारात् ॥

त्वादित्यभिप्रेतमिति॥ ननस्य ग्रन्थार्थकेति विवरणीयघटं तदर्थः ओदनो भ्रमस्य करोतीति द्वन्द्वौ विवरणत्वावच्छेदकघटं
तदेवेति विवरणीयपदान्यपदेनेत्यर्थः तृतीयार्थोऽभेदः कथन्तान्वयीत्यर्थकत्वेन विवरणीयपदप्रतिपाद्यार्थप्रतिपादक
शब्दः कलशो घटो नेनेत्यत्राभेदे तृतीयाद्यमालिकाहिविवरणादित्यर्थः आख्यातस्य यत्नार्थकत्वे लाघवमिति विवरणस
यिस्रादेपदे मिश्रतिपादयितुं विवरणान्तरमाह यत्नेति यत्न एव तीत्यादिना अनेनेत्यादिकं दर्शितार्थकं प्रसिद्धपदेति निर्णीत
र्थकपदेत्यर्थः सान्निध्यमभिव्याहारः सद्गमिति करणभावो साकांक्षमित्यर्थः क्रियाविशेषणमेतत् अत्र कश्चित् रोतीतिरितिडं ताध्वा
वहि नैमित्तिकेसंस्कारतराविति समभ्यर्हार्थे प्रसंस्कारतत्र इति तस्य विशेषतयान्वयेनात्मन्येव भावार्थं तिङः येऽत्र तत्र विशेष्यको ऽप
रान्वयबोधोऽनुमत इति किञ्चित्तान्वेदं शक्तिग्रहोदाहरणं सुचिन्त्यमिति शाब्दबोधः सूदस्य पचतीति द्विजो ऽयमेतीति निहित इत्या दोषमूलान्वयपचन
कर्तृत्वावच्छिन्ने निरिति तादविधेयतया त्वयदर्शनेन बुभिचारावदर्शितत्वात्तो नियमङत्वदावइति समादध्वनदेतद्दोषे प्रल्पितमेव
सद्कारस्त्विति तस्येति उपशेषमिति तावच्छेदकतया त्वयेवाधकाभावेनदर्शितत्वात्पर्यावधारणं साधमतत्वाद्वेवपद्यस्य भ्रममूल
कत्वात नचकारकसमभ्याः क्रियान्वयस्यावश्यकत्वापेक्षाः न विना सिद्धे विशेष्यतावच्छेदकतमसमवच्छिन्नकतदर्थस्येतिवाच्यं त्वात्
मोदनो भवतिस्यात्तामोदनं पचतीत्यादौ कारकस्यान्वयितत्वपरंपरयाक्रियान्वयित्वेन कारकसमभ्याः साधुत्वदर्शनेन आपितत्वाद्वाधकाभाव
त अन्यथा विधेयतया तदर्थान्वयोक्तावप्यगतिरेवतत्वस्मात एवंबोधः सूदस्य पचतीति द्विजो ऽयमेतीति निहित इत्यनन्तं त्वछेदेन स्यात्तस्यादिति
जपरामर्शोत्तरभ्रमस्यैव विशेष्यतावच्छेदकत्वेन लिङ्गत्वं तेनाभिहितत्वेन अभिहितारविरहाद्दर्शितस्थलं तिन्निपमव्याद्भासोपसंस्थविभ्रमसूलक
मितिदिक् अभिहितोऽशक्तितद्धरोपायाविदानीमप्रसंगात्कथंतन्निरूपणीयं तत्रवादिपदशक्यविज्ञानि मास्तुहतिजवाजातिमद्धापक
पदशक्यतपदशक्यत्ववाजातिमिश्रत्वेनवेतिविप्रतिपत्तौ मत्वाह तिजातघटादिपदार्थं इतिसूत्रेण महर्षिदर्शितजात्यादिविशिष्टव्यक्तिशक्ति
लिपरमतनिराकरणपूर्वकमुपपादयितुं मीमांसकमतं प्रथममुपन्यस्यति तत्रजातविन्यादिना तयैत्र शक्तिग्राहकेषु जनकतया भवे
तु शक्तिग्रहो जाता वेव जातिविशेष्यकत्वेवेत्यर्थः यद्वानसत्त्वादग्रतापयीनशक्तिग्रहे शक्तिके विहृतंतीति पोजनत्वाह्यारो शक्तिग्रह
इति विशिष्टशक्तिग्रहे शक्तिप्रदेविशेषघटेशक्तिरावश्यकीनाशदीतविशेषणाग्रहे विशेष्यमधिगच्छतीति न्यायात् तद्वानिरवच्छिन्नाधि

ले

यत्र कोऽपि दोषः अन्यवच्छिन्नज्ञातित्वविषयतायाः कार्यतावच्छेदकतया तस्याश्च समवायावच्छिन्नत्वनियमेनोक्तनियमेनचार्थज्ञानं स
स. सू. मवायावच्छिन्नगोत्वादिप्रकारतानिरूपितगवादिविशेष्यताकबोधनिर्वाहः नच गवत्वादिविशेष्यतानिरूपितजातियोगोत्वप्रकारतावन वच्छि
सू. न्नमप्रकारतायां व्यभिचारो नोवदर्शितनियमोऽपि संवर्ततीति वाच्यं तन्मयप्रकारतायाउपलक्षणभेदोपलक्षणतदर्शितात्वतरप्रयोज्यताविरह
७३ त्ववस्तुतोः यथाऽस्मन्मते गमेवगवयादिविशेष्यतानिरूपितानवच्छिन्नगोत्वादिप्रकारतालौकिकेवेति कुत्र व्यभिचारशंका एवंप
त्वादिघात्वर्थेतांशुरुत्वप्रयोज्यपतनत्वादिज्ञानस्वावच्छिन्नबोधकतया ताहशज्ञानाविवशास्त्रिकीगोस्पादीनामपिदिगमनत्वादिज्ञानस्वाव
च्छिन्नबोधकत्वं तदाहशताहशज्ञानौ यदि तु संयोगावच्छिन्नक्रियात्वादिनातत्तो बोधः शाब्दिकस्तदा संयोगत्वक्रियात्वादौ खंडशः शक्तिर्द
५१ र्शितरीत्या प्रत्यमानेन परस्परं तदन्वयाद्विशिष्टलाभः वस्तुतस्तु संख्यानामप्यत्र क्रियात्वगतित्वादीनां जातित्वासंभवात्स्तु सं
योगाद्यवच्छिन्नक्रियात्वत्वादिना शाब्दिकल्पनेगौरवात् क्रियात्वसंयोगत्वादावखंडधर्मे खंडशः शक्तिर्ज्ञानाद्वेव शक्तिरित्यन्या अत्र श्रे
तिपदस्याखंडधर्मपरत्वादविरोधः अतएव ज्ञात्यादौ तत्स्मन्तु पराभ्युपगमातिविशेषाद्विपदानां जाति शाक्तत्वासंभवादवधारणासं
भवत्वक्षपिप्रसक्तमखंडधर्मस्य शक्ततायास्तत्रापि स्तुवचत्वात् यत्तु संयोगाद्यवच्छिन्नक्रियात्वादेः सखंडतयात वच्छिन्नप्रकारतासं
भवेन ताहशक्रियात्वत्वाद्यवच्छिन्नशाक्तताज्ञानत्वेन कारणताकल्पने गौरवात् ताहशक्रियात्वाद्यवच्छिन्नएवगमनादिशक्तिर्लौ
च्यवादिति तत्तुच्छं ताहशक्रियात्वावच्छिन्नशक्तताज्ञानत्वेन कारणतायामप्यवच्छेदकतावच्छेदकतायास्ताहशक्रियात्वत्वा
दावावच्छपकत्वेन लाघवासंभवात् यदि च संयोगानुकूलत्वविशिष्टक्रियात्वं तावच्छेदकतावच्छेदकं किंतु संयोगानुकूल
वच्छेदकं ३ त्वं क्रियात्वं चोभयमेकत्र ह्यमिति रीत्याऽतत्क्रियात्वस्याखंडस्यानवच्छिन्नावच्छेदकतासंभवाल्लाघवमिति तु चमनेतदानुलम्यतागवादि यु
पदानामपि गोत्वत्वाद्यवच्छिन्नशक्तिकल्पनापत्त्यालाघवेनानवच्छिन्नगोत्वादिहृत्यवच्छेदकताकव्यक्तिशक्तिसिद्ध्यापत्तेऽनुरूपेण
गुरुत्वेन तस्याद्यशक्तिमात्रे त्वदोषाणामपरिच्छन्नानुगताखंडधर्मे शक्तिः कल्प्यते शक्तावच्छेदकताऽनवच्छिन्नताने वस्तुमदेतत् तु यं

शक्ति

उद्भूतजातिशक्तिज्ञानाद्यत्रैभानं नोपपद्यत इति निरूढं यत्पञ्चत्रयी प्रभाकरसिद्धान्तरीतिः तथा हि गोत्वादिजातिशक्तिज्ञाने गोत्वादिप्रा
कृत्वावच्छिन्नत्वमस्त्येव कारणं ज्ञानलिङ्गादाख्यपयोस्तुल्यवित्तिवेद्यतानियमाज्जातिशक्तिबोधेऽन्यमानेऽस्य केऽपि मानं नच समवायेनैव
संबन्धान्तरेणापि गोत्वादिप्रकारकः शाब्दबोधो गोत्वादावुपयत्तां गोत्वविषयकशाब्दत्वमात्रस्य गोपदशक्तिज्ञानकार्यताव
च्छेदकात्तथा संसर्गविशेषभाननियमेन तत्सामग्र्यभावादिति वाच्यं प्रकृतावच्छिन्नगोत्वादिविषयताया एव कार्यतावच्छे
दकत्वात्तादृशविषयतायाश्च समवायावच्छिन्नत्वनियमेनार्थतः समवायावच्छिन्नभानसिद्धेरन्यथा धर्मान्तरावच्छिन्न
गोत्वादेर्भानं स्यादिति स्यान्न्यायविचारे तत्र संशयीय वचसो वकाशस्य गत अथ तुल्यवित्तिवेद्यतया जातिबोधे व्यक्तिभाननियमो नतावत् ति
तद्व्यक्तिजातिविषयत्वं तज्जातिसमवायिविषयतानिरूपितनिमित्ताकारकः गोत्वं जातिः प्रमेयमित्याकारकबोधीयावच्छि
न्नगोत्वादिविषयतायां व्यभिचारात् नापि विषयतस्थले प्रकारत्वं निवेश्यतयानियमः शाब्दनिर्वचनः कालोगोत्ववानि
त्यादिज्ञानीयगोत्वादिप्रकारतायां कालिकादिसंसर्गावच्छिन्नायां व्यभिचारात् तावतापि गोत्वादिमुख्यविशेष्यकशाब्दबोधे
वच्यकाभावेन व्यक्तिभाननियमासिद्धेश्च एतेन यदनवच्छिन्नगोत्वादिजातिप्रकारत्वं तन्निष्ठसमवायिव्यक्तिविशेष्यतानि
रूपितमित्यस्तु नियमः गोत्वमित्याकारकज्ञानीयविषयतायां प्रकारतात्वविरहेण कालोगोत्ववानित्यादिज्ञानीयायास्त
स्याश्चावच्छिन्नत्वेन व्यभिचारविरहात् नच गोत्वेन संज्ञातास्मीत्याकारकीयोर्थानिस्पाकारकानवच्छिन्नगोत्वविषयताकज्ञा
नप्रत्यक्षेणानवच्छिन्नगोत्वप्रकारतायां व्यभिचार इति वाच्यं तत्रापीदमंशे विशेषणतापन्नोऽपि विशेष्यतावच्छेदकत्वविशेषणता न्ये
यां गोत्वविशेषणतायाः स्वाधेयत्वसंसर्गावच्छिन्नत्वानवच्छिन्नत्वादनवच्छिन्नत्वादनवच्छिन्नजातिप्रकारतायाः समवाय
वच्छिन्नत्वनियमादित्यपि निरस्तं जातिशक्त्याऽऽसमानतास्वरूपबोधे व्यक्तिभाननियमासिद्धेर्विरहे वेदृश्यते लौकिकसंनि
कर्षपरम्परानरपेक्षोऽनवच्छिन्नजातिविषयतासामान्ये स्वाश्रयसमवायित्वविशेष्यतानिरूपितत्वनियमस्यादरणीयत

म.ल.
प्र.आ.
पृ
७४

50

र्थत्वात् प्रकृते गोत्वस्य कारणतायामेकत्रावच्छेदकत्वाच्च समस्तिरिच्यते गोत्वत्वप्रवेशस्य गोत्वशक्तिज्ञानत्वघटकतयोभयत्र न।
वाच्यत्वव्यापकत्वादित्यदृष्टेति तदेतदनुपपत्तेरपसाधारणेन लक्षितभानमुपपादयति लक्षितं विनेत्यादिना। लक्षितभानं विनेत्यर्थः अ
सम्भवादिति दर्शितक्रमेण लक्षितभानप्रयोजकसामग्र्याः शक्तिभानप्रयोजकत्वांशे सामानाधिकरण्ये शक्तिभानस्यापरिहार्य
त्वादिति भावः केचित्तु प्राभाकराः गामानयेत्यादिषु तत्पदवाच्यस्य वर्णाधीनगवानयनप्रवृत्यनुमितं गवानयनं ज्ञानं तादृश
वाक्यार्थीनतयावधृतं मुक्तपित्रत्ताचाक्यार्थीनेच बोधेपदोपस्थापितत्वं वा न्वयप्रतियोगितया भासते तस्यानिमसंगानत
च्यापि पदोपस्थापितं तेहस्यापदजन्योपस्थितिविषयत्वमिति तिस्मवस्थापितं पदं च कस्मोवृत्तिविरहेः त्वयमतियोगितया तं
तासंभवादवश्यं व्यक्तिरूपेणायेवं प्रथमान्तपदेन वृत्त्योपस्थापितस्यैव वस्तुत्व विशेष्यतया शाब्दबोधे भानमिति सिद्धं तितत्वे
तरोगिच्छुनीत्यादौ व्यक्तेः सुखविशेष्यतया भानस्यासम्भवादनुपपत्त्यापि व्यक्तिरूपाकृतिरूपयोरभिप्रेत्य रूपयति शक्तिं विने
ति व्यक्तिभानानुपपत्तेरिति वृत्त्यापदजन्योपस्थितिविषयस्यैव शाब्दबोधे भाननियमादिति भावः यत्तु जातिर्वा तेतु
त्वविशिष्टवेधनतयाव्यक्तिभाननियमांगीकारेण गोत्वादिशक्तानाने शक्तं योगवादेरपिभानस्यावश्यकतया शक्ति ता
नविषयतात्मकं शक्यत्वं व्यक्तेरपि दुर्निवारमिति केचित्तु पातं दूषणं तन्मन्दं शक्तितानेव्यक्तेर्भानेपि शाब्दबोधजन
कतावच्छेदकशक्तिविषयतानिरूपितविषयतात्मकदर्शितशक्यतायास्तमभ्यपेतत्वविषयतायाजनकतावच्छेद
ककोटावप्रवेशात् शक्तिविषयतानिरूपितत्वाच्च परंपरयानिरूपितत्वस्य वर्जं शाक्यत्वेपि तादात्म्यनिरूपितत्वस्य प्रवेशनी
यतयानस्याकिंचित्करत्वात् किंचान्वयबोधेलौकिकसम्बन्धयोरेवतुल्यविषयतयाभानस्यानियमाणिपितुं शक्य
तयानुमित्याद्यात्मके शक्तिग्रहेव्यक्तिभानावश्यंभावोपालंभानवकाशात् यदपि अनुमित्यादौ पदनधार्मिकसाधर्मिवि
षयकत्वादेः परामर्शादिप्रयोज्यतादर्शनेन तन्मन्तज्ञानविषयतासामान्यकारणप्रयोज्यमिति नियम्यतेन तदर्थमेवानुमि

वरीमितोगत्वादौगवादिपदशक्यतावच्छेदकांशप्रवेशे गौरवात्. एवं शक्तावप्यविशिष्टा यस्मादिपदानां नुप्रकृतात्यवच्छिन्नशक्तिरेवो श॰क्ति॰
पेयापस्त्वत्वादेर्लोमलांगूलादिस्वरूपतया न शक्तिकल्पनेन दाम्ना यथा नानिर्धार्ज्ञानं भानप्रवत्तुल्यवित्तिवेद्यतया शक्तिभानोप
गमात् लोमलांगूलवान् देशगृत्यादिज्ञानेव्यभिचारेण लोमलांगूलादीनामाश्रयतुल्यवित्तिवेद्यतानियमस्यवक्तुमशक्यत्वात् न
चलोमत्वलांगूलत्वादिजातिरूपं एवं शक्तिरूपमाश्रयतया तुल्यवित्तिवेद्यतानियमेनव्यक्तिभानस्तिवाच्यः शक्तो पपादरूतिवाच्यं तावता
लोमत्वलांगूलत्वाद्याश्रयभानसंभवेपिलोमलांगूलाद्याश्रयभानानिर्वाहस्यापरिहार्यत्वात् लिङ्गादिपदानामपि कार्य्यतात्वादि म ५
वच्छेदप्रवृत्तिशक्तितुल्यवित्तिवेद्यतयात दाश्रयभानाभिमतोपगमेकार्यतादिभानसंभवेपि कार्यादिभानेनसंभवतीति कार्य्यतादि
विशिष्टे शक्तिरूपेयमेव इति गुरुहृदयविदः एकदेशिनस्तु गोत्वादिविशिष्टगवादिविषयकशाब्दत्वं गोत्वादिशक्तिज्ञानकार्य्य
तावच्छेदकं तत्तो व्यक्तिभानानिर्वाहेनैव गवादिपदात् घटत्वादिना घटादेर्गोत्वादिनागवादेर्वाभानं एवं सति व्यक्तेरपि शाब्द
धीविषयतया शक्यत्वमनिवार्य्यमितिनतच्छंकामभिहितोत्तरत्वादित्याहुः अन्येतु गोत्वादिविषयकशाब्दत्वमेवकार्य्यताव
च्छेदकं गोत्वादिरूपमनवच्छिन्नविषयतया कार्य्यतावच्छेदकसंसर्गितया नातिप्रसंगः इत्थं च शुद्धमेव शाब्दत्वं कार्यतावच्छेदको
धर्म्मो न तु गोत्वादिविषयकत्वमपि तत्र निविष्टं प्रयोजनाभावात् गोत्वादिरूपमनवच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंसर्गे
णाभावत्त्वावच्छिन्नं प्रति च समवायेन गोत्वादिकं हेतुः तेन व्यक्तिभानं गोत्वादिनातद्घटत्वादिना गोत्वादिनागवादेरभा
नं च निर्वहति निरुक्तकारणद्वयस्य दित्तसामर्थ्यात् कार्य्ये न तु पतिप्रयोजकत्वोपगमात् न शक्तित्वानमंतरेण गोत्वादिकं गवादि
भानं भजते इति न च निरुक्तकार्यकारणभावद्वयकल्पनमपेक्ष्य लाघवाद्गोशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रति गोत्वशक्तिज्ञानत्वेनैकमेव
कारणत्वं कल्प्यमितिवाच्यं गोत्वादिप्रकारतानिरूपितगवादिरूपविशेष्यतात्वेन गवादिविशेष्यतानिरूपित
गोत्वादिप्रकारतात्वेनापि कार्यतावच्छेदकघटकतायाः स्ववचनयाविनिगमनाविरहेण कार्यकारणभावद्वयस्यापरिहा

म॰ द्वा॰
प्रका॰
टी॰
५
पू॰ ना

तात्मकनिर्विकल्पकस्यापि संभवान्नियमतस्तयोर्वैशिष्ट्यावगाहिनः शाब्दबोधस्यानुभवसिद्धस्योपपत्तये व्यक्तिशक्ति
वादिभिरपि स्वीकरणीयेति वदंति जातिविशिष्टव्यक्तिशक्तिवादे तज्जातिप्रकारकज्ञानत्वावच्छेदकमिति यत्तेन तद्रूप
णां सामस्तीति विभावनीयं यत्तु यथा करणाधिकारात्वेकत्र मत्वा कारकत्वासौ संकीर्णतायां त्वादावारुणादौ तदाश्रये च क्रमसो
पनतानां चवौ घटत्वधाराभानतयेत्यादावपि शोतत्तदाश्रययोः कर्मत्वबोधः तत्र जातौ साक्षादानयनकर्मताविरहे पि स्व
र्माधिकरणात्मकपरंपरासंसर्गेण तदन्वयबोधः शाब्दो जातेः शक्यत्वात् तदुत्तरमानयनकर्मत्वस्य गोत्वसामा
२ नाधिकरण्यं गोत्वं विनानुपपन्नमित्यनुपपत्तिज्ञानसहकृतेन गामित्यादिवाक्यानुसंधानेनौपादानिकः क
र्मत्वादौ गोत्वमित्यादिरीत्या व्यक्तेरशाक्यत्वे तद्विनानुपपत्तिप्रतिसंधानं वाच्येन बोधयितुमशक्यत्वादौपादानिकेबो
धेपदवृत्तिज्ञानानपेक्षणाच्च हेतुपदजन्यत्वानुपपत्तिरिति निर्विलापितज्ञानं स्वरूपपादमिति श्रीकरमतं तदयुक्तं अ
नुपपत्तिप्रतिसंधानमंतरेणापि गामानयेत्यादितो गोत्वाद्यन्वितानयनादिकर्मतयानुभावस्यानुभविकत्वात् सुवृत्तो
त्वकर्मताकत्वादितानयनादिबोधस्यांतरोत्पत्तेरनुभवात् तादृशत्वाच्च गोत्वत्वादेरनुपस्थितत्वाद्गोत्ववृत्तिकर्मत्व
मित्यादेस्तत्प्रकारकबोधस्यासंभवाच्च किंच गोत्वार्थापत्तिरनयोर्विरुद्धत्वात्तदभयावच्छिन्नस्यैकस्य बोधस्या
लीकतयानुपपत्तिप्रतिसंधानसहकृतेनापि शाब्दे तौ पादानिकबोधस्योत्पादयितुमशक्यत्वात् भट्टानां तु वि
शेष्यतानभिधानाच्छेदनीयाशक्तिविशेषणे अन्वयबोधनकपदार्थस्मरणप्रयोजकः पदपदार्थसंसर्गः सर्वत्रा
दिप्रसिद्धः स च संकेतो वाभिधाभिधेयपदार्थांतरं वेत्यस्य देतत्स च संबंधोनगवादिव्यक्तौ व्यक्तीनामानंत्येनता
भिः संबंधग्रहासंभवात् नच गोत्वादि सामान्यलक्षणयासकलगवादिव्यक्त्युपस्थित्या तत्र संबंधावगमः स्वरूपपा
दत्तिवाच्यं सामान्यलक्षणाभावात् भ्रमासक्तिस्तेमानाभावान्नभावेवाः न्यलभनतया व्यक्तेरशक्यत्वस्यावश्यकता

तिपरामर्शादीनां विशेषकार्यप्रकारणभावांगीकाराद् यथा सत्त्वमितिसामान्यं प्रतिज्ञानत्वादिनाकारणत्वमंगीकर्त्तुमुचि
तं स्याल्लाघवात् तथाचान्वयबोधप्रयोजकविषयतायाः कारणप्रयोजकतार्थमेव व्यक्तिशक्तिसुपेतानुपूर्वस्यत्वप्रयोजक
त्वमुपेयमिति तदपितन्नाथीयः प्रयोजकत्वांकयान्यतान्विषयतानां सामान्यस्य कारणप्रयोज्यतासिद्धेः प्रयोज्यत्वमा
त्रस्य सिद्धावपि जातिभासकसामग्र्या व्यक्तिभानप्रयोजकत्वोपगमेन प्रकृतानुत्तेः किंच कारणप्रयोज्यतानियमनेपि जा
तिमात्र्यक्ति ज्ञानस्य कार्यतावच्छेदकं व्यक्तिविषयताघटितमित्यादिपक्षे तदनपायेनादोषात् केचित्तु गोत्वप्रकारकज्ञानं का
रणत्वमेतेन न किं गोत्वशक्तत्वं न तावत्तत्सामर्थ्यमसिद्धेः नापि गोत्वविषयकमभिधाभिधेयपदार्थान्तरं तत्र प्रमाणाभावात्
नापि गोत्वान्वयबोधजनकत्वं समूहालंबनबोधजनकपदान्तरे विशिष्टान्वयबोधजनकगवादिपदसमकालीनघटादि
पदे चातिप्रसंगात् गोत्वान्वयबोधसामान्यजनकतोक्तौ ज्ञात्वादिपदाधीनानुभवे व्यभिचारेण तदनुभवसामान्यस्य ग
वादिपदानधीनतया गवादिपदेऽव्याप्तितदसत्त्वात् न च गोत्वान्वयबोधजनकत्वप्रकारतानिरूपितं तेन छुप्तमत्र स्ववा या०६७
विषयत्वं गोत्वशक्तत्वं गोपदं गोत्वेन गोबोधजनकतयानसंकेतितमिति वाच्यं निर्णयेपि तद्बोधाङ्गोत्वेन गोबोधापत्तेर
तो गोत्वेन गोबोधस्य जनकत्वप्रकारतानिरूपितं तादृशविषयत्वमेव तद्व्यक्त्यमेव च तादृशशक्तताज्ञानत्वेन कार
णतायां गोविषयत्वस्याप्यवच्छेदकत्वाद्व्यक्तिशक्तिरावश्यकीति वदन्ति अवच्छिन्नानुमितव्यक्तिज्ञानोपपत्तये प्रथमं
तो व्यक्तिशक्तौ निर्णीतमानायां जातावनुपस्थितायां न तत्र तदा शक्तिधीः पश्चात्तु व्यक्त्याहृतयेऽनुगमाय च जातौ शक्ति
तानविषयतां मानान्तरेणानिर्णीयतद्बोधेपि पदस्य कारणतामवधारयतीति व्यक्तिबोधकारणतामुपजीव्य जातिबो
धकारणताबोधाङ्गुपजीव्यविरोधभयेन सम्बन्धापेक्षायां वादो व्यक्तिशक्तिरपक्षेऽनुभवसाक्षिकत्वमप्याहुः मिश्रास्तु तत्सविति
वेयतया व्यक्तिभानसंभवेपि जातिव्यक्तयोर्वैशिष्ट्यभानं तन्न संभवतीति जातिमात्रस्य वाच्यत्वे जातिव्यक्तयोः सम्बन्धलंब

प्रा

दनएवजातित्वं गोत्वत्वं वा न दर्शितमाश्रयस्यैकमनुपस्थितेरनवच्छिन्नस्यैव गोत्वस्य गोपदशक्यत्वादि

म.सू. त्यपिप्रत्युक्तं तदीयज्ञानानपेक्षणात् लघुरूपगोत्वादेरेवानुपपत्तिप्रतिसंधानेनाप्युपस्थितत्वसंभवात्

प्रा. स्मृतएवचगोत्वत्वादिसापेक्षज्ञानेनदृष्टकल्पनाधाव्यक्तिज्ञानमपेक्षितमेवेष्टादेयोः नर्थकत्वमपिसमादिदं

७८ स्वरूपतएवगोत्वस्यादेयकत्वोपपत्त्यागोत्वस्यादेयकत्वोपपत्त्यागोत्वत्वज्ञानानपेक्षणात्। नचगवादिपद

जातिव्यक्तिप्रतीत्योः क्रमिकत्वानुभवाज्जातिप्रतीत्याव्यक्त्याक्षेपोऽनुपपन्नइतिवाच्यं दर्शितयुक्तिभिर्यु

क्तिसाम्यसिद्धेर्जातिव्यक्तिप्रतीत्योर्यौगपद्यप्रतीतेर्भ्रान्तित्वकल्पनेऽपितुल्यत्वेनतयोः क्रमिकत्वा

54 स्फुटेः अथगोत्वादिविशिष्टस्यादेयत्वलक्षणसंभवेऽपितत्तत्कर्मताकल्पनादिनानयत्वादिबोधोऽनुपपन्नः

पदश्रुतिज्ञानप्रयोज्योपस्थितिकस्यैवान्वयबोधेभानोपगमात् यदिचपदंविनापिसमुपस्थितः स्वतमा

यमित्यादौविभक्तिनाथनेतहारमित्यादौचान्वयबोधदर्शनान्नपदश्रुतेरप्रभावेनियामकत्वमितियं

मोः लिङ्गिमत्वसेनदापिप्रत्यक्षानामकृत्यर्थानिलसार्थबोधकत्वनियमस्तुतत्पदेनेदिनीयान्यर्थ

कर्मत्वादौगवादेरन्वयोनोपपद्यतेप्रकृत्यर्थगोत्वादेरन्वयः प्रकृतमतेएवंगवादेरेकैवनीयार्थसंख्यान्वयोः

प्यनुपपत्तेः प्रकृत्यर्थत्वात्। नचदर्शितनियमेप्रकृत्यर्थत्वंतत्प्रकृतिजन्यप्रत्ययत्वंकिंतुप्रकृतिप्रयोज्य

बोधविषयत्वेनतात्पर्यविषयत्वंतच्चाम्लेच्छयितयातात्तोपदर्शितान्वयानुपपत्तिरितिवाच्यंतथा

हिप्रकृत्यर्थत्वप्रवेशेगौरवात्। नचाप्रकृत्यर्थेपिप्रत्ययमानार्थेलिङ्गसंख्यान्वयदर्शनेनव्यभिचारा

त्तोपदर्शितनियमः संभवतीतिवाच्यंकर्तृत्वादेर्लिङ्गसंख्याप्रकृत्यर्थान्वयितयाव्यभिचाराभावकात्

श्रितजातित्वादित्यनुमानेन तदा

नन्वेवं हि गोत्वादिजातेरेव शक्यतया गवादिपदशक्तत्वादिबोधानन्तरं गोत्वं द्रव्यशक्तिसिद्धिः शक्तिं विना जातेरप्रियतेर्व
ज्ञाताश्रितत्वसंपर्कभावप्रतियोगिताज्ञानित्वेनार्थोपस्थितिर्वा न च व्यक्तत्वाश्रितत्वसाधनमकिंचित्करं गौरित्याकारि
कायाः प्रतीतेरनुभवप्रमाणतायाः प्रसिद्धत्वादिति वाच्यं गोत्वत्वेन हेतुना तादृशाश्रितत्वस्य गवात्ताश्रितत्वव्यापकाभा
वप्रतियोगितागोत्वत्वेन तादृशप्रतीयत्वात् वस्तुतस्तु गां विना गोत्वमनुपपन्नमित्यर्थापत्त्या गोत्वविशिष्टसिद्धि
रत्र चानुपपत्तिज्ञानमात्रं कारणं न तु व्याप्तिज्ञानादिकमपि वह्निः सत्वव्यभिचारिणोऽपि गृहे जीवितो भावस्य
सिद्धिः सत्वं विनानुपपत्तिज्ञानमात्रेणानन्त्र वह्निः सत्वस्य सिद्धेः एतेन गवाश्रितत्वे गवेतरासमवेतत्वे सति सकल
गोसमवेतत्वात्मके न गोत्वत्वेन न साधयितुं शक्यमनन्तस्य व्यभिचारावारकत्वेन व्यर्थत्वयाः साधकत्वात् न च
व्यर्थविशेषणाघटितः स्वाभिव्याप्यव्याहृत्यासाधकत्वमव्यात् इत्येव वास्तु बाधिकेऽन निग्रहस्थानता
भीस्यास्वस्थनविनिर्मुक्तस्यैव हेतुतेति वाच्यं तावता पिसिद्धसाधनस्यापरिहार्यत्वात् सकलगवाश्रितत्वात्मक
हेतुनिश्चयस्य गवाश्रितत्वसिद्धित्वात्तया तेन तदनुमितिप्रतिकूलत्वावश्यंभावात् किंच गामानयेत्यादिवा
क्यतो गोत्वादिविशिष्टस्य क्रियान्वयबोधे गौरित्याकारिका गोत्वप्रकारिका गोविशेष्यिका धीः कारणतयापेक्षि
ता तादृशी च धीर्व्यक्तिशक्तिं विना न निर्वहतीति प्रमाणान्तरस्यासंभवेऽपि तत्वादिष्वपि समाहितमनुपपत्तिप्रति
संधानेन गोत्वविशिष्टस्य सिद्धेः न च व्यक्तिवाच्यत्वानुपपत्त्यैव मतो गवादित्वानासत्वे गां विना गोत्वमनुपपन्नमि
त्यनुपपत्तिज्ञानमप्यसंभवीति वाच्यं गोत्वाद्यात्मकसंबन्धितानस्य हेतोर्बोधकतया गवादिव्यक्तिस्फूर्तिसंभवादन्य
थावद्धिः सत्त्वादेर्जीवी देवदत्तो गृहे नास्तीत्यादिप्रत्यादनुपस्थितस्य तदनुपपत्तिप्रतिसंधानमप्यनुपपन्नं स्या

म० प्र०
पृ०
७१

53

दिभानं तेनोपपद्येत घटत्वत्वादेरनुपस्थितेः ॥ एतेन वस्तुतो गोत्वशक्तत्वेन पदज्ञानस्य कारणत्वे गोपदं गो
शक्तमित्यादिज्ञानादप्यनवच्छिन्नगोत्वादिभानापत्तिः गोत्वत्वाद्यवच्छिन्नशक्तताज्ञानत्वेन कारणताक
ल्पने गोत्वत्वाद्य...प्रवेशलाघवेन गोत्वादिविशिष्टशक्तताज्ञानत्वेन न यावत्सिद्धा शक्तिशक्ति
सिद्धिप्रसक्तिरित्यपि प्रत्युक्तं गोपदविशेष्यकगोत्वशक्तताप्रकारकज्ञानत्वस्य कारणतावच्छेदकत
यानन्यानवच्छिन्नस्यैव गोत्वस्य सम्बन्धविशेषविषयितासंसर्गेण विशेषणतायां गोत्वत्वादिप्रवेशगौरवपूर्व
कत्वेन गोत्वानवकाशात् एतत्समवायेन तत्संसर्गावच्छिन्नानवच्छिन्नजातिप्रकारकोपगमे कालो
गोः पदं गौरित्यादिप्रतीतेः प्रामाण्यापत्तिः कालिकशक्ततादिसंसर्गेण गोत्वादिमति कालपदादौ
तथाविधसंसर्गेण गोत्वादिप्रकारकत्वादिति तन्न कालिकशक्ततादिसंबंधेन गोत्वादिमतिता
दृशसंसर्गेण गोत्वत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारताकत्वस्यैव तादृशसंसर्गघटितगोत्वादिप्रामाण्यघटकत्वो
पगमादनवच्छिन्नतादृशसंसर्गावच्छिन्नगोत्वादिप्रकारताघटितप्रामाण्यप्रसिद्धेः प्रकारभे
दस्येव प्रकारतावच्छेदकसंसर्गभेदस्यापि स्वघटितप्रामाण्यभेदकतायाः प्रवश्यंभावात् अत एव
घटत्वादिज्ञाने संयोगेन समवेतत्वमतेऽस्यां गोघटइत्यादिप्रतीतेः प्रमात्वापत्तिः समवायेन घट
त्वादिमत्यपि समाहितं तन्मते समवायघटितघटत्वादिप्रामाण्यस्य घटत्वत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारताघ
टितत्वात् अन्यथा व्याप्यधीनस्यैव प्रमात्वाद्याभावकस्यापि कालो गोः पदं गौरित्याद्याकारकबोध

दिमतितेन संबंधेन घटत्वादिप्रकारताकत्वा...

ग्रात्मभावार्थकप्रत्ययानामपि स्वरूपार्थकतायाः सिद्धांतितत्वेन तत्राप्यधिकारस्यानवतारात् विशिष्य
सोवातिङ्. त्वत्वेन प्रत्ययः प्रत्ययत्वं पर्यन्तस्य स्रमेन वा निवेशनीयं न च घटत्वं तदौर्लभ्येन जातिशक्ति
वादिनस्तथाविधनियमस्याहीयत्वमशक्यत्वात् इति वाच्यं घटादिपदानां व्यक्तिवाचकत्वस्योभयसिद्धत्व
याद्घटत्वसौलभ्यात् इति चेन्मैवं अप्रयोजकत्वशंकाकलंकितत्वेन तादृशनियमस्यानास्थेयत्वात् दृश्व
वात्तथानियमस्तथापि स्वार्थकर्मत्वादेः सामानाधिकरण्यसंसर्गेण गोत्वादेरन्वयबोधे सत्त्वनष्टेर्वा का
ताज्ञातकार्यकारणभावाभ्युपगमात् गवादिकर्मताकत्वेनानयनादिबोधस्यासेधात् कर्मत्वं गोत्व
त्तियोगसमानाधिकरणकर्मतात्वादिनयते गोवृत्तिकर्मताकं गोत्वसमानाधिकरणकर्मताकत्वादि
साध्यमानस्य कर्मत्वस्य गोत्वसामानाधिकरण्यं गोवृत्तित्वं विनानुपपन्नमानयनस्य गोत्वसमानाधि
करणकर्मताकत्वं गोवृत्तिकर्मताकत्वं विनानुपपन्नमित्यर्थानुपपत्तिप्रतिसंधानाधीनार्थापत्तेश्च
संभवात् न चानवच्छिन्नगोत्वादिजातिघटितांशकारकत्वमादरत्वपरिस्थितासामानाधिकरण्यसंस
र्गेण कर्मतादेर्गोत्वाद्यन्वयबोधस्तदधीनार्थापत्त्युपपादः समवायेन रत्नसंसर्गावच्छिन्नजातिप्र
कारतायाश्चावच्छिन्नत्वनियमादिति वाच्यं तादृशनियमे मानाभावात् सामानाधिकरण्यसंसर्गाव
च्छिन्नतायाश्चापि जातिप्रकारतायामनवच्छिन्नत्वसंभवात् अन्यथायं घट इत्यादिप्रत्ययस्य समयदेशे
नज्ञातामीत्याकारके ज्ञाततालिंगकानुमाने ऽनुव्यवसाये वा प्रकारतायामपेयतां संसर्गांशघटत्वा

महा॰
प्रभा
पृ॰
७८

54

त्वविशेष्यकस्यापि संभवात् न च तादृशसंस्कारे गोत्वनिमित्तोद्बुद्धत्वादेर्गौरवाद्दोषाभिचारितान्न तादृशानुमानसंभव इति
वाच्यं विशिष्टस्याभिचरितत्वात् किंच गोत्वे गोत्वसामानाधिकरण्यं गोत्वे इति तं विनानुपपन्नमित्याकारकेऽपि वानुप
पत्तिप्रतिसंधानेन गोर्गोत्वं नीलाकारिकाधोत्वविशिष्टज्ञानसंभवस्यार्थापत्तिः फलबलेन भिन्नविशेष्यकानुपपत्ति
प्रतिसंधानस्यापि तत्कारणताभ्युपगमात् स्याज्जीवी देवदत्तो गृहे नास्तीत्यादिवाक्यजबोधोत्तरं बहिःसत्त्वं
विनाजीवित्वमनुपपन्नमित्याकारकानुपपत्तिप्रतिसंधानेन बहिर्वर्त्ति देवदत्त इत्याकारकदेवदत्तत्वविशेष्यकज्ञानोत्पत्ते
रनुभवसिद्धत्वात्प्रत्यक्षानुपपत्तिः स्यादिति मैवं नानुपपत्तिनस्तु ज्ञानेन शक्त्यंशे शक्तिबोधोत्तरलक्षणयेति नाप्येवमवश्यंभावः
एवं वक्तव्यत्वे तज्जन्यायाः पदार्थोपस्थितेः शाब्दबोधकारणत्वेऽपि न काचित्क्षतिः गौर्जायते नश्यतीत्यादौ जातेरुत्प
त्तिविनाशाद्यसंभवेऽपि च न शाब्दबोधानुपपत्तिः न च लक्षणापि तथा लाघवेन व्यक्तिशक्तिकल्पनमेवोचितमिति वा
च्यं व्यक्तीनामानन्त्यात्तत्र शक्तिग्रहस्याशक्यत्वात् अनन्यलभ्यत्वाभावान्न शक्तेः कल्पयितुमुचितत्वाच्च न च गौरस्ति गाव
ग्रेन्यादावृत्तित्वदर्शनविषयतादेर्जात्यादावबाधेनान्वयानुपपत्तिविरहाल्लक्षणाया असंभवेन व्यक्तिशक्तिरावश्यकीति
तो व्यक्तिबोधस्यांशे स्मृतानुभविकत्वादिति वाच्यं तात्पर्यविषयीभूतार्थबोधानुपपत्तेर्लक्षणाबीजत्वादुक्तस्थले व्य
क्तिबोधस्य तात्पर्यविषयत्वेन जातिशक्त्या तदनुपपत्तेर्लक्षणाया आवश्यकसंभवात् तदुक्तं भट्टपादैः जातेर
स्तित्वनास्तित्वे न हि कश्चिद्विवक्षति नित्यत्वाल्लक्षणीयाया व्यक्तेस्ते हि विशेषणे इति अथ जातावेव शक्तिरिति चेत्
पपद्यते शुक्लश्चलडित्थ इत्यादिशब्दानां गुणक्रियासंज्ञासु शक्तेरावश्यकत्वात् अत एव जातिगुणक्रियासंज्ञाशब्दानां।
भेदानुपपत्तेरुपाधौ शक्तिः उपाधिश्च द्वेधा कश्चित्स्वभावतो व्यक्तिः इति गोत्वादिस्वरूपः कश्चिदभिधायायदृच्छया

स्यानियमतः समवाये गोत्वादिविशिष्टभेदावगाहितया भ्रमत्वमिति न काचिदनुपपत्तिः । एतज्जातिज्ञानसामग्रीष
क्तिज्ञानसामग्रीनियतत्वे तज्जातिशक्तैवशाद्बोधे व्यक्तिभानं निर्वाहादावेतत्तु स्वरूपमप्रयोजनकमिति । तदुक्तं लौ
किकप्रत्यक्षसामग्र्या जातिभानप्रयोजिकाया ज्ञातविषयसन्निकर्षव्यक्तिविषयसन्निकर्षावश्यंभावे न तद्व्यक्तिव्य
क्तिभासकसामग्रीनियतत्वस्यार्थसमाजाधीनस्य सत्त्वेऽपि स्मृत्यादौ बाधादिप्रयोजकसामग्र्या जातिभासिकायाः
स्वस्वविषयकशाब्दसंस्कारादिरेवेति तद्व्यक्तिस्मृतिशाब्दादिप्रयोजकसामग्रीनियमस्यावश्यकत्वात् । न च जाति
ग्राहिज्ञानस्य कार्य्यतावच्छेदकं व्यक्तिविषयताविशिष्टत्वमिति शाब्दसामग्र्या विजातिभानप्रयोजिकाया व्यक्तिशाब्दप्रयोजक
सामग्रीनियतत्वादेरेव निर्वाच्यत्वे व्यक्तिभानमात्रस्यैवमनुपपत्तिः सम्भवतावपि स्यात्प्रसङ्गस्य वैयर्थ्यात् सर्वत्रैवाकाङ्क्षा
त्वाद्यन्वयानुपपत्तेः पारिशेष्यात्तादिति वदन्ति । नव्यास्तु साध्यं सामान्येत्यादिवाक्ये गवादिकर्मकानयनादिबोध
स्यान्तरेणाभिधानादित्यतिसन्धानमनुपपत्तिप्रतिसन्धानं चात्र मत्वा सिद्धान्तानुपपत्तेः । किंच गौर्गच्छतीत्यादितः न व ।
विना गोत्वादौ सामानाधिकरण्यसंसर्गेण तन्निष्ठत्वाद्यवबोधो वाच्यः सर्वाः प्रवृत्तेः स्वतोऽननुभविकत्वात् नच गोत्ववा
घवति विशेष्यताको गत्यादिप्रकारकबोधोत्पत्तिर्गच्छतीत्याकारकबोधस्तत्र भवतीति व केशवाद्यो गोत्वताघटत्वादि न्त्व
स्यानन्वयप्रसङ्गात् । यत्तु गौर्गच्छतीत्यादितो गत्यादेः सामानाधिकरण्यसंसर्गेण गोत्वादौ बोधोऽन्तरङ्गान्तिरीगा
तिर्गोत्वसामानाधिकरण्यत्वात् । गतेर्गोत्वसामानाधिकरण्यगोचरत्वविनानुपपद्यमानत्वाद्याकारकत्वमनुपप ।
त्तिप्रतिसन्धाने न गतिर्गोत्वमिति विशेष्याकारकज्ञानस्यानुपपत्तावपि गौर्गच्छतीत्याद्याकारकस्य गोत्वविशेष्यकबोधस्या
नुपपत्तिरेव निरूपणं तत्तु गौर्गतिमानसामानाधिकरण्यसंसर्गेण गत्यन्वयः तन्मतदाह्य यत्त्वादित्याद्यनुमानस्यागवादिषु

मुक्ता
प्रभा
प्रा ७९

55

ट्वा घटीति तदित्यादिशाब्दानां भेदसिद्धान्तज्ञानुगतप्रतीतिसिद्धा सा इत्यर्थशाब्दत्वादिज्ञानित्वशक्तिः वस्तुतस्तु वाक्यघो
वनादिभेदेनानापत्तिसामान्यात्मकविरुद्धधर्मासमावेशाघ्रियमाणेष्विरित्यादिशरीरेष्वनुगतप्रतीतिसिद्धा इत्यत्राय्ये
जातिविशेषरूपत्वादित्यादिपदशाकाः पदेन शाब्दानामित्यर्थः शाब्दत्वादयो न जातयो इत्यादिशाब्दघटकप्रत्येकवर्णे
इत्यर्थशाब्दत्वादिव्यवहारस्य नानावाक्यग्रहेण शाब्दपि षक्प्रसंगात् नचइत्यादिशाब्दघटकवर्णसमुदायपर्याप्तमाप
वत्वाद्दशाज्ञानत्वइतिनोक्तदोषाविनिवार्य व्यासंस्पष्टजातावनेनांगीकारेणतस्यावक्रमणशक्यत्वादित्यपि प्रत्युक्तं चेत
धोविभागस्तु वक्तुं विषयः स्याश्रितवोधकतयाप्युपपद्यते सचानतिप्रयोजकतयानादरणीयः तस्मात्सर्वे घांशाद्या न
नोजातिरेवशक्तेतिमन्यते नेदंतमतमात्रं वनिराचष्टे नवद्यक्तादिनाम्यादिना लक्षणेति शक्यायाजातेः सा
क्षानसंबंधस्यव्यक्तावभावात्तत्वादिस्वभावः अनुपपत्तीत्यादि तात्पर्यविषयीभूतार्थबोधस्यशाब्दप्रमादायानु
पपत्तेर्जातेनोपित्तनेत्यर्थः अपिशब्दः समस्तदेवशरीरेष्वनयोजनीयो दोषान्तरसमुच्चयाय तथाहि जातेःशक्यत्वे
नहिशिष्टलक्षणेनसंभवति स्वार्थाद्धन्नरूपेणज्ञातेन अनितलक्षणेति सिद्धान्तात् नवाशक्यव्यक्तित्वाय वच्छिन्ने
लक्षणेपयेतिशक्यतेवक्तुं तथासति व्यक्तित्वादिना तद्बोधप्रसंगात् किंच केवलजातौमुख्यप्रयोगाभावे
तज्जातिशक्तेरप्रामाणिकत्वं तन्मूलकव्यक्तिलक्षणासंभवनापि नचेह गोत्वेनीलिपत्वयोर्गोरित्यादा
ववच्छिन्नप्रतियोगितकत्वसंसर्गेणान्वयबोधावेगोरन्योगादवयङ्गत्वादावच्छेदकतासंसर्गेणापचन्मथेप्रतियोगि
त्वादौचगोत्वादिजातेरन्वयदर्शनाद्व्यक्तिजातौ मुख्यप्रयोगः नवच्छिन्नजातिप्रकारतायाः समवायावच्छिन्नत्व
नियमेमानाभावस्यप्रतिपादितत्वाद्वाच्यत्वाभ्युपगन्तव्यं गौरचलितामनयेत्यांप्रक्षेत्यादिव्यवहारेण व्यक्तिशः

नन्वत्र बोध्यत्वेन स्मृत्यादितः संज्ञारूपः स्वभावतोऽव्यक्तिवृत्तिरपि द्विधा सिद्धः साध्यस्य तत्राप्याद्यो द्विविधः यावद्
व्यक्तिस्थितिस्थायी व्यक्तिविशेषकस्य आद्यो जातिर्हि तौ यो गुणः गोत्वादिना हि प्रतीयमाना व्यक्तिः शुक्लादिना गु
णेन विशिष्यते न च गुणगतशुक्लत्वादिजातीनामपि यावद्व्यक्तिस्थितिस्थायित्वात् तत्रास्तु संकेतः किं हि विषयवि
भागेनेति वाच्यं घटादौ पाकादिना शुक्लादेरपायेन शुक्लत्वादिसंबंधापायो गोत्वादेस्तु न कदापि व्यक्तिस्थितौ न
संबंधापाय इति विशेषात् साध्यः पूर्वापरीभूतावयवः क्रियारूपः पूर्वं निरुक्तो गत्वादिस्वरूपः चतुर्थः यादृच्छ
क इति गौः शुक्लश्चलो डित्थ इत्यादौ चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिः परमाण्वादिषु गुणशब्दत्वप्रवादो वैशेषिकनयानु
सारी पारिभाषिकः परमार्थतस्तु परमाणुत्वादीनां यावद्व्यक्तिस्थितिस्थायित्वाद्विशेषजातिशब्दत्वमेव तेषां न
च शुक्लादिशब्दानां गुणशब्दत्वमसम्भवि आश्रयभेदभिन्नेषु तेषु शुक्लादिषु शक्तिकल्पनस्य व्यक्तिभेदानन्त्य
गौरवग्रस्तत्वेनासम्भवादिति वाच्यं शुक्लादीनामाश्रयभेदेऽप्यभेदात् भेदप्रतीतिस्तु पार्थिवजलतेजोद्रव्या
दिषु प्रतिविशिष्टस्यैकस्यैव गुणस्योपाध्यभेदोपलब्धिवदित्यादिकमभिमतं शाब्दिकैरिति तत्र मैव पाकान्नीलो नष्टः
शुक्ल उत्पन्नः शुक्लो नष्टो रक्त उत्पन्न इत्यादिप्रतीत्या शुक्लादीनामाश्रयभेदाद्भेदसिद्धौ शुक्ल इत्याद्यनुगतप्रत्य
यबलेन तद्वृत्तिशुक्लत्वादिजातिषु शुक्लादिपदशक्तेः कल्पनात् न च शुक्लादेः रूपादिविनाशप्रतीतिर्भ्रान्ति
रिति वाच्यं तत्र बाधकाभावात् नापि तत्संबंधो विषयस्तत्र लोके शुक्लत्वाद्याश्रयगुणानां तदाश्रयगुणे च
वाच्यत्वादिपदानामभिलप्यत्वात् एवं क्रियाशब्दानामपि गतित्वपाकत्वादिषु शक्तिर्न तु विभुप्रतीतिसिद्धभेदव
दाश्रयक्रियासु गत्यादीनामिति डित्थादौ शक्तिः डित्थादिनाम्ना मपितारत्वमेतादिविहितधर्मो भासमानस्तु

महा
प्रभा
पू. ८०

56

क्तिज्ञानत्वेन गोपदविशेष्यकतत्तद्व्यक्तिशक्तताप्रकारकज्ञानत्वेन वा कारणत्वे व्यभिचारः अननुगतानन्तप्रसक्त
धर्माभावेन सर्वव्यक्तिसाधारणैककार्यकारणभावस्य निर्वक्तुमशक्यत्वात् न तद्व्यक्तिविषयकशक्तिज्ञानत्वे
न तत्तद्व्यक्तिविषयकशाब्दबोधं प्रति हेतुककारणतामुपगम्य व्यभिचारवारणं संभवेपि कार्यकारणभावानन्त्यं
दुर्वारमिति भावः गोत्वादेरिति आदिना घटत्वादिपरिग्रहः गोत्वादिजातेः सकलव्यक्तिसाधारण्यात् गोत्वादि
विशिष्टविषयकशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रति गोत्वादिविशिष्टविषयकशक्तिज्ञानत्वेन कारणतायां न व्यभिचारो ना
नन्त्यमिति भावः एवकारोप्यर्थे आकृतेरपि पदार्थता यावत्स्मरणेन यानि तदनुगमकत्वेनास्य समुच्चायकेति
बोध्यं यद्वावधारणपरमेवैवकारोऽनुगमकत्वादेव नियोजनात्तेन च गोत्वादेः सकलव्यक्तिसाधारण्यस्य सर्वैः
स्वतयानानन्त्यगमः शङ्कास्पदोऽपीति प्रतिभासते आकृत्यननुगतवेजात्यस्य तत्तद्घटत्वादेरिवादिपदेन परिग्रह इति
ननु जातौ व्यक्तौ वास्तु शक्तिः किन्तु व्यक्तिविषयकत्वेन कारणतावच्छेदकं जातिशक्तज्ञानत्वमेव जातिविशि
ष्टाया व्यक्तेः स्मरणं शाब्दबोधं च प्रति कारणतावच्छेदकमिति व्यक्तांशे जात्याः शक्तेरुपगमे न दर्शितदोषावसरः
पदवृत्तिमत्वात्मकपदार्थतायां व्यक्ताविपि सत्वे न कृत्यापदजन्यायाः पदार्थोपस्थितेरेवैकल्यात् नहि तत्तद
र्थवृत्या तत्तदर्थोपस्थितित्वेन तत्तदन्वयेन जातिवृत्तिता च जन्यत्वाच्च्युपस्थितिं नं कारणं स्यादित्याशङ्कां व्यक्ता
क्तिसाधारणेन दूषणमाह किंच गौरित्यादिना इति शक्तिग्रह इति इत्याकारकशक्तिग्रह एव यदि कारणं न तु गो ह
त्वशक्यमित्याकारक इत्यर्थः व्यक्तौ शक्तिरिति व्यक्तिविषयतानिरूपितशक्तिविषयत्वमव्यर्थं कारणतावच्छेद
कघटकमित्यर्थः तद्विषयतायाः कारणतावच्छेदकत्वमन्तरेण तद्विषयकप्रमाद्यपेक्षानियमस्यासंभवादिति भावः

क्ति सिद्धौ स्वनिष्ठगोत्वावच्छेदकमनियोगिताकत्वादिना स्वनिष्ठगोत्वावच्छेदकत्वादिना च संसर्गेण गतमनन्तं तत्र एवं
मर्यादया न्यायमतसिद्धत्वात् यत्तु शक्तिलक्षणाभ्यां ज्ञातिव्यक्तिबोधोपगमे युगपद्वृत्तिद्वयविरोध इति
३ व दूषणोद्भावनं तत्र न्याये तावत्संस्पेत्युगपद्वृत्तिद्वयेनार्थद्वयबोधकत्वेन दोष इति सिद्धान्तात् व्यक्तिमात्रे मीमांसक
के दूषणमाशंकोद्धरति न च व्यक्तिशक्ताविति आनन्त्यमिति हेतुः अशक्यत्वात् न सा बोधकत्वमशक्यत्वात् न कसमु
दायत्ववत्त्वरूपेण तदर्थः तादृशशक्तिसमुदायपर्याप्तसमुदायत्वस्यासर्वज्ञेन ज्ञातुमशक्यत्वात् समवायसम्बन्धेन (?) तु पर्यव
सितोऽर्थः वस्तुतः व्यक्तिकल्पने गौरवं तु दोषः पदार्थानन्त्यरूपायाः शक्तेरप्रामाण्येन भेदादित्यभिमानः एकस्या
इति तत्तत्पदजन्यबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपितभगवदिच्छाविशेष्यतायाः एकस्या एव सत्त्वेन गवादिव्यक्तिसा
धारण्यादिति भावः ईश्वरेच्छारूपायाः शक्तेरनेकत्वादित्यत्र युक्तं तस्याः शक्तित्वाप्रमाणत्वस्य तद्विषयताविशेषस्य
तदात्मकत्वस्य ग्रन्थान्तरेऽस्य च प्रागेवोपपादितत्वात् दूषितत्वमुपरिष्टाद्विकृतिष्यते एवं कारेण पदार्थान्तर
व्यक्तिरिति मीमांसकपक्षेऽपि व्यक्तिभेदेन तद्भेदस्य निर्युक्तिकत्वात् पूर्वपक्षानवतारमाविष्करोति तथाहि व्य
क्तिभेदेन तद्बोधे भेदाङ्गीकारे गौरवान्नश्वेवं व्यक्तिमात्रधारणे केवलाङ्गीकर्तुमुचिता न च तत्र नयानुत्पादविनाशाति
प्रसंगोत्पादविनाशकत्वोपपन्नधर्माश्रयभेदेन भेदोऽवश्यमभ्युपगन्तव्य इति वाच्यम् उत्पादविनाशादिकल्पनेनाप्य
तिगौरवप्रसक्तिः दीर्घत्वानित्यायाः सकलव्यक्तिसाधारण्यस्याङ्गीकारादेरङ्गीकर्तुं यौक्तिकत्वात् सिद्धान्तेन तु
रूपमपेक्षत्वेऽपि विषयतया निर्वाहात् न तत्कल्पने मानाभावपरिहृतमिति निर्बोधं ज्ञात्वाऽनन्त्यपरिहारेऽपि कार्यका
रणभावानन्त्यपरिहाराय सिन्धुमिश्रायेण शंकते न चान्त्रयमति (?) शाब्दबोधं प्रति तत्तद्व्यक्तिविशेष्यकत्व

महा
प्रभा
मु.
९

57

जन्यपदार्थोपस्थितेः शाब्दबोधहेतुत्वस्यासति संसर्गभानानुपपत्तेः नच योग्यताधीनशाब्दबोधे पदार्थस्य तदादेरपि
भानापत्तेर्वारणाय त्वयप्रतियोगितया न्वयबोधे भानस्य च शक्यपदजन्यपदार्थोपस्थितिप्रयोज्यत्वमुपगन्तव्यमिति वाच्यं
गोत्वाद्यवच्छिन्नगवादिविषयताकशाब्दबोधं प्रतिगोत्वादिनातिशक्तिज्ञानत्वेन कारणतायामेव स्वाभिमतत्वादिति प्रा
भाकरशंकामपाकर्तुं दोषान्तरमाह किंचेत्यादिना इति शक्तिग्रहः इत्याकारकः शक्तिग्रहः अवद्वाराधीनः
यदीति भवदभिमतः इति शेषः अतो शक्तिरिति सिध्यतीति शेषः अवद्वारस्य शक्तिप्रमापकस्याप्तधीनज्ञानस्य
देशेशक्त्यवगाहित्वात्तन्निष्ठेरावच्छेदकत्वादिरिति भावः यत्तु प्राभाकरमते अन्यथाख्यात्यभावात् ईदृशशक्तिज्ञान
स्य प्रमात्मकतया तद्धिष्ठसिद्धिरवश्यं दूनेत्याशयवर्णनं तदयुक्तं अन्यथाख्यात्यनुपगमेऽपि तस्य लाभिषिक्तस्य
कांशधर्मिविषयकत्वानङ्गीकारेणोपगमे नान्यथाख्यातिसमानफलकत्वसंभावनायां वस्तुसिद्धिप्रतिरोधक
त्वात् गोत्वशक्तिमितिदर्शित उत्पाजातिशक्तिरेव तावता सिध्यतीत्याशयः समानप्रकारकत्वेनेति दर्शितानां
कं अथपदधर्मिकस्यजातिशक्तिज्ञानस्य गोपदे गोत्वशक्तिमित्याद्याकारकस्यैव कारणतोपेयात स्य च घाटत्वे
गोत्वादिप्रकारकत्वात्तेन तत्प्रकारकस्मरणशाब्दबोधयोरनुपपत्तिरिति चेन्न शक्तिग्रहस्य पदेशोपदव्यागाहित्वे तस्य
तद्वगाहितोरेव स्मरणशाब्दबोधयोर्हेतुत्वात्सिद्धिप्रभाकरसिद्धान्ते तस्यैव विवक्षितत्वाच्च न पदवप्राप्तता
वशात् स्वत्वलाभसिद्धान्तः संगच्छते अन्यथा हि कार्यत्वप्रकारेण घटादौ लिङादिशक्तिग्रहस्तत्प्रकारेण शाब्दबोधानो
पपत्त्या पूर्वशक्तिग्रहानवच्छेदकत्वेन स्वानुपस्थितत्वेन पूर्वशक्तिग्रहासंभवभीत्या तादृशसिद्धान्तावतारो निष्प्रयो
जनक एव भवेदिति ननु कार्यत्वबाधकतापि प्रकारकस्यैव शाब्दबोधस्य समानाशे समानप्रकारकशक्तिज्ञानजन्यत्वं

गोत्वं शक्यमिति निशक्तिग्रह इति कारणमिति भावः व्यक्तिविषयत्वावच्छिन्नजातिशक्तिज्ञानत्वं कारणतावच्छेदकं घटितदारर्शितकारकज्ञानस्यापि शाब्दबोधकारणत्वं भवतीति कृतत्वं तन्नोपपद्यते तादृशज्ञानजन्योपस्थितिप्रकारकस्मरणशाब्दबोधयोः सम्भवादिति भावः तदेवोपपादयति समानप्रकारकत्वेनेति तत्तद्धर्मावच्छिन्नविषयताकस्मरणशाब्दबोधं च प्रति शक्तिविषयतानिरूपिततत्तद्धर्मावच्छिन्नविषयताघटितधर्मस्य जनकतावच्छेदकत्वमित्यादिरित्यर्थः तादृशनियमे मानाभावमाशंक्य दोषान्तरमाह किं च गोत्वेत्यादिना गोत्वे यदि शक्तिर्गोत्वादिविषयतानिरूपितशक्तिविषयताघटितो धर्मो यदि कारणतावच्छेदकः शक्यतावच्छेदकं वाच्यमिति शक्तिविषयतानिरूपितविषयताया अवच्छेदकतया कारणतावच्छेदकघटकमित्यर्थः ननु जातिविशिष्टव्यक्तिशक्तिवादिनो यथा गोत्वादिकं शक्यतावच्छेदकं न त्वस्ति मन्मते गोत्वत्वादिकं तथेतिशंकां निराकरणाय गौरवं दोषमभिधास्यन् तदुपपादनाय गोत्वत्वं निर्वक्ति गोत्वत्वमिति द्रव्यत्वादावतिप्रसङ्गभङ्गाय गवेतरासमवेतत्वं विशेषणं यत्किंचित्संबन्धेन गवेतरावृत्तित्वं द्रव्यत्वादेरपीति तथा निवेशेऽतिप्रसंगाभावात् विशेषणताविशेषणादिना कुत्रापि तस्यावृत्तेः सबन्धसामान्येन तद्वृत्तित्वोक्तौ तु गोत्वे तदसंभवः कालिकविशेषणतादिसंबन्धेन गवेतरस्मिन्नपि कालादौ तस्य वृत्तेरतः समवेतत्वपर्यन्तानुसरणं तावताऽप्रमेयत्वादावतिप्रसक्तमतो विशेष्यदलं तत्र समवेतत्वं गोसमवेतत्वं च गोरूपासाधारणनिरूपकत्वमतः सकलेतिसमवायप्रवेशाल्लुप्रमेयत्वादेरेव वारणायेति बोध्यं अनुप्रवेशादिनमपहाये त्यादिः इदमुपलक्षणं जातिविशिष्टव्यक्तिशक्तिमतेऽनवच्छिन्नगोत्वादिविषयतायाः कारणतावच्छेदकघटकता तदपेक्षयातदंशे बहूनामवच्छेदकतानां कारणतावच्छेदकतोपगमस्य गौरवापादकतयाऽपीति बोध्यं केचित्तु ननु यद

मरा
प्रभा
प्र·
८२

त्वावच्छिन्नगोत्वांशे शक्यत्वावगाहिनप्रकारताया अवश्यवाच्यतया प्रकारतावच्छेदकस्य गोत्वत्वस्य दर्शितरीत्या
वच्छेदकतासंसर्गेण शक्यतायां भानेनोपदर्शितार्थसिद्धेरव्याहतत्वात् नचैतादृशरीत्या शक्यतावच्छेदकतावगाहि
त्वसिद्धावपि तदंशे प्रामाण्यसंशयात्तेन विषयसिद्धिरिति वाच्यं विरोधिबाधकानवतारे प्रामाण्यसंशया
नुत्थितेस्तथा कार्यकारणभावादीनामप्यवच्छेदकतासिद्धावनाश्वासप्रसंगात् गौरवमिति पुनरस्य गोत्व
त्वस्य घटकानां भेदादीनामनुप्रवेशेन तद्गतिविशेष्यतावच्छेदकतानां कारणतावच्छेदककोटिप्रवेशेन गौरव
मित्यपि प्रत्येतव्यमिति भावः॥ जातिशक्तिर्यथासंभवमाकृतिरपि पदार्थः इत्यभिसंधाय व्यक्त्याकृतिजातयस्तु
पदार्थः इति महर्षिणा सूत्रितं तदेवयुक्तं संकेतग्राहकप्रमाणस्य व्यक्त्यादिसाधारण्यादित्यभिसंधायानुपसंहरति
तस्मादित्यादि ॥ अनुपपत्तेरिति ॥ जातिमात्रस्य शक्यत्वे व्यक्त्यादिभानानुपपत्तिरित्यभिसंधिनैव ॥ जात्याकृतिविशिष्टव्यक्ता
वेवेति ॥ एवकारेण केवलव्यक्त्याकृतिजातीनां निरासः ॥ विश्राम्यतीति पर्यवस्यति ॥ अभेदेनेति ॥ आकृतेः संस्थानविशेषा
त्मिकायाः स्वगतवैजात्यविशेषेण शक्यत्वे तत्तज्जातिवत् शक्यतावच्छेदकत्वसामानाधिकरण्यसंबंधविधया शक्य
तावच्छेदकतावच्छेदकत्वकल्पने गौरवाल्लाघवेन समवायसंबंधेन जातिमात्रस्यैव शक्यतावच्छेदकत्वसिद्धेः ॥ नचैवं कर्मत्वैकत्वादे
र्द्वितीयादीनामिव व्यक्त्याकृतिजातीनामप्येवं गोपदशक्यत्वमस्तु विशिष्टे शक्तिकल्पनमप्रयोजनकमिति वाच्यं तथा
सति गोत्वस्याकृतिविशेषे व्यक्तौ चैतत्प्रकारकस्य समूहालंबनबोधस्यैव प्रसंगात् ॥ एकपदार्थेनापरस्यान्वये निरा
कांक्षत्वात् ॥ अनुमितिवैशिष्ट्योपगमे गौरवात् ॥ किंच गोत्वत्वादेः शक्यतावच्छेदकतादिकल्पने गौरवस्यापरिहारात्
अपि च गोगोत्वाभावादेर्जात्याकृतिविरहेण प्रामाण्यापत्तिर्मृद्गवसंस्थाने गोसंस्थानगतजातिविशेषसाम्यात्

50

यैरभ्युपगतं तन्मते गोत्वादिज्ञाननिष्ठप्रकारकत्वमेवेति यदि ब्रूयात्तदाह किंचेति यद्यान्तरमनावलंबनेनैव सर्वदोषः संभव
तीत्यत उभयसाधारण्येन गौरवं दोषमाह किंचेति वस्तुतस्तु समानांशे समानप्रकारकत्वेनापेक्षितेऽपेक्ष्यते तत्र
कारसंबंधेकं तथा च स्वरूपसंबंधावच्छिन्नकार्यतानिरूपितावच्छेदकतानिरूपकत्वादित्यपि विशेष्यतानिरूपितश
क्तिप्रकारतानिरूपकज्ञानाद्दशासंसर्गावच्छिन्नकार्यताप्रकारकग्रहोनानुपपन्नः परं तत्प्रसिद्धकार्यतानिर्वाहाय प्रसिद्ध
कार्यमानयोपपन्नावश्यादिति दर्शितसिद्धान्तरहस्यं एवं च पदधर्मिकशक्तिज्ञानस्पर्शिताकारकस्यैव विवक्षितत्वे।
नाधेयत्वेन वा संसर्गेण शक्तत्वांशे गोत्वादिज्ञाननिष्ठप्रकारकत्वमात्समवायसंसर्गावच्छिन्नगोत्वनिष्ठावच्छिन्नावच्छेदकता
निरूपकविषयतानिरूपितशक्तिविषयताकत्वविरहेण समवायसंसर्गावच्छिन्नावच्छिन्नगोत्वप्रकारताकस्मर
णस्याहेतोधानजंकानिङजंपमेवातत्वादृशकार्यकारणभावानियमशंकया किंचेत्यादिदूषणान्तरावतारणं
युक्तमिति सारं शक्यतावच्छेदकं चाप्यमिति गोत्वत्वावच्छिन्नविशेष्यताकपदगोत्वशक्तिग्रहोद्देशनंतु शक्तं
शेनिधर्मितावच्छेदककोधर्मान्तरधर्मितावच्छेदककोवागोत्वेनगोपदशाब्दमित्याकारकबाधनिश्चयप्रतिब
ध्यतयानस्य कारणतानोक्तिमात्र गोत्वत्वावच्छिन्ने शक्तिमत्त्वग्राहकमानस्याग्रहः पारतंत्र्येणावच्छेदकतयाऽ
त्वत्वेऽपितामवगाहतेऽशक्यतावच्छेदकतासिद्धिरभावादतेति भावः नच पदं गोत्वशक्तमित्याकारकप्रत्ययदोषस्तु
कारणं तत्र गोत्वत्वावच्छिन्नस्य धर्मिताविरहेण सधर्मितावच्छेदककत्वानुरोधात् गोत्वत्वमानावगाहीभावश्चेति
नदर्शितप्रकारगोत्वे शक्यतावच्छेदकत्वसिद्धिरिति वाच्यं तथा सत्यपि पदं गोत्वशक्तमित्याकारकबाधनिश्च
यप्रतिबध्यत्वेन गोत्वांशेऽन्यप्रकारकस्य गोत्वत्वातिरिक्तप्रकारकस्य वा धियः कारणतापत्तेः क्रमशः तन्न यागोत्व

विशिष्ट
बुद्धित्वादिति
तद्विषयतया
ज्ञात्वे ५

महा
भा
प्र
८८

59

नभस्याद्ये कर्मितिवाच्यं गोपदार्थानवबोधविषयतानाघटते दर्केकस्मिन्नैकार्थसंगादकत्वात् विषयतादीनामतिरि
क्तपदार्थतायाः सिद्धं नसिद्धत्वेनाप्रथमेदस्मृतरभेदकत्वात् अप्रसक्तिकानारिवचनानरोधिनः आकृत्यग्रतीताव
पिगोत्वादिविशिष्टस्य गवादेर्गवादिपदादन्वयबोधस्यानुभविकतया जातिविशिष्टव्यक्तावेव शक्तिर्नाकृतौ।
विशिष्टे आकृतौ तन्मात्रशक्तिर्व्यक्ताकृत्योरेकपदोपस्थाप्ययोरपि तुल्यत्वेन विशेष्यानपरस्परमन्वयबोधः नव
त्वक्षैकवचनस्वरसभंगः शंकनीयः जातिव्यक्त्योरैकपात्त्ववगमेनदीपतात्पर्यादितिमन्यते केचित्तु सूत्र
स्थमाकृतिपदं तत्संस्थानपरं किंतु करणसुत्पत्याकारनिरूपकार्थकं जातिव्यक्त्योः समवायात्मकसंसर्गप
रमेवातः समवायभानावश्यंभावेन तत्रव्यक्तेरावश्यकतया तत्प्रदर्शकतयाम हृदैन्यूनताशंकापि परिहृतात्
वजातिसंस्थानोभयविशिष्टव्यक्तिबोधस्यानुभविकस्यानुपपत्तिरितिवाच्यं तदुभयविशिष्टेशक्तिभ्रमेणलक्षण
यावाक्यविनादृशबोधोपपत्तेरित्याहुः इदंचनरिहालोचनीयं आकृतिः संस्थानमवयवसंयोगविशेषस्तत्रवि
शेषो जातिविशेषएवतद्वद्वृत्त्यस्मसंस्थानव्यक्तिविशेषणत्वं स्वाश्रयसमवेतत्वसंसर्गेण तद्वद्वृत्त्यसंयोगाव
वयवकत्वं वा विशेषणताविशेषेण अथगवादिसंस्थानानुगतानतिप्रसक्तजातिर्नसंभवति अन्यतरकर्मज
त्वादिनासांकर्यात् नचान्यतरकर्मजत्वादिव्याप्यतादृशजातियौगीकार्या इतिनसंकरइतिवाच्यं तथास
त्यपितादृशतानाजात्यनुगमकानतिप्रसक्तधर्माभावेन तासांशक्यतावच्छेदकतायाः स्वेयत्वादितिचेन्न
अन्यतरकर्मजत्वादीनामेवगवादिसंस्थानानुगतानतिप्रसक्तनानाजातिव्याप्यत्वेनसंकरविरहात् पकै
कस्यागवादिसंस्थानगतजातेः शक्यतावच्छेदकतायाः सुवचत्वात् नचतादृशसंस्थानानुगमकजातेर्नाना

धर्मिस्य ५

तथा च तस्य विभिन्नसंस्थानत्वं गवयत्वमिति तादृशसास्नादिमत्त्वस्यैव वादाद्यभावापत्तिरिति चेन्न तत्र गोपदेन गोसंस्थानसदृशसंस्था
नवतो लक्षणया बोधनेनासास्नादिमत्त्वविरहात् एतेन स्वार्थनिमित्तपदार्थजातिविशिष्टव्यक्तिमात्रपरतायां अत्राकृति
जातौ तात्पर्ये केवलमात्रपरतायां च लक्षणैव प्रकारतां जात्याकृतिविशिष्टव्यक्त्यादेः कस्यचिल्लक्षणत्वात् यथा गुरुम
तेन्निः कार्यं प्रतीतिर्लौकिकार्थान्तरप्रयोगो लक्षणयैवेति न च जातेरेव शक्यतावच्छेदकतालाघवात्तद्वत्सं
स्थानस्य संसर्गमर्यादावच्छेदकतावच्छेदकस्योपरेवाक्ष्यः कथमन्यथा विशिष्टशक्तिर्जातिविशिष्टलक्षणा वा समाधे
येति वाच्यं संस्थानवद्दर्शकानां गवादिपदानां जातिसंस्थानोभयविशिष्ट एव शक्तानया मिलितानां प्रयोगमे
व शक्यतावच्छेदकत्वेन तथा तदेकपदविषयोऽपि लक्षणया प्रामाण्यकत्वात् अत एव आकृतिजातयस्तु पदार्थ इति
सूत्रे पदार्थ इत्येकवचनेनैकस्य व शक्यत्व प्रयाणमेकतोपविष्टपदतासूचनेन मदर्थे संभवनेन स्मैव शक्यता वधारणात् इ
ति मणिकृतः स्वरूपस्थिपदानां जातिविशिष्टे एव शक्तिः स्वदर्शकानामव्याप्तसंभवतस्य लाभिप्रायेणैव मदर्थिता
सूचितत्वेनादेष्यात्तत्पदवाच्यजातिकार्थेकारणादिपदानां जातिशक्ततावीरदेशिनः तिन्ना इत्यादिशक्तेः सू
त्राविषयत्वात् अथ किमिदं प्रवृत्तिनिमित्तत्वं जातिशक्यतेति यदि दृश्य वृत्तिज्ञानविषयतावच्छेदकास्तदा
दिरूपीत्यविशेषः यदि तीव्रवेद्या विषयतासानेराविरूपकस्य विषयतायां भेदस्तत्तदवच्छेदकभेदसंपन्नदोषेभावाद्वि
षयापेक्षया तु आश्रयभेदस्य तथाभावेऽपि नैकत्ववायत्ताशीति चेत् न उच्यते गवादिपदजन्यबोधविषयताप्रकारतानिरूपि
तेन वेद्याविशेष्यतासा गवादिपदशक्तिः सा च अस्मात्कृतिजातिषु केवलं निरूपकीभूताया ला इत्यादिविषयताप्र
कारतापेक्षया विशेष्यकारस्य भेदस्य विशेष्यताभेदकत्वात् न च गवादिपदप्रकारतानां मुख्यप्रयये भेदः

मदा

प्रमा० घा० ८५

रूपवदित्यस्यापि प्रामाण्यापत्तिः तद्वत्तादेरपि सकलसर्वपदानुगतसर्वपदानुगमकं वच्छिन्नान्वयितावच्छेदकतयानन्वयाप
करूपव्याप्यसकलवत्ताघनुगतस्यावत्ताघवच्छेदेन रूपादिमत्त्वाबाधादिति वाच्यं सर्वेनानात्वाद्युद्दिश्य शक्ततायाः सि
द्धांतसिद्धतयातादृशानुगमकवच्छिन्नतत्तद्गुणसमुदायोच्चारणप्रयोजकत्वादिविषयताविशेषस्यतादृशधर्मस्यविशे
षणीयत्वात् दूषितत्प्रयोगप्रामाण्यवारणायैवसामानाधिकरण्यमपहाय व्यापकतायानिवेशनं रूपत्वव्यापक
स्यापि सर्वत्वस्य रूपसामानाधिकरण्यानपायात् अवान्तिप्रसंगस्यभंगाय व्याप्यतानिवेशः यद्यपि सर्वत्वेनविस्त
रितादावभेदसंसर्गेणसर्वपदार्थान्वयादेरसत्त्वात् ताकात्स्यगतिः संभवतीति केवलान्वयिसर्वत्वावच्छिन्ने सर्वप
दशक्तिस्तादृशगौणार्थतिनत्त्वत्वे व्याप्यभेदसंसर्गेणपदार्थान्तरान्वयसाकांक्षसर्वपदसंवेतभेदसंसर्गेणान्वयप्रयो
जनकमितिशक्तेनवक्तुं तथापि पदार्थान्तरे भेदान्वयसाकांक्षस्यैव सर्वपदस्य दर्शितानुमतिरितिशक्तिप्रायोपि

७ सर्वत्र

त्तुतदुपन्यस्तमिति ध्येयं केचित्तु सर्वपदशक्तिः केवलान्वयिसर्वत्वावच्छिन्ने एव केवलान्वयित्वं चेष्टतिमद्भावप्रति
योगित्वाविरहवत्त्वं सर्वपदार्थाभेदान्वयसाकांक्षपदान्तरसत्त्वस्थलेन दृष्टमेकेवलान्वयिताघटकत्वेनोनिरूपित

60

त्वसंसर्गेणान्वयस्तुत्सत्सदाभान्वयातिरेकिणोप्यसंग्रहः एतदर्थमेवस्वनिमत्वभावविशेषणमस्मिकाङ्गतानां
वादिसंग्रहस्यप्रकृतानुपयोगित्वादिति वदंति तन्नसद् दूषितत्वस्वसत्त्वोपपत्तेर्व्यतिरेकिस्थले केवलान्वयिता
तर्भावेणसंकेतकल्पनस्य गौरवेणान्याय्यत्वात् नच दर्शितत्त्वस्वसत्त्वाविशिष्टव्याप्यव्यापकभावनिवेशाद्गौरवमति
रिच्यतइति वाच्यं तत्रोपलक्षणतयातन्निवेशेनतत्प्रयुक्तशक्ततावच्छेदकशरीरगौरवाभावात् नच समभाप्तु
पलक्षणतयाकेवलान्वयिताप्रवेशात्गौरवातिरेकइतिशक्यमेववक्तुं तथासतिकेवलान्वयितावच्छेदकशाक्तौ

त्वांगीकारेणापि संकरभंगभयाद्विघटितं द्वारस्मिन्निति वाच्यं गवाकृतिरित्याद्यनुगतप्रतीतिबलेनैतदनुगतजा
तिसिद्धेरेव स्फुटत्वात् न चाद्यमन्यतरकर्मजः संयोगः इत्याद्यनुगतप्रतीत्यान्यतरकर्मत्वादिकमप्यनुगतं इ
वोऽस्मिन्निति वाच्यं तादृशप्रतीतेरन्यतरकर्मजन्यत्वादिना अनुगतजन्यतात्वाद्यवच्छिन्नेनोपाधिनोपपत्तेः अनुगत
प्रत्ययबलेन जातिसिद्धौ संकरोपि न बाधकः इत्यादि प्रदर्शितं न च सिद्धांते तु नानुपपत्तिर्योधीपुनीति धियो विदांकु
र्वन् अभेदसंसर्गकत्वांशे त्वपि तावच्छेदकधर्मव्यापकत्वात् तथा धर्मावच्छिन्नान्वयितावच्छेदकावच्छिन्नव्याप्य
धर्मः सर्वपदार्थः तादृशो धर्मो यस्य स इति व्यापकत्वादिकं न त्वेकचित्तविषयकत्वादि तदपेक्षाबुद्धिविशेषविषय
७ कं त्वादिकं स्वावेमन्यदेव न सर्वद्रव्यगुणादिव्यासक्तस्वपदार्थसर्वपदार्थनिरूपितत्वं तादृशान्वयितावच्छेदकमुद्देश्यता
वच्छेदकीभूतद्रव्यत्वादिकं तद्व्यापकीभूतं तदवच्छिन्नान्वयितावच्छेदकीभूतगुणत्वाद्यवच्छिन्नव्याप्यतापन्नं वस
र्वद्रव्यानुगतव्यापकत्वादिकं तथा सर्वत्वेनोपस्थितौ द्वितीयपार्थक्येनैव इति विषयतादेरन्वयिसर्वपदार्थान्वयिता
वच्छेदकत्वादिति प्रसंगतस्समागताऽभेदसंसर्गकेति स्वपदार्थसमभिव्याहृतैकत्वादिविश्रान्ततया विशिष्टानुसंधेयावच्छिन्न
वाक्यसमुदायरूपं सर्वपदेनैवोपादातुं शक्यमिति तत्कृमायमतः सर्वपदानुपूर्वी स्वपदार्थीकृतस्वावच्छिन्नविष
यताकत्वमिति ज्ञानजन्यबोधविषयतावच्छेदकतापर्यवसिते स्वावच्छिन्नार्थान्वयितावच्छेदकत्वं स्वार्थान्वयिता
वच्छेदकतास्थले निवेशनीयं तथा च व्यतिरेकिणस्तादृशावच्छेदकता अप्यव्यापकत्वाप्रसिद्ध्यादोषोऽतत्तद्धार
णाय तादृशायत्किंचिद्धर्मव्यापकत्वव्यापकतासंसर्गेण तादृशधर्मवत्त्वादिपर्यवसिते विवक्षीणे नत्वेवं तादृ
शान्वयितात्वव्यापकतामात्रनिवेशो व्यतिरेकिणि सर्वत्वेऽप्रसङ्गा इति तद्वारणाय अवच्छेदकगर्भतादरः नन्वेवं सर्वद्रव्य

गदा
प्रमा
पू०
८५

61

वृत्तेः सर्वत्वस्यैकत्वावच्छेदेन व्याप्यवत्त्वमात्रवृत्तित्वादसंभवादुक्तत्वात् । न च समवायसंसर्गेण व्यापकतानिवेशनी
यैतिन कश्चिद्दोषः इति वाच्यं सर्वाणि सामान्यानीत्यादौ सामान्याकिन्त सर्वत्वस्यापेक्षाबुद्धिविषयत्व विशेषात्मक
स्य समवायेनावृत्तसात न संसर्गावच्छिन्नव्यापकतासंभवेनासंग्रहात् । अत एव स्वरूपसंसर्गावच्छिन्नयापि व्यापक
ताया निवेशापि तु शक्या तेन संबंधेनावर्तमानस्य घटादिगत सर्वत्वस्य सत्त्वात्तत्कस्यासंग्रहप्रसङ्गात् । अतः स्व
रूपसमवायान्यतरसंसर्गावच्छिन्न तेन व्यापकतानिवेशनीया । वस्तुतस्तु प्रतियोगित्वेऽधिकरणेनाभावविशि
ष्टप्रतियोगिसंसर्गावच्छिन्नापि व्यापकता संनिवेश्या । अत एव वैशिष्ट्यव्यासज्यवृत्तिधर्म्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकसम
भावमादायापि न दोषः । एतेन सामान्यादिगतसर्वत्वादिकमपि संग्राह्यमेव पर्याप्तिसंसर्गेणैव वर्त्तते समवायेन तु
क्वापि न स्यान्नहि तिरिति मते समवायस्वरूपान्यतरसंसर्गावच्छिन्नत्वेन व्यापकताया निवेशेऽपि तु न शक्यत्वेऽपि न
त्वतिः पर्याप्तिसंसर्गेण तादृशसामान्यसर्वत्वस्य व्यापकतायां तरितिनत्वं । नेष्टत्वं कथमन्वयितावच्छेदकस्यापि
करणत्वमन्वयितावच्छेदकतावच्छेदकसंसर्गावच्छिन्नतया निवेशनीयं तादृशधर्म्मावच्छिन्नान्वयितावच्छेदका
वच्छिन्नव्याप्यत्वमपि पर्याप्तिसंसर्गावच्छिन्नमुपादेयं । तादृशसंसर्गेण स्वाधिकरणे वर्त्तमानो यः स्वप्रतियोगि
तावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणतोऽभाववृत्तितादृशप्रतियोगिताया तादृशान्वयितावच्छेदकसंसर्गावच्छिन्नाया तादृ
शान्वयितावच्छेदकतावच्छेदकसंसर्गावच्छिन्नावच्छेदकताशून्यः तादृशान्वयितावच्छेदकत्वपर्यवसितत्वे
र्थ इति विवादः दर्शितदिशा परिष्कार्यः । व्यापकत्वव्याप्यत्वे च स्वरूपसंसर्गावच्छिन्नमुपादेयमन्यतराश्रयपर्याप्ति
नियोगीधर्म्मः सर्वपदप्रवृत्तिनिमित्तं वाच्यं दर्शितान्यतरत्वेन संसर्गानिवेशेन लाघवादिति तु केचिद् भ्रमिताः

रत्वातिरेकः तिमा कालेवकं तथा सति केवलान्वयिताघटकहलौ समभिव्याहृतपदार्थान्वयत्वस्यान्यतमल
पितत्वापत्तेः शक्यतावच्छेदकोपलक्षणस्य बोधेऽभानात् ज्ञानत्वयोरुक्तेरसंभवात् एतेन निरुक्तकेवलान्वयित्वे
मेव सर्वज्ञसर्वपदार्थः सर्ववेत्तीत्यादौ द्वितीयार्थविषयतायां तदन्वयात् केवलान्वयित्वविषयताकज्ञान
वानित्याद्याकारको बोधः सर्वं घटरूपवदित्यादौ तु सर्वपदार्थैकदेशघटत्वादेर्निरूपितत्वसंसर्गेणा
न्वयः केवलान्वयित्वस्य रूपादौ वितिघट रूपभावप्रतियोगितानवच्छेदकरूपतावच्छिन्नत्वात् घटः इत्याद्याका
रको बोधः घटः सर्वरूपवानित्यादौ तादृशसंसर्गावच्छिन्नायाः रूपत्वसमनाभावप्रतियोगितायाः तादृशान्यो
न्याभावप्रतियोगितावच्छेदकतायाश्चावच्छेदकतानिरूपकत्वादिभासतः निरूपकत्वाभावप्रतियोगितावच्छे
दकताविरहवद्घटत्वावच्छिन्नो रूपवानित्याद्याकारकबोधानन्तरं तादृशप्रयोगप्रामाण्यसिद्धावपि दोषो निरस्तः बोध ७
दर्शितरीत्या सामान्यस्य शक्यतावच्छेदकगौरवादरस्यानुचितत्वात् सर्ववेत्तीत्यादौ सर्वविषयकबोधस्यैवानुभ
विकत्वात् केवलान्वयिताबोधस्याननुभविकत्वाच्च किञ्च सर्वे घटा रूपवन्त इत्यादौ द्विधावदादिपदार्थान्वये
निराकांक्षत्वात् उक्तयुक्तेर्नोपपत्तेऽनुमितिवैविध्यादरस्यानुचितत्वात् अपि च घटः सर्वरूपवानित्यादावनव
च्छिन्नवत्त्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यताकस्यैव बोधस्यानुभविकत्वात् तमुपलभ्य दर्शितव्यापकतावच्छेदकत्वेन
घटत्वाद्यवगाहिबोधोपगमे साहसम् यावत्पदस्यापि केवलान्वयिताबोधे नैयत्यापत्तेरुक्तत्वात् तस्मादिति
इदन्त्वोध्यं दर्शितान्वयितावच्छेदकव्यापकतात्वेन संसर्गविशेषाविशेषितेन केनचित् संसर्गेण व्यापकस्यापि
व्याप्यवत्त्वाभावस्य तेनासम्भवात् नापि यत्किञ्चित् संसर्गेणेति प्रसङ्गात् नापि पर्याप्तिसंसर्गेणव्याप्यस्य

मद्दा
प्रमा
पृ·
८६

62

विषयत्वप्रकारतानिरूपितविषयतात्वव्यापकशक्तिनिरूपकतायाननानाशक्तिनिरूपकतारूपं नानार्थत्वं नापितादृशबु-
द्धिप्रकारतायाः शक्यादौ भानं उपलक्षणस्य तादृशभानानुपगमात् तत्तत्पदजन्यबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपि-
तविशेष्यतायाः प्रवेशे वैयर्थ्यात्तन्निरूपितायास्तत्पदज्ञानाधीनज्ञाने भाननियामकत्वात् नचैवं तत्पदाधीनबोधे तत्त्वा-
द्येभानं तत्स्यात्तादृशविषयताविरहादिति वाच्यं तत्पदजन्यबोधविषयत्वस्य घटादौ भासमानस्य प्रकारतया तत्त्वा-
द्यवच्छिन्नभगवदिच्छायां भानोपगमेन तत्र तादृशविषयताया आहत्यानुभावेन बाधकाभावात् नचात्रापि बुद्धिप्रकारत्व-
त्वादौ तत्पदजन्यबोधविषयत्वस्य पारतन्त्र्येण भानावच्छिन्नभावा तादृशविषयतासत्त्वे तत्तादृशभानं तु बुद्धिप्रकारता-
याः स्पष्टनिवारमितिवाच्यं बुद्धिप्रकारताशेतादृशविषयतायाः पारतन्त्र्येण स्ववैशिष्ट्यावभानानुपगमात् फला-
नुरोधित्वात् कल्पनायाः एवं च तत्तत्पदजन्यबोधविषयताप्रकारतानिरूपितभगवदिच्छीयविशेष्यताश्रयत्वे सति त-
त्तत्पदजन्यबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यताश्रयाश्रितविशेष्यतानिरूपितभगवदिच्छाप्रकारत्वं तत्तत्पद-
शक्योपलक्षणत्वं तत्तत्पदजन्यबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतावच्छिन्नं तत्तत्पदजन्यबोधविषय-
त्वप्रकारतानिरूपितभगवदिच्छाविशेष्यत्वं तत्तत्पदशक्यविशेषणत्वमित्येव ध्येयं यत्तु तत्तत्पदजन्यबोधविष-
यत्वेन शक्तिविषयत्वं विशेषणत्वं तत्तत्पदजन्यबोधविषयत्वेन शक्त्यविषयत्वं चोपलक्षणत्वमिति तन्न घटादिपदस्य
मस्य संकेतस्य विशेष्यद्वितीयस्योदासीनेति प्रसंगात् इदमत्रालोचनीयं वस्तुतो बुद्धिप्रकारावच्छिन्नविषयताकं
ज्ञानं बुद्धित्वावच्छिन्नं प्रतिशक्ता संसर्गेण तत्पदज्ञानं प्रतिकारणं तदा वस्तुतो बुद्धिप्रकारस्य घटत्वादेरुपलक्षण
विनिर्मुक्तानस्यापि विशिष्यभानं नियमेनोपपद्यते नियामकाभावात् तत्पदवत्त्वपदत्वाद्यवच्छिन्नविषयताक

न स्वरूपं दर्शितरीत्या पर्याप्तिसंबंधावच्छिन्नव्याप्यव्यापकभावनिवेशोपगमेऽनन्तरसंसर्गावच्छिन्नतयात्तन्निवेश
स्यानावश्यकत्वात् स्वरूपसंबंधविशेषस्यैव पर्याप्तितया तन्निवेशे स्वरूपसंबंधनिवेशापेक्षया गौरवस्यावकाशमशक्य
त्वात् यदि तु पर्याप्तित्वेनानुगतमिति तन्निवेशोऽनन्तमसत्तादिनाऽप्यावश्यकत्वात्स्वरूपसंबंधनिवेशोऽप्यनन्तमत्वेनेव
दुरवगाहत्वात्तेन स्वरूपसाधारण्येन तन्निवेशाद्धि परीतं गौरवं किंच पर्याप्तिप्रतियोगितायाः स्वापेक्षेनेतनकोटौ पर्या
प्तित्वनिवेशस्यावश्यकत्वेन च गौरवमपरिहार्यमेवेति सुधीभिर्विभावनीयम् सर्वादिपदानामेकवचनबहुवचन
साकांक्षत्वात् समानाधिकरणपदान्तरमन्तरेणापि सर्वमस्ति सर्वाणि सन्तीत्यादिप्रयोगाणां सर्वोऽयं द्रौरूपवान् सर्वे घटा
रूपवन्त इत्यादिप्रयोगाणां च प्रामाणिकत्वात् उभयपदबोधाविशेषात्तादृशवाक्याबोधनेन तादृशस्यैव च प्रयोगस्य साधुत्वसंपाद
कः समानाधिकरणपदान्तरसाकांक्षत्वमेवेति पदस्य तु द्विवचनसाकांक्षतानियमे सर्वौ घटपटौ रूपवन्तावित्यादौ तन्मध्यस्थपद
वृत्तिद्वित्वेनानुगतीकृतद्वित्वमात्मकरूपत्वावच्छिन्नव्याप्य सर्वत्वाद्यवच्छेदेन रूपवत्त्वादिकं बोध्यं विशेषणविभक्तिः
साधुत्वमात्रप्रयोजनिकेति दिक् उभोभयशब्दयोर्द्वित्वावच्छिन्नार्थतात्पर्येऽपि प्रथमस्य द्विवचनमात्रसाकांक्षत्वात्पर
स्यैकवचनबहुवचनमात्रसाकांक्षतया नाद्यौत्सर्गिकोऽतस्तथैव प्रयोगादर्शनात् उभयोऽन्यत्रेति कात्यायनानुशासनाद्वि
प्रयोगास्तु द्विप्रकारत्वेनानुगतीकृतघटत्वपटत्वावच्छिन्ने तस्य शक्तिस्वीकारात् शब्दद्विप्रकारत्वस्योपलक्षणतया श
क्यतावच्छेदकानुगमकमतो घटद्विप्रकारत्वात्मकोदाहरणेऽस्य तत्र कारकभावादिना निरूपितत्वात् शक्यतानुगतीकृ
तप्रकारावच्छिन्नबोधविषयत्वप्रकारत्वानिरूपितविषयतात्मकैकशक्तिनिरूपकतया नानार्थशक्तिनिरूपकतारूपं
नानार्थत्वं नापि तादृशद्विप्रकारत्वापाशाह्वादौ मानं उपलक्षणस्य तादृशमानानुपगमात् तत्पदजन्यबोधवि

मञ्जू
प्रभा
पु.
६७

63

शीलिते तत्पदं प्रायशो यत्पदप्रयोगमपेक्षते यदि तत्प्रयोगस्तेन प्रकर्षं प्रकर्षमेव समस्तः स्वेच्छं कैश्चिदीरितो स्तनयाप्रक
ल्प्यते इत्यादौ पूर्वान्तु भूतप्रसिद्धप्रक्रान्तबोधकोपि तत्पच्छब्दप्रयोगमपेक्ष्यते शैलो यल्ललितवतः सविशेषक्षः
तस्मै नमः कृष्णाय कलाश्च सा कान्तिमती कलावतः देवेन्द्रगणसहस्रेद्रष्टा कलौ तृतीयरणामित्यादौ तत्राद्य
भूते तु भूतत्वं प्रसिद्धे च प्रसिद्धत्वं वस्तुद्विप्रकारत्वेनैव रूपेण वा यस्मात्तु भविकत्वात् प्रक्रान्तेन प्रक्रान्ततावच्छेदको
यमेतल्लक्ष्ये इति विशेषः तत्पदप्रतिपाद्यतयावच्छेदकं द्विविषयतावच्छेदकत्वापत्तिः तद्धर्मावच्छिन्नेन तत्पदसापेक्षय
त्पदस्य शक्तिः तादृशधर्मावच्छिन्नस्य पदान्तरेणोपादानेन तात्पर्यप्रकाशके यथोदाहृते यदीमादौ प्रकृष्य
दे उत्तरवाक्यवर्तकलघुपच्छब्देन तच्छब्दप्रयोगापेक्षीत्यत्र प्रथमवद्विप्रकारतोपलक्षितधर्मावच्छिन्नवाचकः स
वधर्मः क्वचिदन्यविशेषणतो निर्णीतः क्वचिदनिर्दिष्टः आद्यो यः सर्वशैलाः इत्यादौ द्विप्रकारस्य शैलराजत्वादेर्वि
शेषणतो निर्णीतत्वात् द्वितीयस्तु आषाढी कार्तिकी माघी फाल्गुनी चैत्री तेन अप्रदानवतो या तत्पदसार्थान्तुम
तोगतः इत्यादौ आर्थ्यां शमोगतो यस्मात्तु मतः इत्यर्थः अन्यानुमतिकर्तृताव्च्छेदको धर्मो वक्तुमरतेन विशिष्यान्नि
र्णीतः यत्र क्वचिदेवाकस्योपि यच्छब्देन तच्छब्दप्रयोगमपेक्षते यः सर्वशैलाः इत्यादाविति तदयुक्तं तत्रैव पर स ५
त्पदस्यान्यलिङ्गक्रियान्वितमद्यवाक्यघटकोत्तरवाक्यगतत्वाद्यद्याहतेन हृदि कुमतस्यैव सामान्यं तस्मात् केचित्तु सर्वत्र
यत्तत्पदयोः लघुतत्पदसापेक्षत्वं यत्तदोर्नित्यसम्बन्धप्रवादात् यत्रैव कविनिर्मितेऽनयोः सम्प्रयोगो तत्प्रयतेन त्रेतया भ्यादारेणैवाकाङ्क्षा स्व
णीया अध्याहार्यस्य मते पदस्य मीमांसकानामर्थस्य यत्तदेवाभिदधाय प्रक्रान्तप्रसिद्धानुभूतार्थविषयत्वच्छब्दोपच्छेदोपा
दानं नापेक्षते तत्र यच्छब्दस्तु तरवाक्यार्थगतत्वेनोपात्तः सामर्थ्यात् गतस्य तच्छब्दस्योपादानं नापेक्षते इत्यत्र चोपादान

ऽर्था न तु बुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति शक्यतासंसर्गेण ज्ञानत्वं दृष्टान्तेऽपि दिकारणं तदा वस्तुबुद्धिप्रकारस्य घटत्वादेरुपलक्षणं विति
र्षेचानस्यापि विशिष्य भाननियमो नोपपद्यते नियामकाभावात् अत एव घटत्वप्रकारताद्यवच्छिन्नविषयताकशाब्दत्वा
निष्ठिकरूपेण कार्यतावच्छेदकीकृत्य तेन कार्यकारणभावाभ्युपगमेऽपि न निस्तारः नियामकदोऽलम्भेनैकमात्रभाननि
यमानिर्वाहात् परं तु न तत्पदाधीनघटत्वावच्छिन्नविषयताकशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रति घटत्वविशेष्यकवस्तुबुद्धिप्रकार
प्रकार ५ ताकनिश्चये न घटत्वं वस्तुबुद्धिप्रकारत्वाकारकेणावच्छिन्नं वस्तुबुद्धिप्रकारत्वावलंबनतत्पदशक्यत्वाकारकस्मारिता
नुगतधर्मावच्छिन्नघटत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यताकतत्पदशक्तिज्ञानस्य कारणत्वमित्येवं रीत्या प्रातिस्विकरूपेण का
र्यकारणभावः स्वीकृतस्य तत्पदशक्यतावच्छेदकत्वानवच्छिन्नविशिष्य तत्तद्धर्मभाननियामकत्वयानन्तन्नियमानिर्वाहः अनुग
तमिति चेत् न वस्तुबुद्धिप्रकारपदशक्यतावच्छेदकस्य वस्तुबुद्धिप्रकाराकारकज्ञानसंपत्तावेव तत्पदाधीनबोध इति
तादृशविषयताकवाक्यविवेकमेव ज्ञानात् किं विवृतानुपपत्तिमन्यदेतत् । एतेन प्रातिस्विकरूपेण कार्यकारणभा
वावश्यंभावे प्रातिस्विकरूपावच्छिन्ननानार्थशक्तिसंग्रहकल्पनानानार्थतैवकृतानानांकिपतेगौरवविरहेण बाधका
भावात् नव्यानानार्थतांगीकारे तत्तत्पदशक्यतावच्छेदकत्वमगवादिसाधारणनीयमतो लाघवाद्वस्तुबु
द्धिप्रकारत्वावलंबनपदार्हस्यत्वाकारकत्वेनन्नकल्पनेकार्यकारणभावबाहुल्यं तुल्यमतो नमेवेति नानार्थताप
त्तिरिति वाच्यं कार्यकारणभावसाम्येऽपि प्रत्येकं दर्शितविधज्ञानस्यावच्छेदकतावच्छेदकत्वेनावच्छेदकतावाहुल्यापे
क्षात् तत्तत्पदाधीनबोधं प्रति ज्ञानस्यावच्छेदकत्वानकल्पने पुनरनेकवृत्तिविशेषतःस्यादिकल्पनमिति प्रयुक्ते अनुभवम
मात्रेणानुगतधर्मावच्छिन्नैकशक्तिसिद्धौ तद्ज्ञानावच्छेदकतादिकल्पनगौरवस्य फलमुखत्वेन दोषतादिस्मद्भवमी

मह्ग
प्रभा
पृ०
८८

ञोच्चारणकर्तृत्वेर्थस्मरणशक्तिः स्वातंत्र्योपादानात् मामकाः पाण्डवाश्चैवेत्यादिवाक्यघटकास्मत्पदानन्वयासादेरुच्चारकस्य
बोधः स्वातंत्र्यं च स्वातिरिक्तोच्चारणविषयकबोधजनकवाक्कीयान्यत्वं स्वकर्तृकर्तृकोच्चारणविषयकबोधजनकवा
क्कीयान्यत्वं वा तेन न ममेदमिति मया तत्रोक्तमित्यादौ यथासामूतपदस्याविशक्तसंग्रहः स्वतंत्रोच्चारणवतः स्मदर्थ (
स्युत्पत्तिरतादृशस्य त्वदिति वा वाक्यार्थकर्मकवाक्यातस्य क्रियाकर्मत्वेशक्तिः यथा मामकाः पाण्डवाश्चैवेत्यादौ त
त्पदस्य मदर्थ इति वा क्याथ्र्यस्यो वा चेतिवचन क्रियाकर्मत्वं न तत्कर्तृत्वेशजन्यस्मत्पदस्य शक्तिरित्याद्यवसातव्यं भवतो
युष्मत्समानार्थकत्वं किंपदस्य जिज्ञासाविषयताविशिष्टे शक्तिः जिज्ञासा च वस्तुतान्यथा विषयसामान्यधर्मावान
न्तरधर्मप्रकारकज्ञानगोचरेच्छा तादृशसामान्यधर्मः क्वचिद्वस्तुतादिर्यथा अष्टवेशादादौ किमिदमित्यादौ वस्तुत्वस्य द्रव्यत्वस्य
त्वा फलं देवीकान्तरधर्मप्रकारकज्ञानगोचरेच्छाविषयत्वमिति प्रतिपाद्यते क्वचित्प्रमितत्वादिर्यथा को गच्छतीत्यत्र
णि केनसाधितिस्मत्रुष्यतादेर्ब्राह्मणत्वादे वा वान्तरधर्मप्रकारकज्ञानगोचरेच्छाविषयोगमनकर्तेति बोध्यते इत्यादि
कमनुसंधेयमित्यलं प्रसक्तानुप्रसक्त्या शक्तिनिर्वचनेन तद्वृत्यात्मकशक्ततो पस्थितस्त्वामिनाबोन तद्धर्मविज्ञासा
निवर्तनाय शक्तपदविभजने शक्तपदमित्यादिना चतुर्विधशक्तता वान्तरधर्मे चतुष्टयवत् मण्डपादेरेकस्यैव मण्डपा
नकर्त्रीदोषौ गिकस्यात् विशेषादौ यत्त्वात् दर्शविशेषस्य तस्मात् विभजनीयमित्यभिप्रेत्याह क्वचिदिति कस्मिं
श्चिदर्थे किं यौगिकमित्यर्थः एवमग्रेपि क्वचिदित्यस्य किंचिदित्यर्थकतया विवरणत्वेनालोचनीयं प्रमितं विभा
जकधर्माविवेक्ति तथा हीति यत्रेति यत्रेत्यर्थः पंचम्यर्थो जन्यत्वं तदुद्भावनेनेति यद्रूपावच्छिन्नादिति यद्धर्मावच्छिन्न
यवार्थ इति यद्रूपावच्छिन्नघटकतावच्छेदकावच्छिन्नशक्यार्थ इत्यर्थः एवकारेणाव्यवच्छेद्यमवच्छिद्यते तथा च तत्तावच्छि

64

पदस्तुपानवान्काव्यप्रकाशाकारः कोऽसौ इति परिष्कृत्या द्वारेणाऽपेक्षानाविवक्षितत्वात्घटत्वं न घटत्वं नावच्छेदनतः
वस्तुरित्निवदंति प्रत्यक्षप्रकारतोपलक्षितधर्मावच्छिन्ने दृष्टेनतदोः शक्तिः तादृशो धर्मः क्वचिद्घटत्वादिः क्वचिद्विषयो
वर्तित्वादि एवं प्रत्यक्षात्मबुद्धिप्रकारतोपलक्षितधर्मावच्छिन्ने इदमः शक्तिरिति तत्स्वरूपपरोक्षबुद्धिप्रकारतोपल
क्षितधर्मावच्छिन्नार्थकत्वं इदमः अस्मदर्थसमीपतरवर्तिचेतदोरूपं अदसस्तु विप्रकृष्टं तदिति परोक्षे विजानीयादि
तिप्रवादमनुसंधानादेति एकपदस्यैकत्वे तत्राऽऽवच्छिन्नेऽपि वस्त्रादिविशिष्टेषु नाना शक्तिः सजातीयविशेष्यप्रदत्तं सामा केवलं
न्यविवक्षितधर्मपुरस्कारेण तदाश्रयत्वेऽपि तीयपदार्थाक्षेपतदाश्रयाश्रितभेदप्रतियोगितात्वाश्रयत्वं घटोऽपि दं नेदमेकत्वेनापि नहलुक्का
मितेनसाजात्यं तथा च तत्र हत्तु स्वामिवृत्तिभेदाप्रतियोगित्वनिरूपितत्वं तत्र नेह मित्यर्थः नैवं तत्र हतु नो हि स्वामिकतानत्वामि
नोः परस्परवृत्तिभेदप्रतियोगित्वात्तदप्रतियोगित्वप्रसिद्ध्याऽवाक्यार्थप्रसिद्धिरिति वाच्यं स्वस्वामिवृत्तिभेदाप्रतियोगिस्वामिकं
यत्तस्यत्वस्य विवक्षितत्वात् तादृशस्वामिकं चैकमात्रस्वामिकवस्तु प्रसिद्धमिति न विशिष्टाप्रसिद्धिः आसन्नतरत्वेनवच्छि
न्नप्रतियोगितात्वकत्वे न भेदस्य विशेषणीयत्वाच्च नहि तावदवच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदमादाय प्रसिद्धिरिति तादवस्थ्यं एकाको
दृश्यमात्मस्वग्रामं गतोऽस्माद्देशीयग्रामं समानकालीनसमानदेशीयग्रामनकर्तृस्वानुकूलमनुष्यत्वादिना साजात्यं विवक्षि
तमिति तत्तत्कालीनतद्देशीयग्रामनकर्तृस्वानुकूलपुरुषनिष्ठभेदाप्रतियोगीति एकाकिपदार्थः स्वसमानकालीन
स्वसमानदेशीयगमनकर्तृस्वकर्तृकगमनानुकूलपुरुषवृत्तिभेदप्रतियोगिकर्तृकयत्तद्गमनकर्तेति न संगति
तार्थः तेनाप्रसिद्ध्यादिदोषानवकाश इति सुधीभिरनुसंधेयं एवमस्मत्प्रमुखयुष्मदिति दिक् उच्चारणमात्रस्य प्रयोज्य
बोधाश्रयत्वप्रकारतानिरूपितोच्चारकत्वविषयतावच्छेदकतोपलक्षितत्वेऽपि वृत्त्यावच्छिन्ने युष्मदस्मदोः शक्तिः स्वीयत्वं।

मञ्जू प्रभा पृ॰ ८९

65

श्येन प्रतिपाद्यते न तु विभक्तिसहितानामित्यभिहितानाशोकैवनावतरतीति एतेन नैते विभक्त्यंतं पदमिति सूत्रप्रणेतॄणां न
मस्यमहर्षेरपि सुप्तिङन्तरूपं पदत्वमभिमतमिति नाहि शापदविभागो विनाऽवितःस्त्रुकार्यापिननिलारः नाद
शापदविभागस्य ग्रंथानारूढत्वादिति अत्रोच्यते शाक्तत्वं शक्तिमत्वं न तु प्रमात्तानपरंपरासाधारणं भवादिपदानां साक्षा
त्संबंधेन तद्वत्त्वमिव पाचकादिवाक्यानामपि स्यादत एकपदे नवरीति विशिष्टानुपूर्वीमत्वादिलक्षणापरंपरासंसर्गेण
पदादिशक्तिमत्वमव्याहतमस्तीति यौगिकत्वादेर्न शाक्तत्वावांतरता व्याघातः नादेशं च शाक्तत्वमवयवशक्तिमादाय
सुप्तिङंतत्वचयात्मकवाक्ये केवल तिङ् तेकेवल सुबंते चाव्याहतमिति विभागस्याव्याप्ति शंकाभंगायपदमित्युपात्तं त
दर्थश्च सुप्रकृतित्वम् सुप्तिङ् तत्र षष्ठ्यात्मकमहावाक्यावयवस्यात धातोरपि सत्त्वदापत्स्यातितद्यावन्नातिप्रसंगः
समासस्य तु तथा भावोऽस्त्यादन्तप्रातिपदिकत्वात् दृति मत्त्वनिवेशे परंतु समासः सुसुप्रदुक्लसह इति विरुद्धादिम
ग्रे व्यक्तीभविष्यति पदं परं पादृति मत्वप्रवेशत्वप्रयोजनं कोऽदर्शितातिप्रसंगाभंगात् दर्शितयौगिकलक्षणे सुपद(
र्शितमहावाक्याद्यतिप्रसंगाभंगाय सुप्रकृतित्वं निवेशनीय वस्तुतस्तु सुप्तिङ् त्यन्तरप्रकृतित्वं पदपदार्थे न प्रवत्ते रूके
लक्षणघटकं च तेन समाधेय तत्त्वानामपि विग्रहः विभक्तिप्रकृतित्वं तु न शक्यं निवेशं नरत्वादि प्रत्ययानां विभक्ति
त्वोपदेशेन तत्प्रकृतीभूते सर्वस्मिन्नित्यादि सुबंते तिप्रसंगात् अत एवं न सामान्यतः प्रत्ययप्रकृतित्वं प्रकृतित्वं वा
निवेशयितुं शक्यं रूपवादि प्रकृतोप वतीत्यादि तिङ् ते तिप्रसंगाद संख्यावान्तरजात्यवच्छिन्नशक्त्यप्रत्ययत्वादिना
विभक्तिनिवेशने तु विभक्तिलक्षणावतरे दर्शितदोषं इत्थं च समाधानतमं त्वेनायं यौगिकविभागः सूधीभिरूह्य
नीय इति परमार्थः (संकीर्णबाधोदाहरणस्य यास्तोमणिकारादीनामसंभवात् एवं च विभागसंपत्तये रूढयौगि)

त्वञ्चतावच्छेदकावच्छिन्नबोध्यार्थातिरिक्तार्थबोध्याजनकत्वमिति तदर्थबोधकतावच्छेदकधर्मवत्त्वं तदर्थे यौगिकत्वमिति त-
ल्लक्षणपर्यवसितं रूढार्थे वादिपदस्यावारणाय तद्विशेषबोधे तु याप्रयुक्तस्य मण्डपादिपदस्य मण्डपानकर्त्र्यादियौ-
गिकत्वावारणाय च हृत्तं तद्धर्मे विशेषणं विशेषणेन चेद निवेशनीयं तेनानुपूर्वीत्वकथमस्य साधारण्ये विनाट
द्विशेषणतान्यर्थक मण्डपादिपदेष्वतिप्रसङ्गः यत्तु पङ्कजादौ योगरूढे कालसर्पादौ चातिप्रसङ्गभङ्गाय यद्रूढान्यत्वे
न विशेषणीयमिति कश्चिदाह तन्न पङ्कजादेर्यौगिकार्थातिरिक्तपद्मत्वाद्यवच्छिन्नबोधकतया कालसर्पादे-
श्च कालसर्पत्वादिजात्याद्यात्मकतादृशार्थबोधकतया सिद्धेः निविशेषणदलविरहेणातिप्रसङ्गानवतारात् अभि-
हितं च पङ्कजादीनां कालसर्पादीनां जातिरिति पाचकादीनि आदिना औपगवादितद्धितानां परिग्रहः एतेन स-
मासकृदन्ततद्धितानां भेदेन यौगिकं त्रिविधमिति प्रदर्शितं कृदन्तस्य समासान्तःपातित्वान्नैवैविध्यमिति तत्त्वम:
कुम्भकारादीनामुपपदसमासत्वेनान्तर्भावसम्भवेऽपि पाचकादीनां तदभावासम्भवात् अप्रयुक्तातिप्रत्ययपयोः
घ्यकशक्तेर्वार्थबोधनिर्वाहात् पाचकादिपदे शक्तिमित्युक्तमतः शक्तत्वावच्छेदकधर्मेण यौगिकत्वमिति विभागो नो-
पपद्यते किं च कृतिमत्त्वलक्षणपदत्वस्य वा केषाचकादावभावाच्च तत्पदमित्यभावपाचकादिपदमित्युक्तवच्छशर-
प्रयोगोऽप्ययोग्यः न च शास्त्रीकरीत्या विभक्त्यन्तपदसमभिव्याहारमिति पदत्वमव्याहतमिति वाच्यं तत्तत्प्रसंकेतविषय-
तया तादृशप्रयोगस्यानुचितत्वात् उक्तं हि पदत्वस्य तत्त्वमिति पदवाक्यरत्नाकरे मणिकारैरपि पदकत्वाक्षमो-
पाधित्वेन पाचकादेर्विभक्तितथात्वयोपपत्तिरित्यनेन पाचकादीनां वाक्यत्वेनाभिहितत्वप्रतिक्षेपः तत्पदाल्लब्धेऽपि
पाचकादेर्वाक्यस्य शक्तिविरहाद्विभागानुपपत्तिरुक्तैव अपि पाचकादीनामेव शक्तत्वावच्छेदक यौगिकत्वादिकं

च

महा
प्रभा
पा.
९०

66

दिकं तथैवेति तद्वृत्तिसमन्वयः गोपदमिति डोमत्वघटितनामनन्धातुनानिष्पन्नं स्याद्यन्यस्यनग्र
हातिमत्वयार्थबोधकत्वमपि तु गोत्वजात्यवच्छिन्ने समुदायशक्तिरेव डोगादिकप्रत्ययानां शक्ति।
विरहादत एव पाणिनिना प्रत्येकमौणादिकप्रत्ययानां नानुशिष्टा प्रत्यर्थाप्रत्यापकानामपि तेषां
कथंचिद्व्युत्पत्त्युपयोगित्वमात्रमित्यभिसंधाय तदुणादयो बहुलमिति केन सूत्रेण संगृहीता इति
मणिकारप्रभृतयः प्रामाणिकाः प्राहुरित्यदर्शितार्थकस्यैव क्वचिदित्यस्य व्याहृतिमुदाहर
णप्रदर्शनव्याजेन दर्शयति मंडपादीति मंडपानकर्तरि यौगिकस्यास्य तद्विशेषे रूढत्वाद
र्थविशेषसंतर्भावस्तत्वानिर्वाचमित्याशयः यत्तु मंडपादीति पाठः प्रामादिकः पा।
ङ्कजकरत्वादीनि केन विरुक्तं तत्प्रमादविरिंभितं बहुभिः प्रामाणिकैरर्थभेदेन मंडपपदस्य रूढत्वयौ
गिकत्वयोरुदाहृतत्वात् नचासौ ड्विरादिवद्यौगिकरूढत्वया रूढोदाहरणतोचित्यात् प्रामादि
कत्वाङ्गीकारयुक्तमेवेति वाच्यं यौगिकरूढेऽपि रूढत्वाव्याघातात् उदाहरणे त्वसंभवात् नचै
वं साकर्यादिविभागव्याघातो दोष इति वाच्यं उपधेयसंकरेऽप्युपाधेरसंकरेण दोषात् य
दिच रूढत्वयौगिकत्वाभ्यामसंकीर्णस्य यौगिकरूढस्यासंभवाद्विभागव्याहन्यते अत एव वि
भागव्याघातभयाद्विशिष्टव्यभिचारासंकीर्णबाधोदाहरणप्रयासो मणिकारादीनामर्थवान्
एवं च विभागसंपत्तये रूढत्वयौगि

अजापाचिकाकर्त्रीदेवीशिवामवक्ष्यः अंतर्वत्नीनारीयुवतिरित्यादौ प्रत्ययानां स्त्रीत्वबोधकत्वे स्त्रीत्व
बोधकप्रत्ययान्तयौगिकत्वेनापरोविभागः कर्त्तव्यः प्रकृतीनामेव स्त्रीत्वादिविशिष्टे वृत्तिः प्रत्ययस्ता
त्पर्यग्राहकः इति शाब्दिकमतेन रूढमध्यपवस्त्रीप्रत्ययान्ता अंतर्भावनीयाः इति बोध्यं दर्शितवि
भागक्रमप्रामाण्ये लक्षयति यत्रावयवेति पूर्ववदत्रापि यत्रेति यतोपदधर्मावछिन्नादित्यर्थकं
बुद्धावन्वेति अवयवशक्तिनैरपेक्ष्येणावयवशक्तिज्ञानाप्रयोज्यतया उपलक्षितत्वं तृतीयार्थोऽत्र
स्तन्त्र यत्त्वावछिन्नघटकतावच्छेदकावछिन्नवृत्तिज्ञानाप्रयोज्यबोधजनकतावच्छेदकप्रमेतावर
वृत्तमितिलक्षणपर्यवसितं गोपदादिघटकतावच्छेदकगोत्वाद्यवछिन्नैकान्तरवृत्तिर्गोपत्वा
द्यर्थनिरूपितामसिद्धा नतवैकान्तरा कारादिपदेनागपदार्थनूहोऽसंगः लक्ष्यतावच्छेदकपर्या
यवछिन्नघटकतावच्छेदकाप्रसिद्धेः नवत्वावछिन्नविषयिताव्यापकतावच्छेदकावछिन्नविषयि
तात्वकत्वादिरूपस्त्वावछिन्नघटकतावच्छेदकत्वं स्वाश्रितत्वव्याहृतमिति नाप्रसिद्धिरितिवाच्यं
असंभववारणाय स्वभिन्नत्वेनतादृशाधर्मस्यावश्यं विशेषणीयतया विशिष्टाप्रसिद्धेः इति वार
त्वादतो लक्षणान्तरमभिधेयत्वाद समुदायशक्तिमात्रेणेति मात्रपदेनावयवानवयवसाधा
रणेतरशक्तिमात्रमवछिद्यते तृतीयार्थोऽदिकं दर्शितप्राय तथा च स्वावछिन्नेतरवृत्तिज्ञाना
प्रयोज्यबोधजनकतावच्छेदकशक्तिसंबंधावछिन्नप्रकारतावच्छेदकधर्मवत्त्वं लक्षणं गोपदत्वा

महा
प्रभा
पु·
८१

67

धर्मावच्छिन्नशक्तिकं पारिभाषिकं समवायादि गगनादि गगनपदस्यादि शब्दसमवायित्वप्रकारतावच्छेदकं गगनमात्र(
इति शब्दाश्रयत्वोपलक्षितेन गगनादिपदशक्तिरनवच्छिन्नैवेति तन्न यौगिकं शब्दवान् गगनपदशक्यः अस्मादिप्रतीत्या
विशिष्टवैशिष्ट्यबोधमर्यादया शक्यतावच्छेदकतावगाहनसंभवरमहत्वादस्य प्राङ्रूपदादिपदानामपि यद्यत्त्वाद्युप
लक्षिते ऽनवच्छिन्नैव शक्तिः सिद्धेत्। नव्यवरपदस्येव शक्ते ननु वरत्वावच्छिन्ने शक्तिनिरूपणेन रघटत्वावच्छिन्नविषयता
कबोधानुदयाद्धटत्वाद्यवच्छिन्नघटादिपदप्रकारक एव शब्दबोधे घटपदशक्ते गगनपदे नतु शब्दाश्रयत्वावच्छिन्ने शक्तिमिति
निरूपणेऽनुमानपदानुपपत्तिः शब्दाश्रयत्वेन गगनस्य बोधप्रतिविशेषगुणत्वं प्रति तथा देवगगनादिपदशक्यतावच्छेदकेनश
ब्दाश्रयत्वादेः शक्यतावच्छेदकत्वमोलवते इति वाच्यं तादृशविशेषणतानाभावेन तन्नेत्वादेः प्रतिबन्धकतायामप्रामाणिकत्वया
तादृशावच्छेदकत्वसिद्धेर्निष्प्रत्यूहत्वात् यत्र घटत्वाद्यवच्छिन्नविषयताकबोधं प्रति घटत्वाद्युपलक्षितधर्मिकशक्तिज्ञान
त्वेन कारणत्वेऽपि घटत्वाद्यवच्छिन्नविषयताकबोधोपपत्तेरवच्छिन्नशक्त्यावनाश्यकत्वात् घटादिपदानामप्यनवच्छिन्नैवा
स्तु शक्तिरिति अलं गुणविभुत्वादीनां दृष्टत्वनिरूपणेऽपि दर्शितयुक्त्यावच्छेदकतासिद्धेर्बाधकाभावात्। अनुगतोपा
ध्यवच्छिन्नशक्तिकं रूढमौपाधिकं यथा चेतनासमवेतविशेषगुणत्वादिना ज्ञानादिपदं तत्तद्गतधर्मावच्छि
न्नशक्तिकं भूतादिपदं अनुगतत्वोपाधानात् शब्दाश्रयत्वाद्यवच्छिन्नशक्तिकगगनादिपदे नातिप्रसङ्गः तादृशधर्म
स्यैकमात्रवृत्तित्वेनानुगतत्वात्। आधुनिकसंकेतात्मकपरिभाषयार्थबोधकत्वेन पारिभाषिकं तु नदीवृद्ध्या
दानादिपदं शक्तिनाविरुद्धान्नात्प्रतिभवतीत्यावेदितमायमिति प्रपेदिरे योगरूढं लक्षयति यत्रेत्यादिना अवयव
शक्तिविषये ऽवयवशक्तिप्रयोज्यबोधविषयतावति समुदायशक्तिः समुदायशक्तिप्रयोज्यबोधविषयतातथा।

कत्वे यौगिकरूढत्वात्तेनैव निर्वाचोऽस्तु अन्यथा तदा तत्संरलपदोदाहरणमपि न युज्येत तस्माद्विशिष्टविधेयपरा कर्मधारयात्म
कयोगार्थप्रतिपादकत्वेन यौगिकरूढत्वात्तथा तथात्वे तत्रूढत्वानाक्रान्तत्वात् तस्माद्यथा बाधस्तत्प्रतिपदं सकलक्ष
नियमेऽपि विरोधासाधारण्योरन्योन्यसंकरनियमेऽपि चोपाध्यसंकरप्रसङ्गो न पद्यते विभागस्तु प्रायशो यौगि
करूढस्य रूढत्वयौगिकत्वाक्रान्ततया न विभागव्याघातो न वा पौनरुक्त्यमेनापि सौकर्यमेव तथा च मतं पदं तु यो रूढादाह
रणेषु रविशब्दे पद्मपर्वतेति सुपिपासोऽवधार्य तत् ऋग्वेदेऽपि तत् शब्दवत्तत्विधं किंचिज्ज्ञातत्वावच्छिन्नशक्तिकं यथा गवादि
किंचिद्रूपावच्छिन्नशक्तिकं यथा पश्वादि तद्भिन्नं तदाधानकद्रव्यावच्छिन्ने शक्तं यथा गन्धवदादि द्रव्यावच्छिन्नशक्तिक
माकाशादिकमपि किंचिद्गुणावच्छिन्नशक्तिकं यथेष्टकादीत्यत्रादि किंचित्क्रियावच्छिन्नशक्तिकं यथा नर्तकादि यदा
द्वराचार्यदेशिनः शब्दैकवेद्यमुत्पन्नेतजातिद्रव्यगुणक्रियाः चातुर्विध्यादमीषां तु शब्दस्य प्रवृत्तिरिति नवनि
त्यानेकसमवेतत्वादिरूपजातित्वावच्छिन्नशक्तानां जात्यादिशब्दानां संग्रहाद्विभागव्याघात इति वाच्यं जातिश
ब्दस्यानुगमकधर्मसामान्यपरत्वात् एतेनाभावावच्छिन्नशक्तिकानां जडमूकमूर्खादीनामन्धप्रभृतीनां चासंग्रह
इत्युक्तोऽयं विभागः तैरुक्ते न विरुद्धमपि प्रत्युक्तं तत्तच्छब्दशक्यतावच्छेदकानामभावविशेषाणामनुगमकत्वेन सं।
ग्रहान्नपायात् न चैवमपि समवायत्वैकमते समवायस्यानुगमकाभावात्तदवच्छिन्नशक्तिकसमवायप
दासंग्रहो दोषः इति वाच्यं तस्य पारिभाषिकत्वेन पदार्थापरामर्शादिवच्छक्तत्वानाक्रान्ततया तत्र विभागकर
णतावच्छिन्नविभागानन्तर्भावेऽस्यैवौचित्यात् समवायपदानां तत्सिद्धान्ते पूर्वपदानवतारात् ततश्च अन्ये तु नै।
मित्तिकपारिभाषिकौपाधिकभेदेन त्रिविधं शब्दं तत्र जात्यवच्छिन्नशक्तिकं नैमित्तिकं द्रव्यगुणादि उपाधिरिति

मध्य
प्रमा
पू०
६२
60

नकुमुदादिबोधेनोपपद्येत तस्य निरूढप्रतिबन्धकत्वेन रकार्कोनत्वात् प्रतिबन्धिकायाश्च शक्तिविषयः प्रत्युत तत्त्वादेतत्ल
ऐतिह्यं पंकेनाप्यन्वयं कुमुदभिन्नादिवाक्याधीनस्य कर्दमजादिशाब्दाधीनस्य च पंकजनिकर्तृत्वे नकुमुदादेर्बोधस्यापि
पंकजपदस्य विनिश्चयाप्रतिबन्धकत्वात्तत्र व्यभिचारवारणाय पंकजपदस्य पद्मशक्तिप्रयोज्येति प्रकारताविशेषणं
बोधविषयत्वात्तत्स्मनादृशीया तयासाति पंकजपदात् पद्मत्वावच्छिन्ने पंकजनिकर्तृत्वावगाहीपंकोपस्थत्वे कुमु
दभिन्नादिवाक्याच्च कुमुदत्वावच्छिन्ने पंकजनिकर्तृत्वावगाही यो बोधस्तत्र व्यभिचारप्रसंगात् पद्मत्वान्यवच्छिन्न
याकुमुदत्वावच्छिन्नाविशेष्यतातन्निरूपितपंकजनिकर्तृत्वप्रकारतानिरूपकत्वात् पंकजपदस्य पद्मशक्तिप्रयोज्य
त्वाच्च तादृशसमूहालंबनबोधस्य प्रकारताविशेषणे चेत्तादृशबोधीया या कुमुदत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरू
पिता पंकजनिकर्तृत्वप्रकारता सा न पंकजपदस्य पद्मशक्तिप्रयोज्या किंतु पंकोत्पन्नशाब्दप्रयोज्यैवेति तद्वारणाः
पंकजपदाधीने पंकजनिकर्तृत्वप्रमितिस्साकारकबोधे पंकत्वप्रकारता या अपि पद्मत्वानवच्छिन्नविशेष्यतानिरूपि
तत्तया पंकजपदस्य पद्मशक्तिप्रयोज्यत्वात्तया च व्यभिचारस्य वारणाय पंकजनिकर्तृत्वइतिनिरप्रकारताविशेषिता न
द्यावच्छिन्नत्वेन प्रकारताविशिष्यतापंकत्वप्रकारताया अनवच्छिन्नत्वे न व्यभिचारानवतारादिति वाच्यं तथापि समूहा
पंकादेरुत्पन्नाद्येशे प्रकारतामादाय व्यभिचारस्य वारणाय दत्तपद्मत्वानवच्छिन्नविशेष्यतानवच्छिन्नत्वेन वि
शिष्यपंकत्वप्रकारतानिरूपकविशेष्यताया अनवच्छिन्नत्वे न वारणासम्भवेपि न प्रतीकारः पंकप्रकारतानिरू
पितायाविशेष्यताया उत्पत्तित्वेनावच्छेद्यत्वतया व्यभिचारावारणात् न च विशेष्यतास्थले शाब्दविशेष्यतानिवेश
नोत्पत्त्यादेः प्रकारतया तत्र शाब्दविशेष्यताविरहेण व्यभिचारानवकाशादिति वाच्यं तथापि तत्निपंकजत्वसरर्

चत्वावच्छिन्नशक्तिप्रयोज्यविषयतासामानाधिकरण्यत्वावच्छिन्नवृत्तिकतावच्छेदकावच्छिन्नशक्तिप्रयोज्यविषयताक
धर्मवत्त्वनिखिलत्वं पर्यवसितं केवलयौगिकानां पाचकादीनां शक्तिविरहेण केवलरूढानां वृद्धकशक्त्या नये ह
न याचनानिप्रसंगः कुमुदे प्रयोगः स्यादिति तत्रापि रूढिज्ञाने पंकजनिकरे तथा कुमुदबोधो यथा पंकः पंक
जपदप्रयोगः स्यादित्यर्थः रूढिज्ञानस्येति प्राक्प्रदर्शितरूढत्वज्ञानस्येत्यर्थः त्वावच्छिन्नेतरशक्तिज्ञानाप्रयो
ज्यपद्मत्वावच्छिन्नविषयतावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकपंकजपदानुपूर्वीमत्त्वज्ञानस्येतिया
वत् प्रतिबंधकत्वादिति अन्यतरत्वनिरूपकरूढिज्ञानेऽवयवशक्त्या पंकजं कुमुदमित्यादिः पंकजनिकरे
त्यादिना कुमुदादेरन्वयधीरिष्टैवपदं योगमूलत्तिसंधानदशायां पद्मत्वादिज्ञानपुरस्कारेण बोधोपधायकस्य
लपद्मादावपि पंकजपदप्रयोगः इत्यनेन च तैलपदस्यावयवशक्त्या चविलक्षणस्नेहद्रव्यवृत्तित्वेन तैलत्वजात्यवच्छिन्न
स्य बोधकतया यदा योगरूढेन यथा विरूढेरपि संधानदशायां योगमात्रेण तिलोद्भवत्वादिना कृशरादेरवयव
ज्ञानप्रतिसंधानदशायां च रूढ्या तादृशजातिपुरस्कारेण कोऽपि न तैलादेर्बोधकं भवतीत्युपपद्यते इत्याशयः
इदमत्र बोध्यं पद्मत्वानवच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितपंकजपदावयवशक्तिप्रयोज्यपंकजनिकर्तृत्वप्रकारतानिरू
पकबोधं प्रति पंकजपदधर्मिकदर्शितरूढ्युपस्थितिप्रकारकनिश्चयत्वेन प्रतिबंधकत्वं उभयत्रसमव्याप्तिः प्रत्या
सत्तिः प्रकृतत्वसमये रूढार्थयौगिकार्थयोरुभयोरुपस्थितिपक्षेऽपि समुपस्थितेः नवच्छिन्नत्वं तं विशेष्यता विशेष
ण एवं वतादृशबोधस्य निरूपकप्रतिबध्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वान्न प्रतिबंधः पद्मवृत्तित्वेन विशेष्य
तायाः पद्मविशेष्यकत्वेन बोधस्य विशेषणोपस्थितेन रूपेण कुमुदादौ पंकजपदस्य भ्रमदशायां प्रसक्ते

महा
प्रभा
पृ॰
६९

69

क्तिप्रयोज्यताख्यत्वेपंकजपदत्वादकं शक्तिप्रयोज्यत्वं निवेशनीयं तत्र कत्वं च तद्विषयिताव्यापकविषयिताकत्वं तद्वृत्ति
त्वप्रतियोगितावच्छेदकत्वं वा समुदायावयवयोः साधारणं निर्वाच्यमिति वदंति अथ पंकजपदावयवश
क्तिप्रयोज्यं पंकजनिकर्तृत्वेनान्वयबोधं प्रतिपद्यते हेतुरत्नकार्य्यस्य विशेष्यत्वं वा कारणसमवायस्तादात्म्यं वा
प्रत्यासत्तिस्तेनावयवैः समुदायेनातिशक्तोपचारणं संभवेद् दर्शितप्रतिबध्यप्रतिबंधकभावादौ गौरवात्स्तु वृत्तिः पद्म
त्वस्यप्रयोगोपाधित्वं यावतीनां क्रमेणोत्पन्नदभिप्रायकमेव नच समुदायमात्रस्य दृश्यायामपि पंकजनिकर्तृत्वेनक
मुदबोधो न स्यात् कारणस्य पद्मत्वस्य नत्रासत्वादिति वाच्यं तथैवेष्टत्वादिति केचन वदंति समुदायशक्तिज्ञान
विरहदशायां समुदाये योगार्थबोधस्यानुभविकतया तदुपपत्तये न यौगिकं नच समुदायशक्तिग्रहसमान
कालीनत्वं कार्यतावच्छेदककुक्षौ निःक्षिप्योपपादनसंभवादेवमपि प्रतिबध्यप्रतिबंधकभावादरोऽनुचितप।
वेतिवाच्यं तथासति समुदायशक्तिज्ञानकालेऽपि सामान्यसामग्रीबलेन सामान्यतस्तादृशयोगार्थान्वयबोधा
पत्तेरपरिहार्यत्वात् नच सामान्यसामग्र्या विशेषसामग्रीसहितायाएव कार्यजनकत्वनियमात्तद्विरहदशायां तादृशा
पत्तिः संभवतीति वाच्यं विशेषांतरसामग्रीविरहे लौकिकस्य विशेषसामग्र्याः सामान्यसामग्रीसहकारित्वासंभवा
दन्यथा विशेषितेऽपि कार्यतावच्छेदके दर्शितापत्तेर्दुरुद्धरत्वात् समुदायशक्तिज्ञानशून्यतादशायामपि तद्का
लविरहेण समुदाये योगार्थबोधाप्रसक्तेः यदि च समुदायशक्तिज्ञानासमानकालीनयोगार्थबुद्धिं प्रति समुदाय
शक्तिज्ञानाभावो हेतुर्वाच्य इति विशेषसामग्रीरूपस्य तस्य सामान्यसामग्रीसहकारित्वं प्रत्येकमः सुवचमिति चेत्तदा का

मा१

त्वादितः पंकजनिकर्तृत्वेन कुमुदादेः प्रकारतया बोधस्त्वनिर्णयद्वयाप्रामाण्यमपि वारयितुमशक्यत्वात् नवम
कारतायां स्वरूपसंबंधावच्छिन्नत्वं निवेश्यतां पंकादिप्रकारतायाश्चापि पद्मादिसंसर्गावच्छिन्नत्वे नानतिप्रसक्त
त्वादिनिवाच्यं तावताप्युत्पत्तिघटकतया कालताघवाच्छिन्नेः पिकरणत्वादेः स्वरूपसंबंधेन प्रकारतया पंकजपद
धानेपंकजनिकर्तृपद्ममितिबोधेप्रमित्वस्याप्रसंगात् तादृशप्रकारतानिरूपकत्वस्य स्वरूपसंबंधेनाविशेषण
तालाभाच्च बोधपदे अन्यथा कालिकादिसंबंधेन तन्निरूपकताश्रयस्य बोधांतरस्यापि प्रतिबध्यतापत्तेः शाब्दत्वा
दिकं तु न तद्विशेषणे शक्तिग्रहयोग्यप्रकारतानिरूपकत्वस्य बोधांतरादिसाधारण्यविरहेणाप्यावश्यकत्वात् तात्पर्य
ज्ञानादेः कारणस्य समवधानादयोग्यताज्ञानादिनाप्रतिबंधाद्वा यदापि पद्मत्वावच्छिन्ने पंकजनिकर्तृत्वादिप्रकार
कबोधानुदयस्तदाकारणानां तदसमवधानेऽपि निरुक्तबुद्धिनिश्चये पंकजनिकर्तृत्वेन कुमुदादेर्बोधोपपत्ति
प्रामाणिकत्वदात्वप्रामाण्यज्ञानादीनामिव प्रविशेष्यकपंकजनिकर्तृत्वाभावप्रकारकनिश्चयात्मकायो
ग्यतानिश्चयादीनामप्युत्तेजकताया वाच्या यत्तु तत्र न तादृशबोधोदयोऽस्तु अंभोजमेत्यादितोऽपि मंडपादिपद
नारटत्वविशेषादौ शुद्धिप्रतिसंधानसमवधाने संउपानकरत्वादेर्योगार्थस्य रूढ्यर्थेऽपि योग्यताप्रमासमवधा
नेपि तावत्पद्यात्मा संउपानकर्तृत्वावच्छिन्नस्य प्रसंगेने बोधः स्यादित्यतस्तत्र तत्र न तादृशशक्तेर्जनकत्वमादरणी
यमिति केचित्तु पद्मपंकजपदस्य पद्मत्वावच्छिन्ने शक्तिभ्रमात् पंकजनिकर्तृत्वावच्छिन्ने चेत्तद्भ्रमस्तदा पंक
जनिकर्तृत्वेन पद्मस्य बोधो न तु कुमुदादीनां तत्स्वभ्रमकुमुदादीनां तादृशबोधवारणाय पंकजपदावयवश

मह य इति भावः सांनिध्यादित्यस्य समुदायशक्तिलभ्यस्यावयवार्थावच्छिन्नस्योपस्थितत्वेनान्यत्रैव तात्पर्यनिश्चयादिति भा
प्रमा र्थः उक्तदिशा गौणत्वान्नियमतोऽरूढेः स्वार्थस्य प्रमेव व्यक्तिवाचकरूढ्यन्वयेन पंकजनिकर्तृत्वबोधो भ्रमात्मक इति बाधकं
णः विना व्यक्तिवचनानां संनिहितविशेषपरत्वनियमादिति व्यक्तिवचनानां किं विशेषक्तिबोधकतास्वभावकानां सं
निहितविशेषपरत्वमुपस्थितव्यक्तिविशेषे तात्पर्यं नन्वेवं दर्शितपरस्परान्वयबोधस्याप्रमात्वापत्तौ कुमुदादेरपि समभिव्याहारादृश इ
पंकजपदाद्बोधः स्यादित्याशंकाभिप्रायमाविष्करोति यत्रेत्यादिना बाधः प्रतिसंधीयत इति बाधनिश्चयात्मा ति ज्ञानेनास्याप्र
बोधात्मककारणासंपत्त्या तद्दृष्टिकारणकलापात्मकसामग्र्यसंपत्तेर्न समुदायावयवार्थयोरन्वयबोध इति भावः कु तिबंधकत्वात् ५
मुदत्वादिनावच्छिन्नत्वस्य बाधकत्वमिति शेषः प्रतीतेन तादृशबोधस्यापि सामग्रीसंपत्तिः लक्षणयेति कुमुदत्वाद्यवच्छिन्ने
शक्तिविरहात् कुमुदत्वादिना लक्षणावश्यकी तदवच्छिन्ने योगार्थान्वयेन पंकजनिकर्तृकुमुदमित्याद्याकारकः कुवि
८७ हायः कश्चित्प्रयोगलभ्यार्थानुसंधाने तद्यापि स्यात् कुमुदत्वादिमात्रेणैव बोध इति विवेकः बाधप्रतिसंधानोऽनवबो
धलक्षणां समुदायावयवार्थयोः परस्परान्वयबोधस्याकांक्षात्मनाघात्मककारणतया संपत्तिः प्रयुक्ता सामग्र्यसंपत्ता
५क वपि लक्षणया कुमुदादेर्बोधस्यावश्यत्वे इति न तत् कश्चिदवयवशक्त्या पंकजनिकर्तृत्वमात्रेणापि कुमुदादेर्बोधे न तत्र
लक्षणाप्रयोग इत्याह यत्रेति कुमुदत्वेनेत्यादिना अवयवशक्तिमात्रेणेति न समुदायशक्तेर्नापि लक्षणायात इत्र
प्रयोग इति मात्रपदार्थः निर्वाह इति पंकजनिकर्तृत्वेन कुमुदादिबोधनिर्वाह इत्यर्थः प्रमात्वेन रूपेणेति सावधा
रणं नन्वेवं दर्शितवार्तिकस्य कुमुदबोधे लक्षणायामुपपद्यतां कुमुदत्वस्य शक्यतावच्छेदकतया तेन रूपेण बो
धे तात्पर्यसमाधाने लक्षणां विना तादृशबोधानिर्वाहात् स्थले यत्र बोधे लक्षणयेति तन्नोपपद्यते तत्र समुदायस्य

ग्येकारणाभावस्य प्रयोज्यप्रयोजकभावस्य बाधितत्वात्तथात्वं स्वरूपयोग्यत्वमेवेति प्रांचः स्वरसोद्भावनेनहीजनवि
रोधविषयकस्मृतिनिष्ठप्रयुक्तिमंज्ञादिन्यायेन प्रतिबंधकत्वेमानाभावः यत्तु रूढ्यर्थयोगिकार्थयोः पद्म
पंकजादिकयोः परस्परमन्वयबोधप्रयोजकज्ञानादिपदेनाधीधृते नैवाकाङ्क्षाज्ञानस्य कारणताकल्पनात् न
तत्र पद्मविशेषसमुदायशक्त्यस्य समुदायशक्त्यावयवशक्तिलभ्यस्य चापि विदपि बोधः अतएव वार्त्तिककृता
पंकजं कुमुदमित्यत्र पंकजनिकर्तृत्वेन भूमौ पंकजमुत्पन्नमित्यादौ च पद्मत्वेन पंकपदस्य लक्षणयैव कुमुदस्य
लपद्मादेर्बोध इत्यभिहितं एवंच स्वावच्छिन्नघटकतावच्छेदकावच्छिन्नशक्तिप्रयोज्यप्रकारतानिरूपकत्वव्याप्यसा
वच्छिन्नशक्तिप्रयोज्यविशेष्यतात्वकधर्मवत्त्वं लक्षणं रथकारो रथकार इत्यादौ रथकारपदात्तु एतद्वच्छिन्नशक्तिप्र
योज्यजातिविशेषावच्छिन्नविशेष्यतायास्तदवच्छिन्नघटकशक्तिप्रयोज्यरथकर्तृत्वप्रकारतानिरूपितत्वात् यो
गिकरूढे रथकारादिपदेऽतिप्रसङ्गस्य भंगाय व्याप्तिप्रवेशः अतएवाहतेन रथकारादिपदेन योगार्थयोरुपस्थाना
दिदशायां केवलरूढ्यर्थस्य रूढ्यर्थयोग्यतासत्त्वादिदशायां च केवलयोगार्थस्य बोधजननात् अस्ति प्रयोजनं तद्वत्
स्य इति मतं नतु पि रूढ्यर्थयोगार्थयोः परस्परान्वयबोधनियमे तदनुसार्यैकार्थ्यं कारणाभावकल्पने च मानाभावे
नानार्थानामित्यभिसंधानोक्तिः कारणतमात्मस्य प्रदर्शयति वस्तुतस्त्वित्यादिना सान्निध्यादिति समुदायाव
यवार्थयोः पुंनपुंसकयोरित्यर्थः आकांक्षाज्ञानादिनावच्छिन्नतायाः सामग्र्याः सत्त्वे इत्यर्थः एतादृशसामग्रीसत्त्वेपि निय
तं पद्मसमुदायार्थविनिर्मुक्तयोगार्थस्यावयवार्थविनिर्मुक्तसमुदायार्थस्य वा कुमुदस्य लपद्मादेर्न्वबोधः नन्वेत
द्दोषेण दर्शितप्रतिबध्यप्रतिबंधकभावः समुदायावयवार्थयोर्मिथोऽन्वयबोधसामग्रीदशायां नियमो वा कल्प्यते

मदा
प्रभा
९७

71

तार्थयोः कालयत्नयोः प्रमितयोः त्वयस्य दृष्टत्वेनात्रापि तत्संभवादिति तदपनोदेयं पद्मत्वावच्छिन्ने योगार्थबोधनानिर्धारदशायामवग्र
हणदशायां च पंकजादिपदात्पद्मत्वावच्छिन्नानुभवस्यानुभविकत्वेन तदवच्छिन्ने रूढिकल्पनाया आवश्यकत्वात् अन्य
था तत्कारादिवर्णानां वा स्वेच्छादिशक्तानामेव घटादिपदघटकानां हठात्पद्मावच्छिन्ने लक्षणया तदनुभवोपपत्तौ घटपदादि
ष्वपि कामादिशक्तानां समुदायशक्तिविलयापि प्रसंगेन प्रत्येकस्मृत्यादेरपि समुदायशक्तिग्रहे णबोधदर्शनात् तत्कल्पनमि
ति तत्र कुशलमिदानीं प्रत्यग्रत्वमत्रदेरपि पंकजपदादुपदर्शितबोधोदयेन समुदायशक्तेरवश्योपेयत्वात् राजपुरुषादेरि
व मासत्वाविशेषेष्वपरही तावदवयवशक्तिकस्य तत्तद्बोधानुदयादवयवशक्तिग्रहस्यावश्यकत्वात् तत्पवाभिमतबोधनिर्वाहा
य समुदायशक्तिरूपे प्रत्याहिकमत्र स्फुटीभविष्यति पद्मत्वावच्छिन्ने प्रत्यग्रस्त्वस्य मेपंकजमस्तीत्यादितः पद्मत्वाव
च्छिन्नस्य क्रियान्वयबोधोपि दुरुपपादः पद्मत्वानवच्छिन्नस्य समस्तपदार्थस्येतरपदार्थान्वये निराकांक्षत्वादन्यथाऽस्य
योपस्याप्यस्य कर्तृक्रियान्वयेन कर्तास्तीत्याद्याकारकोपि बोधस्ततः प्रसज्येतेति प्रत्यग्रशाब्दिकाः यादृच्छिकत्वा
भासेयमत्रोपपादिता तद्धत्वाधानतत्रैवयत्नरूढिविरोधिनी पंकजमनस्मादेवोपमानाभोग्रपि हि रः इत्यभिप्रुक्तोक्त्या
पंकजादिपदानां इत्येषां पदार्थान्तरयोगिकार्थानां पंकजनिकर्तृत्वेन बोधः किंतु समुदायशक्त्यैव पद्मत्वावच्छिन्नानामेवप्रत्यय
वानाकृति सत्वेपि रूढिविपक्षदर्शबोधप्रतिबंधकत्वात् दर्शितप्रतिबंधकतावच्छेदककोटौ पद्मत्वानवच्छिन्नविशेष्यतानिरू
पितत्वमनिवेश्य पंकजपदावयवशक्तिप्रयोज्यपंकजनिकर्तृत्वप्रकारतानिरूपकत्वान सामान्यत एव पद्मत्वविशिष्टेत
रनिष्ठयत्सत्ताकत्वेन प्रतिबंधकतास्वीकारात् एवं च योगरूढपदस्मिवासिद्धिरितिवदंति तत्र पंकजादिपदेष्वप्यं
कजनिकर्तृपद्ममित्याद्याकारकबोधस्यानुभविकतया न्यायमीमांसादितंत्रसिद्धतया तदुपपादनपेयमतिव्यक्ता
वच्छेदककोटौ पद्मत्वा नवच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितत्वादिप्रवेशे तु गौरवस्य प्रामाणिकत्वेनादूषणत्वात् इत्यत्राति

कत्वावच्छेदकपद्मत्वावच्छिन्ने लक्षणायामनावश्यकत्वाद्योगार्थे त्वांशेकामस्याभानापत्तिरिति भिन्नपदसमुदायप
नि यदि तिति निजातीयजलजकमलत्वाद्वृत्तपद्मत्वजात्यंतरावच्छिन्नलक्षणायैवेति बोधः स्वनुपपत्तेः नन्वेवं निरुक्त
त्वजातेः समुदायशक्यतानवच्छेदकतया तदवच्छिन्ने लक्षणावश्यकीयत्वे देवाभिप्रेत्य वार्तिककृता लक्षणा प्रदर्शिते
ति रूढ्यभिसंधिः नवीनास्तु ते ते देवयोगापहारिताप्रवादी भट्टेन केवलयोगविषयापि कुमुदादेर्बोधो योगमात्रादिति वा
च्य तादृशप्रवादस्य समुदायावयवार्थयोः परस्परान्वयबोधसामग्रीसंपत्तौ न योगमात्रात् तस्य बोधः इत्यभिप्रा
यकतया वर्णनीयत्वात् अथा विभक्तिकपंकजादिपदाधीनान्वयबोधसामग्रीसत्त्वे तादृशपंकजादिशब्दोपस्था
पितेन अन्यथा पंकजपदाद्भ्यामित्यादितः द्वयं पंकजेत्यादितो यथा कथात पंकजनिकर्तृपद्म भिन्नत्वादिना
प्रथादिबोधप्रसंगात् तथाच कथं पंकजेषु भ्यामित्यादितोत्तादृशो बोधः स्यादत्र पंकजपदस्य विभक्तिकत्वात्तदर्थपंक
जनिकर्तृत्वस्य पद्मत्वावच्छिन्नेः न्वयानुपपत्तेः पद्मत्वावच्छिन्नस्य पंकजपदेनोपस्थापितत्वात् इतरपदोपस्था
पितत्वविरहादिति चेन्न फलबले नेतरपदोपस्थापितेति विभक्तिकपंकजपदोपस्थाप्यार्थान्वयस्य त्वयापि स्वीकृत
त्वेन नियमनीयत्वात् अपंकजसरसिजादितो वृत्तरपदानुपस्थाप्यः भावेतादृशार्थान्वयपदस्मिन्नसंभविसंकोचः एवमपि
रिष्यते यत्तु पंकजनिकर्तृत्वविशिष्टपद्मत्वावच्छिन्ने पंकजादिपदानामलंकृतिर्धानकस्मात् विशिष्टार्थयोगविधेनुप
दसेवेत्यत्र योगरूढिस्वीकारेणेति तत्र पद्मत्वमपेक्ष्य पंकजनिकर्तृत्वविशिष्टपद्मत्वस्य गुरुतया तदवच्छिन्ने समुदा
यशक्त्यसिद्धेरन्यथा लक्षणायैवावयवशक्त्या योगार्थान्वयबले न विशिष्टबोधनिर्वाहादन्यलभ्यतया न शक्तेरप्रसंगा
त् यदपि प्रत्ययस्यैकत्वे विशकलितपद्मत्वावच्छिन्ने लक्षणा विना ननु समुदायस्य तत्र शक्तिरन्यलभ्यत्वात् नचैत
छ्यासत्तियत्पंकजनिकर्तृः परस्परमन्वयानुपपत्तिरेकपदार्थतादिति वाच्यं एकदेशान्वितस्य लेष्टकपदार्थयोगात्

मद्दा
प्रभा
पु.

72 पि

तिविरहादेवतद्बोधोपपत्तेः नचपद्मत्वस्यैवप्रकारान्तरेणस्तनस्यकुमुदत्वस्यभानापत्तिरितिवाच्यं तदंशेउद्बोधकासमवधानात्
दलग्रहणात् फलबलेनोद्बोधकस्यकल्पनीयतयाफलाभावेनतत्कल्पनस्याशक्यत्वात् इत्थञ्चादिपद्मत्वावच्छिन्नेसमुदा
यशक्तिकल्पनेनापिप्रकारान्तरेणसम्भवतस्तत्कुमुदादिबोधवारणमशक्यं नचप्रयोगलभ्यार्थस्यकुमुदादेरपिसत्त्वात्तद्बो
धस्तेनरूपेणस्यादितिवाच्यं तद्रूपेणतद्बोधस्येष्टत्वात् पंकजेकुमुदमित्यादयोहिप्रयोगाश्चबाधिताएवपरिहृताः प्रय
योगादयोप्रामाणिकास्तदानतथात्वमन्यथाग्रहणापद्मत्वेप्रदर्शितादिशापद्मत्वेदं नवाच्यं अस्तुवापंकजादिपदानियमतो
ज्ञायमानापद्मत्वस्यतिरेवकुमुदादौप्रयोगादिप्रतिबंधिकानुभिन्नस्वपदस्वपरेणपंकजपदाज्जन्यैवबाप्रतिबंधिका नचांशो
ऽतैप्रतिबन्धप्रतिबंधकस्यावेलाववानवकाशः इतिवाच्यं तावतापिसमुदायशक्तिकल्पनप्रयुक्तलाघवस्यापह्नोतुमशक्यत्वा
त् एवंसतिसर्वप्रशक्तावच्छेदकस्यप्रकारान्तरेणसम्भवतस्तस्यभानेस्वरूपस्याप्रयोगप्रतिबंधकत्वंप्रकारस्यतेनैवोन्नपद
जुम्बोदेवीस्वबचमितिचट्नादिविशिष्टघटपदादिशक्तिरपिविलयः स्यान्नस्यात् पदत्वेनावच्छिन्नशक्तिकत्वसिद्धाव
प्यकत्वात् सर्वत्रोद्बोधकान्तरसमवधानकल्पनस्यैः शाकत्वाच्चपंकजपदस्यावयवावयवार्थेकिं वाऽस्तिकः पुनस्तत्रावच्छिन्नत्वान
वच्छिन्नत्वविचारः अथएवशक्यपस्तुप्रकारस्यतन्माचैवकुमारितिनकश्चिद्विरोधः नचवस्तुगतिरशायांघटत्वावच्छिन्ने
वृत्त्यवसादेरिवपद्मत्वावच्छिन्नेपंकजादिपदशक्तेरपिदर्शितक्रमेणानुमानानुवीरैवैतिवाच्यं येन पदेन यस्योद्भवत्यत्र
स्यशक्तिरितिनियमाभावादन्यथापदार्थयोःसंसर्गेपिपदशक्तिः सिद्धेनचेष्टापत्तिः शक्यतावच्छेदकमनन्यलभ्यस्यैवशक्यतावच्छेदकतायाः सिद्धान्तात्
अभ्यपदानुपस्थाप्यस्यापिशाब्दबोधेभानाभ्युपगमेलक्षणोच्छेदेततीयादेस्तप्रकारान्तरेणोपस्थितस्यभानेनतत्फलनिर्वाहसंभवा
दितिवाच्यं प्रकारस्यैवापदोपस्थाप्यस्यभानोपगमात् विशेष्यभानस्यपदोपस्थाप्यतानियततयेनवृत्तिंविनातीरान्वयबोधानुपपत्ते

सोपि लाक्षणिकमस्तु पंकजपदावयवशक्तिप्रयोज्यत्वमपि प्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ निवेश्य पंकजनिकर्तृत्वप्रकारकशा
ब्दसामान्यं प्रत्येव नानार्थशङ्कानिश्चयस्य प्रतिबंधकतायाः स्वीकारेण तथा पंकोत्पन्नकर्दमजादिशाब्दधीनस्यापि पंकजनिक
र्तृत्वपापद्मादेः कुमुदादेश्च बोधस्यापत्ताविरोधिविशेषाभावेनेति मीमांसकास्तु पंकजनिकर्तृपद्ममित्याद्याकारको
बोधरूपेपयतामस्तु मनसिद्धत्वात् परं तु यौगिकमेव पंकजादिपदं न योगरूढं प्रकारान्तरेणैव नानादृशबोधनिर्वाहात्
पद्मत्वाद्यवच्छिन्ने समुदायशक्तेरनावश्यकत्वात् तथाहि न तावत् पद्मत्वादेर्भानार्थं समुदायशक्तिः कल्पनीया प्र
कारान्तरेणाऽपि पंकजनिकर्तृत्वावच्छिन्नसंस्कारादेवोपस्थितस्य पद्मत्वादेः शाब्दबोधे भानसंभवात् नच शाब्दीमाकांक्षा
दिनैव रूपेणैतेषां निर्वाहात् प्रकारान्तरेणोपस्थितस्य शाब्दबोधे भानासंभवेऽनिर्वाहकताऽदृशन्यायानवसरात् नच तथास
तिपचतीत्यादितः प्रमृत्त इष्टकलापादेरन्वयेन कलापंपचतीत्याद्याकारकबोधापत्तिरिति वाच्यमिष्टत्वात् नहि प
दोत्कपदाधीनानां स्मरणानां स्वपमुपजातस्य स्मरणस्य कश्चिद् पदकर्तृत्वविषये न तत्रान्वयबोधप्रमादस्यात् इयांस्तु परं विशे
षो यत्कलापादेतान्यर्थे ग्रहे तज्ज्ञानमावश्यकं नदग्रहे तत्तज्ज्ञानस्य वतद्भानमपीष्टमेवेति अतएव द्वारमित्यादौ न पिधेहि
त्यादिपदाध्याहारो नो रवादिवित्तन्स्थी आद्यारपत्र प्रकोल्लीठवात् आकांक्षायपदार्थकस्याकांक्षाशालित्वादेरन्वयबोधेप्र
नदर्शनेनापि पदान्तरस्याप्यध्याहारस्याभाने शाब्दबोधे नियमयितस्मर्यतेऽनया काशशब्दस्याकांक्षाशालिशक्यमेवेति प्रत्यक्षतेव
तं शाब्दाश्रयत्वात्मकस्याकांक्षाशालस्य शक्यतावच्छेदकत्वेऽहृद्याऽतिरिक्तद्रव्यत्वेनाकाशस्य ततो बोधानुपपत्तेः हृद्या
तिरिक्तद्रव्यत्वस्य तथात्वे शब्दाश्रयत्वेन तद्बोधानुपपत्तेरिष्यते याकाशशब्दत्वात् कदाचिच्छब्दाश्रयत्वे न कदाचिच्छा
हृद्याऽतिरिक्तद्रव्यत्वेनाकाशस्य बोधः नापि कुमुदाद्यबोधाय समुदायशक्तिः कल्पनीया कुमुदत्वाद्यवच्छिन्ने

सत्ता
प्रक
श्री.
८७

73

नघेत्यादिवाक्यात्त्वानयनाद्यन्वयबोधप्रसंगादयुक्तः पदानुपस्थितस्यशाब्दबोधे भानांगीकारः नचाकाशादिपदस्या
नवच्छिन्नशक्तिकलापादुभयस्थितयानतत्रैवदोषः समान इति वाच्यं तत्रशब्दसमवायित्वस्याशब्दव्यातिरिक्तेऽवच्छेदकत्वनि
यमेनानुपस्थितस्यापि शक्यतावच्छेदकत्वासंभवेनागत्यानिर्विकल्पकोदयेनतद्भानांगीकारादित्युक्तमतस्मिन्नि
यमतः पदार्थानुपस्थितस्यानवच्छेदकत्वेन शक्तौ बाधकाभाव इति वस्तुतस्तु नानाधर्मद्वयस्याकाशपदात्प्रत्ययाभानेप्र
माणिकेऽप्यवच्छेदकतदवच्छिन्नशक्तिद्वयमेव कल्प्यते न तदनवच्छिन्नैकशक्तिकल्पना नानार्थत्वेऽपि न किंचिद्धीयते फलस्याव
तयागौरवस्याद्दोषत्वादन्यथाऽर्थादिपदानामपिनानाशक्तिकल्पनेऽदोषापत्तेः नचद्रव्यादिपदानांशक्यभेदान्ना
नाधर्मावच्छिन्ननानाशक्तिकल्पनेऽप्युपपत्तेऽद्रव्याकाशस्य धर्मिणएकत्वान्न नानाशक्तिकल्पनमयुक्तमेवेति वाच्यं एकस्मि
न्नेवधर्मिणि स्नानादिपदानां स्नानत्वमोक्षफलकत्वादिना नानाधर्मावच्छिन्ननानाशक्तिदर्शनात् नानाधर्मप्रकारे
णैकधर्मभाने नियामकमिति तु तुल्यं प्रकृतेऽपि यदि तु मोक्षफलकत्वेन तस्य स्नानत्वापेक्षया गुरुत्वेन तदवच्छिन्ने लव
गौरवेति सूक्ष्मतरेऽसमीक्षते तदा तु प्रकृतेऽप्यशब्दव्यातिरिक्तद्रव्यत्वावच्छिन्नेऽलवगौरवेऽपि समानं एतेनाकाशपदानि
विकल्पककल्पनमपूर्वमेव कल्पनमेवातः किमपराद्धं पदानुपस्थितस्यापि भानकल्पनेनेत्यपि समाहितं निर्विक
ल्पकानावश्यकत्वादित्येवमुक्तमालोचयामः प्रत्यक्षतदृष्टकलापादिस्थानदर्शनात् पदानुपस्थितस्य शाब्दबोधे भान
मकामेनाप्यंगीकार्यमित्यपि न तत्रापि कलापपदस्याध्याहारेणैवान्वयबोधात् पुरुषान्तरेणप्रयुक्ते तु कलापपदे
द्वयोः समभिव्याहाराप्रतिसंधानान्निर्विवादएव तथाविधान्वयबोधः नचैकपुरुषप्रयुक्ततमाकाशातापटकं तथा
सतिवृंदशोनानापुरुषप्रणीतश्लोकाद्यर्थबोधानुपपत्तेः तस्मात्पदानुपस्थितस्य शाब्दबोधे भानानुपपन्नमेवक

र्लक्षणाया आवश्यकत्वात् प्रकारेणैतस्मिन्नपि पंकजपदस्य समुदायशक्तिं न त्यजामो नियमः शक्यते समाधानं शक्त्याश्र
यत्वादेरशक्यस्यापि प्रकारतया भानस्योक्तत्वात् अदेनजलमात्रवृत्त्यादिनच्छेदेनरत्यादिनापदान्नुपस्थाप्येन त्वदादेरन्व
यबोधेन व्यभिचाराच्च नचतत्प्रवृत्तिच्छेदेनरत्वादेर्लक्षणयाभाननिर्वाह इतिवाच्यं गुणप्रवृत्तिहयेनार्थेन्द्रयबोधकत्वस्यैकत्रा
प्रामाणिकत्वात् नचच्छेदेनरत्वविशिष्टेऽजलत्मार्थलक्षणायामिति शक्यतेवक्तुं प्रकारानुगमकधर्मानुपस्थित्यात
दसंभवात् वस्तुतो गंगादिपदानां तीरादौ लक्षणानुपगमे तीरादेः प्रकारान्तरेणोपस्थितिसंभवेपि तत्र गंगादिपदात्तद
वधान्वयानुपपत्तिः सुविभक्तीलाघ्रक्तत्त्वथोनिर्मात्मार्थबोधकत्वव्युत्पत्तेः पंकजादिपदस्य तु समुदायशक्तिविरहे पद्मत्वस्य वश
क्तिमादाय बोधवबोधस्य प्रसक्तत्वाल्लेशस्यावच्छेदकधर्मेतरितविशिष्टानुपूर्वीमत्वादिसंसर्गेणापंकजादिसमुदायात्मकप्र
कृतिमूर्तिमत्त्वस्य प्रत्ययात्मकसमुदायमित्यादि तत्राप्यपत्तेनरुदादिपदानामपि शक्तिकल्पनाभन थेके प्रकारान्तरेणोपस्थि
तस्यतदर्थस्य शाब्दबोधे भानसंभवेनान्यथासिद्धत्वादित्यपि प्रत्युक्तं तेषामूर्तिविरहे ननु तदर्थविभक्त्यर्थान्वयानुपपत्तेः पदा
सिद्धि ५ दन्यतोपदादेरनुभवासंभवेनास्तु नस्यतत्प्रत्यसंभवेनानुभवात्तयोपेन नन्दीयमते रावश्यकत्वावपद्मस्यतत्पदादे
वानुभवसिद्धिरिति न तत्तद्धर्मसमुदायशक्तिरिति सिद्धान्तगतिः नचपद्मत्वमपि प्रकारान्तरेणोपस्थितं प्रमेयत्वादिकं म
पिपंकजपदशाब्दबोधे भासतामिति वाच्यं अतोऽप्रकारात्मत्वधानेनानुपस्थितेः तत्रतामर्थप्रदातृस निरूपकत्वात्
द्योपकयोरात्प्रत्ययमद्रूपस्य समवधाने धर्मान्तरत्वानम वीष्टमेवेति मेनिरे मनोत्पाते यदिप्रकारान्तरेणरूढ्यत्वप
द्धत्वभासने तर्हि व्युत्पत्तिविरहेणापि तथाभानापत्तिः नचेष्टापत्तिः योगार्थमात्रेव्युत्पत्तिमतः पद्मत्वेनानुभवस्यानु
भवानारूढत्वात् प्रत्युताव्यवधाने व्युत्पत्तिरहितस्यापि पद्मत्वादिनानुभवोऽनुभवसिद्धः किंचान्यत्र त्वस्यापि गमा

पत्तेर्लक्षणाबीजत्वं चेदसमाणादेवग्रासानुपपत्तेः त्वभिसंधायमूलेतात्पर्यानुपपत्तिरूपस्यहेतोरितिप्रतिपादयन्नाह तात्पर्या
नुपपत्तिर्वेति ईदृशमूलाभिप्रायप्रकाशनायैवमूलोपेक्षितायाअप्यन्वयानुपपत्तेरुपन्यासमुखेननिबंधनं व्यंजना
व्युत्पत्त्यनंगीकर्तृमतेयष्टीःप्रवेशयेत्यादौतयाअभिमतबोधोदयसंभवात्तदनंगीकर्तृमतेप्रदीयमानसबोधेनव्यव
हारनिर्वाहसंभवाद्विकल्पसंगतिरिहदर्पेरवलोकनीयं तात्पर्यानुपपत्तिस्तात्पर्यविषयीभूतान्वयबोधस्यशक्या
र्थविषयकत्वाः निर्वाहः यत्रगंगादिपदेस्वार्थेयत्वंसमम्पर्याश्रितेतात्पर्यानुपपत्तिर्घटकशक्यपदार्थेशक्तावत्वेति
प्रतिसंधीयतेनिश्चीयते साचेति लक्षणात्विमर्थः संबंधस्येति सामीप्यादिरितिसंबंधः मूलेऽन्वयानुपपत्तेर्लक्षणा
बीजत्वोपेक्षाबीजप्रदर्शयति यष्टीत्यादिना यष्टीःप्रवेशयेति यष्ट्यःप्रविशंतीत्यादावंत संयोगानुकूलक्रियावि
षयस्यप्रवेशस्ययष्टिष्वबाधेपिकुंतिपर्यवसितस्यतिऽर्थकर्तृत्वस्यबाधेनयष्टिपदस्यकुंतिमतिलक्षणानानुपन्ना
नचसंयोगानुकूलेत्यादावित्याख्यानस्याश्रयत्वलक्षणयैवोपपत्तौयष्टिषुकुंतितिबाधोनयष्टिपदस्यलक्षणामुपपादयती
तिवाच्यं विनिगमनाविरहेणयष्टिपदलक्षणायाअपिसंभवात्मितोतिजंनर्मविनोदाद्रेणाद्ररः नन्वयष्टीःप्रवे
शयेत्यत्राधेयतापर्यवसितंकर्मत्वंद्वितीयार्थः सचांतः संयोगानुकूलव्यापारात्मकप्रवेशनक्रियान्वयीप्र
योजकव्यापारोणिजर्थःइष्टसाधनतानुकूलज्ञानात्मकाख्यातार्थःइतिवृद्धपक्षेनिष्टांतःसंयोगानुकूलव्यापारानुकूलेष्ट
साधनव्यापारानुकूलकृतिमांस्त्वमित्याकारकोबोधःसंपादनीयःइहयष्टिबोधेनाप्यनामित्याकारिकावक्तुरिच्छा
तात्पर्यंतद्वशात्यर्थान्वयबोधेनाप्युपपद्यते यष्टिष्वंतःसंयोगानुकूलव्यापाराबाधात्तात्पर्यानुपपत्तेरेवलक्षणा
रादितिप्रकाशमाधानायतात्पर्यानुपपत्तिस्वरूपमाह इति तेनयष्टीःप्रवेशयेत्यादिना तेनान्वयानुपपत्तेर्लक्षणाबी १

जपदस्य पद्मत्वावच्छिन्ने शक्तिरेव स्वीकार्येति सिद्धं इदं तु बोध्यं पङ्कजशब्दान्वितयोगार्थः स्वार्थबोधेऽनुभवसिद्ध ल
क्षैव योगरूढिरूपेयते तेन यौगिकानां पाचकादीनां रूढानां घटादीनां न तत्प्रसक्तिः एतेन गमेर्डोः सम्भावित
नेऽङ्गुल्यनुशासनयो रविशेषात् इत्वादिपदानामप्यत्र योगरूढिरिति निरस्तमादिकं गवादिपदानां समुदायशक्त्यस
ङ्गोत्वाद्यवच्छिन्ने तस्याप्रामाण्यात् ञोऽप्रत्ययस्यैणादिकत्वात् निःशक्तिकत्वस्य व्यवस्थापितत्वाच्च अनुशासनेन त
स्य स्वीवैकल्यनिरासेन प्रसक्ताप्रयुक्तेः पङ्कजमानयेत्यादौ पदार्थैकदेशार्थसमुदायार्थयोर्द्धयोरपि संघाने
तदा पङ्कत्वपङ्कजनिकर्तृत्वोभयावच्छिन्नस्यानयनान्वयो यदा तु योगार्थसमुदायार्थयोः क्रमेणोपस्थित्याप
द्मत्वावच्छिन्ने पङ्कजनिकर्तृत्वान्वयस्तदैकविशिष्टापरस्यानयनान्वयबोधो विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहीत्यादिक
मूह्नीयमिति दिक् यौगिकरूढत्वं तु यत्र पद्मत्वेति दर्शितार्थैकार्थद्वयान्यतरत्वं यौगिकत्वोभयत्वं न ल
क्षणं योगरूढिविप्रसङ्गादिति निष्प्रतिपादयितुं स्वातन्त्र्येणेति नञ्समासावधारणं तेन स्वावच्छिन्नशक्यतावच्छेदकावच्छिन्न
विशेष्यतानिरूपितस्वावच्छिन्नघटकतावच्छेदकावच्छिन्नशक्तिप्रयोज्यप्रकारतानिरूपकबोधजनकतानवच्छेदि
कास्वावच्छिन्नघटकतावच्छेदकावच्छिन्नशक्तिप्रयोज्यबोधजनकतावच्छेदिकाचरमत्वोपात्ततावच्छेदिकायानु
वीतत्वं लक्षणमपर्यवस्यति योगरूढिवारणाय यानवच्छेदिकान्तमिति जहत्स्वार्थाजहत्स्वार्थभेदेन लक्षणाद्वै
विध्यमभिसन्धायाह अथ मतः प्रथमाद्यापि गङ्गायां घोष इत्यादिना अन्वयानुपपत्तिरिति अन्वयः संबन्धः अनुप
पत्तिर्बाधः शक्यार्थबाधो हि लक्षणाबीजं तदुक्तं मुख्यार्थबाधे तद्योगे रूढितोऽथ प्रयोजनात् अन्योऽर्थो लक्ष्य
ते यत्सा लक्षणारोपिता क्रियेति रूढिः प्रसिद्धिः प्रयोजनं पावनत्वादिप्रतिपादनं क्रियाव्यापारः अन्वयानु

षोलभ्यात्तथापि वह्निना सिंचतीत्यादौ सेकादौ वह्न्यादिकरणकत्वाद्यन्वयबाधप्रतिसंधाने ३

मदा त्वबोधानुत्पत्तेर्बीजस्याभावप्रसमानत्वात् तात्पर्यविषयीभूतान्वयबोधप्रतिसंधानस्यबीजत्वेपि यष्टीः प्रवेशयेत्यादौ
प्रमा लक्षणानुपपत्तिः यष्टिकर्मकप्रवेशनेतात्पर्यविषयीभूतयष्टिधरकर्तृकभोजनसाधनताविरहेणतदन्वयबाधप्रतिसं
प्रा॰ धानेपिलक्षणायावह्निसंयुक्तजलकरणकत्वाद्यन्वयबोधानुदयेनत्वन्मितयान्वयानुपपत्तिर्लक्षणाबीजं संभवतीति प्रथ
६६ मपक्षेदोषोऽत्रपक्षपलक्षणपरतयाआक्षेपः एतदस्वरसेनवाकाकेभ्योदधिरक्ष्यतामित्युदाहरणंतत्र हि काकमात्र
तोदधिरक्षाबोधेपितात्पर्यविषयीभूतान्वयस्याबाधितत्वेनशक्यार्थएवविश्रामाल्लक्षणानस्यात् नचैवंप्रथमपक्षस्य
कथंविदोषोदोषानुद्धाराद्धिकल्पासंगतिर्दोषइतिवाच्यंवाशब्दस्यावधारणपरतयाआक्षेपत्वेनविकल्पानुल्लेखात् अ
75 न्वयानुपपत्तितात्पर्यानुपपत्तिरेवेत्यक्षरार्थः येरप्यन्वयानुपपत्तिप्रतिसंधानेलक्षणाबीजत्वेनोक्तावितस्तेषामपियष्टी
ष्प्रवेशयेत्यादौदोषप्रसक्तातात्पर्यानुपपत्तावेवतात्पर्यपर्यालोचनीयमित्यवतात्पर्यमितिप्रमेयादपर्यालोचयामः द
र्शिताक्षरस्वरसेनान्वयानुपपत्तेर्लक्षणाबीजत्वदोषान्तरदर्शयन्नेवाजहत्स्वार्थलक्षणामुदाहरति एवंकाकेभ्यइत्यादिना
पंचम्यर्थोजनत्वेरक्षायंटकानिष्टात्वपिप्रनिष्टानुत्पत्तिप्रयोजकोव्यापारोरक्षधात्वर्थः कर्मप्रत्ययसमभिव्याहारा
त्तुव्यापारप्रयोज्यानिष्टानुत्पत्तिरर्थः परिणमतिकर्मत्वमाश्रयतालकमिष्टसाधनताचात्मनेपदार्थः भवतीति
त्वेपदमध्याहार्यं प्रत्येयतयाभवदर्थान्वितततीयार्थहेतुपञ्चम्यर्थविशिष्टकर्तृत्वसाजन्यत्वधात्वर्थस्यकव्यापारेऽन्व
यः एवंचभवत्समवेतकर्तृत्वेनस्वेष्टसाधनव्यापारप्रयोज्यकाकजन्यानिष्टानुत्पत्तिमद्दधीतिबोधः तात्पर्यवि
षयान्वयानुपपत्तेर्लक्षणाबीजत्वेनदर्शनाद्धि लक्षणानस्यात्तात्पर्यविषयबोधानुपपत्तेस्तथात्वेतुकाकपदस्य
लक्षणदध्युपघातकंप्रतिप्रदर्शिनाकारकबोधस्यवक्तृतात्पर्यविषयतयाशक्यार्थकाकमात्रबोधेनतदनुपपत्तेः काकप

जत्वानुपपत्त्यातात्पर्यानुपपत्तेर्ज्ञानानावधारणेनप्रयोज्यत्वं तृतीयार्थः समभिव्याहारादिनार्थैः ग्राह्येनेति शाब्दोपस्थाप्ये:वेतिप्र
वेशे इति समभिव्याहृतविशेष्यत्वं भोजननात्पर्यं भोजनसाधनताप्रकारकतात्पर्येण तदनुपपत्त्यातद्विषयसिद्धेः यष्टिप
दशक्यार्थप्रवेशेनानिर्वाहप्रतिसन्धानेन प्रवेशविशेष्यकयष्टिधरकर्तृकभोजनसाधनताप्रकारकवत्किञ्चावि
षयताद्दशभोजनस्य यष्टिशक्यार्थप्रवेशेनानिर्वाहप्रतिसन्धानेन यष्टिपदस्य यष्टिधरपुरुषे लक्षणेति स्वीयत
इति समुदितार्थः इष्टसाधनतात्मकविध्यर्थावगाहनाविष्टविशेषणकान्वयप्रकरणादिना ताद्दशभोजनत्वक्रोष्टत्वे
नाध्यवसीयत इत्याहुः एतेनान्वयप्रसङ्गसंसर्गस्य पसकस्य विशेषप्रतिसन्धानेन लक्षणाबीजत्वपावकमाकोच्चटमानत्वे न ६
स्यादावपिकर्मतादोषवदादेः संयोगादिसम्बन्धेन लक्षणापत्तेः नाप्यन्वयप्रतियोगिसंसर्गसमवायत्वया
तथासति शोणादावपि गादेः सामीप्यसामानाधिकरण्यसमानकालीनत्वादिसंसर्गस्य त्वेन तत्संसर्गसामान्यवा
धविरहात् गङ्गायां घोष इत्यादावपि गङ्गादिपदस्य तीरादौ लक्षणानुपपत्तेः तत्तात्पर्यविषयीभूतान्वयानुपपत्तेस्त
थात्वव्याप्तिमित्युभयपदसाम्यमित्यपि निरवच्छिन्नतात्पर्यानुपपत्तौ प्रथमपदसामान्याभावात् वस्तुतस्तु तात्पर्यविष
योभूतबोधस्य तात्पर्यविषयतावच्छेदकं यादृशरूपं तद्रूपावच्छिन्नपर्यवसितस्य शक्यार्थविषयकतयाऽनिर्वाहप्रवतात
पर्यानुपपत्तिः यष्टिधरकर्तृकभोजनसाधनतया यष्टिधरप्रवेशेन बोधस्य यष्टिपदशक्यार्थयष्टिप्रवेशेन विषयक
तयाऽनिर्वाहात् न प्रकृते लक्षणा एतेन बोधविषयस्य शक्यार्थविषयकबोधेनानिर्वाहो लक्षणाबीजं तदेव मतेयदि
लक्ष्यार्थविषयकबोधेन तन्निर्वाहः स्यात् तत्र यष्टीः प्रवेशयेत्यादौ सम्भवदपि गङ्गायां घोष इत्यादौ न सम्भवति ल
क्ष्यार्थबोधनापि विषयस्य तीरघोषादेरुपस्थितिरूपनिर्वाहादर्शनादित्यत्र तावदपि तद्विशिष्टतात्पर्यविषयतावच्छेदकावच्छि

मद्दा
प्रभा
पृ.

अथवं तत्त्वविसमुदायसेति शक्यमुपदर्शितप्रणाल्या स्वमताभिप्रायेणैवोपपादिता तादृशकस्य नाया प्रवृत्तित्वादिति उ
यमेवेति एवकारो भिन्नक्रमे इयमनदित्यर्थे लक्षणैवेति योजना तेन निरूढत्वाधुनिकत्वाभ्यामपरविभागद्वयस्य
तेऽस्मात्समवच्छिद्यते तथा हि काचिल्लक्षणा निरूढा लक्षणावच्छेदकतत्तद्रूपेण पूर्वं वृत्तिप्रतिपत्तिप्रयोजकत्वात् य
था नीलादिविशिष्टे नीलादिपदस्य एवमुपदर्शितासर्वापि लक्षणा निरूढा एतन्नायवत्त्वे नैयदाधिपदस्य लक्षणा ता
धुनिकलक्षणेति केचिदाहुरित्यर्थः तन्न आदरणीयं तन्न तत्त्वार्थो नेदत्वार्थयोर्वैलक्षण्यमादिति भावः एवं साधर्म्यात्मकः
शक्यसंबन्धो गौणी यथा गौर्वाहीकः सिंहो माणवक इत्यादाविति इति विभागान्तरमपि नादरणीयं साधर्म्यात्मकसा
पि संबन्धस्य शक्यसंबन्धताविशेषेण लक्षणायामन्तर्भावादिति अन्वयानुपपत्तेर्लक्षणाबीजत्वे लक्षणोदाहरणस्य
सिद्धस्थले विरोधमाह यदिकेत्यादिना चकारो नियमपदेन योजनीयः सर्वाप्ययं केः ईदृशनियमोऽपि न स्यादित्य
र्थः कचिदिति तीरे इतिशेषः अस्माकारकबोधेन तात्पर्यप्रतिसंधानदशायामित्यर्थः कचित्तत्संगायामितिनेत्यस्माः
कारकबोधे तात्पर्यप्रतिसंधानदशायां लक्षणेति अभिमतबोधप्रयोजिकेति शेषः नस्यादिति शक्यार्थान्वया
नुपपत्तिप्रतिसंधानस्याभावयत्रापि साम्यात् तात्पर्यविषयबोधानुपपत्तिप्रतिसंधानस्य बीजत्वे तु यदा यादृशबोधे तात्प
र्यमवसीयते तदा तादृशबोधस्य शक्यार्थविषयकत्वे तत्त्वानुपपत्तिप्रतिसंधानं तादृशबोधसंपादिकामेव लक्षणां प्र
तिसंधापयतीत्युपपद्यते नियम इति भावः यद्यपि दर्शितप्रणाल्या तात्पर्यविषयान्वयानुपपत्तिपर्यवसितान्वया
अन्वयानुपपत्तेर्बीजत्वपक्षे सुपपद्यते उक्तनियमः तथा हि यदा गंगापदार्थ इति तथा बोधे तात्पर्यमवसी
यते तदा गंगापदार्थे इतीत्वान्वयस्य तात्पर्यविषयत्वं तथा गंगापदशक्यार्थे इति त्वान्वयस्य बोधे बाधप्रतिसंधान

76

दृश्यदृश्यपयालकसामान्यलक्षणावश्यकमिति भावः नासमर्थविषयत्वोपाधुपपत्तिं विशदयति सर्वेनेति सर्वेष्वोदन्तुपचा
लकेष्वप्यर्थः न निर्वचनासङ्गत्वादेलक्षणस्यासार्थ्यस्यैकाकनत्स्यपरिमाणे न नन्वत्र सम्भवति सामर्थ्यमिति सूत्रमेतेरविषयतादि
त्याशंक्य पञ्चकस्य विशेषणविशेष्यार्थस्यानवपरित्यागस्याहृशीत्रहृत्वार्थत्वलक्षणं दर्शयति एवं तर्हि इत्यादिना एकसा
र्थ्यादिनेत्त्वमेकसार्थ्यवादित्वविशिष्टं त्वमेकसार्थ्यवादित्वं बहुभिमाधारणमिति यस्योत्र विवृत्तितसमुदायवृ
त्तिपदस्येति यद्यपि तथोतिप्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य वाक्यनयायाशक्तिमत्वात् पदत्वं न सम्भवति वाक्यस्य शक्ति
विरहाद्गतपवैतदीयलक्षणाभिन सम्भवति शक्यसंबन्धिकायास्तस्याः शक्तिविरहे वाक्ये निरूपितत्वाभावादिति श
ङ्कते वक्त तथापि एवं प्रदर्शितप्रणाल्या प्रावकादीनां मिथ्यावयवयुक्तिमत्वेन पदत्वमभिप्रेत्य लक्षणमिदं शितस्य
पावस्तित्वे तत्त्वपदस्य वस्तव एव निरूप्यायां पत्तस्यां तत्त्वपदनिरूपणे तस्य तावयवनिरूप्यतात्मकत्वेनाभिप्रेतत्वेन मिथ्यादोषः
यतत्वाकल्लक्षणगीकारसमताभिप्रायेणावयवपदस्य तन्तु उपदर्शितप्रणाल्या समताभिप्रायेणोपपत्तेः पद
त्वैकसार्थ्यवादित्वे तत्वस्य एकसमुदायत्वावच्छिन्नेत्यर्थः लक्षणघटकत्वेनोपचेतन्तन्नपदस्यैव प्राप्यार्थसम्बंधी
तिएकसार्थ्यं वेतोगहृतीत्यर्थः एकसार्थ्येवैकसार्थ्यवादित्वशब्देनाभिधानात् एकसार्थ्येत्वं तत्वेनैकसा
र्थ्यवादित्वे खद्दनिता दश समुदायतावच्छतसंसर्गेणेति तदभिमतं नातिशासंसर्गेणैकसार्थ्यवत्वप्रतीतेरनुभवा
नारूढत्वात् मतवचीयायांविवक्षायामपवर्जनात् इत्यनतर्भावेनालक्षणो परामृष्टेदाहरणादवेलक्षण
स्य किं च यस्मिन् सार्थकस्यापि न तत्त्वत्वे एकसार्थवत्ताबाधेन तादृशप्रयोगसमान्याप्रतीतात् अपि च तत्त्वपदस्य स
मस्तसार्थ्यपरित्यागेनाजहत्स्वार्थं तत्प्रथमकाडतोऽव्याकुप्येत न च वाक्यलक्षणवादिमतानभिप्रायेणाजहत्स्वार्थता ।

तथासति विधेयोद्देश्यतावच्छेदकयोरैक्यात् … प्रतिपत्ते: एकसार्थ्यत्वं विवक्षितमेकस
मुदायत्वं तदवच्छिन्नत्वं ॥

गदा
प्रभा
शु·
८८

न्वयानुपपत्तेः समानतया न्वयानुपपत्तेर्लक्षणाबीजत्वे तात्पर्यानियमो नोपपद्यते न च तात्पर्यविषयीलक्ष्यप्रसक्तेन तत्प्रति
संधानमेव नियामकमस्तु तत्रैनिवाच्यं तथा सति तात्पर्यान्वयानुपपत्तेः कर्मयोगीजनांगीकारेण गौरवात्तद्येतत्पातात्पर्य
विषयीभूतबोधस्य शक्यार्थविषयकत्वेनानुपपत्तिप्रतिसंधानस्य तथाभावांगीकारे विनाव्या हीकृतैत्यैतात्पर्यस्य निया
मकत्वे काकेभ्यो दधि रक्ष्यतामित्यादौ तीरादौ दधितदोपघातकत्वेन निर्दोषत्वासंभव इति दिक् तीरत्वेन रूपेणेति प्रव
च्छिन्नविशेष्यताकं तत्तत्तीर्थार्थत्वग्रहान्वयी एवमग्रेपि तीरत्वेन तीरबोध इति तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितशक्ति
लक्षणान्यतरसंसर्गावच्छिन्नपदप्रकारताकनिश्चयेन तद्धर्मावच्छिन्नविषयताकबोधे कारणत्वावधारणादिति भावः ते
नैव रूपेणेति एवकारेण शुद्धतीरत्वव्यवच्छेदः अत्र शुद्धतीरत्वेन लक्षणानंगीकारे तात्पर्यशकाहृतिनैव धर्मेणोपस्थापकत्वात्
गंगातीरत्वेन तत्साधकजहल्लक्षणायामाकाशत्ववादः सापि उपस्थापकत्वात् यथा यष्टीः प्रवेशयेत्यत्र यष्टिधरे काकेभ्यो दधि
रक्ष्यतामित्यादौ काकादिपदस्य दध्युपघातकसामान्यादौ न तु तीरत्वगंगातीरत्वाद्येकपदार्थीनोपस्थितौ शाब्दबोधे च प्र
वेन स्यात्तत्र शक्यार्थवाद् सामीप्यविरहेण लक्षणाया असंभवादित्याग्रकामसत्यामपि लक्षणायामानतिर्वादप्रसं
वेन परिहर्तव्यत एवेत्यादिना दर्शितकार्यकारणभावबलेनैव तीरत्वादेरुपस्थितिशाब्दबोधयोर्निर्वाहादित्यर्थः एतदे
व विशदयति तत्प्रकारकेति अतएव तत्पदे तत्तत्क्रमेणशक्यतावच्छेदकेपि शक्तिरस्मात्तत्प्रकारकपदार्थस्मरणं प्रति तत्प
दस्य सामर्थ्यमित्यस्य सुवचत्वादिति विभावनीयमित्याकांचितः पादः तत्र तत्तत्प्रकारकेति शक्यतावच्छेदके [illegible] लति व
स्मात्तत्प्रकारकपदार्थस्मरणं प्रति तत्पद [illegible] घटत्वादिप्रकारकेत्यर्थः तत्तत्पदस्येति घटादिशक्तपदस्येत्यर्थः अनु
कं चैतत् घटपदजन्यबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपितभागावच्छिन्नविषयतायाः शक्यतावच्छेदकघटत्वाद्यवच्छिन्नत्वे नतत्र

महा
प्रभा
शृ°
१८

त्वयानुपपत्तेः समानतया त्वयानुपपत्तेर्लक्षणाबीजत्वे तादृशनियमो नोपपद्यते न च तात्पर्यबोधे लक्षणायाः सत्त्वेन तत्प्रति
संधानमेव नियामकमस्तु तच्च निराकांक्षतया स्मृतितात्पर्यान्वयानुपपत्तेः भवेद्बीजतांगीकारेणागौरवात् तदपेक्षया तात्पर्य
विषयीभूतबोधस्य शाब्दार्थविषयकत्वेनानुपपत्तिप्रतिसंधानस्य तथाभावांगीकारे विनिगमनाविरहात् स्वीकृतेपि तात्पर्यस्य निया
मकत्वे काकेभ्यो दधि रक्ष्यतामित्यादौ दर्शितदोषानुद्धारेण निर्दोषत्वासंभवश्चेति दिक् तीरत्वेन रूपेणेति प्रव
च्छिन्नविशेष्यताकं तत्तीरार्थोपस्थितौ प्रथमग्रेपि तीरत्वेन तीरबोधः इति तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितशक्ति
लक्षणान्यतरसंसर्गावच्छिन्नपदप्रकारताकनिश्चयेन तद्धर्मावच्छिन्नविषयताकबोधे कारणत्वधारणादिति भावः ते
नैव रूपेणेति एवकारेण शुद्धतीरत्वव्यवच्छेदः शुद्धतीरत्वेन लक्षणानङ्गत्वात् शक्याहितेनैव धर्मेणोपस्थापकत्वात्
गंगातीरत्वेन तु शक्यसंबन्धार्थाशक्यार्थत्ववाद् [?] स्योपस्थापकत्वात् यथा यष्टीः प्रवेशयेत्यत्र यष्टिधरे काकेभ्यो दधि
रक्ष्यतामित्यादौ काकादिपदस्य दध्युपघातकसामान्यादौ ननु तीरत्वगंगातीरत्वाद्यैर्गंगापदात् पीनोपस्थितौ शाब्दबोधे चम
नेन स्यात् तत्प्रकारार्थव्यवादसामीप्यविरहेण लक्षणायामुख्यभावादित्याशंकामसत्त्वाम [?] पि लक्षणायामाननिर्वाह प्रदर्श
नेन परिहरन्नत एवेत्यादिना दर्शितकार्यकारणभावबलेनैव तीरत्वादेरुपस्थितिशाब्दबोधयोर्निर्वाहादित्यर्थः एतदे
व विशदयति तत्प्रकारकेति इत्थं च परं तीरत्व [?] क्रमेण शक्यतावच्छेदकेपि शक्तिर्नस्यात् तत्प्रकारकपदार्थस्मरणं प्रति तत्प
दस्य सामर्थ्यमित्यस्य सुवचत्वादिति विभावनीयमिति क्वाचित्कः पाठः तत्र तत्प्रकारकेति शक्यतावच्छेदकै [?] ति न
स्य तत्प्रकारकपद [?] रस्मृति [illegible] घटत्वादिप्रकारकेत्यर्थः तत्तत्पदस्येति घटादिशक्तपदस्येत्यर्थः शुद्ध
केनैव तत्तद्घटपदजन्यबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपितभावादिविषयतायाः शक्यतावच्छेदकघटत्वादावपि सत्त्वे न तत्र

महा
प्रभा
पू॰
९२

उदाहृत्य विशदयति प्रथेत्यादिना रेफद्वयसंबंधोऽग्निरित्यात्मकः भ्रमरपदस्य च संबंध इति प्राक्तनात्मक इति शेषः तत्र
भ्रमरेत्यादेस्तु संबंधी लक्षितलक्षणोऽर्थः अथ द्विरेफशब्देन रेफद्वयसंबंधिभ्रमरपदे लक्षणयोपस्थाप्यन्तो द्विरेफो
यत्रेति व्युत्पत्तेर्बहुव्रीहावुत्तरपदस्य लाक्षणिकत्वसिद्धान्तानुपस्थितेन च भ्रमरपदघटितत्वे भ्रमरत्वजात्यवच्छिन्नबोधयत्तु
किं लक्षितलक्षणादरेणेन नचैवं तत्र लक्षितलक्षणेति प्रवादो व्याहन्येतेति दोष इति वाच्यं तथात्वेपि तन्निर्विरुद्धात्य
वारमात्रस्यासाधुकत्वात् लक्षितेन भ्रमरपदेन लक्षणाश्रयणेन निरूढलक्षणात्वेन संगतिसंभवाद्वेति चेन्न भ्रमरत्वावच्छि
न्नद्विरेफपदस्य तत्तदुपगमे द्विरेफं पश्यपेत्यादौ द्वितीयार्थकर्मत्वादौ भ्रमरत्वावच्छिन्नस्यान्वयासंभवात् प्रत्ययानां प्रकृ
त्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वस्य व्युत्पत्तिनियमात् नच द्विरेफशब्दस्य पदद्वयघटितत्वेन वाक्यत्वात् समुदायशक्तिविरहात्प्र
दत्वेनोत्कीर्तनमप्युक्तमिति वाच्यं पदत्वविशिष्टशक्तिमत्त्वं किन्तु शक्तिमत्त्वं तथा च शक्तिविरहेपि लक्षणात्मकत्वमिति साद
यतथात्मकत्वात् नच शक्तिविरहे शक्यसंबंधात्मिकालक्षणापि तत्कृति तत्र नेति काऽसिद्धेरिति वाच्यं स्वघटकशक्य
संबंधिसंबंधरूपाया लक्षणायाः सत्त्वात् पदं च यथा पंकजादिपदस्य योगलभ्यार्थः प्रतिवाक्यत्वेपि समुदायशक्त्यप्र
त्वावच्छिन्नप्रतिपादकत्वं तथात्रापि रेफद्वयसंबंधिरूपार्थप्रतिवाक्यत्वेपि भ्रमररूपार्थप्रतिपादकत्वं न विरुध्यते अत एवं वि
त्वे दर्शितरीत्या षष्ठ्यन्तसमानयेत्यादिसदृशवाक्यानामपि स्वघटकपदादिपदशक्यसंबंधिनि लक्षणाप्रसङ्गेन नच विभ
क्त्यन्तवदितान्यत्वेन स्वस्य विशेषणीयत्वान्नायं दोष इति वाच्यं तथा सति समासस्यापि लुप्तविभक्तिकपदघटितत्वेन द्विरेफा
द्यसंग्रहप्रसङ्गात् नच प्रत्ययवद्विभक्त्यन्तत्वे विभक्त्यन्तत्वस्य लोनिवेशनीयमिति नायं दोष इति वाच्यं तथा सति दधिघृते
त्यादेरपि तथाभावप्रसङ्गाद् भयभविभक्तिलोपात् प्रत्ययविभक्त्यन्तघटितान्यत्वमाह तेः अथ विभक्त्युपस्थाप्यार्थान्वि

70

दात्वकशक्तेरपङ्क्तीतमशक्यत्वात् यद्वा पदाद्देशेनोद्बुद्ध इत्याकारकभगवदिच्छायांतात्पर्यबोधकत्वस्य पारतंत्र्येणान्व
तादात्व्यविभाजनात् वरेष्ठपदस्य शक्त्यंशेनिततत्त्वतीतात्पर्यविशालेः पारतंत्र्येण शक्यतावच्छेदकत्वस्य तादोषाभावात् सत एव
व्यक्त्याकृतिजातयस्तु पदार्थ इति सूत्रे व्यक्त्यादिजातेः शक्यतावच्छेदकस्य विशक्यत्वप्रतिपादितत्वेऽपि समुपमादिं ...केन
वलक्षणाप्रदेऽपि तीरंगासंबंधीत्याद्याकारके शक्यसंबंधस्य लक्षणतावच्छेदकेतीरत्वादौ पारतंत्र्येण भानानवलक्षणाप्र
आदौ तैवस्यादिति वाच्यं तीरवृत्तेः सामीप्यात्मकगंगासंबंधस्य तीरत्वादौ वाधितत्वेन तत्र भानासंभवात् संभवे वोत्तर।
कालेवाधेनविषयतासिद्धेरिति अतस्तादृशपाठस्य प्रामाणिकत्वे विभावनीयमित्यनेनसूचितमेतदित्यालोचनीयं न।
तुलक्षणाद्वैविध्येन यथाप्रयत्ने लक्षितलक्षणा प्रामाणिका इत्याशक्य तस्याप्युपजीव्यत्वाधीनयमतभावान्न विभागव्या
घात इति समाधानं हृदिनिधानात्तत्स्वरूपमदर्शयति यत्रत्वित्यादिना यान्तिमर्थः यत्रेत्यस्य यस्मिन्नर्थे इत्यर्थोपेतिरप्र
णीयंवाना तः सेत्वनेनपरामर्शोविवक्ष्यते परंपरासंबंधरूपेति स्ववाच्यरेफद्वयवदित्तपदवाच्यत्वादिरूपेत्यर्थ इति
कश्चित् नत्तरेफद्वयस्यद्विरेफपदवाच्यताभावात् रेफस्यरेफपदवाच्यत्वात् द्वित्वस्यद्विपदवाच्यत्वात् समुदायस्य
वाच्यत्वेनशक्तिविरहात् अतः स्वघटकशक्यसंबंधिसंबंधरूपेत्यर्थः द्विरेफात्मकसमुदायघटकरेफपदशक्यरेफ
संबंधितोभ्रमरपदस्यभ्रमरेशक्यतारूपसंबंधसत्वात् नचैवमेकरेफवदितद्भ्यां दिपदमात्रेपिद्विरेफपदस्यलक्षि
तलक्षणास्यादिति वाच्यं इष्टत्वात् तात्पर्यग्रहसत्वेतत्रापितद्बोधस्यप्रामाणिकत्वात् भ्रमरेतस्यैवं प्रयोगान्नि
रूढत्वेतिविशेषः अन्ययातस्वघटकरेफद्वयसंबंधिसंबंधरूपाद्विरेफपदस्यलक्षितलक्षणोन्नयन भ्रमरपर्यायादि
पदशक्येतस्य रणमशक्यमेवस्यात् इत्यपतेइत्यनेनतादृशपाठव्यवहारमत्वेपिविभागोनावश्यक इति ध्वनितं

मदा स्यासमुदायस्य लक्षितलक्षणापक्षे देशस्य लक्षणावोचितेति वाच्यं कोपस्य शक्यग्राहकत्वेऽस्मत्पदशक्यग्राहकत्वेनाप
प्रभा स्वत्वादिपदानां विलक्षणावश्यकत्वेन शक्तिग्रहस्थापितत्वात् उदयप्रसंगात् नीलादिपदानां कोशप्रतिपादितेऽपि शुक्ल
मू० निलक्षणाकुलावश्यत्वेनावधार्यते इत्यपि व्याकरणादन्यपदार्थबोधकतायां कोषाद्यसंभवात्वश्यं नबोधकताया
९३ मुपस्थितायां लाघवत्वेन स्वरूपकारिणामसमर्थतावश्यकत्वे शक्तिरवधार्यते रेफद्वयसंबंधि निवाच्य मयपदस्य लक्षणा
वस्तुतो नेकमन्यपदार्थे शक्तिस्वस्यानेकसंबंधं तमन्यपदार्थप्रतीति दिति बहुसंख्या प्रत्येकसमासे समभिव्याहारबलेन विशिष्टा
र्थबोधकतायामपि अबोधकत्वं तत्समुदायशक्तेरिमसन्निधापनोपायान्तरेव द्विवृद्धेः समुदायशक्तिरप्रसक्तैवेति तत्त्वं अतएव
बहिरेफशब्दस्यावयवशक्या रेफसंबंधिसंबंधात्वेषु शब्दोनप्रयोगो नवा वा सूदेवादौ द्विवकारादिशब्दप्रयोगस्तत्र
शक्तिविरहादित्यादिकं बहुतरमालोचनीयमत्यधिकमग्रे स्फुटीभविष्यतीत्यस्मत्पूर्वपरिशीलितमालोच्यमानः ननु ल
क्षणाकृपदार्थस्य शाब्दबोधे भानं नोपपद्यते विषयता संसर्गे शाब्दबोधं प्रति शक्तिसंबंधेन पदज्ञानस्य कारणता वश्य
कत्वादितिशंकानिराकरणाय लाक्षणिकपदज्ञानस्य कारणतामावश्यकेति किं तु लाक्षणिकमित्यादिना किं चित्र्यैकांति
केष्वेव वितर्कितो तु निषिध्यतेति [illegible] वार्थः नानुभावकमिति नानुभवप्रयोजकमित्यर्थः लाक्षणिकार्थस्य लक्ष
णायोपस्थाप्यार्थस्य उपस्थितिमात्रे लक्षणायाउपयोगात् पदांतरस्वाक्षणिकपदसमभिव्याहृतं मात्रं पदं कारणं
प्रयोजकं पदांतरमित्यस्य वा पदांतरज्ञानमित्यर्थः तेन पदस्य स्वरूपसतो ज्ञापमानस्य वा कारणताविरहेऽपि न क्ष
तिः शक्तिलक्षणान्यतरसंबंधेन तत्पदार्थस्य शाब्दबोधान्यतरसंबंधावच्छिन्नतत्पदसंबंधितावानर्थः तदन्वितोपः
स्वशक्यार्थस्तद्विषयकं शाब्दबोधं प्रति पदानां प्रत्येकपदानामेव सामर्थ्यावधारणात प्रयोजकता वधारणाद्दिम

तस्यार्थबोधकत्वादिति तत्वं निवेशनीयं विभक्त्युपस्थाप्यत्वं च विभक्त्यनुसंधानजोपस्थितिविषयत्वं द्वयपदोत्तरद्वितीयो
पस्थितो पस्थाप्यत्वेन कर्मत्वेऽपि पदार्थान्वयानन्तरं हरिरिति वाक्ये । तिप्रसक्तिः द्विरेफपदोत्तरमपि विभक्त्युत्पत्त्या तदुपस्था
प्यितार्थान्वितस्यार्थबोधकत्वस्य द्विरेफसमुदायेऽसत्वेपि हरिरिति तत्समुदायेऽपि हरितत्स्य निवेशनीयत्वेन तत्संग्रहात् मैवं
स्वपदार्थसमवेतैकव्यक्तिविश्रान्तत्वमात्रं समुदायात्मकत्वं पदार्थत्वे नोपादानमशक्यत्वाद् एकवर्णमात्रपदस्योपा
दानं शक्यतया ऽप्रसिद्धिविरहेऽपि तदसमानपेक्षारात्वानि प्रसंगसमुदायेऽरत्नापत्तेः विभक्त्युपस्थाप्यार्थान्वितत्वावच्छि
न्नार्थबोधकतावच्छेदकानुपूर्व्यवच्छिन्नत्वं हरितत्वं कोन्नु वेष्टपदायानुपूर्व्यालक्ष्यत्वेन तदवच्छिन्नं हरितत्वं याज्ञस्मान्तये
त्यादिवाक्यवारणसंभवेऽपि द्विरेफपदाद्यानुपूर्व्यालक्ष्यत्वेन तद्धरितत्वयाराजप्रकृत्यादिसमासवारणसंभवेऽपि च द्विरे
फपदासंग्रहः द्विपदानुपूर्व्या रेफपदानुपूर्व्या च द्वौ रेफौ विभक्त्यौ विभक्त्युपस्थाप्यार्थान्वितत्वावच्छिन्नार्थबोधक
तावच्छेदकत्वेन तदवच्छिन्नत्वघटितत्वात् । वर्णविभाजकत्वादिजाते रनुगतेन तद्घटितानुपूर्वीपेक्षात् किं चैकाक्षराकार
दिपदानुपूर्व्यामपि तथात्वेन तदवच्छिन्नघटितत्वस्य मध्यैभ पदे भ्रुसत्वात्तदभावस्य ठ दाद्योऽप्रसिद्धत्वेऽप्यसंभवो दुर्वारः यदितु
मेदवृत्ति हरितत्वाभावो यादानाशदेकालरपदेषु संभवो मिथीपतेन दाम्पतरद्दयादिवृत्तिनानाशैवैषामेव पदत्वा
न संग्रहो दुरुद्धर एवेति । वस्तुतः द्विरेफपदस्य भ्रमरत्वावच्छिन्ने शक्तिरेवोचिता बोधादिनातदवधारणसंभवात् नचैवं
मारुत्वानादिवदुभीदेरपि वानरकरेकारोदुगणकर्मादौ शक्तिः सिध्येत अनेकमल्पपदार्थैरन्वयशासनस्मात् द्विरेफ
तावत्सु वृत्तादितिवाच्यं तत्रैकदेशस्खलनतावच्छेदकपदत्वोपस्थितेः समुदायघटकैरन्वेयाः सिद्धाः स्वपदार्थबोधकतामात्रस्य
नुशासनविधेयत्वावधारणात् न चास्त्रकोपस्थापितद्विरेफपदे भ्रमरत्वावच्छिन्नबोधकतामात्रं विधेयत्वादनन्तः शक्तिरि

शब्दा
श० प्रका
७५

कं शक्यमर्थं प्रति यौगिकत्वेन संबंधस्याग्रहेऽपि बोधोदयात् (न च तदर्थशक्यताभ्युपगमे सति तदर्थे संबंधः पृथग्लक्षणेति वक्तुं श
क्यम् अर्थं प्रति यौगिकत्वेन पदे संबंधाग्रहेऽपि बोधोदयात्) इदं पदादिशब्दसमुदायस्य गंगानादौ लाक्षणिकत्वापत्तेश्च गंगाना
शक्तत्वस्य तदनुयोगिकसमवायस्य वा तत्राबाधात् गंगागंगायांघोषइत्यादौ गंगागंगेति समुदायस्यापि तीरशक्तत्वस्य
तीरसंबंधित्वस्य च सत्वेन तादृशसमुदायस्यापि लाक्षणिकत्वसंभवेनाशक्यैकदेशार्थयोगात् न च गंगापदभिन्नेनैवार्थवि
तार्थबोधनिर्वाहात् पदस्य निष्प्रयोजनकत्वमिति वाच्यं पर्यायशब्दत्वेनोपस्थितेऽर्थाभावादन्यथा त्रिगुणमात्रप्रभृतीनां मात्र
प्रभृति समानार्थकानां त्रिंशादिभागे व्यर्थत्वस्य दुर्वारत्वापत्तेः न च गंगापदे तीरसंबंधसंबंधिशक्तत्वं संबंधः स च गंगागंगेति
समुदायेनाप्येवं समुदायस्य प्रवाहे शक्तिविरहादिति नातिप्रसक्तिरिति वाच्यं स्वसंबंधिशक्तताविरहेऽपि स्वसंबंधिशक्तत्व
80 रितत्वात्मकस्य संबंधस्य सत्वेनातिप्रसंगासंभवात् अत एव तदर्थशक्तत्वे सति तदर्थपरत्वं तदर्थलक्षणात्वमपि परास्तं दर्शितसम
मुदायस्य तादृशार्थे तात्पर्येण प्रयुक्तस्य साधुत्वापत्तेस्तत्तदर्थपरताया अपभ्रंशानामपि संभवात् अपभ्रंशे शक्तिलक्षणा
न्यतरात्मकविवक्षितार्थसंबंधसत्वस्यैव साधुताप्रयोजकत्वात् अत एव तदर्थशक्तत्वे सति तदर्थानुभावकत्वमित्यपि
नसाधु अपभ्रंशानामपि तदर्थशक्तत्वात्तदनुभावकत्वाच्चेति प्रसंगानुद्धारात् प्रथमं तदर्थानुभावकत्वोक्तावाव
तदर्थसंबंधानुभावकत्वनिवेशेऽप्यपभ्रंशेष्वतिप्रसंगानुद्धार एव एवमनुभावकत्वस्यानुभवोपधायकत्वात्मकस्य नि
वेशे गंगायांघोष इत्यादौ गंगादिपदस्थले लाक्षणिकत्वानुपपत्तिस्तस्य तीरसंबंधिप्रवाहानुभवानुपधायकत्वात् स्व
रूपयोग्यताप्रवेशे तु शाब्दसामान्यकारणतया स्वरूपयोग्यत्वानतिप्रसक्तानविषयतापर्यन्तनिवेशस्यावश्यकत्वेन गंगापामि
त्यादिवाक्यस्थलदर्पणे दुर्वारानदीयत्तानस्यापि तीरसंबंधिप्रवाहानुभवजनकत्वानविषयत्वानपायात् तत्संबंधि

र्थः तात्पर्येण तत्पदार्थविशेषणतया स्वार्थविशेष्यकान्वयबोधं प्रतीतिजनकत्वं लक्षणा तथा सति गंगायां घोष इत्यादौ
गंगापदस्य लाक्षणिकतास्थले घोषपदशक्यार्थस्य विशेष्यतयोपस्थितावपि घोषपदस्य तस्यादिलाक्षणिकतास्थले
तस्यार्थस्य विशेष्यतातादृशबोधानुपपत्तेः एतेन वृत्तिः पशुरित्यादौ केवलित मतिसंबंधिनः पशुस्वरूपस्य च लक्ष्या
र्थयोरेव परस्परमन्वयबोधदर्शनात् लाक्षणिकपदस्थानमपि भवकारणं भवत्येवानुवदितो तेरतस्य कार्यतावच्छेदकत्वकल्पनायां न शक्तिलक्षणाज्ञानकार्यतावच्छेदकयोः परस्परव्यभिचारः इति वदंति तन्मते द्वन्द्वबहुव्रीह्यादावुत्तरपदमात्रस्य
शक्यसंबंधादिलक्षकत्वमिति पक्षेऽकुपदस्य शक्ततयानुपपत्तिभावात् समस्तवद्बहुव्रीह्यर्थे उत्तरपदलाक्षणिके पूर्वपदत
तात्पर्यग्राहकमिति पक्षे व्युत्पादनद्वारेण नदीपदशक्यार्थविशेषकतयान्वयबोधानुपपत्तेः कुमतिः पशुरित्यादावनुप
पत्तेभावादिति गम्भीरायां नद्यां घोष इत्यादौ नदीपदस्य नदीतीरलाक्षणिकत्वेन गम्भीरपदार्थान्वयानुपपत्तेः पदार्थैक
देशपदार्थान्तरान्वयस्यास्वीकृतत्वात् ततो गम्भीरायामिति सप्तम्यन्तविकल्पस्य गम्भीरनदीतीरे लक्षणोपगमनमाह तथा
च तस्याः शक्यसंबंधरूपत्वात् नोपपद्यते वा स्वस्य शक्यत्वाभावात् तदीयापात तस्याम व्याप्तेरतो बोध्यसंबंधरूपैव सा निबोधयेति
मीमांसकसिद्धांतनिरसितमुपक्रमते वाक्येतिमादिना शक्यसंबंधरूपेति शक्यसंबंधः शक्तिस्मरणानुपयोगिकत्वेन
विशेषणीयः तेन नानार्थद्वयादिपदानामेकत्र निशक्येऽपरशक्यसंबंधस्य सत्वेऽपि न तत्र लक्षणात्वे शक्तिस्मृत्यनु
पयोगिकताविरहात् शक्तिस्मृत्यनासाद्य तु न लक्षणा तथा सति संबंधः ज्ञानेऽपि नहेतोः स्वसंबंधोपसंस्थानात् नापि
शक्तिस्मृत्यनुपयोगिकः स्वसंबंधः शक्यसंबंधिन्यपि याकस्य संबंधस्यैव स्वीयपरंपरासंबंधत्वेन तदुपपत्तेरिति वक्त
शक्यपदस्मृतियोगिकत्वेन संबंधस्याग्रेऽपि बोधोदयात् न च तद्विशेषशक्तताप्रयोज्यत्वेऽसति तदर्थसंबंधः पदेन लक्षणेतिव

मद्या प्रभा शु· १५

कश्चित्तु तदयुक्तं। गम्भीरपदोत्तरमपि समसमीविभक्तिसत्त्वेन गम्भीरपदस्य तादृशार्थलक्षकत्वेपि तादृशसमुत्पत्तिभंगा-
भावात् नवसमासस्थले पूर्वपदोत्तरविभक्त्यसत्त्वात्तु तत्पदे लक्षणा न सम्भवतीत्यापाय इति वाच्यं। तत्र समुदायस्यैव
प्रकृतित्वेन पूर्वोत्तरपदयोर्लक्षणायामविशेषात्। तस्मात् संभवति पूर्वपदस्यापि लक्षणा परं तत्र क्वचित् पूर्वपदस्य
क्वचिदुत्तरपदस्य लक्षणा बोधादर्थबोध इति द्रष्टव्यं। नचैवं गम्भीरनद्यां घोष इति समस्तप्रयोगस्थले नदीपदस्य गम्भी-
रपदस्य वा तादृशार्थे लक्षणा न सम्भवति समस्तस्य समभिव्याहृतप्रकृतित्वेन तत्पदोत्तरप्रकृतित्वात् तदर्थे तदर्थान्वयस्तु ले-
भतादिति वाच्यं। प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वमित्यत्र प्रकृत्यर्थत्वं प्रकृतिजन्योपस्थितिविषयत्वं प्रकृ-
तिजन्यत्वमात्रं यत्राश्रयत्वादितत्त्वोभयसंबन्धेनैकदेशार्थस्यापि प्रकृत्यर्थत्वसम्भवायमिति समाधानस्याभिहि-
तप्रायत्वात् तथैव मीमांसकैरपदार्थस्यापि संख्यादिबलादन्वयबोधे भानस्वीकारात् छिद्रः संस्कारादिबलादेव ता-
दादेर्भानसंभवे लक्षणोच्छेद इति एवं पदैकदेशयोनामित्यादिसूत्रस्यानुरोधेन लक्षणास्वरूपकीर्तिसमादधानैः प्र-
कृता द्विपदानां रूढिरूतीकाविरुद्धात् पङ्कजनतद्गत्यर्थैः प्रत्येकमवयवैरेवोपस्थापितानामयमस्य समुदायोत्तर-
विभक्त्यर्थान्वयः पङ्कजमानयेत्यादौ तु लोकः पङ्कज इति प्रकृतीभूतसमुदायार्थताविरहात् द्वित्वादेः समुदायस्य तु लिविर-
द्रिणो पिशाचकादेरिव पङ्कजादेरवयवस्यापि प्रत्ययार्थान्वितार्थबोधकत्वमुपपद्यत इति समादधते तेषामपि दर्शितनयवाश-
य इति बोध्यं। मीमांसकानामयमभिप्रायः पङ्कपदस्यानत्पदार्थप्राहकताकल्पनमपेक्षया कल्पलक्षणाङ्गीकार एवो-
चितः एवं बहुव्रीहावपि समुदायस्य चित्रगुमित्यादौ लक्षणा न त्वपि चित्राभिन्नगवाद्यात्मकस्वबोध्यसंबन्धस्य
81 स्वामित्वात्मकस्य तदीयस्वामिनि सत्त्वात्। यत्तु गम्भीरायां नद्यामित्यसमुदायस्य गम्भीरनदीतीरलक्षकत्वेनाहशतीरा

विषयताघटितधर्मावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकविषयताश्रयत्वनिवेशेपि तथा प्रवाहविशेषितताधेयत्व
विषयकशाब्दत्वावच्छिन्नजन्यतायाघटालाटशाब्दतयाननिरूपितजनकतावच्छेदकत्वस्य गगनादावपि तिसमुदायेपिसत्वा
त् नचतदर्थसंबंधिमात्रविषयकशाब्दनिष्ठजन्यतानिरूपितजनकतानिवेशनीयादर्शितसमुदायज्ञानजन्यताया
ली रसंबंधिगगनमात्रविषयकशाब्दनिष्ठत्वेनातिप्रसंगाभंगस्तदाश्रयशाब्दस्यप्रसिद्धाद्वतिरिक्ततदाधेयत्वविषयक
त्वादितिवाच्यं प्रवाहाधेयत्वेपि तीरसंबंधस्यतेनतादृशसमुदायज्ञानजशाब्दस्य तीरसंबंधमात्रविषयकत्वाभावा
त्तादृशातिप्रसंगानुद्धारादितिशंकासंबंधस्यलक्षणात्वे मीमांसकदर्शितामनुपपत्तिमुद्धरति यत्तुगंभीरायामि
त्यादिना सर्वत्रैकदेशान्वयाभ्युपगमे ऋद्धस्यराजमातंगा इत्यादिरविपरीतत्वसिद्धाभेदान्वयबोधयत्नसाध्यःस्यादित्यत
आह क्वचिदिति चैत्रस्यगुरुकुलमित्यादौ गुर्वादिपदार्थैकदेशजन्यतादौ चैत्रनिरूपितत्वादेः चैत्रसदासभार्यैत्यादौसाहित्येन
घमृते चैत्रसत्वादेरन्वयप्रदर्शनादितिभावः एकदेशान्वयस्यपदार्थतावच्छेदकेपदार्थान्वयबोधस्यस्वीकृतत्वाविति
वाक्यभेदेनसुतरां चैत्रनयपदार्थः पदार्थेनान्वेतिनतुपदार्थैकदेशेनेतिनियमस्यासार्वत्रिकत्वादितिभावः ननु
प्रतियोगिकपदार्थैकदेशेप्रतियोगिपदान्तरार्थान्वयादर्शितविषयस्थलेषुदृष्टत्वात्तत्तत्प्रतियोगिकेप्रतियोगि
नःकापिकपिवाःभेदेनसंसर्गेणतादृशितादृशस्येयस्तस्यस्तादात् यदितत्रेति अनुभूयप्रटीतविरहेपिसुप्रतिवैवि
श्यादृश्यतेयाविधान्वयसंभवंकोवारयेदितिभिसंधानेनोक्तं यदीति गम्भीरपदस्यगंभीरनदीतीरलक्षकत्वेनदीप
दंतात्पर्यग्राहकमित्युपगम्यतेनदीपदोत्तरसप्तम्यर्थाधेयतायांतादृशार्थस्यान्वयोऽस्त्येवः अत्रयानात्प्रकृत्यर्थान्वितानाः
र्थबोधकतायास्संपत्तिसिद्धत्वादतोविनिगमकाद्युत्तरपदस्यैवलक्षणोचितेत्यस्याशयवानाह नदीपदस्येति रूढि

मद्दा
प्रभा
पु
१०६

तिपदिकत्वं सत्यर्थमित्यिवाच्यं अर्थवदादिसूत्रेण प्रसक्तायाः प्रातिपदिकसंज्ञायाः कृदादिसूत्रस्थसमासग्रहणग्राहिन
नियमेन वा धात्वादिभिन्नं तं यत्तज्जलिनाऽप्रष्ठेवतत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थमिति यतेनस्तावदिन्नोतरस्य
सामायेस्सत्तावद्धि नापस्याप्यार्थमनुभविशेष्यताकबोधकधर्मवत्वस्य प्रकृतित्वेनानामत्वनिरुक्तेः। अनुमतावंतनभी
वनीयमित्युक्तावपिनदीयतेकिंचितद्दर्शितवाक्यस्यप्रातिपदिकत्वविरहेणततः प्रथमायालत्रस्यप्रकृतित्वस्य
वासत्वात् कथमन्यथानयेतभागस्यतादृशानुपलब्धकत्वप्रकृत्यर्थान्वितत्वार्थबोधकत्वंप्रत्ययानामितिव्युत्प
त्तिबलेनभवतानिराक्रियेत प्रातिपदिकत्वेदिततेपिस्वत्र्यमतेतदर्थस्यप्रकृत्यर्थतायाश्चसत्त्वात् तस्मात् समत्युन
र्थतमाणसमाभत्तदकत्वसमस्तसमुदायस्यतत्स्ववत्त्वमिति अतोऽन्येनस्वबोध्यसंबंधेनतदतिरिक्तोपपद्यते
स्वबोधत्वद्भिन्नत्वजन्यबोधविषयत्वंजन्यतायाःफलोपधानगर्भतयानिवेशोगंगापदे तीरत्वस्यगंगापदस्यलाद
णिकत्वानुपपत्तेः तेनगंगापदेनप्रवाहात्मकप्रवर्त्तकबोधात्तननात् प्रवाहस्यस्वबोध्यताभावात् स्वरूप
योग्यतायात्तिततनप्रवेशोपिस्यएवदोषः पदजन्यतावत्सत्वाच्चप्रबोधस्यपदज्ञानमेवद्विशाद्बोधजनकंनतुप
दमित्यभिद्विते स्वविषयकज्ञानजन्यतानिवेशेपिस्वविषयकत्वानेपदांतरविषयकसमूहालंबनमादायाप्र
२ वयवटादिसंबंधिन्यतिप्रसंगः अतएवप्रयोज्यताप्रवेशेपिननिस्तारः प्रवाहविषयकघटादिविषयकसमू
हालंबनेबोधेघटादिपदप्रयोज्यतावत्गंगापदप्रयोज्यतायाअपिसत्वेनतद्विषयघटादिसंबंधिनिगंगापदेलक्षणायाः
प्रसक्तेः स्वप्रयोज्यतावच्छेदकविषयताश्रयत्वंस्वबोध्यत्वंगंगापदप्रयोज्यतावच्छेदिकाप्रवाहवृत्तित्वेविषयतानतुघटादि
वृत्तितिस्यपिनस्वपदस्यप्रत्येकशक्तिविशिष्टतार्थकतयावर्णसमुदायात्मकस्यगंगादिपदस्येतेनोपादानुपपाकत्वात्

येयत्वस्य घोषादावन्वयो नोपपद्यते आधेयताबोधकपदाभावात् पदान्तरस्थाप्यप्रयुक्तबोधस्य प्रागेव निरस्तत्वाद् घो
षाद्याधारस्य निरसनीयत्वात् पदार्थाधारकत्वनैयत्यात् नच गभीरनदीतीरे तूनि न्यायेन तत्वात्तटशब्दस्य लक्षणाया
कार्या तदन्वयो घोषादाविति सा प्रतीतिः प्रमा सतितात्पर्ये तटशब्दे नित्यत्वस्य घोषादावन्वयानुपपत्तेः नामार्थयोर्भेदेन साक्षादन्व
यस्याव्युत्पन्नत्वात् नच तटशब्दोत्तरसप्तम्यर्थानुकूलतायां घोषादेस्तदभेदान्वयः इति शङ्क्यं नामार्थयोः समासादे
टकनामार्थयोर्वा अभेदान्वयबोधप्रतिबन्धकत्वात् विरुद्धविभक्तिराहित्यस्य समानविभक्तिकत्वस्य वा तन्त्रत्वे ननदभावा
त्तटशब्दान्वयबोधानुपपत्तेः नच गभीरायां नदीति गम्यमानतटपातीरे लक्षणया आधेयताविभक्त्यर्थप्रवेशेऽपि घोषादे
स्तदन्वयो नानुपपन्न इति वाच्यं तथापि तटपदार्थतीरस्याधेयतायाम् अन्वयानुपपत्तेः प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वा
र्थबोधकत्वनियमात् नदीत्यंशे तु समुदायस्य सप्तमीप्रकृतित्वाभावेन तदर्थस्य प्रकृत्यर्थताविरहात् यदि च प्रकृ
त्यर्थत्वं प्रकृतिजन्यतिङ्गादिवत्स्यात् तथा च नद्यंतभागस्य तदेन दीपदेपि तत्वाद् तत्रविभक्त्यर्थस्य तटशब्दवाच्या
र्थान्वयित्वमुपपद्यत एव सप्तम्यन्ते तदापि गभीरायां नदी क्रोशेत्यादिप्रयोगे नदीपदोत्तरद्वितीयार्थकर्मत्वे न घटत भागलक्ष
तात्पर्य तीरान्वयबोधकतया साधुतापत्तिः स्वप्रकृतिसमस्तनित्यस्वबुद्धौ निवेशेतु प्रकृत्तानुपपत्तिरव्याहतैवेति
वदन्ति नव्यास्तु नामत्वस्य प्रातिपदिकत्वात् तत्र गम्भीरायां नद्यामिति वाक्य नामत्वविरहेण तदर्थस्य
घोषपदार्थाभेदान्वयस्यानुपपत्तिविरहादेवं प्रतीतित्वविशिष्टस्य लक्ष्यतायाम् अभेदान्वयोपिनानुपपन्नः वाक्यस्य ना
मत्वविरहेण तदर्थाभेदान्वये विरुद्धविभक्तिराहित्यादेरतंत्रत्वात् किंच तटशब्दार्थोत्तरविभक्तिविरहेण वि
रुद्धविभक्तिराहित्यविरहः कथं नाविहितवानित्याप्रसक्ता नचवाक्यस्यापि नामत्वे तदर्थस्य लक्ष्यार्थेनार्थत्वं नामा

मदा वदर्शितं दिशावयवार्थस्यैव समासात्मकप्रकृत्यर्थत्वोपपादने तत्पूर्वपदस्य लाक्षणिकत्वेपि नक्षत्यतिप्रसङ्ग इति प्रतेतत्वं
प्रभा ज्ञो मतीति स्वामित्वेन गोसंबन्धिनी स्पष्टः नस्त्रीक्रियतेऽस्ति पुनर्दीनं वर्णितं प्राक् तत्स्वामिकान्वयबोधेन। इमिः कस्प
पृ० नित्वानत्वकारणत्वावधारणाभिरु बीजमित्यपि वदन्ति विग्रहपदतात्पर्यग्राहकमिति नव विनिगमनाविरहात् गोपदं
१०७ तात्पर्यग्राहकं विग्रहपदंदर्शितार्थलाक्षणिकमित्यपि स्यादिति वाच्यमिष्टत्वात् परं तु लाक्षणिकपूर्वपदलक्षणाज्ञानेनार्थबो
धजनकपदतात्पर्यग्राहकं तु विग्रहोत्तरपदलक्षणाज्ञानेनार्थबोधः पूर्वपदं तात्पर्यग्राहकमिति हृदयमित्यभिहितप्रायं य
त्तु विग्रहपदस्य तादृशार्थलाक्षणिकत्वे विग्रहगुरुभूतीत्यादितत्वात् सामो स्वामिगुणाविशेषकाख्यानार्थकृतिप्रकारकबो
धानुपपत्तिः प्रथमान्तपदोपस्थाप्यस्यैव भावनाविशेष्यतया मानं नियमात् विग्रहपदस्य प्रथमान्तताविरहादेवं गोपदोत्तरप्रथमस्य
83 विग्रहपदलक्षणतादृशार्थसाकाङ्क्षाबोधनानुपपत्तिः स्वप्रकृत्यर्थपदसमः साकाङ्क्षाबोधकत्वसम्भुत्पत्तिसिद्धत्वादिति तत्तच्छ प्र
थमान्तात् समुत्पन्नोत्तेन प्रथमाव्यवहितपूर्ववर्त्ती चैत्रोगच्छतीत्यादावपि चैत्रादिपदार्थस्याख्यातार्थान्वयानुपपत्तेः चकारादि
वर्णसमुदायात्मकस्य चैत्रपदस्य प्रथमाव्यवहितपूर्वत्वाभावात् चरमवर्णाव्यवहितत्वे सुवर्णादावव्यवहितत्वविश्रान्तेः
स्वपूर्वपदाघटितत्वे सति स्वपूर्वत्वमव्यवहितपूर्वत्वं निरुक्तत्वनयोपपादनसंभवेपि चैत्रमैत्रौ गच्छत इत्यादितन्मैत्रादौ गमनक
र्तृत्वान्वयानुपपत्तेश्चैत्रपदस्य मैत्रपदव्यवहितत्वेन तादृशव्यवहितपूर्वत्वाभावात् नापि प्रथमापूर्ववर्त्तित्वमव्यवधा
नाघटितं तत्तत्वं तथा सति राजपुत्रो चैत्र इत्यादौ धात्वाख्यातादेः प्रथमान्तत्वात्तदर्थस्य विशेष्यत्वापत्त्या निष्प्रयोजनत्वा
पत्तेः नापि स्वप्रकृतिकप्रथमापूर्ववर्त्तित्वं तदिति साम्प्रतं तथा सति चैत्रमैत्रौ गच्छत इत्यादौ चैत्रमैत्रेपि भावनान्वयानुपप
त्तेः समस्तस्यैव प्रथमाप्रकृतित्वेन तद्घटकयोश्चैत्रमैत्रपदयोस्तादृशप्रथमान्तताविरहात् न च समस्तस्य प्रथमान्तत्वात्त

१ प्रयोजकतानिरूपितप्रयोजनतावच्छेदकतात्वद्धर्मावच्छिन्नविषयताघटितधर्म्मावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यतावच्छेदिका
ज्ञाप्यविषमता [illegible] तादात्म्यसंबंधस्तद्धर्म्मावच्छिन्न २
नवतद्धर्मावच्छिन्नैस्वलक्षणागंगापदाद्युपस्थितार्थयोः मनस्त्वात्तादृशसंबंधः प्रवाहसंबंधिनितीरेतदवच्छिन्नस्वलक्षणाज्ञानादि
विषयतायास्तु तादृशप्रयोजनताघटनवच्छेदकत्वान्नातिप्रसक्तिरिति वाच्यं तावतापि अपभ्रंशादेर्लाक्षणिकतापत्तेर्दोषात् शक्ति
भ्रमेण तेषामर्थबोधकताया व्यवस्थापितत्वात् तद्बोध्यार्थसंबंधस्योपदर्शितलक्षणात्वसंभवात् एवं शक्तिभ्रमेणत
लक्षणया वा येभ्यः शब्देभ्यो ये येषामर्थानां बोधस्तत्तत्संबंधानां तत्तदीयलक्षणात्वापत्तिर्दोषप्रवृत्ततत्पदाद्युपस्थितवत्प्र
योजकतानिरूपितप्रयोजनतावच्छेदकतायास्तत्तदर्थप्रतीतिशाब्दबोधविषयतास्तनपायात् यदि तद्धर्मावच्छिन्नशक्तासं
सर्गावच्छिन्नभ्रमभिन्नज्ञानप्रकारताघटितधर्मावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यतावच्छेदकविषयताश्रयत्वस्वबोध्यत्वमप
भ्रंशादेस्तादृशप्रकारतानभ्रमभिन्ननिरूपितेतिनातिप्रसक्तिरतएवसमवायसंबंधेनपदज्ञानाद्गगनस्मरणजननेपिना
गगनादेर्घटादिपदबोध्यत्वं तस्य तत्संबंधिनि पदादौ लक्षणा समवायसंसर्गावच्छिन्नायास्तादृशप्रकारतायाः शक्यतासंसर्गान
वच्छिन्नत्वादिति परिष्क्रियते तदा वाक्यस्य शक्त्यभावेन लक्षणानुपपत्त्याप्रकृतानासिद्धेः एकदेशान्वयभावेशक्यसंबंधाभावेदत्यागोरव
प्रज्ञरतिरिच्यते इत्यलमनल्पेन बहुव्रीहौ तद्गुणसंविज्ञानविवक्षालक्षणा लाक्षणिकत्वमेतादृ बहुव्रीहौ दामित्यादिना एवं वृत्तेके
प्राक्पदलक्षणायैवोपपत्तेर्नशक्यलक्षणा तदेवगाद्धपति तन्नदीति बहुव्रीहाविलर्थः चित्रगुपदादाविति चित्रप
दोत्तरगुपदादिघटितसमुदायादावित्यर्थः यथाश्रुते तादृशसमुदायस्य वाक्यत्वेन पदत्वविरहादनुपपत्तेः याचकादे
दर्शितयारीत्या वा पदत्वमुपपादनीयं समस्यार्थाश्रयकत्वं गोपदान्वयि गोपदस्येति एवं पदस्तत्ताऋकल्पेलक्षणा
प्रसक्तिः शक्यार्थेनविवक्षितान्वयबोधनिर्वाहात् एतेनप्रत्ययानामित्यादिग्रन्थस्यानुरोधेनोत्तरपदलक्षणाङ्गकेत्यभि
प्रायवर्णनमपास्तं चित्रगुसमुदायोत्तरविभक्तिप्रकृतित्वस्य गोपदे भावात् अस्ततिभंगात्तद्वाराच्च याचकपंकजादावि

महा
प्रभा
पू॰
९८

वैवर्तिन्नमात्रमेव तथाभ्युपगमे स्वप्रयुक्तत्वनिवेशे चैतन्नस्यार्थज्ञानस्यानियामकत्वेन च वारणसंभवात्तावतापि प्रकृते
चित्रादिपदानां प्रथमान्तत्वेन तदर्थस्य प्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वं सुघटमेव तस्मात्पूर्वपदलाक्षणिकत्वमपि बहुव्रीहेर्नांशे
भवतीति यदपि चित्राभिन्नगोस्वाम्यादावुत्तरपदलक्षणापि नोपपद्यते तथा सति गोपदार्थस्योपसर्जनताविरहेणाह्रस्व
विधानाप्रवृत्त्या चित्रगुरित्यस्याकारान्तस्यासाधुतापत्तेः स्वपदार्थसाकांक्षविशेषणीभूतार्थप्रातिपदिकत्वं ह्युपसर्ज
नत्वं तच्च चित्रपदार्थान्वितार्थकत्वेन गोपदस्य संभवे न च स्वपदार्थसाकांक्षत्वमुपसर्जनताशरीरे न निवेशनीय
मिति नानुपपत्तिरिति वाच्यं तथा सति लक्षणया चित्राभिन्नगोस्वामिबोधकस्य गोरलीत्यादौ केवलगोपदस्याप्यु
कारांततयैव साधुत्वापत्तेः नच ह्रस्वविधावुद्देश्यशरीरे नामोत्तरत्वेन गोपदं विशेषणीयं शोभनो गौ रत्नीत्या
दौ गोस्वामिलक्षकस्य गोपदस्योत्तरत्वेपि नामोत्तरत्वस्य प्राप्यवधानात् अव्यवहितोत्तरत्वस्य प्रकृते निवेशनीय
त्वादिति वाच्यं चित्रगव इत्यादौ गोसंबंधिलक्षकगोपदस्य हितकर्मधारयेपि ह्रस्वान्ततया साधुताप्रसंगात् किंच प्रकृ
ते पाक इत्यादौ पाकात्तु कुलप्रकृतिमति पाकपदस्य लक्षणा नोपपद्यते प्रकृतिप्रत्ययशक्तिभ्यां निर्वाहेण पाकपद
स्य शक्त्यनुपगमाच्छक्यसंबंधरूपाया लक्षणाया असंभवात् अत एव तद्वर्षे पदस्यापि न तादृशार्थे लाक्षणिकत्वं तत्प
दस्य शक्तिविरहेण तदसंभवात् न च काकादिवर्णानां जलादिशक्तानां केवलप्रकृतेः केवलप्रत्ययस्य वा तादृशार्थे
लक्षणा अस्त्वेवं तात्पर्यग्राहकमिति नानुपपत्तिरिति वाच्यं तथा सति कृतादिपदार्थानुपस्थितावपि तादृशा
न्वयबोधप्रसंगात् न चेष्टापत्तिरनुभवविरोधात् अपरीनानामत्वविरहेण तस्मात्प्रसक्ततादृशलक्ष्यार्थे स्ववर्थो
न्वयानुपपत्तेश्च किंच तत्समस्यमानस्वपदार्थान्वयिकिं तत्साधारण्येन तत्ताप्रबोधकत्वस्य व्युत्पत्तिनियमेन केवल

पदस्याप्यत्र स्वघटकत्वेकार्थयोरन्वयानुपपत्तिरिति वाच्यं तदादिपदात्तसमवायेन कृतस्य गगनादेर्घटोस्तीत्यादितो भाव
नाविशेष्यत्वबोधवारणाय कृत्याप्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वाया निवेशनीयत्वा समस्तस्य च तिविरहेण तादृशानुपपत्त्यनुद्धारात्
न च कृत्याप्रदर्जन्यायाः पदार्थोपस्थितेर्देतुत्वेन च नाद्योपस्थितिकगगनादिभानवारणान्नोक्तस्थले घटीरेव निर्वि
शेषणीयमिति वाच्यं गगनकालीनो घटो नास्तीत्यादौ कृत्या गगनपदजन्याया गगनोपस्थितेः प्रसक्तत्वेनैतन्नास्तीत्यादि
भानस्य वारणायोक्तत्वात्तौ हेतिनिवेशस्यावश्यकत्वात् किंतु स्वघटितप्रकृतिकप्रथमान्तपूर्ववर्तित्वमेव तत्र प्रथमान्तत्व
न च चैत्रमैत्रौ गच्छत इत्यादौ चैत्रादिपदे द्वंद्वप्रकृतौ विभक्तिरित्यादौ चित्रादिपदे प्रथमाप्रकृतिसमुदायघटकतया तानुपप
त्वे च दितत्वे च स्वस्मिन्नपि स्वस्मिन् चैत्रो गच्छतीत्यादौ चैत्रपदार्थस्य प्रदः अत स्व पाचको नास्तीत्यादौ पाककर्तृकृष्णस्य
पकर्मेति प्रत्ययानां प्रथमाप्रकृतित्वविरहेपि नचातिसङ्घटित समुदायस्य तत्प्रकृतित्वानपायात् न चैवं गगनका
लीनो घटोऽस्तीत्यादौ दर्शितानुपपत्तिः प्रथमाप्रकृतेर्गगनपदघटितत्वात् तत्पदवराजपुरुषमानयेत्यादितो राजा
दावागमनकर्तृत्वाद्यन्वयबोधापत्तिश्च प्रथमाप्रकृतेः समुदायस्य राजपदघटितत्वादिति वाच्यं चंद्र इव मुखमस्तीत्या
दित स्वंद्रादावस्तित्वाद्यन्वयवारणाय वक्ष्यमाणनिवेशेनैतरविशेषणत्वतात्पर्यविषयत्वेन तादृशान्वयानुपपत्तेः न चैव
मात्मैव जानातीत्यादावात्मादौ ज्ञानाश्रयत्वाद्यन्वयानुपपत्तिरात्मादेरेव कारार्थेतरविशेषणत्वेन तात्पर्यविष
यत्वादिति वाच्यं मात्रपदांतर्भावेन सर्वपरिष्कृतस्यैवादरणीयत्वात् अस्तु वा स्वप्रकृतिकप्रथमान्तपूर्ववर्तिप्रथमां
तान्तडपस्थाप्यत्वं तद्वृत्तित्वं यो पदस्याप्यत्वे तद्वृत्तित्वमात्रपदत्वासमपदघटितत्वासमानसंबंधेन तथाच समुदाय
स्य प्रथमान्तत्वेप्येकदेशार्थस्य तदुपस्थाप्यत्वमनतपक्षे त्वं न तत्र पदघटकसर्वपदार्थस्य वारणं नदर्शितदोषव अथवा इ

ते १

महा
प्रभा
पृ° ६८
हस्मति
लोइत्येव ५

र्मधारयत्वं द्वंद्वत्वमिति यत्तेजालिसंमते विशेषणगोपदर्शनिः कर्मधारयपदासाधुः न च विशिष्यते येनेति व्युत्पत्त्या
भेदकं विशेषणमित्यर्थलाभे न गोपदार्थस्यापि व्यावृत्तिसाधारणविग्रहपदार्थभेदकत्वसंभवात् विशेषणमित्यादि
विधिविषयत्वपातादेशाः समासोऽयुक्तो इति वाच्यं विशेष्यविशेषणयोरैक्ये प्राप्ते नैवोभयसंग्रहस्यान्तोन्या
देयकत्वस्यासंभवे उभयोपादानप्रसिद्धविशेष्यविशेषणभावप्रतिपत्त्यर्थं प्रसिद्धिस्वरूपानिवार्तिकग्राह्याणां विशे
ष्यत्वमेवं भवति नीलोत्पलकुमला इति यत्रोभौ गुणमात्रे तत्रैव पर्यायमपि यथा कृष्णः तिलः कृष्णतिल इत्यादि पत्ते।
जलितप्रभृति संमत्या सङ्ग्रहेऽत्र भिन्नुक्तव्याख्यानादित्तितत्वं समासांतविधेः परत्वेन बाधकत्वात् तेन समासांते इ
ष्वप्रासिसंभवेऽप्यौपगवइत्यादाविव गुणप्राप्त्याः इष्टसिद्धेरपि विग्रगवइत्यादावुकारांततया साधुतापादनमापाद
क उभिन्नप्रतिलिङ्गं गोगवयाविव्यादिष्वेऽपि द्वंद्वस्यापत्तिः चार्थे द्वंद्व इत्यनेकमित्यस्यानुवृत्तेरनेकपदस्यैवति तद्वेदं।
साधुतानिर्वाहाय इतत्वेन तद्वद्कसवंतानां प्रथमानिर्दिष्टत्वादन्तलब्धारणीभूतार्थप्रतिपादकत्वमपि निवेश
नीयमुपसर्जनतामारीरेतद्धपदांतरार्थविशेषणभावापन्नार्थप्रतिपादकत्वपर्यवसितमवश्यवाच्यमन्यथा
विश्गोस्वामाहिलनकंद्वंद्वइरकगोपदस्य द्वस्वारणासंभवात् तथाच प्रकृते गोपदस्यालनकत्वेऽप्युपल
दकत्वे वा कारान्ततानुवेदा न च गोगवयावित्यस्य गोशब्दांतता विरुद्धादन्यान्तेनैतत् विवक्षावश्यकीति वाच्यं तत्।
थापि गवयाश्वगावइत्यादावपत्युद्धारेण तादृशाविवक्षाया आवश्यकत्वात् न च चित्रगुरित्यत्र गोपदं गोस्वा
मिलक्षकमिति तदीयमतेऽपि गोपदार्थस्यपदांतरार्थविशेषणतानापन्नत्वात्तादृशविवक्षायामसंभतिरिति वाच्यं
पदांतरार्थविनविशेषणीभूतार्थबोधकताया विवक्षितत्वात् प्रकृते गोपदार्थस्य गोः स्वार्थस्वाम्यंप्रोविशेषणत्वे

ङ्गोपस्यार्थस्य तदन्वयासंभवात् तस्मात्तत्र मध्यमदर्शितैकदेशान्वयपदपदस्यायात् इति वदंति तदपि नसा
धीयः गोपदस्य पूर्वपदार्थसाकांक्षताविरहे स्यात् तत्रानुपपत्तिदोषाभावेनस्य ह्रस्वविधायकशास्त्रतात्पर्या
पर्यालोचनविजृंभितत्वात् तथाहि प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनमिति पारिभाषिकमेवोपसर्जनं गोस्त्रि
योरुपसर्जनस्येति ह्रस्वविधौ गृह्यते नदीसंज्ञादिशास्त्राणामिव शास्त्रपरिभाषितार्थग्रहणे संभवति तदितरार्थ
ग्रहणाप्रसक्तेः एवं च समासविधायकसूत्रस्थप्रथमांतपदेनोपस्थाप्यो यो गोशब्दः स्त्र्यंतं तस्य ह्रस्व इति सूत्रार्थ।
स्तदंतविधिपरिभाषया लभ्यते तथा चानेकमन्यपदार्थे इति बहुव्रीहिविधायकसूत्रस्थप्रथमांतानेकपदोपस्था
प्यस्य गोशब्दस्योपसर्जनत्वं पूर्वपदार्थसाकांक्षताविरहेऽपि नानुपपन्नं एवं च परिभाषितोपसर्जनत्वं तत्र ग्रास
मम घटो गोकुलमित्यादौ विशेषणीभूतार्थप्रतिपादकस्यापि गोशब्दस्य पूर्वपदार्थसाकांक्षताविरहान्न ह्रस्वप्रस
क्तिसंभवे चित्रगवीकुलमित्यादिघटकस्य गवीशब्दस्य पूर्वपदार्थसाकांक्षत्वविशेषणीभूतार्थप्रतिपादकत्वोभ
यसत्वे न तदापत्तिरशक्यपरिहारा स्यात् चित्रगोस्वामिमद्भक्तस्य केवलगोपदस्याकारांते न यासाधुतापादनं
नु ह्रस्वप्रसक्तं दर्शितोपसर्जनत्वाविरहात् एतेन चित्रगव इत्यादौ कर्मधारयेऽपि ह्रस्वः स्यादित्युक्तिरपि प्र
त्युक्ता विशेषणं विशेष्येणेति कर्मधारयविधायकसूत्रे विशेषणस्यैव प्रथमानिर्दिष्टत्वेन गोपदस्य विशेष्यत्व
याः तृयात्वेनानुपस्थितत्वात् न च विशेषणविशेष्यभावस्य वक्तृविवक्षाधीनतया वैपरीत्यसंभवाद्यत्र गोपदार्थ
स्य विशेषणत्वविवक्षितत्वं तत्र ग्राहकस्थले ह्रस्वापत्तिर्दुरुद्धरेति वाच्यं उपसर्जनं पूर्वमित्यनुशासनेनोपसर्जनगोप
दस्य पूर्वनिपातावश्यंभावात् गोशब्दान्तताविरहेणैवाप्रसक्तेः वस्तुतो जातिवाचकशब्दानां विशेष्यतयैवक

महा
प्रभा
पु॰
११९

धारयपदत्वाद् यो बहुव्रीहिर्निजरथमित्रविश्वास्वामी गोस्वामी निबोधः सूपपादः इति वाच्यं कर्मधारयगर्भत्वे
द्विजरथचित्रगुरित्यस्मात् पूर्वपदस्य प्रबलत्वाच्छासनविषयत्वात् प्रियद बहुव्रीहौ तत्पूर्वपदेन न हि षष्ठ्यन्ताव
मपदार्थस्यैव हि तत्पूर्वस्यैवोत्तरपदपरकत्वेन हि षष्ठ्यन्तादिनिजरथी चित्रगुरित्येव साधुरिति बहुव्रीहौ लक्षणाद्व
स्वोपस्थाप्यार्थसंबंधित्वाविशिष्टलक्षकोत्तरपदकसमासत्वमित्येकदेशान्वयपदे स्वपदस्योत्तरपदपरं राजसंबं
धिलक्षकराजपदघटिते राजपुरुषादितत्पुरुषे ऽतिप्रसंगवारणायोत्तरेति आरूढवानरो वृक्षः इत्यादिस्ते वानर
पदस्य वानरसंबंधिलक्षणापाततस्यैकदेशे वानरे आरूढपदार्थस्यारोहणकर्तृत्वस्यान्वयेनारोहणकर्मत्व
वानरसंबंधी वृक्षः इत्याकारकबोधोदयात् लक्षणासमन्वयः तत्र संबंधः स्वकर्तृकारोहणस्योद्देश्यावच्छिन्नत्वसं
योगात्वेनानुयोगितापर्यवसितत्वं कर्मत्वे अन्यतरस्य सुबन्तार्थलक्षणापदत्वेन स्वघटकार्थविशिष्टस्वघटको
पस्थाप्यार्थसंबंधित्वावच्छिन्नलाक्षणिकपदघटितसमासत्वं तत्र दर्शितं सुबन्तार्थवानरपदस्यारूढपदस्य वा
लक्षणे निलक्षणासमन्वयः मतुबर्थबहुव्रीहिरितिकात्यायनानुशासनेन संबंधिलक्षणा प्रामाणिकी राजपुरुषा
दितत्पुरुषवारणाय विशिष्टान्ते राजपुरुषः इत्यादौ राजपुरुषादिलक्षकराज्ञादिपदघटिते विग्रहे के तत्पुरुषेण
ज्ञादिपदस्य राजपुरुषादिसंबंधिलक्षकत्वात् तत्रातिप्रसंगवारणाय स्वघटकोपस्थाप्यार्थेति यदि तु राजपुरुषपु
रुषः इत्यादौ न तत्पुरुषगर्भे तत्र पुरुषे पुत्रादिपदे राजसंबंधिमित्रपुत्रादिसंबंधिलक्षके राजादिपदे तात्पर्यं
ग्राहकमित्येकदेशान्वयानुपपत्तेः वस्तुत उपपत्तव्यं तथा च पुत्रस्यापि स्वघटकोपस्थाप्यत्वादतिप्रसंगो दुर्वा
रः एवं पूर्वोपदर्शितस्थलेऽपि राजपदस्य राजपुत्रसंबंधिलक्षकत्वात्तादृशस्य पुत्रस्यापि स्वघटकार्थत्वमनिवार्यं

न चित्रपदार्थान्वितत्वेन वा दोषात् नचैवमपि गवयाश्वगतोपनानियमस्य गवयाश्वगोपन इत्यादिद्वंद्वव
स्थितबहुव्रीहौ द्वन्द्वस्यापत्तिः प्रथमानिर्दिष्टस्य सद्वयोरपि समासविध्योः सत्वात् अन्यपदार्थेन विशेषणता
पन्नोः नपवपदान्तरार्थान्वितो योगो मुख्योः छेलतु प्रतिपादकत्वात् घटकीभूतद्वंद्वान्तलाघवेन स्वघटितसमास
ततां निवेशपाभिवागृपितन प्राक्त्वादिति वाच्यं स्वघटकार्थविशेषणतापन्नोयः स्वघटकपदान्तरार्थान्वितोः
र्थस्य न प्रतिपादको योगो शाब्दलक्षणसमर्थप्रातिपदिकस्य द्वन्द्वस्य इत्यर्थस्यादृत्तत्वात् इवपदं प्रातिपदिकपरं उक्तस्य
ले स्वपदेन समुदायोपादाने प्रभवत्वप्य किंचित्करत्वाद शास्त्रसमुदायस्य ग्रहणाच्छान्तताविरहात् तद्घटकद्वंद्वस्य
लगोशाङ्गान्तत्वेपि नताद्वशास्त्रात्रिपरिवर्तितं गोशाङ्गार्थस्य नद्घटकार्थविशेषणभावानापन्नत्वादिति चेन्नैवं द्वंद्वस्य
निषेधोचक्रम इति कात्यायनानुशासने नप्रतिषेधाद्यपदार्थानस्पलद्वन्द्वविधानाप्रवृत्तेर्विशेषणभावनिवेशस्य
आवर्तकत्वात् तस्माद्वकारान्तत्वावपवत्तुशास्त्रनमस्कृतात्तुशास्त्रतनकत्वादिजृम्भितमेवेति स्थितं गोपदाब्जत्वा
गोलेदापयाचस्त्वाभिनो बोधः एकपदार्थयोरपि भूत्पत्तिवैविश्यात्परस्परमन्वय इति तन्नपुंकेभुत्पत्तिवै
चित्रोपगामस्य गृपट्टतिद्वयविरोधसंकोचस्यावश्यकत्वात् यत्तु चित्रापदस्य चित्राखामिनि गोपदस्य
स्वामिनि लक्षणया चित्राखामीगोस्वामीति बोधस्तच्चित्रत्वेन गोत्वेन चैकस्यापदस्यतेभोने शक्तिवचनाभावा
दिति तन्नतु नादृशबोधस्यानुभवानारूढत्वात् जरतीचित्रागौः पंसेति त्रिपदबहुव्रीहौ चित्रापदस्य चित्राखा
मिलक्षकत्वे एकदेशान्वयानभ्युपगमप्रसंगेन जरतीपदार्थानन्वयप्रसंगात् जरतीशब्दस्याभिन्नरतीस्वामिनि
लक्षणया जरतीखामीचित्राखामीगोखामीत्याकारकबोधोपगमे त्वनन्तमननुभवातिक्रमः नचडवेपरयोःकर्म

महा
मूभा
मू
११२

मूलमते सप्तमीत्यत्रे तत्रात तत्पुरुषाद्यन्यसमासत्वमेव तन्निर्वाच्यं शेषो बहुव्रीहिरिति सूत्रघटकपाणिनिनापीत्यभिहि-
तमिति लक्ष्यते तत्पुरुषाद्यन्यस्य शेषपदार्थत्वात् अत एव शेषो बहुव्रीहिरित्यत्र शेषपदस्य तत्पुरुषेतरसमासबोधकं
त्वप्रयोजकषष्ठीत्वमिति विग्रहके द्विगुर्निरस्तितिरित्याद्यव्ययीभावेऽतिव्याप्तिः पूर्वपदार्थेहितत्वादिसंख्याविशिष्टा (
भिन्नोत्तरपदार्थसमानसंबंधिलाक्षणिकपदत्वमिति समाससत्वसत्वादिति दूषणमपि निरस्तं अव्ययीभावभेदस्यापि लक्षि-
तत्वेनातिप्रसंगाभावात् एवमाकृतवान् रोहिणीत्यादिनः स्वकर्मकारोहणकर्तृत्वान् संबंधी तस्याधिकार
कोबोधः पीतमपस्यं कायमित्यादिनः स्वकर्तृकपानकर्मतत्संबंधित्वादिनापावानादेर्बोधः ओदनभक्तमित्यादिनः स्व
कर्तृकभोजनकर्मौदनसंबंधित्वादिना चैत्रादेर्बोधः ब्राह्मणेभ्यो निषिद्धा पूजा दत्ता इत्यादिसंप्रदानचतुर्थीविति विग्र-
हकात् स्वसंप्रदानकदानकर्मीभूतसंबंधित्वादिना निषादेः पतितपार्श्व इत्यादिनः पतितपर्णस्य हिमाद्यपादान
पंचमीत्व इति विग्रहकात् स्वापादानकपतनाश्रयपत्रसंबंधित्वादिना वृक्षादेर्बोधः विप्रगोत्र इत्यादिनः विप्रगोत्रस्यत्यादि संबं-
धार्थकषष्ठीत्वमिति विग्रहकात् विप्रानिरूपस्वस्वामिकगोत्रसंबंधित्वादिना चैत्रादेर्बोधः स्वच्छोदकं सर इत्यादिनः स्वच्छं उदकं
यस्मिन्नित्यादिरूपनित्यार्थैकाधिकरणसप्तमीत्व इति विग्रहकात् स्वच्छनिरूपाभिन्नोदकसंबंधित्वादिना सरःप्रभृतेः पु-
ष्पप्रजितविष्णुकइत्यादिनः त्रिपदबहुव्रीहेः पुष्पेण प्रजितो विष्णुर्येनेत्यादिकरणतृतीयान्त इति विग्रहका-
त् पुष्पकरणकस्वकर्तृकपूजनकर्मविष्णुसंबंधित्वादिना भक्तादेरन्वयबोधः समुत्पद्यते इति निरूढलक्षणया
न्यांशबोधकशब्दवदिति स्वगर्भयादृशार्थसंबंधितत्प्रकारकान्वयबोधसमर्थो यः समासः स तादृशार्थसंबंधिबोध-
कोबहुव्रीहिरित्येवलक्षणं स्वपुरुषसंबंधी तेनापि तादृशपुरुषार्थतत्पुरुषवत्पुरुषसंबंधीत्यादिविग्रहका

87

मेवेति न ग्राप्यातिप्रसक्तिरनुद्धारः नवपूर्वपदार्थविशेषितोत्तरपदार्थसंबंधित्वावच्छिन्नलाक्षणिकपदघटितसमास
त्वलक्षणं राजराज्ञः इत्यादौ न तत्पुरुषे पूर्वपदस्य राजसंबंधिलक्षकत्वात् राज्ञश्चोत्तरपदार्थत्वात् किंत्वामेयो ? णाय पूर्वप
दार्थविशेषितेति राजपुरुषादितत्पुरुषवारणायोत्तरपदार्थेनेति सांप्रतं पूर्वपदार्थ निरूढिन पूर्वपदोपस्थाप्यत्वे
राजत्वस्याविशेषकतावच्छेदकस्य पूर्वपदोपस्थाप्यत्वात् विशेषितस्य राजन्पोत्तरपदार्थस्य संबंधिनि पूर्वस्य राजपदस्य
लाक्षणिकतया राजराजादौ न तत्पुरुषेऽतिप्रसक्तेरनुद्धारात् अत एव न पूर्वपदोपस्थाप्यत्वं तत राजत्वे
तत्त्वाभावानपायात् नापि विशेष्यविधया पूर्वपदज्ञानाधीनोपस्थितिविषयत्वे तथा सत्यपि राजसंबंधिपुरुषल
क्षकराजपदघटितराज्ञः पुरुष इत्याकारकविग्रहके राजपुरुषादितत्पुरुषेऽतिव्याप्तेः तत्र राजपदस्य राजसंबंधि
पुरुषसंबंधिलक्षकत्वेन राज्ञो विशेष्यविधया पूर्वपदोपस्थाप्यत्वात् तत्पुरुषस्योत्तरपदोपस्थाप्यत्वात् तत्पूर्वे
दृष्टान्तस्यासमुपस्थितौ फलोपधानगर्भनिवेशनीयं तथा चदर्शितस्थले राजपदेन राजसंबंधिपुरुषसंबंधीत्या
कारकबोधजननेऽपि न तत्र राज्ञो विशेष्यविधयाराजत उपस्थित्यजननान्नातिप्रसंगः राजत्वांशे राज्ञो विशेष्यत्वे विषु
त्वविशेष्यतानिवेशप्रतीकत्वेशाकृतावित्रिकाचं प्रसेकपदार्थोपस्थिते रनुभवसिद्ध तयोपदर्शिततत्पुरुष
८४ दकेराजपदेन राजेत्याकारिकाया विशेष्यविधया राजतउपस्थिते रनुत्पादनेनातिप्रसंगानुद्धारात् विशेषणतावि
धयोपस्थित्या विवक्षिताया भेदेन तादृशोपस्थितेरसंभवात्तन्नियमविरहेऽपि यत्र तादृशोपस्थिति रूपमघ तेन नातिप्रसं
गोऽवसरपद एवं विग्रहविग्रहेऽन्यविग्रहादिपदेन विग्रहघटकस्यापि विशेष्यतयोपस्थितिजनकत्वादिता तत्र बहुव्रीह्य
वच्छिन्नविग्रहविग्रहविग्रहादेरपि स्वपूर्वपदार्थत्वाभावादेवोत्तरपदार्थत्वमपि निरूढ्या न्मत्त न मश्क्य विग्रहादिके

महा प्रमा पु. ११३

घटित्वप्रकार्थे विशेषितकर्मत्वाद्यंतर्भावेन लक्षणामस्यादित्यपि प्रसक्तं विशेषरूपेण संबंधबोधकतायास्तुस्य
तिसिद्धत्वेन तादृशप्रयोगात् सामीप्यादेरबोधेन कर्मत्वादिसूत्रे तादृशप्रयोगस्यायोग्यत्वावधारणात् किंच प
स्यान्दीरेतोत्वन्नतत्रापि नात्तिदीरेत्यादिप्रयोगस्य प्रामाणिकतायामप्यनुभवसिद्धतया भवन्मतेऽपलापप्रसंगः
दीरेत्वीयत्वाप्तेनायोग्यत्वात् यदि च स्वत्वनिष्ठः दीराभावत्वत्संबधितत्वबोधेऽप्यसंभव स्तेऽप्रतिला
भाववत्तदीरसंबधित्वेनगोबोधनेः योग्यतापत्तेरप्रत्यक्षस्यादावपि स्वसंबद्धप्रत्याभावसंबंधित्वादिनाबोधः न
चपस्यात्रान्नाप्रसिद्धत्वरभिप्रायेणप्रयुक्तस्यास्य प्रजावतीकशयादिवद्बहुव्रीहेरयोग्यत्वापत्तिः पित्रादिशब्दस्य
स्वपितृत्वादिनेव प्रजावतीशब्दस्य स्वभार्यात्वेन बोधकतायास्तु स्वतिसिद्धतया स्वभार्यात्वापविरुद्धसं
बंधस्य जायाविरुद्धत्वात् स्वभार्यासंबंधस्य च बोधनीयस्याप्रसिद्धेः यदा यत्र स्वभार्यात्वावगाहने प्रमत्व
स्यावश्यकत्वादिति वाच्यं तत्रापि योग्यत्वस्य प्रयुक्तत्वादन्यथा तत्वावगाहने रित्यादि विभाज्यते नेदापि त्वसंबद्धत्वादेरभाव
निकत्वाबोध्यतेः यथामोप्युक्तएव अपि च भवदुक्तं लक्षणं दंडं च छिन्नं निविप्रसुनीत्यादौ दर्शिताव्ययीभावे स्वप्रयो
त्वस्तु निरूपयादिसंबंधितयाग्रथ्यादिबोधके पितृसंबंधिःमादि तत्र रूपे स्वपितृत्वादिनाबोधके नपित्रादिपदेन
घटितेत्वगर्भार्थेपितृसंबंधित्वप्रकारकबोधसमर्थोवातिप्रसंगः अथ तत्पुरुषाव्ययीभावभिन्नत्वेन समा
सो विशेषणीयइतिनातिप्रसंगः एवमपि तद्दर्शितविशेषणकृत्यानियघटित तत्पुरुषेऽसंभवं तित्तत्पुरुषभेद
स्यान्तत्वेनातिप्रसंगात्तवतारात् तथापि हेतिप्रसंगावारणानि तत्र रूपास्यावसेयानि तथाहि द्वितीयः त्वं
तावत्कौरामराजसंबंधितावि निहेत्यतिव्याप्तिः स्वगर्भार्थराजसंबंधित्वप्रकारकबोधजननसामर्थ्यात्ता

त्व स्वगगनांशे संबंधित्वेन गगनस्य बोधो न्यूने लक्षणातिप्रसंगस्य भंगाय चरितार्थमित्यंतेनोपदर्शितस्य लक्ष्ये स्वपदं शक्यैकदेशस्य
बोधकमिति निरूढलक्षणामात्रांशबोधकपदघटितत्वासत्वान्नातिप्रसक्तिः पुरुषसंबंधीत्यादावाधुनिकलक्षणा
या स्वपुरुषादिसंबंधिबोधकपुरुषादिपदघटितत्वेन तत्पुरुषेऽतिव्याप्तेर्वारणाय निरूढेति लक्षणाविशेषणं निरूढल
क्षणा शक्तितुल्या लक्षणा तस्या नाधुनिकसंकेतनादिप्रयोगप्रवाहमूलकत्वेन पितृतुरंतरादेस्तु पुरुषस्य निरूढल
क्षणया स्वपितृबोधकेन पितृपदेन घटितत्वात्तन्नातिव्याप्तिवारणाय स्वप्रकारकत्वार्थमित्यादि उपदर्शितं तत्पुरुषस्य संबंधि
त्वबोधकत्वान्नातिप्रसक्तिः पितृसंबंधिनां पित्रादिरूपे निरूढलक्षणया स्वांशबोधकपितृपदघटितत्वस्य संबंधित्व
प्रकारकबोधसमर्थत्वस्याविवक्षितत्वादित्याशयेनाह स्वगर्भेति स्वं संबंधित्वे विशेषणं स्वघटकार्थनिरूपितसंबंधा
श्रयत्वप्रकारकबोधसमर्थत्वस्यार्थः उपदर्शितसंबंधाधीनबोधे संबंधांशे कस्याप्यप्रकारत्वान्नातिप्रसंगः दक्षिणस्यैवे
त्यादिबहुव्रीहौ दक्षिणपार्श्ववृत्तिस्थानादिविग्रहेण समसमीपवर्तिदक्षिणपदेन इह वो संबंधिदिक्कादिनाशेऽप्यादी
नां बोधान्नातिप्रसंगः अस्तिक्षीरा यस्या नास्तिक्षीरा यस्या इत्यादिविग्रहे वैरस्तिक्षीरा गौरित्यादिबहुव्रीहौ दिशि अपि व्याप्तित्व नास्तिक्षीरागो ६
तस्याववृत्तस्वद्वीरसंबंधित्वादिना गवादेरन्वयावगमः न हि दक्कमल्लीत्यादिकं मतभेदेन निःतत्र तत्पदघटितस्य
देतदित्यादिबहुव्रीहि तन्नत्स्वपदार्थान्तरभावेन बोधस्यानुपपत्तेः प्रतिपादितत्वेन स्वकपोलकल्पितत्वान्नास्ना
रूढवानरादौ वानरसंबंधादेरपि कल्प्यत्वादिपर्यनुयोगस्य नरूत्यात् नवमतर्थबहुव्रीहिरिति काल्पायनानु
शासनात् सामान्यतःसंबंधपदबोध्यो न तु विशेषरूपेणापीति वाच्यं आकांक्षादिविशेषस्यानन्यलभ्यस्य सामान्यविषये
नविशेषविश्रामस्य वक्तुं शक्यत्वाद्देनारोहणकर्तृत्वान्वयस्य सामीप्यादिसंबंधवति तादृशप्रयोगः प्रमाणस्या

महा
प्रभा
पृ॰
११६

र्णीयोयं देश इति वाच्यं तथा सत्यपि मातापितरावित्यादौ पितृसंबंधिलक्षकपितृपदघटितद्वंद्वेऽतिप्रसंगस्य
वारकत्वात् यदि तद्द्वंद्वभेदोपि निवेशनीय इति नातिप्रसंगस्तु मते तदा तन्नर्थकं निरुक्तलक्षणे येत्यादिकं स्वग
र्भेत्यादिकं च तत्तदुपादानेनत्वस्य तु उक्तपदवर्ण्यवसाने एवं दर्शितरीत्या स्वगर्भार्थो निवेशनमहत्त्वणमशक्यमि
यत्ताभिन्नादेशाविशेषणविशेषितं लक्षणं तु निर्वचमिति बोध्यं अत्र दर्शितरीत्या बहुव्रीहिसमानार्थकत्वनत्र
ह्यपयसिद्धावपि तादृशाव्ययीभावस्य द्वंद्वस्य वाप्रसिद्ध्या तत्रैवह्यतिलक्षणमसंभावि न च द्वंद्वाव्ययीभाव
योस्तदर्थकत्वं लक्षणघटकतया न निवेशनीयमप्रयोजकत्वादिति वाच्यं पितृराजसंबंधिनाविति द्वं
द्वस्य पितृराजसंबंधीयपयोर्देशयो लावेति मुख्यत्वाद्बहुव्रीहेर्द्विमुनीत्यादेरव्ययीभावस्योद्देशोपमुनीत्यस्मिन्
वने इत्यादिमुख्यत्वाद्बहुव्रीहेस्संग्रहार्थं तन्मापितदर्थकत्वानिवेशस्यावश्यकत्वादिति चेत् नैवं चित्रगुध
वलगु इत्यादिबहुव्रीहिगर्भद्वंद्वे उपचित्रगुविम्यादितादृशाव्ययीभावे च चित्रगुप्रभृतिबहुव्रीहिसमानार्थकतायाः
प्रसिद्धत्वात् एकदेशार्थेपि समुदायार्थत्वस्य समुदायज्ञानाधीनज्ञानविषयतापर्यवसिततयानपायादिति
उपसमीपदेशा येषामित्यादिविग्रहकाउपदशा इत्यादिबहुव्रीहेः समीपगामितद्देशसंबंधित्वादिनानन्वैक
देशाद्यवगमः दशाशब्दस्य लक्षणया दशत्वबोधकत्वात् समीपगामित्तदशत्वसंख्यासंबंधित्वेन तद्वगा
मः संबंधस्तु त्वसमीपगामितसंख्यापर्याप्त्यधिकरणत्वमिति इगसमयस्तु नोपादेयः आदयः संख्या
संख्येयेऽस्मात्तुत्रगासन्निकटप्रयुज्यार्थसंख्येयमादायोक्तरूपेणोपपत्तेलक्षणगतुसरणास्यावश्यकत्वात् अधिका
दशा येषामित्यादिविग्रहकाधिकदशा इत्यादि बहुव्रीहेः अधिकदशत्वसंख्यापर्याप्ति

दनलक्षणायत्तत्त्व एवं स्वजन्यजन्यसंबंधेन विमादिवृत्तित्वलक्षणापत्तेः सत्त्वलक्षेत्यत्र स्वाजेलक्षकाजन्य
दवटितेनान्सबंधेन विलक्षणातिप्रसक्तिवारणाय तत्तन्निरूढेति लक्षणाविशेषणं मातापितरा विना
दौ निरूढलक्षणया स्वमातृत्वादिना बोधके मात्रादिपदे न तद्विते तिप्रसंगवारणाय स्वगर्भे मादिसमर्थ
दूर्यन्ते पितृसंबंधेन विमादेर्वारणाय स्वगर्भपाद्यधार्थेति नीलोत्पलमित्यादेस्तत्पुरुषस्यापि नील
मुत्पलं यस्मिन्नित्यादिसुत्पन्नास्वसंबद्धनीलाभिन्नोत्पलसंबंधितादिना बोधकतापा बहुव्रीहित्व र
दार्थपादृशत्वतादृशत्वाभ्यां समर्थो विशेषितः नच स्वाभेदान्वततत्पुरुषबहुव्रीहिसंकरे संभवेतिवा
च्यं स्वरसभेदप्रयोगप्रयोगाद्यौ किं कर्मधारयोगेतत्संभवस्य दुर्वारत्वात् नच तद्वयप्रादानेमित्वलक्षणसमत्वपा
दप्रयोजनकमेतदिति वाच्यं तत्पुरुषभेदस्य निविष्टतया तद्भयत्वेन सामान्यतो लक्षणाप्रवृत्तेः नच्छा
निवेशोपि तत्पुरुषभेदान्वतादसंगृह्णोऽव्यौर इति वाच्यं तादृशार्थे तत्पुरुषत्वासत्वेन तादृशार्थकतत्
पुरुषभेदानपायात् नच बहुव्रीहिसमानार्थकतत्पुरुषाप्रसिद्ध्या तादृशार्थकतत्पुरुषभेदोप्र
सिद्ध इति वाच्यं नीलाभिन्नस्वसंबद्धोत्पलसंबंधीत्यादि पर्यायवाक्यानां तत्समानार्थकतत्पुरु
षत्वप्रसिद्धेः एवं चित्रगुप्रभृतिबहुव्रीहेरपि समानार्थकतत्पुरुषचित्राभिन्नस्वगोसंबंधीत्यादिवा
क्यमेव प्रसिद्धमिति चेन्न मातृमानित्त्वं पिनाविमादिवृत्तितावत्ताप्रतियोगिसत्त्वेन तु द्वारात् मातृप
दस्य निरूढलक्षणया स्वमातृबोधकतया तेन वृत्तिनत्वात् स्वगर्भधमातृसंबंधप्रकारकान्वयबो
धसमर्थत्वाच्च नच लक्षणया स्वगर्भसंबंधित्वप्रकारकतायां लक्षणापीनत्वपर्यवसितं निवेश्यवा

महा
प्रभा
पृ·
१९५

९०

शादिबहुव्रीहेर्द्वौ वा त्रयो वेत्यादिविग्रहस्य यत्पदार्थ इति तत्राह न च तत्रापि द्वौ वा त्रयो वा येषामिति विग्रहो यत्पदार्थ
इति पञ्चादशयोः स्वपदार्थसाधारण्यात् उपलक्षित इति वाच्यं विग्रहस्य वा त्रयाणां स्वपदार्थे तद्योपलक्षितस्य एवेन
यत्पदप्रयोगानावश्यकत्वात् यत्पदार्थ इति सैव द्वौ वा त्रयो वेत्यादि विग्रहस्य पतंजलिप्रभृतिभिर्महाभाष्यका
रैः प्रदर्शितत्वाच्च एवं सर्जनतर्भावेण हि स्तुयः स्यादि विग्रहस्यापि न येषामित्यादि द्वंद्वरूकीकृतं संसृजन्यंसैव न स्वपद
र्थता संभवेन वैयर्थ्यात् महाभाष्यादिग्रन्थानामाकरग्रन्थेषु तथैव विग्रहदर्शनाच्च न च महाभाष्यादिग्रन्थे हि क
ग्रन्थप्रदर्शितस्य शाब्दबोधे भावनाऽभावे विशेष्यकत्वादेः आनतस्य कर्तृकत्वादेः अपरिहार्यतात् तत्र प्रामाण्येना
नीवार्तत्वमिति वाच्यं बाधकसद्भावेनाशास्त्रप्रमाणेऽपि बाधकस्यास्य महर्षिवचसोः प्रामाण्ये शंकानास्पदत्वा
त् अन्यथा व्याकरणादेः शक्तिग्राहकत्वप्रामाणिकत्वस्य व्यवस्थाविलोपेत किं च दंडादंडीत्यादिबहुव्रीहे
र्द्वंद्वकरणकपरस्परप्रहरणात्मकयुद्धायुधकस्य दंडैर्दंडैश्च प्रहृत्य इदं युद्धं प्रवृत्तमित्यादिविग्रहे भेदार्थकत्वं तत्पर
पदस्यैकत्वकथं चिदपि नोपपद्यते यदि समभेदार्थकत्वेन तत्वाविरहात् यत्रेत्यादेरनान्वितार्थकत्वात्
न च दंडैश्च दंडैश्च प्रहृत्य यस्मिन्नित्याद्याकारकपदविग्रहस्यादरणीय इति वाच्यं तत्र तेनेदमिति सूत्रकृते
च अथ समाते दंडदंडस्य विग्रहस्य त्रुटकत्वात् प्रतिपादितत्वात् अपि च विग्रहप्रदर्शनावसरे पि कियत्स्यादिवि
ग्रहस्य यत्पदाद्य इति सैव संभवात् पतंजलिप्रभृतिप्रामाणिकप्रदर्शितत्वाच्चैतत् यत्पदघटितत्वे नियत प
तेन हि न च स्यादेः सर्वथापि बाधकत्वात् समासविग्रहयोस्तुल्यार्थकत्वानुरोधेन सर्वथा अर्थकषष्ठ्या तत्पदघटि
तपदविग्रह आदरणीयः ... प्रयोजननिर्वाहात् किं

करणत्वेन नद्यादीनामवबोधः द्वैमयोवा इत्यादि विग्रहकाले द्विमाः इत्यादेर्हि अन्यतरपदार्थसमसंख्यात्वं विधे
नद्योस्त्रयाणां वा बोधः नत्ववा प्रश्नस्यान्यतरार्थकत्वमप्रसिद्धमिति वाच्यं द्वे वेदे वा द्वयस्त्वमित्याद्यनुरोधेन तस्य
तदर्थकतायाश्चावश्यकत्वात् तत्प्रयोगो द्वित्रौ श्लोकपानत्वात् तदर्थं स्पोति केचित् तद्युक्तं पदे द्वे वा त्रयस्त्वमित्यादि
प्रयोगाभावात् श्लोकवाः प्रामाणिकत्वात् तदनुरोधेन वाशब्दस्यान्यतरार्थता या प्रसिद्धेरेव बोधकारे स्यान्यत
रार्थकत्वेन निवर्द्ध वस्तुतस्तु विग्रहस्य वाशब्दस्य विकल्पार्थः वा स्याद्विकल्पोपमयोर्वितर्के पादपूरणेऽप्यथ समुच्चये इति मेदिनी
कोशात् वितर्कस्य संशयलक्षणकोटितायां संशयहि त्वित्रित्वयोरन्यतरस्य संशयकोटितायाम् द्वित्रित्वसंबंधिनः स्याद्या
कारकबोधः एवं त्रिचतुराः पंचषाः इत्यादावप्यन्तेयमिति युक्तमालोचयामः द्वित्र्योर्द्विमा रसाः इत्यादेः सुजंतर्भ
त विग्रहकाले द्विगुणितत्रिपदार्थसंख्यासंबंधितया षट्प्रभृतीनामवगमः सुचस्तु सुपान्तार्थकत्वाद्धना
वप्रयोगः अत्र पंचषा दशानिक्षत्रः प्रत्ययविदितविग्रहकः पंचदशा इत्यादिकः समासो न साधुः सुजंतगर्भ
वैतैव विग्रहस्य प्रामाणिकत्वादिति वदंति सहप्रयोगेणेत्यादिविग्रहकाले सपुत्रः स्यादेः प्रसादिकसंबंधी स्या
द्याकारकबोधः यत्पदार्थे न विग्रहः तदन्यपदार्थोपपत्तेः सहप्रयोगेणेत्यादिविग्रहश्चारब्धमीयरिति तत्तुच्छं
शोकपक्षापवादस्तत्रीयमासंबंधात्तत्कालपदार्थोपलब्धिसौलभ्यात् अत एव तेन सहेति तुल्ययोगे इति कालि
निसूत्रे सहेति तृतीयांतेन सह समस्यत इति व्याख्यायमसहप्रयोगेणागतः इत्यादिविग्रहेऽपि च सपुत्रः स्यादिहितेजयादि
स्यादिभिः एतेनेतरत्र सर्वत्र सार्काहेतुभेदार्थकयच्छब्दसमासकालेऽपि च प्रयुज्यमाने न चाहितेन एव बहुव्रीहेर्विग्रह इति
नियमनसमपास्तं भेदार्थकयच्छब्दप्रयोगं विनाऽपि बहुव्रीहिविग्रहस्य संभवात् प्रामाणिकमदर्शिमतत्वाच्च द्वि

मञ्जू
प्रभा
११६

संबंधितलक्षकपुरुषपदस्येतिनाजपुरुषादावतिव्याप्तेः उपकुंभमित्यादावव्ययीभावेऽव्याप्तेश्चेतीत्यादिनतत्पुरुषेवातिव्या
प्तेर्लक्षणोत्तरपदलक्षणायावृत्त्यमानत्वात् एतेन समासप्रयुक्तत्वेन लाक्षणिकत्वं विशेषणीभूतजपुरुषस्याद
तु तत्रपदस्य लाक्षणिकत्वंसंभवदपि नसमासप्रयुक्तं विग्रहवाक्यस्थस्यापि पुरुषपदस्य तत्र लाक्षणिकत्वावश्य
कत्वात् समासप्रयुक्तत्वं च समासविशेषत्वज्ञानाधीनज्ञानविषयत्वं समासस्य स्वरूपसतोऽप्रयोजकत्वात् द
र्शितं तत्पुरुषघटकपुरुषपदस्य पुरुषसंबंधिलक्षणाज्ञानेनदीयतत्प्रकृतत्वज्ञानोत्तरत्वसंभवेपि तद्धी
नत्वं तत्र तु नरमपि तद्वये नाव्याप्तिस्तुत्वादित्यपि निरस्तं तावता प्युपकुंभादावतिव्याप्तेरनुद्धारात् किंच
समास[illegible]विशेषत्वज्ञानं विनापि समासाच्छाब्दबोधोदयस्यानुभविकत्वेनोत्तरपदलक्षणातांप्रत्यस्यापि
सिद्धतयातस्याप्रयोजकत्वात् अपि च चित्रगुरित्यादौ पूर्वपदलक्षणया चित्राविच्छाब्दबोधोदयस्य व्यव
स्थापितत्वेन तत्रोत्तरपदलक्षणाविरहादव्याप्तेरिति यत्तु तत्पदार्थेयत्प्रतियोगिकसंबंधानुयोगित्वं
विग्रहवाक्यादवगम्यते तत्पदार्थानुयोगिकसंबंधप्रतियोगित्वं तत्पदलक्षणा चित्रागौर्यस्येति वि
ग्रहत्वात् चित्राभिन्नगोर्यत्पदार्थेश्चैत्रादिप्रतियोगिकस्वत्वानुयोगितया भासते चित्रगुरिति समासेगोप
देन चित्राभिन्नगोप्रतियोगिकस्वत्वप्रतियोगी लक्ष्यते इति तदयुक्तं आरूढवानरस्यादौ वानरादिकर्तृकस्याऽ
देशावधित्वस्य संयोगात्मनस्यारोहणस्यानुयोगिनि लक्षणादर्शनेनप्रति[illegible]गिलक्षणायानियतत्वात्
नच चित्रगुरित्यादावेव प्रतियोगिलक्षणानियमयाम इति वक्तुं शक्यं नतोपि स्वत्वप्रतियोगित्ववत् स्वामि

तादृशोवानरोयमित्यादेर्विग्रहस्य संबंधघटितत्वे न संबंधबोधकपदाघटितत्वाद्बहुव्रीहेः सर्वांशे विग्रहसमानार्थक
त्वमसिद्धमेवातिरिक्तसमानार्थकत्वं तु बोधसामग्र्यो वेत्यादावप्यनपायमिति नचैवमारूढो वानरो वृक्षं यस्येत्यादि
विग्रहेणारूढवानरादिकस्य वृक्षकर्मकारोहणकर्तृवानरसंबंधित्वादिना वानरकर्तृकारोहणकर्मवृ
क्षसंबंधित्वादिना वा ग्रामादिबोधकतया साधुतापत्तिरिति वाच्यं तादृशार्थे स्वारसिकतादृशप्रयो
गविरहेण तादृशार्थबोधं प्रति तादृशानुपूर्वीज्ञानस्य कारणताकल्पनेन तत्र साधुताभावात् नचैव
मित्यसर्व्यादिष्वनवशात्तथाविधार्थबोधदर्शनात्तादृशकार्यकारणभावस्यावश्यकत्वेति वाच्यं तादृश
वाक्यात्तादृशबोधोदयस्यैव सिद्धेर्यदि तु तादृशवाक्यात्तादृशार्थबोधोत्पत्तिरपि कदाचित्स्यात्तदा आरूढवा
नरवृक्षक इत्यादिबहुव्रीहिगर्भबहुव्रीह्यानुपूर्व्या वानरकर्तृकारोहणकर्मवृक्षसंबंधीत्यादितत्पुरु
षगर्भतत्पुरुषानुपूर्व्या वा तत्र समर्थेति बोधः एतेन पतितस्य पुत्रस्य स्वदंडो वायसस्य पिण्डादिरपि बहुव्रीहि
विग्रहः स्यादिति प्रत्युक्तं तादृशविग्रहस्यासमर्थपदघटितत्वात् गतग्रामो देवदत्त इत्यादितो गतिकर्म
ग्रामसंबंधी देवदत्त इत्याकारको बोधः संबंधश्च स्वकर्मकगमनकर्तृत्वादिकं च तद्विना नान्यस्य ज्ञाने
स्वकीयग्रामत्वादिना पित्रामादेर्बोधः स्वकीयत्वांशे भानेन लक्षणया विग्रहेऽपि विशेषलक्षणायेति
अत्र च गतश्चासौ ग्रामो येनेति बहुव्रीहौ येनेति कर्तृपदस्य कारकतया पकदेशग्रामतात्पर्यविक्रियायाम
न्वयो न विरुध्यते अत्र केचित् तात्पर्यकोनरपदकः समासो बहुव्रीहिरिति लक्षयन्ति तदसत् पुरुष

महा ह्रैः क्वचित्कस्यानुमतत्वात् किंच राज्ञः प्रहर्षमिश्रासमग्रस्य गावस्मादिर्बहुव्रीहेः स्वाधुतापत्तिरितिवा
प्रभा च्यं बहुव्रीहौ समस्यमानस्य पूर्वनिपातानुशासनेन व्यधिकरणबहुव्रीहेः क्वचित्कस्यानुमतत्वात् किंच
११७ विग्रहस्वरूपस्य पतंजलिप्रभृतिभिः आभाणकैराहतत्वात् नच विग्रहवाक्यं समासस्य विवरणं तच्च
स्वसमानार्थकत्वप्रकारकविधिमाणविशेष्यकज्ञानानुकूलपरकं र्वमेवेतिनार्थवैलक्षण्ये
विग्रहवाक्यशक्यमितिवाच्यं किं विरुद्धवैलक्षण्ये विविवरणत्वासंभवात् विशेष्यविशेषणभाववैपरी
त्ये पर्यार्थप्रकाशकत्वासंभवात् कथमन्यथाभावनानुगुण्यविशेष्यकमन्त्रप्रबोधस्य प्रागनुद्भिन्नबुद्धि
धार्मिकः पाचक इत्यादेर्धर्मे वर्तिपचतीत्यादि विवरणमादरणीयं पर्मवर्तीत्यस्य धर्मकावरणानुकू
लाभावनेत्यर्थकत्वात् पचतीत्यस्य पाकानुकूलाभावनेत्यर्थकत्वात् धर्मकर्मकपाककर्तृत्वादेर्विशिष्य
णार्थस्याप्यविलक्षणत्वात् ज्ञानस्थितस्याधीनबोधे कारकाणां प्राग्विशेषणतया भवद्भूपगततात्वादि
तिरिक्तं चक्रपाणिरित्यादिव्यधिकरणबहुव्रीहेस्तु विग्रहवाक्यस्य चक्रं पाणौ यस्येत्याकारकत्वात् यत्संब
न्धिपाणिरिति चक्रमित्याकारको बोधः समासात्तु पाणिपदस्य चक्रपदस्य वा चक्रवत्पाणिसंबन्धिलि
त्वं यथा चक्रवत्पाणिसंबन्धीति बोधः पाणिशब्दस्य पाणिसंबन्धिलक्षणान्वेकदेशपाणौ चक्रपदस्य वा
र्थे चक्रस्य वैशिष्ट्यान्वयाद्वार्थलाभः इति तु न युक्तं मानिपदिकार्थयोर्भेदेन साक्षादन्वयस्यानुपपत्तेरिति

९२

स्तु नत्वन्यैकदेशान्वयोप

त्वाद्योगित्वस्यापि कदाचिद्ज्ञानेन नियमासिद्धेः नियतविरहितांशतादृशो किं न वर्यवारणमः इदं
नवोध्यं अत्रकेवाननोपमित्यादिविग्रहवाक्ये व्याहृते रूढे देशावच्छि० संयोगानुकूलोऽपायो
ऽर्थः निष्ठाधारत्वाश्रयात्मकः कर्त्तापत्यपदोत्तरद्वितीयायाश्चयोगितात्मकं कर्मत्वं एवं वोध्यं दे
शावच्छिन्नोयोद्देत्वानुयोगिकः संयोगस्तदनुकूलव्यापाराश्रयोवानरइत्यन्वयवोधः संपद्यते समा
सानुपदहृतिविनिमयादिना विशेष्यविशेषणभाववैपरीत्येन वोधोदर्शितविषयएवपर्वकृतपाक
श्लेषः तत्स्तनोः तिष्ठिरिमादाववृत्तेयं मीमांसकाः समासविग्रहयोः समानार्थकत्वानुरोधे
न नाकस्यवानरस्यार्थविग्रहघारयोरुपमित्यादिविग्रहः न तत्कद्रूपोः संवेलतएवान एवं राजपुरुष
इत्यादेरपि न राज्ञः पुरुषइत्यादिविग्रहः तस्य राजसंबन्धिनः इत्यादिसमासार्थबोधकत्वात विग्र
हस्तु राजा चासौ पुरुषश्चेत्यादिः समानार्थकत्वं चिन्तितमसंगतं तदयुक्तं द्वितीयादिसमवेतानां तत्पुरु
षसमभिव्याहृतशेषो बहुव्रीहिरिति सूत्रस्यतापाणिनिनाप्रथमान्तानानेकपदार्थत्वप्रदर्शयद्भिः पतंज
लिप्रभृतिभिस्त्रप्रथमान्तानामेव बहुव्रीहेरनुशिष्टतयाप्राप्तकेवाननोपमित्यादेरेव विग्रहत्वौ
चित्यात्तस्यासमानस्य विग्रहस्य स्वरूपप्रदर्शनमात्रेण समासार्थनिर्णायकत्वात नचैवं कंठेकाल इत्या
दिबहुव्रीहेरसाधुतापत्तिरिति वाच्यं बहुव्रीहौ सप्तम्यन्तस्यपूर्वनिपातानुशासनेनव्यधिकरणबहुव्री

महा॰
प्रभा॰
धू॰
१९८

ग्रहात्सर्वेशाईभिन्नप्रादिर्यन्तसंबंधीनिसर्वेशाद्रविशेष्यकोबोधः समासाच्च सर्वेशाईभिन्नादिसंबंधीनीतिबोधोजायमानोविषयी
नेसर्वेशाद्यमपिविशेष्यतयावगाहतइतितद्गुणसंविज्ञानत्वमतते तत्रादितत्रमयमेषामादिरितिधीर्विशेषस्यविषयताविशे
षः तदाश्रयेतरेषांसंबंधोपितत्रविषयकतादृशधीविशेषविषयतात्मकः तदाश्रयस्यचसविषयकतादृशधीविषयतातादृ
शादितात्मकसंबंधानुयोगितनप्रतियोगितान्यतरविषयतानिरूपितासंबंधस्यात्रतत्रासर्वस्यविषयादीनांचसमाधारणीत्यादिकं
नवीनाभिहितमपास्तं तादृशाबहुव्रीहेस्तद्गुणसंविज्ञानत्वस्यस्वकपोलकल्पितत्वात् लोहितोष्णीषाद्प्रसिद्धोदाहरणस्य
संग्रहाच्च अस्माकंतुपारंतेयोगक्रियासाधनयतात्पर्यसज्ञादेवरथस्वरूपइत्यादिरीत्यैवसंग्रहः एवंसर्वादीनित्यादेरपिवि
शेष्यानपिक्रियानितार्थकसर्वादिपदघटितत्वेनतासंग्रहइत्यादिकमालोचनीयं एवंप्रातिपदिकद्वयघटितत्वत्रयाघटित
विग्रहकोबहुव्रीहिर्द्विपदबहुव्रीहिः प्रातिपदिकत्रयघटितत्वंचतच्चयाघटितविग्रहकोबहुव्रीहिस्त्रिपदबहुव्रीहिरेवंचतुष्पद
बहुव्रीहित्वादिकमपिनिर्वाच्यंसर्वत्रप्रातिपदिकयत्पदात्वेनविशेषणीयं बहुत्वंतस्यविग्रहेनतभावनीयः प्रातिपदिक
द्वयघटितत्वेनत्रयाघटितत्वेचसतिबहुव्रीहित्वमित्यादिकंमवनिर्वाच्यंतेनहोवात्रयोबन्यादितानाविधविग्रहकाणांनासंग्रहो
नवागौरवं आघावहवोजनायस्मिन्नित्यादिविग्रहकाद्यबहुजनकंनगरमित्यादिकस्त्रिपदादिबहुव्रीहिः प्रसिद्धः अथा
त्रकर्मधारयगर्भविग्रहेणाद्विपदबहुव्रीहिणोवनिर्वाहात्त्रिपदादिबहुव्रीहिरसिद्धः नचतथासत्यपिकर्मधारयघटकप्रा
तिपदिकद्वयमादायप्रातिपदिकत्रयघटितत्वेननतद्घटितत्वात्मकविशेषणासत्वात्द्विपदबहुव्रीहित्वंबहुमषाक्षमितिवा
च्यस्यावयववाचकप्रातिपदिकत्रयाघटितत्वस्यानिवेशनीयत्वात्कर्मधारयस्यस्वावयवत्वेनतद्घटकप्रातिपदिकबहिर्भा
वाददोषात् किंचत्रिपदादिबहुव्रीहेरसंविभागानाग्रहात्तादृशानिरुक्तिरकिंचित्करीतिकदोषसंभावनापि अपिचस

103

सोऽयं बहुव्रीहिर्द्विविधः तद्गुणसंविज्ञानोऽतद्गुणसंविज्ञानश्च तत्र स्वावच्छिन्नोपस्थाप्यार्थान्वितार्थान्वितार्थोपस्थापक-
तावच्छेदकधर्मवृत्तिधर्मवत्त्वे सति बहुव्रीहित्वं प्रथमस्य लक्षणं स्वविशिष्टानुपूर्वीरूपो धर्मः लोहितोष्णीषा ऋत्वि-
जः प्रचरन्तीत्यादौ लोहितोष्णीषसंबन्ध्यात्मकबहुव्रीह्यर्थान्वितप्रचरणादौ पारंतन्त्र्येणोष्णीषादेरन्वयाल्लक्षणसमन्वयः
८५ लोहितोष्णीषा भवन्तीत्यादितत्र श्रुत्याद्यावृत्तिश्रवणाभावाय बहुव्रीहिनिवेशः अन्येतमतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहावतिव्याप्ति-
भिवारणाय तत्रावच्छेदकत्वं नेषाः प्रयोजने शाक्तप्रदर्शितदिशावसेयं यद्वित विशेष्यान्वयिना विशेषणेन येनातत्पर्य-
मतोऽयं वा [illegible] विशेषणाः [illegible] सत्त्वाभावान्नातद्गुणसंविज्ञानसमानानुपूर्वीकोऽतद्गुणसंविज्ञानोऽम-
न्यते तदा स्वावच्छिन्नोपस्थाप्यार्थान्वितार्थान्वयितात्पर्यं नत एतद्द्वैतन्त्रितेनापि धर्मादिविशेषणीयः विशिष्टवैशिष्ट्यबोधाभिप्रा-
येन प्रयुक्तस्य तत्र श्रुत्याद्यवारणाय विशेष्यदलमिदानीमपि साधके सत्यन्तमवच्छेदकघटनाप्रयोजनप्रयोजनकमेव एतदन्य-
७ बहुव्रीहित्वं द्वितीयस्य लक्षणं स्पष्टमेव संज्ञाद्वयमिदमन्वर्थं सबहुव्रीहिघटकपदोपस्थाप्यार्थेषु गुणो विशेषणं तद्गुणस्त-
स्य सम्यक्विज्ञानं विशेष्यान्वयितात्पर्यकत्वेन ज्ञानं यस्मादित्याद्युत्पत्तेः सबहुव्रीहिघटकपदोपस्थाप्यार्थे गुणो विशेष-
णं यस्य स तद्गुणः सम्यग्विज्ञायतेऽनेनेति विज्ञानस्य सम्यक्त्वं च विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वं अभिहितत्वं तत्र विज्ञानस-
मानपदलोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्तीति तद्गुणस्यानीयते तद्गुणस्य प्रचरतीति द्वितीयस्योदाहरणमपि दर्शितं चित्रगुरानीयतामि-
त्युक्ते यस्य ता गावो भवन्ति स आनीयते न गाव इति एतेन तद्गुणः स्वरूपं यस्य स तद्गुणस्वरूपः पर्यायाद्वित्यादिविग्रहं वा कृत्वा अर्थविशे-
ष्यविशेष्यकबोधजनको बहुव्रीहिस्तद्गुणसंविज्ञानः तच्च हि विग्रहान्तं स्वरूपं भेदाभिन्नयतमं वेथीति घटविशेष्यको वा बोधो ज्ञाय-
ते समासादपि तत्राभिन्नस्वरूपमन्वयीति बोधयन्नद्विशेष्यका एव एवं सर्वादीनि सर्वनामानीत्यादौ सर्वशब्दस्यादिर्घटकोऽयं शब्दमिति वि-

पु॰
मह॰
प्रभा॰
११९

प्रमधुरमिति वाक्यैकदेशो मधुरमध्विन्यत्रातिव्याप्तिः पूर्वस्य मध्विन्यस्याविभक्त्यंततया उत्तरस्याविभक्तिराहित्यादित्यपि परिहृतं यथा।
नीलस्य मधुरभागमधुरश्च इत्यत्र प्रातिपदिकत्वाभावादिति चेदेवमपि कंठेकाल इत्यादावलुक्समासेऽव्याप्तिरुत्तरपदयोर्विभक्त्य
न्तत्वात् एतेन विभक्तिराहित्यपूर्वपदकप्रातिपदिकसमुदायत्वं तत्त्वे विभक्तिराहित्यमनन्तु संपीयमानस्तोत्तरविभक्तिकत्वेन न·
न पूर्वोक्तदोषाः शोभनमधुरमध्विनि समुदायेऽतिव्याप्तिवारणाय विभक्तिरहितपदघटितत्वमपेक्ष्य तथाविधपूर्वपदकत्व।
निवेशिते न चैवमपि मधुरमधुशोभनमिति वाक्येऽतिव्याप्तिः पूर्वपदस्यानिर्विभक्तिकत्वादिति वाच्यम् अध्यवसितोऽपि मधुपद।
स्योत्तरपदलोपेन यथापूर्वं न समस्तेन तस्यानिरुक्तनिर्विभक्तिकत्वाभावेन लक्षणाप्रवेशात् न च कस्यचित्पूर्वपदस्य तथाभावाद
व्याहतालक्षणगतिरिति वाच्यं स्वघटकपदपूर्वपदत्वावच्छेदेन निर्विभक्तिकत्वस्य निवेशनीयत्वात् एवं च नीलोत्पलादे
र्निर्विभक्तिकत्वदशावच्छिन्नस्य समासान्तरघटकस्याविभक्त्यंतातिरिक्तप्रत्ययपूर्ववर्तिनः श्लिष्टसमासत्वेनोपपद्यते विभक्त्यंता
घटितत्वादिति पूर्वकल्पे सदपि दोषांतरमत्रालव्याव समरविभक्त्यंतत्वस्यानंतर्भावादिप्रातिपदिकमपि निरस्तमलुक्समासे
ग्रहात् यथा मृदुकमलमलीनासे मृदुकमलमिति समुदायेऽतिव्याप्तिवारणाय विभक्तेः साधुतामात्रप्रयोजनक
तया पूर्वपदेनोत्तरविभक्तिप्रतिसंधानस्य फलाद्बोधाप्रयोजकत्वेन निरुक्तनिर्विभक्तिकपूर्वपदकत्वाव्याहतेः विशेषण
विभक्तेरभेदार्थकतया पदेऽपि न तद्दरित्यादिवाक्येऽतिप्रसक्तिः उक्तद्वारा नच तत्र पदेनोत्तरविभक्तिप्रतिसंधानस्य कथंचिदपु
पयोगविरहेण निरुक्तनिर्विभक्तिकपूर्वपदत्वाव्याघातात् अपि च प्रातिपदिकसमुदायत्वनिवेशावश्यमाणातिरेके तात
रपदकसमासासंग्रहः विभक्त्यंतत्वघटितकल्पे तु विभक्तेर्विशेषणतया निवेशनात् तत्संग्रहसंभवेऽपि विभक्तिविनिर्मु
क्तस्य नीलोत्पलादेरसंग्रहो विभक्तिसहितस्य च संग्रहः पूर्वोक्तदोषो ... भवति वर्तिनस्य यत्नेनिर्विभक्ति

त्यामपि लक्षणानिसक्तौ वा यत्नीरविरेहणोऽप्रयोजनकतया प्रातिपदिकत्वाच्चदितत्वेनैतद्युक्तमेवेति नास्ति दोषसंभावनेति चेत्
मैवं त्रिपदादिबहुव्रीहावनभ्युपगमे महत्सार्वज्ञकेन गतमित्यादेरनुपपत्तेरत्र बहुव्रीहेरस्य पूर्वेत्वेऽस्य वाक्यस्य धारयते महत्पहूस्या
कायानत्वेस्यात् त्रिपदादिबहुव्रीहौ गोकारेत्नेयमापत्तिः उत्तरपदे परतस्त्वाहिथानान्यथावर्तिनः पदस्योत्तरपदत्वाभावात्
समासचरमावयवपदोत्तरपदरूढेरभिसुक्तसमाहितत्वात् एवं जरतीचित्रा गावोऽस्येत्यादिविग्रहे जरतीचित्रगुरित्यादिकम
पि त्रिपदबहुव्रीहावेवोपपद्यते कर्मधारयगर्भत्वेऽपि बहुव्रीहौ प्रकृत्यान्तरस्थित्रगुरित्यस्यापत्तेरिति अथ बहुव्रीहिलक्षणघटक
तयोपस्थितसमासत्वमुपोद्धातप्रसंगाभ्यां निरूप्यते नञ्विभक्तिता विभक्तिराहित्यसमुदायत्वेन समासत्वं नीलोत्पलमि
त्यादौ समुदायप्रकृतिकविभक्तेः कृतत्पलपदोत्तरतया तत्पलपदस्य विभक्तेन ततासमर्थे नैलत्वाणसमन्वयसंभवेपि मधुरमधु न
इत्यादावव्याप्तेर्द्वयोरेवपदयोर्विभक्तिराहित्यात् नचत्वमविभक्तिमात्रयविभक्ततत्वानि वो हाव्याप्तिरिति वाच्यं तथा स
ति पूर्वपदस्यापि विभक्तेन तत्वेन तदराहित्यत्वात् संभवापत्तेः षष्ठ्यविभक्तत्वमनुसमर्थीयमानस्योत्तरविभक्तिकन्नतदत्त्वात्।
च विभक्तिराहित्यमिति न दर्शितस्थलाव्याप्तिर्नवामधुमधुरमित्यादिवाक्ये प्रतिप्रसंगस्तत्र पूर्वपदस्य विभक्त्यनुसंधाने
नैवप्रत्ययलोपप्रयोजकत्वात् नच राजपुरुषादौ पूर्वपदोत्तरत्वमविभक्तिप्रतिसंधानेन राजसंबंधाधयवगमादव्याप्तिरिति वाच्यं
विभक्तिलोपमज्ञानतोपि समासादर्थबोधोदयेन तदर्थानबोधेत्वमविभक्तिश्रुतिसंधानस्याहेतुत्वात् तदर्थस्य सपाक्रबोधेऽभावात्।
प्रकृतिलक्षणैवेति सिद्धो ... उक्तप्रवदपि पशुपतीत्यादिवाक्ये पशुपतीत्यस्यातिः विभक्तेन तत्वेन दर्शितं च विभक्तिराहित्येनाति स्य ३
प्रसक्तिरित्यपि समाहितेऽप्युक्तसमर्थीयमानविभक्तिकत्वेन पूर्वपदस्य विभक्तिराहित्याभावात् नाहपप्रातिपदिकसमुदायत्व
स्य निवेशनीयत्वाद्धा एतेन पशुपतीति समुदायस्य विभक्तिराहित्याद्धर्थीतस्य विभक्तेन तत्वात्तत्रातिप्रसक्तिर्देष्यापि हरतीति चम।

वस्तुतस्तु तिङ्त्वप्रातिपदिकत्वान्यतराश्रयवद्लोमघटितत्वं निवेशनीयं तेन जाहिस्तेग पचतरवाद् तेस्मादि मयूरविंशकादि
तत्सुरूपेप्तिङ्तत्पूर्वपदकेकेस्तु तिङ्‌ नघटिते च नाव्याप्तिरिष्टं नमित्यादेर्वीरत्नं स्फुटं वक्ष्यमाणेन विशेषणेन चेति सारं

द्विपादैलाहग्रामसमासेऽव्याप्तिः प्रातिपदिकद्वयाघटितत्वादिति वाच्यं तस्य महाभाष्यप्रदर्शितत्वेन लक्ष्यतायां प्रामाणिकत्वात्
मह्वा·
यद्वित्वमिथ्रुक्तौ नरप्रदर्शितत्वात् न्यायापि लक्ष्यत्वं मन्यते तदा प्रातिपदिकद्वयघटितत्वस्थले प्रातिपदिकघटितोभयघटितत्वं निवे
शु· प्रभा·
शनीयं यद्वा तिङ्न्तातिरिक्तयत्प्रातिपदिकद्वयाघटितत्वं तद्यत्वं प्रातिपदिकद्वयघटितत्वस्थले निवेशनीयमिति नलदसंग्रहः
१२०
पत्तेन घटितत्वमित्यासावतिव्याप्तिस्तद्धितान्तत्वेन प्रातिपदिकत्वात् प्रातिपदिकघटद्वयाहृघटितत्वद्वितोभयघटितत्वाच्चेत्यपि ति
रस्ततिङ्न्तान्यत्वप्रातिपदिकद्वयाघटितत्वस्य च सत्त्वेन तत्त्वक्लिङ्गान्यत्वविरहात् अथ ल...... अथैवमपि नीलो
त्पलत्वमित्यादावतिव्याप्तिः नीलोत्पलाभ्यां प्रातिपदिकाभ्यां घटितत्वे न तिङ्न्तान्यप्रातिपदिकद्वयाघटितत्वस्य सत्त्वात् न
च तिङ्न्तप्रत्ययचरमावयवकान्यत्वं निवेशनीयं शेष इति त्वप्रत्ययतेवक्तुं नीलत्वोत्पलत्वे इत्यादावव्याप्तिप्रसंगात् म
हाराजइत्यादौ समासान्तप्रत्ययस्य समासावयवत्वेन तत्संग्रहाच्च तद्धितान्यत्वेन प्रत्ययस्य विशेषणीयत्वे तु नीलोत्पलत्वे
ऽपि तदवस्थैव एवं कुम्भकारादावुपपदसमासेऽव्याप्तिस्तद्विशेषणस्य निरुक्तप्रातिपदिकद्वयाघटितत्वस्यासत्त्वात् इति
चेदुच्यते स्वघटकप्रातिपदिकाघटकतिङ्न्तप्रत्ययचरमावयवकान्यत्वं निवेशनीयं स्वपदसमासत्वेनाभिमतपदार्थस्य घट
नातत्प्रयोजनेव बहुस्थलेऽभिहितत्वाग्रीत्यागप्रत्येतव्यो नीलोत्पलत्वमित्यत्र समस्तोत्तरस्य त्वप्रत्ययस्य समुदायघटको
प्रातिपदिकाघटकत्वान्नातिव्याप्तिः एतत्प्रयोजनकमेव प्रातिपदिकत्वेन स्वघटकस्य विशेषणं अन्यथा स्वपदग्रहणेनात र
समुदायघटकोत्पलत्वांशघटकत्वस्य प्रसङ्गेऽसत्त्वादतिव्याप्तिरपरिहृता स्यात् न च स्वस्य स्वघटकत्वाभावात् तत्प्रत्ययस्य स्वघट
कप्रातिपदिकाघटकत्वमिति वाच्यं स्वभेदगर्भस्य स्वघटकत्वस्यानिवेशनीयत्वात् नीलत्वोत्पलत्वे इति द्वन्द्वे तस्यैव प्रातिप·
दिकस्य चरमावयवत्वान्नाव्याप्तिः [illegible] कारस्य समासावयवत्वेऽप्यन्यथा ।

अत एव कार्यं कार्यमित्यादौ द्विरुक्तानामेतत्समुदायेऽतिप्रसंगः प्रातिपदिकत्वात् ७

ण २

कश्चैवपदकत्वं निर्विभक्तिकश्चैवपदवृत्तित्वं शाब्दबोधप्रयोजकानुपूर्वीमत्त्वं न तु दर्शितवाक्यत्वं तथाविधानुपूर्वीयोजनया तद्
देनेमाकारकानुपूर्वीज्ञानस्यैव शाब्दज्ञानकारणत्वात् नचैवमन्तरादिसमासस्याव्याप्तिरिति वाच्यं समासानुशासनबलेनान्व
यव्यतिरेकाभ्यां च तत्र तथाविधानुपूर्वीज्ञानत्वेनैव कारणतावधारणात् अत एव कृते रिवार्थं मित्यादाविवार्थमित्यादि
भागेनातिप्रसंगोऽर्थमिवेति योजनयैव तत्रार्थबोधात् इति मन्यते कश्चित् तन्तुच्छं अन्वयव्यतिरेकसाम्यानुच्चद्रस्तथा
नुपूर्वीज्ञानत्वेनापि कारणताया दुर्निवारत्वात् अत्रोच्यते प्रातिपदिकद्वयघटितत्वे सति प्रातिपदिकत्वं समासत्वं नी
लोत्पलादावव्ययवयोः पूर्वनिर्दिष्टत्वसमस्तस्य च कृदादिसूत्रनिर्दिष्टप्रातिपदिकत्वमनपेक्ष्य वमिति तत्र लक्षणसमन्व
यः घटपदस्यैकैकप्रातिपदिकत्ववारणाय समस्तत्वं नीलमुत्पलमित्यादिवाक्यवारणाय विशेष्यं कृदादिसूत्रेण समास
शब्देन समासस्यापि कृत्तोपादेयात्मार्थाति स्वकरूपणग्रहणान्न तेनानुगतरूपेणेति नान्योन्याश्रयः प्रातिपदिकत्व
मपद्मायस्य प्रकृतिर्वा निशोघ्यददलमालवनीयप्रातिपदिकचयादिघटितानामपि पथवादिरपलाशादौ नामार्थिकं वि
स्यादित्यापेन तद्द्वयघटितत्वमत्राहृतमिति नाव्याप्तिः एवं कंठेकालादौ विभक्त्यन्तभावेऽपि तयाभावोः व्याहृत इति न दोषः अ
नुव्यचलादिसमासेतिरिक्तेऽनन्यपदकसमासे एतज्जलिपमतिप्रदर्शितेऽपि अनुविप्रभृति प्रातिपदिकद्वयघटितत्वात् समासस्
नकत्वेन प्रातिपदिकत्वाच्च नाव्याप्तिः नचैवं तद्भिन्नस्याप्युत्पत्तिप्रसंगो दोषः प्रातिपदिकार्थमात्रकतत्प्रत्ययाप्तिलमनेनार्थ
कारणसंज्ञेः सख्योकस्मादिविवक्षाविरहेण सर्वतरानुत्पत्तेश्च किंचतिरिक्तेऽनन्यपदकसमासस्यायोगविभागसमर्थि
तस्य छंदसात्रविषयकताया अपि मृकस्सिद्धांतितत्वेन छंदसि दृष्टानुविधिरिति सिद्धान्तात् प्रत्यासत्तानततश्योगस्यासत्त्वे
वापादनासंभवात् पौनरुक्त्यतत्वादितत्ति नाततयातत्प्रयोगापत्तिरपि समाहिता नचैवमपि तिरिक्तेऽनन्यपदके पर्यभूय

महा. थैमहावाक्यत्वमितिसमुदितोभयार्थः अथवाप्रकृत्यर्थमात्रावच्छिन्नप्रत्ययार्थबोधं प्रत्ययोग्यत्वं प्रकृतेर्वा समस्तमहत्त्वं पाचक
प्रभा. कादेः प्रकृत्यर्थपाकाद्यवच्छिन्नस्य कर्त्रादेः प्रत्ययार्थस्य बोधं प्रतिस्वरूपयोग्यत्वान्नातिप्रसंगः कुंभकारस्याव्याप्तिवार।
पृ॰ णाय मात्रपदं कुंभादेः प्रकृत्यर्थप्रकृतिलग्नतया भानान्नाव्याप्तिः एतेन नीलघटत्वमित्यादौ तत्पर्यवसानेऽतिव्याप्तिः स्वघटकानेक
१२९ नामलक्षणत्वापत्तेर्नीलत्वार्थस्यापि स्वोत्तरत्वादिधर्मिकताद्यर्थप्रकारकबोधजननसमर्थत्वादितिनिरस्तं नीलघटा
त्मकप्रकृत्यर्थमात्रावच्छिन्नत्वप्रत्ययार्थान्वयबोधं प्रतियोग्यतासत्त्वेन महावाक्यत्वविरहात् नचैवं नीलघटादेरपि तादृशा
बोधं प्रतिस्वरूपयोग्यत्वात्संभवइतिवाच्यं स्वघटकप्रत्ययप्रकृत्यर्थमात्रावच्छिन्नस्वघटकप्रत्ययार्थान्वयबोधं प्रत्ययोग्यत्वस्य
वक्तव्यत्वात् नचैवमपिनीलघटादावव्याप्तिरपरिहार्या स्वघटकप्रत्ययाप्रसिद्धेः प्रसिद्धौवातदर्थप्रकृत्यर्थबोधाभावादि
तिवाच्यं स्वघटकप्रत्ययप्रकृत्यर्थमात्रावच्छिन्नस्वघटकप्रत्ययार्थान्वयबोधं प्रतिसमर्थपदत्वस्यनिवेशनीयत्वात् न
चनीलघटत्वेऽत्याद्युक्तेः व्याप्तिः स्वघटकत्वप्रत्ययप्रकृत्यर्थेन नीलेन घटेनावच्छिन्नस्य स्वघटकत्वप्रत्ययार्थभावस्यान्व
यबोधं प्रतियोग्यतासत्त्वादिति वाच्यं स्वावयवानवयवत्वेन स्वघटकप्रत्ययस्य विशेषणीयतया स्वावयवस्य घटत्वादिस्वरू
पस्य घटकत्वात्प्रत्ययस्यादोषात् नचतथासतिपाचकादावतिप्रसंगात्तदुत्तरस्य घटकस्य प्रत्ययस्याकस्वरूपस्य चका
त्मकस्यावयवावयवत्वादिति वाच्यं स्वावयवं प्रकृतिकान्यत्वेन स्वघटकप्रत्ययस्य विशेषणीयतया प्रसंगानवकाशात्
दत्तोनदेयमेवेत्याह द्विधाघणी नीलघटत्वयोरवयवयोस्तादृशयोग्यतासत्त्वेपि समुदायेयैतदसत्त्वादव्याप्यनवतारात्प्रवय
वपर्यमापादस्तादृशबोधजनकतावच्छेदकविषयतावच्छेदकानुपूर्वीरूपयोग्यतायाः समुदायापर्याप्तत्वात् अतएव पाचकादाव
कादावतिप्रसंगात्तदवस्थतदवयवप्रत्ययस्यावयवप्रकृतिकत्वादिरूपमप्रमाहितमितिवदंति तन्मंदं प्रत्ययापत्तावादोना

शासनिके समासावयवप्रातिपदिकानन्तर्यत्वात् प्रत्योन्याश्रयादिभयेन समासांतानां प्रत्याद्देर्निवेशाथितमपाकरणादिति वाच्यं प्र
९१ वर्त्तनेन प्रत्ययस्य विशेषणीयत्वात् अपि तिङ्ख्यमारभ्य कप्प्रत्ययांतानां सर्वेषां समासांतानामानुशासनिकी संज्ञा कुम्भकारा
द्युपपदसमासे तृतीयत्वेड्ख्यकृदंतत्वेन प्रातिपदिकत्वात् प्रत्ययस्य स्वघटकप्रातिपदिकत्वरूपकत्वानाव्याप्तिः अत एव प्रत्याये
न्यादावपि नव्याप्तिः कृत्तद्भागस्य प्रातिपदिकत्वेन प्रत्ययस्य स्वघटकप्रातिपदिकान्तर्गतत्वविरहात् एवं पाचकपादकादिवि
दौ प्रकारः प्रगतश्चादावपि बोध्यं एतेन पुत्रकाम्यति राजपुत्रकाम्यतीत्यादौ काम्यानस्य प्रातिपदिकत्वेन वारणेपि पुत्रकाम्य
न् राजपुत्रकाम्यन् पुत्रकाम्या राजपुत्रकाम्येत्यादावतिव्याप्तिरित्यपि समाहितं सन्नादिनकाम्यातोन्तरस्य कृतो वयवीभूतप्रा
तिपदिकावयवत्वात् न चैवमपि बहुगुडश्यादावतिव्याप्तिः गुडशब्दात्मकप्रातिपदिकघटितबहुगुडे भयघटितत्वात् बहु
वचर्त्वेनतादृशप्रत्ययचरमावयवकान्यतमत्वं विवक्षितमिति वाच्यं स्वघटकप्रातिपदिकाघटकप्रत्ययावयवकान्यत्वेनापि विशे
षणीयत्वात् प्रत्ययावयवकान्यतमा इति वेशात् बहुगुडसहकारस्यादिकर्मधारयादावव्याप्तिः स्यादत्र तल्लक्षणघटा
घटकोन स्त्रीप्रत्ययान्यत्वेनापि तिङ्न्यप्रत्ययो विशेषणीयस्तेन न स्त्री मयी विन्यादिसमासेन दोष इति बोध्यं एतत्त्रुटि विशेष
संसर्गेण समासपदत्वमेव समासत्वमिति लक्षयंति केचित् स्वान्तरगत त्वादि प्रत्ययार्थ विशेष्यकसोपस्थाप्यता दृशार्थप्र
कारकबोधजननसमर्थमहावाक्यतंतदर्थकसमासत्वमित्यर्थभेदेन भिद्यते लक्षणं नीलोत्पलत्वमित्यादितो नीलाभिन्नोत्
पलायेयत्वेन नतत्वाद्यर्थाभावः प्रतीयत इति तादृशार्थे नीलोत्पलादिः समासः घटमानयेत्यादिवाक्यस्य घटकर्मकानयना
नुकूलकृत्याद्यर्थक समासत्वापत्तिवारणाय विशेष्यकांतं घटादिपदैः तिव्याप्तिवारणाय महावाक्यत्व प्रवेशः पाचकादेः प्र
कृतिप्रत्ययघटितस्य वाक्यत्वादतिव्याप्तिवारणाय नद्घटकमहत्त्वनिवेशः स्वघटकानेकनामलभ्यतादृशार्थकत्वं तादृश

महा॰ षष्ठ्यनर्थकत्वे यत्षष्ठीसमासशक्तेर्निर्युक्तिकतायावक्ष्यमाणत्वेनाग्रके चेति वोध्यं बहुविधाः समासविभागाः प्रपंचतः संक्षेपतो
प्रभा॰ भूतपायते अव्ययीभावतत्पुरुषद्वंद्वबहुव्रीहिभेदाच्चतुर्विधः समासः द्विगुकर्मधारयौ तु तत्पुरुषविशेषाविति प्राहिकाः
पू॰ योगविभागसमर्थितभूतपूर्वादिसंग्रहाद्वद्धार्थविभागस्तोके संकेतविशेषसंसर्गाणां तत्पुरुषसंबन्धात्मके तत्पुरुषत्वे
१२२ निरूढत्वात् साधारणत्वेनैवीकर्तव्यमितिनासंग्रहः इत्यपरे तथाप्युपपदसमासासंग्रहाद्विभागाव्याप्तानशक्तिलभ्रमः तत्पुरु ३
तत्पुरुषाधिकारे पाणिनिनानुशिष्टत्वेन तत्पुरुषांतर्भावाविप्रतिपत्तेः पंचविधः समासः पूर्वपदप्रधानो मध्यपदप्रधानः
उत्तरपदप्रधानः सर्वपदप्रधानो ऽन्यपदप्रधानश्च आद्यउपकुंभादिरव्ययीभावः पुरुषव्याघ्रादिः कर्मधारयो ऽर्धपिप्पलीपू
र्वकायप्राप्तजीविकादिस्तत्पुरुषश्च विभाजकं तु पूर्वपदार्थविशेष्यकान्वयवोधसमर्थसमासत्वादिकं निर्वाच्यमेवम
ग्रेऽपि द्वितीयः पदानाधिकरणप्रतियोगितानवच्छेदकादिस्तत्पुरुषः तृतीयो नीलोत्पलादिः कर्मधारयो राजपुरु
षादिस्तत्पुरुषश्चर्त्विग्मुत्वादिरव्ययीभावश्च चतुर्थस्तितेरतरद्वंद्वः पंचमः प्राप्तोदकादिर्बहुव्रीहिः कुम्भनगेगायाअव्ययी
भावश्चेति पुनर्नवीभेदाद्विसमतः प्राचीनो विभागः नवीनास्तु षड्विधः समासः कर्मधारयद्विगुतत्पुरुषाव्ययीभावबहुव्रीहिद्वंद्व
भेदात् तत्र बहुव्रीहिद्वंद्वभेदात् तत्र बहुव्रीहेर्विभाजकमभिहितमितरेषामभिधास्यते कुंभकारादयोऽपि तत्पुरुषएवांतर्भवंति
नातउपपदसमासपार्थक्यं पुरस्कृत्य सप्तविधत्वमित्यभिहितमभिधास्यते त्वाहुः अपरे त्वन्यथा षोढा विभजंति सुप्सुपासमासस्ति
ङ्समासः सुप्तिङ्समासः सुप्रातिपदिकसमासः सुब्धातुसमासस्तत्राद्यः सर्वतमात्रचरितः समासो नीलोत्प
लराजपुरुषादिः विभाजकं तु नेस्वांतवमात्रचरितसमासत्वं तद्धितसुवेतेतरावृत्तित्वचरितं नीलोत्पलादेरपिसुवेतेतरतत्का
रादिघटितत्वेनासंभवापातात् नापितिरेन्तावृत्तित्वचरितंत्सुप्रातिपदिकसमासे कुंभकारादावतिप्रसंगात् नचस्वांतत्व

तत्वाविरहात्प्रधानस्य योतकतया गमकत्वस्यार्थस्याभिहितेरेव ह्यनोपस्थितत्वेन प्रकृत्यर्थमात्रावच्छिन्नप्रत्ययार्थान्वयबोधप्रति
योग्यतासत्त्वाच्चाव्याप्तेः एवं प्रत्ययापकादावप्यव्याप्तिः प्रत्ययासमुदायस्य गमनेनोक्तिरिति दर्शनेऽपि समुदायस्यैव प्रकृतित्वात्
तदर्थमात्रावच्छिन्नप्रत्ययार्थबोधनयोग्यत्वेनातिविचारमेव प्रत्ययापकादौ न समासत्वे प्रत्ययापेक्षायां संस्कारप्रयोजकं
गौणत्वादिति तत्र गृह्णे पाससनानाकल्पनार्थेनातिभ्रमः कुगतिप्रादयः गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनेन प्राक्
स्प५ सुबुत्पत्तेरित्याद्यनुशासनविषयत्वादन्यथा समासस्य   रादेः समुदाये प्रातिपदिकत्वस्य चानुपपत्तिः स्यात् कृदन्तत्वेन
न प्रातिपदिकत्वं कृत्प्रकृत्यवधिकस्यैव भवत्यन्यथा कुंभकारक इति समुदायस्य प्रातिपदिकत्वे तत्तद्धितोत्पत्तौ कौंभ
कारकिरित्यादिकमनिष्टमापद्येत तस्मात्समासत्वेनैव प्रातिपदिकत्वं ग्राह्यमिति स्याद्बोधितत्वं च प्रातिपदिकत्वे च सो।
यातःकिमित्यादिनिसिद्धेऽत्र सिद्धेत्सुबन्तुप्रत्याहारादि पूर्वपदस्यैवाद्यचो वृद्धिविधानात् प्रातिपदिकादेव प्राग्वहतेरुचो विधाना
च प्रत्येति समुदायस्य कृत्प्रकृतित्वपक्षेऽपि वन्धुप्रत्ययात्तेत्यादौ प्रमाणाभावात् प्राग्वहतेरनुपपत्तिरेकरूपापादेव किंचात्र प्रबलादित्या
दावव्याप्तिः समासत्वेन प्रातिपदिकत्वसत्त्वेऽपि छेदोमात्राविषयकतया हृद्दविधिरिति सिद्धान्ते नन्त्वन्नदेवत्वात्तदर्थाने
नैवाभावात् अनाकांक्षितत्वेन तादृशावाक्यार्थस्यानुत्तत्वात्तदर्थभावविशेषणतयान्वयबोधासंभवाच्च एतेनादिपदग्राह
स्वाद्यर्थविशेष्यकतादृशार्थान्वयबोधसंभावनापि परास्ता सोऽर्थात्तत्राप्रतिपादकत्वात्स्वघटकोत्पत्तेः प्रागेव समाहित
त्वात् अपि चास्मदर्पितदिशा सामान्यलक्षणासंभवेनार्थभेदभिन्नत्वादराणामपुक्तमिति एतेनैकार्थीभावापन्नसमुदाय
त्वं समासत्वमेकार्थीभावश्चैकहृत्योपस्थापिततादृशार्थकत्वमित्यर्थभेदभिन्नं समासशक्तिवादिपातंजलमतानुयायित्वात्
णमपि निरस्तं वृद्धादिपदेषु निरुक्तैकार्थीभावापन्नवृत्तिसमुदायत्वसत्त्वेनातिप्रसंगाच्च समुदायस्यास्मदर्पितदिशाविभो।

महा. प्रभा. घू. १२४

तापत्तेस्तदीयैकत्वबोधकतापन्नशासनस्य ग्राहकत्वादित्यभिमतं रेखनांगानां बहुत्वेऽपि वृषभाद्याहरहं द्वौऽतो बहुत्वं भासत इत्य:
भिमतामिति तन्नातीवादरणीयं बहुत्वव्यंजके वैपुर्ण्यात् पूर्वकायापरकाययोरेकावयविबोधकताया समासानुशासनात्
कायपरिच्छेदयोरेकत्वभानं श्रुतित्वाभिमतिमाभिरित्याशावेकत्वादेनमात्यादेशानुशासनेन ज्ञानप्रयोजयतीति एवं च दर्शि
तानिष्ठसमासादिलक्षणसमासत्वतिवेशस्यदर्शितं प्रयोजनत्वं न संभवति विग्रहस्य विभक्त्यतिरिक्तस्वाघटकाघटितेन समा
सेन स्वभिन्नवाक्येन संख्यादिघटितस्वार्थप्रतिपादनात् न च संख्याद्यतिरिक्तस्वार्थप्रतिपादकत्वं समासत्वेनातिप्रसंगो भवत्येव
ति वाच्यं विभक्त्यतिरिक्तस्वाघटकाघटितेन कुंभकृत्यादिना स्वाभिन्नवाक्येनसोपपत्त्यकिंचिदर्थस्यकुंभादेः प्रतिपादनेनोपकुं
भाद्यव्ययीभावेतिव्यसमासेऽतिप्रसंगाभियास्त्रीयायावानर्थोयादृशाविशेष्यविशेषणभावापन्नस्तादृशविशेष्यविशेषणा
भावापन्नतावदर्थस्य वाक्यांतरबोध्यत्वेन निवेशनीयतया यत्किंचिदर्थबोधकतामादायातिप्रसंगानवकाशात् न च स्वाद्युद
यीत्यादिकर्मधारयविग्रहस्य समासस्य घटीरतया समानार्थकत्वान्न व्याप्तिव्याभिचारकतया समासत्वनिवेशनमर्थवदिति वा
च्यं तत्रापि लुप्तविभक्तिस्वरूपात् तदर्थसंख्यादेर्विग्रहबोध्यत्वाबधपकत्वेन समासस्य तद्बोधकतयातिप्रसंगानुपस्थितेः परन्तु राज
पुरुषादिसमासाद्येकदेशराजादिपदेऽतिप्रसंगवारणाय समासत्वनिवेशनं सार्थकं तथाहि विभक्त्यतिरिक्तस्वाघटकाघ
टित स्वभिन्नवाक्यं राजेत्यादि प्रथमांतादि तस्य राजत्वाद्यात्मकस्वार्थकत्वेन राजादिभागेऽव्याप्तमिति भवत्यतिप्रसक्तिः समा
सत्वेन तत्र तस्य स्वघटितवाक्यपर्यायत्वादितिदिक् बहुव्रीह्यादावन्यपदलक्षणायां पपाद्य समासत्वावच्छेदेन निःशक्तिकत्व
मुपपादयितुं तदवच्छेदकावच्छेद्यत्वभानविरोधाशंकया बाधोद्धरणाय प्रत्येकसमासेषु नत् साधयन्नात् तत्पुरुषविशेषमुपदर्श
यति तत्पुरुषत्वमित्यादिना द्वितीयान्ततत्पुरुषादेर्नाप्रतिनियतत्वाश्रितामुन्नपदकत्वेनाल्पविषयकत्वान्नानुपेल्पसकलनामसा

मानयत् पदेनाप्यर्थकथनादिति अमाथुकं त्रिचात्रागौरित्येतावन्मात्रस्य तादृशसमासार्थप्रतिपादनासमर्थत्वादभिप्रेतं अ
नेकमन्यपदार्थ इत्यादौ विभाषा नाधिक्रियते इति तथाभिप्रायं लक्षयामहे एवं द्वारद्वन्द्वे चकारादेराधिक्यस्य विग्र
महादर्शनाभावात् सप्तऋत्यादेर्बहुव्रीहेर्विग्रहस्य सहपूर्वेणेत्यादिसूत्रस्य विभक्त्यतिरिक्तसमस्यमानपदातिरिक्तघटितत्वा
दनित्यसमासत्वमेवेति नदीयाञ्ज्ञापनेनैव विभाषाधिक्रियते अजन्तस्य समस्यमानातिरिक्तस्य यत्पदादेरन्तर्भावो विभक्तेरि
वनविग्रहं तन्न्यूहतीति मन्यमाना अनेकमन्यपदार्थ इत्यादावपि विभाषानुवृत्तिमिच्छतो दर्शितं बहुव्रीह्यादेर्नित्यसमासत्वमे
वोररीकुर्वन्ति तेषां स्वपदकथावत्पदघटितस्वभिन्नवाक्यवत्त्वस्वार्थकसमासत्वमनित्यसमासलक्षणमित्यवधेयं इदन्तवो
यं प्रायान्नसमासार्थस्यावदभिधायकत्वे विग्रहस्यापेक्षितत्वात् न तावान् विग्रहार्थस्यावदभिधायकत्वे समासस्य नीलघटत्
लमित्यादिविग्रहात्ः पातिविभक्त्यर्थसंख्याया नाभिधायकत्वात् समासस्य अत्र तत्समासे तादृशसंख्यादिप्रातिपदिकसङ्काव
त्तत्र समासान्तर्गतमपि स्तोकान्मुक्तः कण्टकाल्लास्वलुक्समासे विग्रहान्तर्गतविभक्तिबोध्यसंख्याया जरतीचित्रगुरित्या
दिबहुव्रीहौ जरतीचित्रागौर्यस्येति विग्रहान्तर्गतस्त्रीप्रत्ययबोध्यस्त्रीत्वादेर्बोधकतायाश्चानुभविकत्वात् एवं प्रियतिसृ
रूपवृत्यादौ तिसृआदेशादेर्व्यञ्जकस्य सत्त्वात् स्त्रीत्वादेर्वागमः यत्र तु समासान्तर्व्यञ्जकाभावाद्व्यञ्जकाभावान्तरादिवत् यत्र तत्सं
जंकं किंचिन्न संख्याप्रकाशने शलाकापरिहस्तस्य पूर्वकायोऽर्धपिप्पलीति राजपुरुषादौ व्यञ्जकाभावाद्व्यक्ता संख्या
शलाकापरीति शलाकया विपरीतं वृत्तमित्यर्थः तत्र शलाकासंख्याः परिणोत्यव्ययीभावः तत्रातादृशस्त्रीयानाः एकस्य
यथानन्तत् किन्तु व्यवहारे चैकत्वे तत्र शलाकयापिति कालमायथनाचुणासनादर्शविशेषः संख्याविशेषस्याभावगमात्तत्तद्व
ध्यंजकं वस्तुगमाच्छलाकाद्येकत्वमपेतितं न तु बोधेनज्ञातमित्यपि कश्चित् इत्यपुंसोऽपि समासाहारद्वन्द्वस्य समाहारबोधक।

महा॰ तत्स्वर्थसमभेदमंतर्भाव्यभेदान्वयपूर्वविशेषणाविभक्तेरभेदार्थकत्वादिति समासाधारणेनोपपादयितुमित्यादावित्याद्यपदस्मुपा
प्रभा॰ न्नेतेन राजपुरुषनीलघटादिकर्मधारयपरिग्रहः लुप्तविभक्तिस्मरणात्तदर्थद्वारैव राजपुरुषयोर्भेदान्वयबोधो लक्षणावतापि समासान्न
धा॰ थ्यान्वयाभावेन व्युत्पत्तिविरोधाल्लक्षणाकल्पनेनेति यत्तु केचिदिति मतमाशंकते एकारोतीति न चेत्यादिना ननोराजपुरुषादिसमासाद्युक्तः
१२५ इदमुपलक्षणं समस्तस्य राजपुरुष इत्यादितो राजसम्बद्धपदार्थयोरभेदान्वयबोधप्रसंगोपि दोषो बोध्यः न च नामार्थयोरभेदान्वयबो
धे नाम्नोः समानविभक्तिकत्वस्य तंत्रत्वात्तदभावादेव नैवमापत्तिरिति वाच्यं नै दृष्टिपथपथेऽत्रायं तु रोधेन समानविभक्तिप्रतिसंधान
स्य विरुद्धविभक्तिविरहस्य वा तन्त्रतंत्रतायावक्तव्यतेनु तदनपायात् अत्र चिंतामणिकृतः राजपदस्य राजसंबंधे लक्षणात्तस्य पुरुष
पदार्थभेदान्वयः न चोपदर्शितव्युत्पत्तिविरोधात्तसंबंधिलक्षणावश्यकीति वाच्यं समासघटकत्वेन व्युत्पत्तिघटकनाम्नो विशेष
णीयत्वेनाविरोधादिति समादधिरे तच्चानुपपन्नोक्ताद्दशादिविशेषणप्रवेशेन गौरवात् संबंधिलक्षणावलाद्यवाड्यवितत्वमिसंदधान।
उपसंहरति तस्मादित्यादि अभेदान्वय इति अभेदसंसर्गेणान्वय इत्यर्थः अत्रेदं इति नेदं युक्तं समस्यमानपदार्थयोरभेदान्वय
बोधकत्वे कर्मधारयत्वापत्तेः राज्ञः पुरुष इत्यादिविग्रहे षष्ठ्यर्थसंबंधादेरेव प्रकारतया समासविग्रहयोरेकार्थकत्वानुपपत्तेश्च
अतः संबंधिलक्षणा आश्रयणमेव श्रेयः न च तथा सति अभेदातिरिक्तसंसर्गावच्छिन्नताभावप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंसर्गेण
न्वयबोधं प्रति नामार्थप्रत्ययोपस्थाप्यतायाहेतुत्वस्य कल्पनया पुरुषपदार्थे तदभावात्तत्र राजसंबंधभेदान्वयानुपपत्तिरिति वा
च्यं तत्र नाम्नः प्रत्ययान्तत्वेन प्रत्ययविशिष्टत्वेन वा विशेषणीयत्वात् यद्यप्येवं यथाकष्टश्रितः कष्टश्रित इत्यादौ कर्थदिकर्मत्वादि
निरूपकत्वादिभेदसंसर्गेणाश्रयणादिक्रियायामन्वयस्तथाश्रितः कष्टमित्यादिनिर्विभक्तिककष्टादिशब्दादितत्वात्मरूपित्वा दृष्टा
न्वयबोधापत्तिः कष्टादिशब्दस्य प्रत्ययान्तताविरहेण तदर्थभेदान्वयबोधेऽनापत्तेः प्रत्ययोपस्थाप्यतानापेक्षणादिति शक्यतेवक्तुं ता॰

याचरणेन महाविषयकत्वात् प्रसिद्धत्वाद्वा षष्ठीतत्पुरुषस्योपादानो अनुत्पादयतीति न यावदीत्यादिनातिवाद्स्य पञ्चम्यधिकर
णासिद्धान्तेन तल्लक्षणाप्रयुक्तं कर्मधारयतो द्वैविध्यं तत्पुरुषे दर्शयितुमनेनाह पञ्चम्यधिकरणं च षष्ठीतत्पुरुषविषयकमे।
वातः स्वप्रतियन्तामभिप्रेत्य वा षष्ठीतत्पुरुषोपन्यासादरः इत्यादावेत्यादिस्वरूपप्रतिपादकः अन्वयप्रयत्नेनान्वयः राजा
दिपदार्थेन राजादिपदशक्यार्थेन सात्वादीति वक्ष्यमाणत्वात् पञ्चौ सात्वादित्यस्य घटकतां सूचयितुं प्रसङ्गेनायोजनयायु
तपत्तिघटकान्वयान्वयितेनाभिप्रेतं अतएव वक्ष्यति सात्वादेवान्वयबोधादिति ग्रन्थस्तु वक्ष्यते अन्वयोः भेदातिरिक्तः संसर्गः नि
पातपदसमभिव्याहारस्याप्युपलक्षणं न्यायनयेऽपि इद्वेत्यादाविवार्थसादृश्यादौ च्छेदः प्रतियोगित्वादिनान्वयानुपपत्तिरिति कश्चित् न
न्वेदं इवशब्दस्य चादिगणपठितत्वेन निपातत्वात्तदनुरोधेनोपलक्षणभावोऽव्यवस्थानिष्प्रयोजनकत्वात् आधेयतानन्यता।
दिसंसर्गेण स्वरादिपदार्थेऽर्थद्वयादिपदार्थान्वयतात्पर्यस्याऽन्वयस्तियागः स्वरित्यादिवाक्यस्य प्रामाण्यापत्तेश्च अनुपत्त
पत्तत्वादिति आकांक्षाज्ञानान्वयबोधयोः कार्यकारणभावात्सम्भवादित्यर्थः निपातातिरिक्तनामद्वयघटिताकांक्षाज्ञानस्य
स्वार्थभेदान्वयबुद्धौ जनकत्वादिति पर्यवसितोऽर्थः नतमाकाङ्क्षाताद्दशोऽनुपपत्तिरस्तु तत्पुरुषे लक्षणायाः प्रकल्पनप्रसङ्गात्।
श्यापिलाघवमनुकूलमिति तद्दशायां तादृशाकांक्षाज्ञानस्य ताद्दशान्वयबोधजनकत्वाभ्युपगमे दोषः संदर्शयितुमन्यथेति नि
पातातिरिक्तनामार्थयोर्भेदेनान्वयबोधाऽस्वीकारेऽप्यर्थः इत्यादावपि इत्यादितोऽपि तथान्वयबोधः राजपुरुषपदार्थयोर्भेदाव
यबोधः स्यादापतेत नञोनञर्थबोधस्य स्वान्योन्याभावादेः सात्वादेव एतेन रार्थमहावाक्येनैव अन्वयात् अन्वयबोधात् निपाता
तिरिक्तत्वानुपादाने व्यभिचारानादृत अनुपपत्तिनियमो बाधितः स्यादिति भावः सात्वादित्यस्याभिप्रेतभूतत्वे घटइत्यादितोऽपि
टभूतत्वादेः प्रत्यपार्थीयेयत्वादिना भेदान्वयबोधेन व्यभिचारः स्यात् नीलो घट इत्यादौ नीलघटयोः सात्वादन्वयबोधापत्तेरिति

पातातिरिक्ते
ति नि ५
न्दा ६

महा॰ स्यबोधस्यजननाद्वारोधेनतदीयहेतोरावश्यकत्वात् अतएवैतन्मतेऽनन्वयमन्यथायंसूत्रेलस्याद्इदंवस्त्रमित्यादितः सूत्रपदार्थतावच्-

प्रभा॰ छेदकतयाप्रक्रांतायाअपिभार्यांशस्तत्पदेनापरामर्शात्पदार्थतावच्छेदकतयाप्रक्रांतपरामर्शकत्वेनतच्छब्दस्येतिचेत्पदे

घ॰ स्वशब्देयेयत्तयासंबंधिलक्षणायांसंबंधलक्षणायांचदर्शितेराजमातंगास्तस्येवामीतिराजमाः पदोलपदेऽपितच्छब्देनाडीनस्यकपाय

१२६ हेत्वादेभाजपदोलादेस्तत्पदेनपरामर्शासंभवात्संबंधिनः संबंधस्यवापदार्थत्वेनपदार्थतावच्छेदकतयाप्रक्रांतत्वात् अथ

तत्पुरुषलक्षणाविरहेलक्षणाभयेनतत्पुरुषपरित्यागकर्मधारयप्राप्तौयतइतिवत्समाननिर्देशस्यपर्यायकरणासिद्धांत

विरोधइतिचेदुच्यते सत्यामपिलक्षणायांषष्ठीतत्पुरुषपरित्यागेकिंबीजमीत्यतेभवता नतावल्लक्षणाकल्पनप्रयुक्तंगौरवंप्रा

कसंबंधरूपायास्तस्याः षष्ठ्यस्तदीयसंबंधस्यचलक्षणायाःक्रमस्तेनकल्पनानवकाशात् नापिलक्षणा[redacted]प्रयुक्तंगौरवंप्रा

कसंबंधरूपायास्तस्याः षष्ठ्यस्तदीयसंबंधस्यलक्षतानस्यतथाविधाद्बोधकारणताकल्पनप्रयुक्तंगौरवंषष्ठीतत्पुरुषस्या।

पितिषादस्थपतिपाद्यस्यान्यत्रनिषादसंबंधितेनस्थपतिबोधकतायास्तत्रापिक्लृप्तत्वात्तद्विरोधेनकारणतायाअपिक्लृप्तत्वात् ए

तेनतादृशपदाच्छाकांतात्तानस्यतादृशपदाद्बोधंप्रतिकारणताकल्पनप्रयुक्तंगौरवंडावनमलव्यावसरेतादृशबोधानुरोधेनतादृ

शकारणाभावस्यापिक्लृप्तत्वात् अन्यथाहिनिराकांतत्वादेवतत्रषष्ठीतत्पुरुषपरित्यागइत्यस्यमयापिस्वबचत्वात् यदिचमु

ख्येपाद्यस्वरसइत्यादिपर्यालोचनेनासतिबाधकेशाब्दार्थबोधकतयैवत्रवेदानांप्रमाणंपनतुलौकिकप्रयोगानुरोधेनक्लृप्तलक्षणा

कस्यापिलक्षणार्थस्यानुभावकत्वेनेतिक्लृप्तलक्षणाकमपिषष्ठीतत्पुरुषंपरित्यज्यमुख्यार्थमात्रानुभावकः कर्मधारयआश्री-

यतइत्यत्रमीमांसानातत्पर्यमितिवर्ण्यतेतत्तदाऽसतिबाधकेसंभवतिचकर्मधारयेकर्मधारयतयैवश्रुतीनांप्रामाण्यंनतुषष्ठी

तत्पुरुषतयेतिकर्मधारयात्समासांतरस्यापकर्षबोधकमीमांसानात्पर्यमयापिप्रतिपादयितुंशक्यंमहर्षिणाजैमिनिना

नरनामी ५

ष्यापि प्रत्ययेनान्यनामार्थोपस्थाप्यपर्थे प्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंसर्गेणान्वयबोधं प्रति प्रत्ययेनान्यनामेतरनामोपस्थाप्यतया ।
स्तत्र नञस्य वक्तव्यतया दर्शितस्य लेश्याप्रयोगस्यानाकृष्टत्वेनापत्त्यसंभवः वस्तुतस्तु नाटस्यावाकांक्षितानन्यतादृशयागाद्बोधं
प्रतिकारणत्वाकल्पनेनापादकविरहादेव नापत्तिसंभवः नन्वेवमपि देवदत्तगृहमित्यादिवाक्यदेवसमस्तानिर्विभक्तिकदेवदत्तादि
पदघटितादेवदत्तसंबंधित्वादिना गृहादेरन्वयबोधापत्तिः षष्ठीतत्पुरुषान्वयबोधेन तादृशबोधे तादृशानुपूर्वीज्ञानस्य कारणतायाः
क्लृप्तत्वात् निर्विभक्तिकनामार्थोपस्थाप्यताया शृङ्गारादावनपायाच्चेति वाच्यं प्रत्ययानुसंधानशून्यनामोत्तरपदशून्ये नबोधे समासत्वबोधस्य
हेतुतायावश्यकत्वात् दर्शितवाक्ये समासत्वभ्रमात्तादृशबोधस्येष्टत्वात् यदि तु समासत्वभ्रमात्तादृशबोधो नोपपद्यते तदा तत्स्वरूप
सदेव समासत्वं तत्रमित्यादिकं संबंधिलक्षणावादिनाप्यनुपपत्तिसाम्यादादरणीयमित्यर्वाचीनाः तन्न समाधेयः कर्मधारयस्याभेदा
त्मकसामानाधिकरण्यघटितविधिकतया वैलक्षण्यसत्त्वेन तन्नापत्त्यनवकाशात् प्राक्प्रदर्शितनीलमित्यादिविग्रहे समासार्थाधिकार्थबो
धकत्ववत्समासे विग्रहार्थाधिकाभेदसंबंधबोधकत्वेपि समासविग्रहभावाव्याघाताच्च केचित्तु षष्ठीतत्पुरुषस्य विशेष्यविषये व प्र
क्रांतस्य परामर्शकतया व्युत्पत्तिसिद्धत्वेपि व्युत्पत्तिवैचित्र्येण क्वचिद्विशेषणविषयापक्रांतस्यापि परामर्शकत्वं दृष्टं राजमाते
गात्तस्यैवामीतरंगमाद्यत्रादौ तथा नामार्थयोरभेदान्वयनियमव्युत्पत्तिसत्त्वेपि वैचित्र्याद्राजपुरुषादितो राजादेः स्वत्वादिसंबंधेन
प्रकर्षादेः प्रकारतयान्वयबोधः स्वलंलक्षणया समासविग्रहयोरर्थवैलक्षण्यनिबंधनदोषपरीहारस्तु प्रागभिहितरीत्यैव प्रत्येत।
व्यः ग्रस्तत्वात्तयोरविलक्षणार्थकत्वविग्रहवाक्यस्थविभक्त्यर्थस्वत्वादेरपि संसर्गतया भाने बाधकाभावात् तादृशसंसर्गेणान्व
यबोधे समासादन्यत्र षष्ठ्यादेर्नियामकतोपगमेनातिप्रसंगविरहात् नचैवं तादृशान्वयतात्पर्यग्राहकतामात्रं विभक्तेः फलं।
मितितदर्थं वृत्तेरसिद्धावपसिद्धांतइतिवाच्यं राज्ञः इत्याद्यवांतरवाक्येन षष्ठ्यर्थस्वत्वादिधर्मिकस्य राजकीयत्वमित्याद्याकारक।

101

मत्ता. णाधीनविषयतायाः संबंधनिष्ठायाविभक्तिप्रतिसंधानाप्रयोज्यत्वादप्रसंगापानात् नचविभक्तिप्रतिसंधानस्यानियततयापिकदा·
प्रभा. चिद्विशिष्टबोधस्यविभक्तिप्रतिसंधानेनापिततोऽर्थबोधसंभवात्तादृशबोधीयसंबंधविषयतायांविभक्तिप्रतिसंधानप्रयोज्यत्वान
पू. पायेनतादृशबोधयोग्यतामादायानुपपत्त्यायकेऽपिसंमतत्वसंभवात्तान्नाप्रसंगइतिवाच्यंकदाचिद्विभक्तिप्रतिसंधानेनार्थबोधोत्पाद
१२) ऽपिव्यभिचारेणतादृशविषयतायांविभक्तिप्रतिसंधानस्यप्रयोजकताविरहेणाप्रसंगानुद्धारात् समानाकारकज्ञानविषय
तैक्येनज्ञानभेदेऽपिविषयताभेदाभावादतएवविभक्तिप्रतिसंधानप्रयोज्याधिकरणताकत्वानिवेशनीयंतादृशविषयतायांव्यभिचारे
णात्तत्प्रयोज्यताविरहेऽपिसत्त्वासंभवात्तत्रतस्याःसमानाकारकज्ञानविषयतैक्येनुत्तरविभक्तिप्रतिसंधानप्रयोज्यतानिवेशपदर्शि
तकर्मधारयातिप्रसंगानुद्धारेऽपिचाधिकरणभेदेनाधिकरणताभेदाद्विभक्तिप्रतिसंधानोत्तरतत्पुरुषाधीनज्ञानेसंबंधादिविषय
ताधिकरणतायांविभक्तिप्रतिसंधानप्रयोज्यत्वानपायेनतदाश्रयज्ञानेनतद्योग्यतामादायलक्षणसमन्वयादृशीनकर्मधा ना८
रयाधीनज्ञानीयतादृशविषयताधिकरणतायांतादृशप्रयोज्यत्वविरहेणातिप्रसंगाभावाच्चादोषइत्युक्तिरपिप्रत्युक्ताविभक्ति।
प्रतिसंधानधीनज्ञानीयतादृशाधिकरणतायांतादृशप्रयोज्यत्वसत्त्वेनैवतादृशाधिकरणताकतादृशविषयताकत्वस्यदर्शि
तकर्मधारयाधीनज्ञानेऽप्यनपायेनातिप्रसंगानुद्धारात् अत्रोच्यते स्वघटकैकपदार्थविषयतानिरूपितासतीतादृशापरप
दार्थविषयतानिरूपितायाविभक्त्यर्थविषयताविभक्तिप्रतिसंधानप्रयोज्यतदधिकरणताश्रयबोधजनकत्वंवक्तव्यंकर्मधा
रयजबोधस्यतादृशाधिकरणताकविषयताश्रयत्वेऽपितादृशाधिकरणतानाश्रयत्वान्नातिप्रसंगः विभक्तिप्रतिसंधानोत्तरतत्
दा२ पुरुषाधीनबोधेतत्सत्त्वान्नजननयोग्यतामादायलक्षणाप्रसक्त्यानाप्रसंगः यदितत्कर्मधारयादेकपदार्थःपरपदार्थाभेदभान
मपिकदाचिद्विधेयंतःपातिविभक्तिप्रतिसंधानतःस्यात् तदाप्रथमान्तत्वेनविभक्तिस्तदर्थोवाःभेदान्वयेनतद्विषयतावाःभे

शक्तिसामर्थ्यादित्येतावन्मात्रस्य हेतोरुपन्यस्तत्वेनान्येषां शक्त्याभावात्कार्यबोधकतानिर्वाहे न विनिगमकं किंचित्तस्याकिंचित्करत्वात् ३
तिवदंतितत्मंदं तत्पुरुषस्थलेलाक्षणिकत्वेनिषादस्थपतियाजयेदितिवाक्यार्थीनबोधानुपूर्वेलक्षणोक्तानक्त्वनागौरवस्यावश्यं
कतयाकर्मधारयाश्रयणाबीजसोलभ्यादल्लालक्षणिकत्वेनदसंगतेर्दुर्वारत्वादित्यग्रेव्यक्तीभविष्यति एवंकष्टश्रितादौद्वितीया
दितत्पुरुषेकष्टादिपदानांकष्टादिकर्मकादौकष्टादितिष्टकर्मत्वादौवालक्षणाकर्मत्वादिसंसर्गेणवाकष्टादेश्रयाद्यर्थेन्वे
वश्रयणादावव्ययइत्यादिकंयथामतमालोचनीयं लक्षणांतुद्विगुकर्मधारयादीनांतत्पुरुषांतःपातित्वपक्षेतत्पुरुष।
पदवत्वमेवान्यस्यानतिप्रसक्तानुगतस्यनिर्वक्तुमशक्यत्वात् द्विगुकर्मधारयादीनांतत्पुरुषत्वाभिधानेपाणिनेःसंस्कारप्रयोजकं।
पारिभाषिकपरिभाषामात्रमितिदर्शितमतेतत्प्रकारांतरेणापिप्राकनिर्वक्तुं तथाहिस्वघटकैकनामार्थविशिष्टस्वर्थविधिष्टता
दृशापदनामार्थबोधस्वरूपयोग्यसमासत्वंतत्पुरुषत्वं जलेनीलोत्पलमित्यादौजलादिपदेनसविभक्तर्थविशिष्टस्वार्थबो
धंप्रतिसमर्थत्वान्नीलोत्पलादावपिप्रसंगवारणायविशिष्टांतस्वर्थविशेषणं तद्घटकंस्वघटकत्वमपितदर्थमेव सदृज
तएवनीलोत्पलादावतिप्रसंगवारणायस्वर्थविशिष्टेति नीलोत्पलेभेदसंसर्गेणनीलपदस्यचघटकोत्पलार्थविशिष्टसमस्यार्थ
विशिष्टतयाभेदसंभायस्यर्थबोधनयोग्यत्वात्तत्रैवातिप्रसंगेनायनाहपोतादि अथराजस्वदेविपुरुषइत्यादिकर्मधारयेऽतिव्या
प्तिः स्वघटकराजपदार्थविशिष्टायस्मैवयपदार्थः संबंधस्तस्यषष्ठीप्रकृतत्वायस्वर्थत्वाननापन्नतद्विशिष्टस्वतात्पर्यपदनाम
पुरुषपदार्थस्यान्वयबोधंप्रतिकारणत्वात् नचविभक्तिपद्गति सयानप्रयोज्यायास्वघटकैकनामार्थविषयतानिरूपि
तविषयतात्वनिरूपितत्वदृशापदनामार्थविषयतानिरूपकबोधजननयोग्यत्वंविवक्षितंउपदर्शितकर्मधारयजन्यबोधेसंबंध
विषयतायाविभक्तिप्रतिसंधानाप्रयोज्यत्वान्नातिप्रसंगइतिवाच्यंतथासतिराजपुरुषादितत्पुरुषजन्यबोधेपिपूर्वपदल॰

परस्मान्ननियामायेनेतरेतरद्वन्द्वस्योपपत्त्या धवखदिरौ छिन्धीति एकक्रियान्वयित्वात्मकसाहित्यस्य पाक्षिकस्य मानस्य स्वप्रतिपदत्वा
यच्छिन्धीति क्रियापदोपन्यासः अस्मात्साहित्यधीरपि धवखदिरयोर्नियोज्यत्वप्रकृष्टस्येनेतरेतरद्वन्द्वार्थानवबोधतः क्रियापदस्यैव साहित्या
श्रयलक्षणोपेताणीयस्यधिकविवक्षपलोपमध्यमपुरुषोपन्यासः चार्थे द्वन्द्व इति पाणिनिसूत्रेण समस्यमानपदार्थयोस्त
दर्थतावच्छेदकयोर्वामिथोभेदप्रद्वन्द्वस्य साधुत्वमत्राणिष्टप्रितिष्ठाश्रुता इत्थं भेदप्रतिपत्तये प्रत्येकपदोत्तरचकारप्रक्षेपेणावि
ग्रहप्रयुज्यते तदिदमभिप्रायान्मौष्टिवेनोज्ञापयितुं चकारद्वयसमभिव्याहारेण विभक्त्यर्थविशेष्यं निर्दिशति धवश्च खदिरश्चेति द्व
न्द्वादिपाण्डोत्तरसमस्यर्थोवच्छेदकनामप्रतिपाद्यत्वं धवखदिरयोरत्वेनेति धवखदिराविद्वंद्वघटकनामप्रतिपाद्यो धवश्च खदिरश्च
न यत्तेनबोधविषयीऽर्थो द्वन्द्वजन्यबोधे लभ्यते ऽनेकत्वसंख्यावच्छिन्नमाधारतमायेयत्वं वा जन्यतापर्यवसितं बोधान्वयी समस्य
र्थ इतिवाच्यरणीयम् प्रकारोणेतिद्वितीयार्थः वच्छिन्नत्वं विषयतायां विशेषतात्मिका याधवखदिरनिष्ठाया मन्वेति यथाचविशे
ष्यतायां प्रकारावच्छिन्नत्वं प्रामाणिकं तथोपपादितं प्राक् तत्त्वेति यत्र द्वन्द्वे धवखदिरादौ विभक्त्यर्थद्वित्वप्रकारेण धवश्च खदिर
श्चबुध्येते तत्रलक्षणान्यन्वयः नेनेतरेतरद्वन्द्वस्यैवोपक्रमलाभः नचप्रकृतार्थतावच्छेदकावच्छिन्ने पदविभक्त्यर्थसंख्या
याः पर्याप्तिसंबन्धेनान्वयस्य व्युत्पत्तिसिद्धतया धवखदिरत्वयोरेवचेह धवखदिरसमुदायात्मकद्वन्द्वरूपद्विवचनप्रकृत्य
र्थतावच्छेदकतयातदवच्छिन्ने तदर्थद्वित्वान्वये प्रत्येकं द्वित्वभानात् धवद्वयखदिरद्वयप्रतीतिरनुभवमानापत्त्येनेति वाच्यं प ४
नानाधर्माणांप्रकृत्यर्थतावच्छेदकतास्थले तदवच्छिन्नसमुदायपर्याप्तिद्वित्वादिराभ्यवच्छिन्ने विभक्त्यर्थसंख्यान्वयइत्यनाकृतोप
गमात् धवद्वयादेर्ज्ञानतयानानात् एवंचधवखदिरौ छिन्धीति द्वित्वावच्छिन्नच्छेदनकर्मताकच्छिदानुकूलकृतिमांस्त्वमित्याकारकः
नुकूलवाक्यार्थानवबोधः नचधवखदिरसाहित्यसाहित्यभानमयाह्निकमितिवाच्यं साम्यमान्यतोद्वित्वस्यावावच्छेदकतया प्रकृत्यर्थोप

द्विषत्वान्यत्वेन निवेशनीया अत एव बहुव्रीहावपि क्वचिद्विग्रहावयवविभक्तिप्रतिसंधानेन चित्रादिविशेषणाभेदभानमित्य
न्तावपि नातिप्रसंगः ननु एवमप्युपकुंभाद्यव्ययीभावेऽतिव्याप्तिस्तत्र कुंभादिपदस्य कुंभसंबंध्यादिलाक्षणिकतायाः सिद्धा
न्तयिष्यमाणतया कदाचिद्विभक्तिप्रतिसंधानेन कुंभादिसंबंधभानस्य च समानमुक्तिकतया निरुक्तलक्षणसमन्वयादिति
चेदुपकुंभादिवत् तत्पुरुषाव्याप्तिभयेनाव्ययात्मत्वेन स्वघटकनाम्नो विशेषयितुमशक्यत्वादिति चेन्न अव्ययात्मत्वेनाव्ययी
भावान्यत्वेन विशेषणीयत्वादिकमवलोकनीयमवधानपरैरिति दिक् अस्मिन्नेव लक्षणे विभक्तिं द्वितीयान्तादिना भाति।
स्विकरूपेणानिवेशात् द्वितीयातत्पुरुषत्वादीनि षडन्तरलक्षणानि निर्वक्तव्यानीति बोध्यम् वस्तुतस्तु प्राक्प्रदर्शिततत्
पुरुषपदवत्त्वमेव सामान्यलक्षणमादरणीयं तेन तत्पुरुषत्वारोपीकृतेऽत्यादीनां विभक्त्यर्थबोधाजनकानामपि नासंग्रह इति वा
वत्सामान्यमव्ययीभावत्वस्य तत्पुरुषत्ववदिति तेषामन्योन्याश्रयादिप्रसक्तिः विशेषलक्षणानि तु द्वितीयादितत्पुरुषाणा
कर्त्रिस्थेव वाच्यानि स्वघटकपदार्थसमुदायोऽर्हद्रूपाकः शाकतानवच्छेदकत्वसमाहारद्वन्द्वस्य तादृशसमुदायत्वमेव तत्
तरद्वन्द्वस्य तु स्वप्रत्येकपदार्थतावच्छेदकद्वयादिकमिति विशेष इति वैयाकरणा मन्यन्ते तत्पुरुषवदिहाप्युत्तरपदस्य द्व
न्द्वघटकपदार्थद्वयादिसाहित्यावच्छिन्ने लक्षणेति तन्मीमांसकास्तूभयमप्युक्तमवयवशक्त्यैव निर्वाहात् समुदायशक्ते
रुत्तरपदलक्षणायाश्चानावश्यकत्वादित्याशयवान् द्वन्द्वान्तरे येन वा असमस्तानां नाश्वासे तत्पुरुषविशेषं च दर्शयति द्व
न्द्वेत्यादिना निर्वाहात् समुदायशक्तेरुत्तरपदलक्षणायाश्चानावश्यकत्वादित्याशयवान् द्वन्द्वान्तरे येन वा असमस्तानावा
नाश्वासे तत्पुरुषविशेषवद्दर्शयति द्वन्द्वेऽपीत्यादिना तत्पुरुषवद्विशेषमवगमयतीति तेनोत्तरपदलक्षणापक्ष
प्रतिक्षेपस्याग्रे स्फुटीभविष्यति समाहारद्वन्द्व उत्तरपदे साहित्यलक्षणापक्षेऽपि केषांचिदृशास्यं मतत्वात् प्रथमतः

महा. प्रभा. पू. १२९

जन्यविभागाश्रयसमवेतत्वे द्रव्यत्वसाक्षान्निर्विषयजातिच्छिन्नत्वादिप्रयोगाणामप्रामाण्यवारणाय संभवेदपि येन व्यापारेण धवखदिरयोः
परस्परसंयुक्तावयवविभागो जनितस्तमादाय धवखदिरौ छिन्नावितिप्रयोगाणामप्रामाण्यापत्तिर्दुष्परिहरा तदुभयोस्तादृशव्या।
पारजन्यविभागाश्रयस्य स्वावयवसमवेतत्वस्याबाधितत्वात् यद्यपि स्वावयवमात्रसमवेतविभागानुकूलत्वसंबंधेन व्यापारेणता
दृशोभयान्वयमंगीकृत्य परस्परावयवविभागजनकव्यापारमादाय तादृशप्रयोगापत्तिः शक्यते वारयितुं तन्न क्रियाजन्यवि।
भागस्य तदुभयैकावयवमात्रासमवेतत्वात्तथापि फलावच्छिन्नव्यापारार्थकताविरहेणाकर्मकतापत्तेर्व्यापारभेदेन तादृशप्र
योगाप्रामाण्यापत्तेश्चानुद्धार एवेति चेत् अत्रोच्यते स्वावयवमात्रसमवेतविभागानुकूलयत्नाश्रयत्वसंबंधेन कर्त्रीयववत्वादि
रादिवृत्तिच्छिदितावच्छिन्नान्वयोपगमान्न कश्चिद्दोषः धात्वर्थस्य यो यस्मिन्नन्वयेनानुपपत्त्यग्राहकत्वमत्रिमनापत्त्यांगीकरणीयं नच
स्वावयवमात्रसमवेतविभागानुकूलव्यापारानुकूलत्वसंसर्गेण यत्नेन तादृशोभयान्वयोपगमे नापि सामंजस्यात्स्यादिति
दु.र्थस्य संबंधकुक्षिनिक्षेपो निष्प्रयोजनक इति वाच्यं प्रत्येकावयवविभागानुकूलक्रियानुकूलयत्नद्वयवत्त्वपि तादृशप्र।
योगस्याप्रामाण्यानुरोधेन यत्नस्यापि संबंधकुक्षिनिक्षेपावश्यकत्वात् इयमेवातिवृत्तेरच्छिन्नमीत्यादावपि वृक्षच्छिन्नमीत्या।
दौ शिविन संबंधेन कर्तरि वृक्षत्वादिभानस्यावश्यकत्वेपि स्वावयवमात्रसमवेतत्वात्मकपरंपरासंबंधेन विभागे वृक्षत्वान्वयस्या
वश्यकः अन्यथा वृक्षांतरावयवेन सार्द्धं वृक्षावयवस्य यो विभागस्तदनुकूलक्रियानुकूलकृतिमति वृक्षं छिनत्तीति प्रयोग
स्याप्रामाण्यापत्तेर्दुर्वारत्वात् तादृशविभागे वृक्षावयवमात्रसमवेतत्वाबाधात् आदशेनैव परंपरयान्वयेनापि दोषस्तादृशविभा
गे कस्यापि वृक्षत्वस्य स्वावयवमात्रसमवेतत्वाभावात् अथवा धवखदिरवृत्तिच्छिदितादेः स्वावच्छिन्नत्वसंबंधेन कर्तरि धात्वन्वयेण।
भानस्वरूपयत्नावच्छिन्नत्वं च स्वावयवमात्रसमवेतविभागानुकूलक्रियानुकूलयत्नाश्रयत्वसंबंधेनेव हितावच्छिन्नद्वय

रक्तद्वित्वोपरागेण प्रकृत्यर्थान्वयस्योपगमात् अथावयवमात्रविभागानुकूलो व्यापारो धात्वर्थः वृक्षावयवस्याकाशादिभिर्वि
भागमादाय छिनत्तिप्रयोगवारणाय मात्रपदं द्वितीयार्थः कर्मत्वं निरूपितत्वपर्यवसितं धात्वर्थतावच्छेदकीभूतावयवत्वेन सम
वायसंबंधावच्छिन्नवृत्त्याधिकरणतापर्यवसिते.न्वेति तथा च यवत्वादिरूपन्निद्वित्वावच्छिन्ननिरूपितसमवायसंबंधावच्छिन्नवृत्त्या
निरूपिताधिकरणताश्रयमात्रसमवेतविभागानुकूलवत्त्वाश्रयमात्रसमवेतानुमतिविषयव्यापारानुकूलकृतिमांस्त्वमित्याद्याका
रकबोधो यवत्वादिरूपेण छिनत्त्यादिवाक्यतः संपद्यते ननु धात्वर्थघटकाधिकरणतायां द्वित्वनिरूपितत्वनिवेशनमकिंचित्क
रं व्यावर्त्याभावात् यतो न प्रकृत्यर्थनिरूपितत्वेनावयवत्वलाभपर्यवसानादिनिवाच्यं समवायसंबंधावच्छिन्नाधिकरणतामा
त्रस्य धात्वर्थघटकत्वे गुणं छिनत्ति जातिं छिनत्तीत्यादिप्रयोगप्रामाण्यापत्तेः द्रव्यावयवयोर्घटभूतलयोश्च गुणजातिनिरूपि
तसमवायसंबंधावच्छिन्नाधिकरणतासत्वेन तदाश्रयमात्रसमवेतविभागानुकूलयत्नस्य भूतले छेदकदशायामपसारणाकर्त्तर्थ्य वा
धितत्वात् तस्मान्न छिनत्तीत्यादौ तथाविधानुकूलव्यापारोत्पत्तौ लक्षणेति नातिप्रसंगो दोषः एवं चोक्तेन दर्शितोऽवयोगप्रमा यवत्वादिर· प्र
रूपन्निद्वित्वावच्छिन्ननिरूपिततस्य समवायसंबंधावच्छिन्नायाः कस्यामपि वृत्त्याधिकरणतायामसिद्धेरुभयोरेकावयवाभा
वात् न च तादृशद्वित्वावच्छिन्ननिरूपितत्वेन तादृशद्वित्वावच्छिन्ननिरूपकताकत्वमपि तु तादृशद्वित्वाश्रयनिरूपितत्वमात्रमा
स्तत्र इति घटस्य कार्याधिकरणतायां तदवयवस्याप्रामाण्यमिति वाच्यं तथा सति घटे कोऽच्छेदा कर्त्रीय यवत्वादिरूपेणच्छिनत्तीत्यादिप्रयोगस्य
प्रामाण्यापत्तेः न च व्यापारमात्रं धात्वर्थः तत्र स्वजन्यविभागाश्रयसमवेतत्वसंबंधावच्छिन्नाधेयतारूपं कर्मत्वं द्वितीयार्थः तेन त
स्मिंश्च निरुक्तद्वित्वावच्छिन्नमित्येकच्छेदे तादृशोभयाधेयत्वविरहान्न दर्शितातिप्रसंग इति वाच्यं तथा सति फलावच्छिन्नव्यापार
र्थकताविरहेण संदेहेऽपि कर्मकतापत्ते व्यापाराभेदे पितादृशप्रयोगस्याप्रामाण्यकतया तत्प्रामाण्यानुपपत्तेश्च किंच स्व।

महा॰ रपि नावकाशं लभते नाशजनकत्वानिवेशनात् छिदिक्रियाया भस्मानगुणत्वाच्च नासंभवः क्वचिच्छिदानुकूलघर्ष।
प्रभा॰ णेन दृढनोदनत्वाभावात् तत्रापि वह्निक्रियादिना तथासिद्धायाश्छिदाया न भस्मानुगुणत्वमिति चेदेवमपि घर्षणादिना
प्र॰ कथंचि[illegible]दवयवविभागोऽच्छिनत्तीति प्रयोगप्रामाण्यापत्तिर्दुष्परिहरा तत्रापि विभागादेर्भस्मानगुणत्वात् नचैतद
२३ तिप्रसंगवारणाय नाशजनकत्वेनापि विभागो विशेषणीय इति नानुपपत्तिरिति वाच्यं घर्षणादिज[illegible]विभागेनापि तद्
वयवनाशानवश्यंभावेनानुपपत्त्यनुद्धारात् परन्तु स्वोत्तरकालीनावच्छिन्नसजातीयसमानाधिकरणानवच्छिन्ननाशजनक
त्वेन विभागो विशेषणीयः घर्षणादिना दृढत्वादिनाशोऽजराऽवस्थितावयवेषु दृढत्वान्तरोत्पत्त्यानन्तर्यसामानाधिकरण्यस्य
तदवयवदृढत्वनिरूपस्पर्शवद्दृढतनाशोत्तरत्वान्नस्वनाशोत्तरक्षणसमानाधिकरणानवच्छिन्न इति नातिप्रसंगः घर्षणादि
ना दृढभूतेष्ववयवेषु वर्तमानस्यापि विभागस्यावयवदृढतारम्भकावयवाव[illegible]च्छेदेन पूर्वदृढत्वसजातीयस
मानाधिकरणानवच्छिन्नस्वनाशस्य जनकत्वात् दृढभूतावयवदृढत्वेऽपि नाशस्यानन्यत्वात् स्वस्यापि स्वसजातीयतया
तत्समानाधिकरणस्य स्वावयवदृढत्वनाशपर्यवसितस्य स्वनाशोत्तरत्वेन दृढत्वं छिनत्तीत्यादेरप्रामाण्यापत्तिवारणाय स्वोत्तरका
लावच्छिन्नत्वेन सामानाधिकरण्यविशेषितत्वं च सामानाधिकरण्यघटकीभूताधिकरणतायां वाच्यं तेन च्छिदायां दृढतना
शस्योत्तरकालावच्छेदेन तद्दृढावयवदृढत्वनाशत्वेऽपि नोक्तदोषः तद्दृढाधिकरणतायाश्चावयवनिष्ठायास्तन्नाशोत्तरकाला
नवच्छिन्नत्वात् न च सजातीयस्वभेदानिवेश्यतालाघवात् तावतैव स्वसामानाधिकरण्यस्य वारणाज्जन्यजनकभावादित्व।
दितध्वंसघटितोत्तरत्वनिवेशो गौरवादनुचित इति वाच्यं तथा सति घर्षणादिनोत्पन्नस्यावयवदृढत्वस्य छिदायामव्याप्तेः
तद्दृढत्वसजातीये पूर्वावस्थितमहादृढत्वे तद्दृढत्वभेदसजातीययोः समानाधिकरणावयवेष्ववयवदृढत्वनाशस्य वर्तमानत्वा

भावेतत्तन्नपारतंत्र्याणासंभवति अन्यथानभिज्ञत्वादेवं दृष्टोच्छिनत्तीत्यादावपि स्वावयवमात्रसमवेतत्वसंबंधेनपारतंत्र्याण
द्विभागेदूतावयवयोपगमान्नदर्शितातिप्रसंगः एवंचननाऽरूपथ्यग्रहमात्रोपलीणानाकस्यापिपदस्यकल्पनीयेतिइद
मर्थलोचनीयं अवयवमात्रसमवेतविभागानुकूलक्रियायाश्छिदर्थत्वे वह्निः काष्ठंदहतीत्यत्रवह्निः काष्ठंछिनत्ती·
तिप्रयोगप्रामाण्यापत्तिः वह्निसंयोगाद्विभक्तेष्ववयवेषुकाष्ठनाशेनभस्मोत्पत्तेः काष्ठावयवमात्रसमवेतविभागानु·
कूलक्रियाश्रयत्वस्यवह्नावबाधात् कुठारोच्छिनत्तीत्यादेः प्रामाण्यानुरोधेनाचेतनकर्तृकस्यलेष्टुत्वोपगमोपितिञामा
तक्षणोकर्तृत्व श्रयत्वंलाक्षणिकत्वस्यावश्यकत्वात् नचनाशाजनकत्वेनविभागानुकूलव्यापारोविभागोवाविशेषणीयस्तत्रनाशे
पिप्रतियोगिनासंबंधेनकर्मणोन्वयानासंभवोनापिदर्शितापत्तिरितिवाच्यं तथापिवह्निर्भस्मच्छिनत्तीत्यापत्तेर्दुर्वार।
त्वात् दहनक्रियायाभस्मनाशाननुगुणाभस्मावयवमात्रसमवेतविभागजनकत्वाबाधात् दृष्टंछिनत्तीदरप्रामाण्या त्वा
पत्तेश्चतत्राप्यवयवविभागस्यतदनुगुणक्रियायाश्चदृष्टत्वनाशानुगुणत्वादेतेनसमानकालीनतेनापिविभागस्तदनु·
गुणव्यापारोवाविशेषणीयोदहनक्रियायास्तदर्थेनविभागस्यचोत्पत्स्यमानभस्मसमानकालीनत्वविरहाद्वह्नि
नघुणस्यान्वयोपगमात्रवह्निर्भस्मच्छिनत्तीतिप्रयोगाप्रामाण्यापत्तिरित्युक्तावपिनास्तितिस्तारः दृष्टंछिनत्तीत्यादेर
प्रामाण्यापत्त्युद्धारात् अथनाशाजनकत्वेनविभागोविशेषणीयस्तुनिभस्मानुगुणविभागस्यभस्मनाशाजनकतया
नवह्निर्भस्मच्छिनत्तीत्यस्यप्रामाण्यापत्तिः यद्वाभस्माननुगुणत्वेनविभागोविशेषणीयोदहनक्रियायाभस्मानुकूल·
त्वान्नोक्तापत्तिरेतेनदहनक्रियायाः काष्ठनाशजनकतयावह्निः काष्ठंछिनत्तीत्यादेः प्रामाण्येवारणायभस्माननुगु।
णत्वविशेषणस्यावश्यकत्वान्नाशाजनकत्वेनिवेशानमप्रयोजनकंतेनैवभस्मच्छिनत्तीत्यादेरप्रामाण्यापत्तेर्वित्तुक्ति

महा· ऽवयवनाशाधीनतत्खण्डनाशस्य तथात्वेऽर्थतावच्छेदकाघटकत्वात् । अत एव क्रियायाः स्वाश्रयकावयवविभागजनकत्वेपि स्वाश्रयकं।
प्रभा· छिनत्तीत्यादौ नामधात्वर्थमुपपद्यते स्वाश्रयकादौ तादृशविजात्यसाधकप्रमाणाभावेन तादृशसाजात्यघटितत्तदीयच्छेदा-
मू॰ प्रसिद्धेः न चैवं शाखां छिनत्तीत्यप्रमानस्यापत्तिः तादृशजातेः प्रामाणिकत्वादिति वाच्यं तत्रापि घर्षणाद्यधीनाखण्डशाखायां सं-
१३१ योगशाखेति प्रतीत्यतादृशजातिसिद्धेर्गौरवपराहतत्वात् । यद्यपि कदल्यादिच्छेदोत्तरं प्ररोहोत्पन्नकदल्यं नभेदः सेयं कदलीत्यादि-
प्रतीतिप्रमापिततादृशजातिमत्वात् कदलीं छिनत्तीत्यादेस्तत्राप्रामाण्यापत्तिः पूर्वकदलीनाशस्य तत्सजातीयोत्तरक-
दलीनिरूपिततादृशसामानाधिकरण्यावच्छिन्नतया छिदार्थतावच्छेदकाघटकत्वात् । तथापि खोत्तरकालावच्छेदेन खोत्त-
रकालत्वस्थले स्वाव्यवहितोत्तरत्वस्य निवेशनीयत्वान्न दोषः । कदल्युत्तरस्य पूर्वकदलीनाशाव्यवहितोत्तरमप्ररोहणा-
त् घर्षणादिना पूर्वं खण्डनाशस्य तदव्यवहितोत्तरक्षण एव खण्डखण्डान्तरोत्पत्तेः तदारम्भकाणामवस्थितावयवानां परस्परसं-
ख्वा योगस्यारम्भकस्य सत्त्वेन विलम्बस्याप्रामाणिकत्वात् क्वचिन्नाशादिकन्तु प्रचलनादिना स्थितावयवविभागेन प्रतिबन्धात् त-
णादयत्र यादृ विलम्बेपि तन्नाशारणस्याव्यवहितोत्तरत्वस्य निवेश्यत्वादिति नातिप्रसङ्गः कदल्युत्तरस्य तद्वद्विनाशोत्तरमेव प्ररो-
रोहणास्याव्यवहितोत्तरत्वस्य तन्नाशारणस्य विरहान्नाप्रसङ्गः यदि च घर्षणादिस्थलेपि कदाचिदनवरतनवाशादिकन्तु अवयवप्र- ख्वा
चलनादिकन्तावयवविभागादिप्रतिबन्धात् विनाशादिविलम्बेन खण्डखण्डान्तरोत्पन्नेरानुभविकत्वात् तन्नाशारणमेवोत्तरत्वमतिप्र-
सङ्गवारणाय निवेशनीयमिति नातिप्रसङ्गः कदलीं छिनत्तीत्यत्रेति विभाव्यते तदोत्तरत्वं सामान्यत एव निवेशनीयमप्र-
सङ्गभङ्गाय तत्स्वसमवायिभिन्नासमवेतत्वेन सजातीयविशेषणीयं प्ररोहोत्पन्नः कदलीकाण्डस्य पूर्वकदलीकाण्डासमवायित-
उत्तरोपचितावयवसमवेतत्वेनानातादृशतया प्रसङ्गविरहात् घर्षणाद्युत्तरोत्पन्नखण्डस्तोस्तस्य पूर्वखण्डावयवेष्वेवोत्पादः।

त्सोत्तरकालानवच्छिन्नत्वनिवेशे तन्नाव्याप्तिः पूर्ववृत्तस्य ध्वंसवृत्तसजातीयत्वेपि पूर्ववृत्तसमवायितायाः ध्वंसवृत्तितायोत्त-
रकालानवच्छिन्नत्वात् छिदोत्तरमपि विभक्तैरवयवैः पुनः संयुज्यमाने वृन्तान्तरायारम्भाद्द्रव्यस्यावारणाय सजातीयत्वनिवे-
शः सामान्यं च न सामान्यतः स्वहेतुनियम्यवत्त्वमव्यावर्तकत्वात् प्रमेयत्वादिना सर्वेषां सर्वसजातीयत्वात् नापि स्ववृत्ति-
जातिमत्त्वं द्रव्यत्वादिजातिमादायोत्तरारम्भकद्रव्येपि साजात्यसत्त्वेन तदव्यावृत्तेः अत एव न समभिव्याहृतपदार्थतावच्छेद-
केनापि साजात्यं निवेशयितुं शक्यं तथा सति छिदोत्तरारब्धवृत्तादेः समभिव्याहृतपदार्थतावच्छेदकेन वृत्तत्वेन सजा-
तीयतया तद्व्यावृत्त्यनुपपत्तेः न च किंचिन्नतितद्रूपवृत्ते छिन्नतोत्पादेः प्रामाण्यापत्तेश्च समभिव्याहृतपदार्थतावच्छेदके-
न तद्व्यक्तित्वादिना सजातीयताप्रसिद्धेः स्वस्मिन्नप्रसिद्धस्य सजातीयत्वस्य स्वोत्तरकालावच्छिन्नसमानाधिकरण्या-
प्रसिद्ध्या किंचित्करत्वात् किं तु स्ववृत्तिकत्वेनावच्छिन्नाभयवृत्तितासून्यजातिमत्त्वं तादृशी च जातिर्यथा चैत्रादिश-
रीरेष्ववस्थाभेदभिन्नेष्वनुगतं चैत्रत्वादिकं तथावयवोपचयापचयादिना भिन्नमानेष्वतवृत्तादिष्ववैजात्यतवृत्तत्वादिकं
स एवायं वृत्त इत्यादिप्रतीतेर्विषयतया प्रामाणिकं तादृशप्रतीतिरूपविनावयवकेवृत्तान्तरे तत्व्यक्तभेदावगाहितया
मप्रामाण्यापत्तेः सामान्यरूपेण साजात्यविषयकत्वे दृष्टान्तरीयेपि वृत्तान्तरे तादृशप्रतीतेः प्रामाण्यापत्तेः न वृत्तावय-
वारब्धवृत्तत्वादिविषयकत्वेन सर्वैस्तदीयावयवैः पुनः संयुज्यमाने तदवयवैर्वृत्तान्तरेपि तादृशप्रतीतिप्रामाण्यापत्तेः
तस्मादस्त्येव जात्यन्तरमवयवोपचयापचयाभिन्नेष्वतवृत्तसन्तानेष्वनुगतं एवं सर्वत्रैव स एवायमिति प्रत्ययप्रमाथितं जात्य-
न तरं मूर्ध्नि मात्रे च नु संधेयं तेन कस्यापि छिद्यमानस्य तादृशसाजात्याप्रसिद्धेः इयं च शाखाया छिद्यमानाया शाखा छिन्न-
नीत्येव प्रमाणं न तु वृत्तोच्छिन्नतीत्येतदनुपपद्यते तच्छाखातिरिक्तावयवेषु तादृशवैजात्यावच्छिन्नवृत्तस्यानुवृत्तत्वात् तच्छा

सदा
प्रभा
पू:
१५५

यातामित्यनेनाध्ययनमेतद्यागोपयोग्यतिरिक्तं निषिध्यत इति नायोग्यत्वंशङ्कावच्छेदेनापीत्यपि प्रत्युक्तं तथा सति
निषादेतरशङ्कस्यापि तद्यागोपयोग्यध्ययनानिषेधेनानिष्टप्रसंगात्तस्मैवं निषादकर्तृके तद्यागोपयोग्यध्ययनाति
रिक्ताध्ययनेनाधीयातामित्यनेन निषिध्यते तावतैवापवादविषयपरीहारसिद्धौ तद्देवं चेतद्यागोपयोग्यध्ययनेनाध्ययने
निषादस्यानधिकारस्य दितरशूद्राणामध्ययनस्यासामान्याधिकारस्य फलितो भवतीति न किंचिदनिष्टं तदुक्तं मणिकृता
ईश्वरनिषादस्यैव यागान्तरफलविद्याप्रयुक्तिरादिश्यते इति अत्र निषादस्थपतिं याजयेत् तथा विशेष्यसमर्पकत्वेन गुणव
चनस्यापि निशाद्रस्य विशेषणसमासेऽपि निषादानामपि माठरकराजकेत्यादिवत्समाद्यपतिके चित् तन्मते जातिशब्दानां
विशेष्यसमर्पकत्वनियमे मानाभावेन शंकान्तुपित्या राजवेनादित्वकल्पनानानाग्रहादिति तन्मते कर्मधारयलक्षणं
तु स्वावच्छिन्नघटकतावच्छेदकावच्छिन्नोपस्थाप्यतावच्छेदकं नानाघटितस्वावच्छिन्नघटकतावच्छेदकावच्छिन्नोपस्था
प्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितस्वावच्छिन्नघटकतावच्छेदकावच्छिन्नोपस्थाप्यतावच्छेदकावच्छिन्नमुख
विशेष्यतानिरूपकबोधजनकतावच्छेदकस्वावच्छिन्नविषयताकानुपूर्वीमत्वमित्येतत्समासत्वं स्वपदानि विशेष्यीभू
तानुपूर्वीपराणि नीलोत्पलमित्यत्र नीलप्रकारकोत्पलविशेष्यकबोधजनकतां प्रति नीलोत्पलानुपूर्व्यवच्छिन्नविष
यताकं ज्ञानं कारणमिति नीलोत्पलानुपूर्व्यवच्छिन्नघटकतावच्छेदकनीलपदानुपूर्व्यवच्छिन्नोपस्थाप्यतावच्छेदकं
तदुपस्थाप्यतावच्छेदकं न तावदिति तत्र नीलत्वं नीलपदार्थविशेषिते तदवच्छिन्नाभेदसंसर्गावच्छिन्नप्रकारतानिरूपि
तानादृशोपस्थाप्यतावच्छेदकेनोत्पलत्वेनावच्छिन्नाविशेष्यतानिरूपकस्य दर्शितानाकारकबोधस्य जनकतावच्छेदि
कानीलोत्पलानुपूर्व्यवच्छिन्नाविषयतेति निरुक्तलक्षणसमन्वयः नीलमुत्पलमितिवाक्यानुपूर्व्यवच्छिन्नविषयता

ज्ञानत्वावच्छिन्नकारणतायामपि स्कन्धाविच्छेदेन लक्षणया लदीयज्ञानस्य तदीयज्ञानत्वावच्छिन्नकारणता
यामस्कन्धस्य पितृदर्शितत्वेदाधीनबोधावच्छेदकत्वं प्राक्तिज्ञानत्वावच्छिन्नकल्पनमपेक्षणीयमिति ज्ञानत्वावच्छि
न्नकल्पने गौरवाधावतारस्यापरिहार्यत्वात् प्राक्तिज्ञानस्य तत्त्वोपयोगेश्वरस्कन्धतयाल लक्ष
ज्ञानकल्पनापेक्षया किंच तत्तल्लक्षणाज्ञानकल्पने लक्षणतावच्छेदकावच्छेदकावच्छिन्नविषयकबोधत्वावच्छि
न्नविषयकत्वेन तात्पर्यकल्पनमपि गौरवमावहति इत्यंच तात्पर्यविषयीभूतान्वयबोधस्य शाब्दत्वानुपपत्तेर्लक्ष
णाबीजस्यानवतारेणापि लाक्षणिकपदस्य इति तत्प्रकृताद्यो न हि तत्र निमित्तमाधानं तत्र मपि लब्धावसरमित्यवधेयं
अस्तत्पिलाद्यवबोधकाभावात्प्रयममतोऽभिहितेऽश्रुतार्थान्वयबोधे तत्पदस्य विधायकत्वकल्पने गौरवं नदोषा
यममाणवलोगौरवस्यादोषत्वात् इति निमित्तिकारसमाधानमनुक्तम् अध्ययननिषेधकस्य बाधकस्य सत्त्वात् तत्र तमाल
द्रवाधवतारान्नस्यादेतत् स्त्रीशूद्रौ नाधीयातामित्यनेन स्त्रीशूद्रयोरध्ययनाधिकारादिनिषेधः स्त्रीणामनाधिक
रणेन ननत्प्रतिपादनेऽध्ययनत्यागेन सर्वेषां निषेधपालनायत्याकेषांचिदध्ययने अदोषः एवमुक्ते तत्र पठेत निषा
दस्य विधायकत्वे तत्र निषेधवाक्यस्य योग्यतापतिरिति तत्र योग्यतायां सत्यां तदा निषादस्याध्ययनेऽधिकारतया
पेक्षणीयः नचापवादविषयपरिहारेणोत्सर्गप्रवृत्तेः सकलतन्त्रसिद्धतया ... गलमालभेतेत्यापवादेन
हिंस्यात्सर्वभूतानीत्यादिनिषेधानां वैधेतरहिंसाविषयकत्वावधारणवत् दर्शितलाघवादिप्रयुक्ता निषादस्य विधा
यकत्वे तज्जातीयत्वादिरूपस्तेन निषादादीतिरिक्तशूद्रविषयकत्वमध्ययननिषेधस्यावधारयितुं शक्यमिति
नापोद्यतां तावदिति वाच्यम् तथात्वे तद्योगापत्योगपत्तिरिति अध्ययनेऽपि निषादस्याधिकारसिद्ध्यापत्तेः एतेनाधी

गदा
प्रमा
पा.
१५६

निवेशः तन्मते प्रकारतावच्छेदकतानवच्छिन्नत्वं यदि तत्तत्स्वभिन्नत्वोभयसंबंधेन तादृशावच्छेदकशून्यत्वमेतत्पदस्याभि-
प्रायोऽर्थकत्वात् परिष्कारस्तु हेत्वाभासादौ दर्शितरीत्या सुधीभिः प्रतिसंधेयः एवं विशिष्टवैशिष्ट्यादितो हृदादौ विशे-
ष्यधर्मावच्छिन्नप्रकारकबोधो जायते तदीयहृदादिनिष्ठविशेष्यता धर्मावच्छिन्नत्वेनैव व्हि न त्वप्रकारतावच्छे-
दकधर्मावच्छिन्नोपस्थाप्यतावच्छेदकेन तादृशोपस्थाप्यतावच्छेदकतानवच्छिन्नत्ववत्त्वादिनावच्छिन्नतया
प्रकारतया निरूपिततां न निरूपकबोधजनकतावच्छेदकविषयतासूत्पदनिष्ठविशेष्यतानिरूपितावच्छिन्नत्वं तत्
संसर्गावच्छिन्नाधर्मावच्छिन्नत्वेनैवच्छिन्नेति न दृश्यातिप्रसंगः भंगायावच्छिन्नत्वं विशेष्यताविशेषणं हृदत्वस्य विशे-
ष्यतावच्छेदकत्वस्य तादृशहृदत्वप्रकारकोपस्थाप्यतानवच्छेदकत्वान्नातिप्रसंगः बहुव्रीहावतिव्याप्तिवारणाय प्रथम-
त्वेन विशेष्यताविशेषिता तदनुपादाने हि चित्रगुरित्यादितो जायमानस्य चित्रभिन्नगोसंबंधिविषयकबोधस्य स-
मासघटकोपस्थाप्यचित्रप्रकारतानिरूपिततादृशगोविशेष्यकबोधजनकत्वादतिव्याप्तिः तदुपादाने तु मुख्यत्वेन सं-
बंधांशप्रकारीभूतगोत्वनिविशेष्यतायास्तु मुख्यविशेष्यतात्वविरहान्नातिप्रसंगः न च गोपदस्य गोसंबंधिलक्ष-
कतया गोसंबंधित्वमेव तदुपस्थाप्यतावच्छेदकं न तु गोत्वमिति नातिप्रसक्तिरिति वाच्यं गोसंबंध्युपस्थितौ गोत्वावच्छि-
न्नभानानियमेन गोपदजन्योपस्थितिविषयतावच्छेदकतात्मकतदुपस्थाप्यतावच्छेदकताया गोत्वेऽनपायात् तादृश-
समासघटकतावच्छेदकगोपदानुपूर्व्यवच्छिन्ने न समासघटकगोपदान्तरेण गोत्वावच्छिन्नविषयताकोपस्थितिस्तत्र ता-
त्पर्यं तेनापि तादृशोपस्थाप्यतावच्छेदकतासौलभ्यात् एतेन जन्योपस्थितिमुख्यविशेष्यताकोपस्थाप्यतानि-
वेशयोगत्वस्योपस्थाप्यतावच्छेदकत्वमिदवारणीयमिति किरणमतं समासानिविष्टेन गोपदेन गोत्वविशे-

याश्चपि दर्शितविधिबोधजनकतावच्छेदकत्वानङ्गीकृतिप्रसंगभंगायसमासत्वमवेयः राजपुरुषादित्वपुरुषाद्यंत
प्रसंगभंगायसमस्तं तथ्यतिप्रसंगवारणायैवतत्र निरूपितांते विशेष्यता विशेषणांतरं तु पादानेदि राजपुरुषादिध
र्मिकैकत्वादिप्रकारकबोधं प्रति सुवादिधर्मिकराजपुरुषानुपूर्व्यवच्छिन्नप्रकारताकज्ञानत्वेन कारणतास्त्वेपिन
दृशासंख्याप्रकारता निरूपितविशेष्यतावच्छेदकस्य राजपुरुषानुपूर्व्यवच्छिन्नघटकतावच्छेदकराजपदानुपू
र्व्यवच्छिन्नोपस्थाप्यतावच्छेदकराजसंबंधित्वतादृशोपस्थाप्यतावच्छेदकपुरुषत्वोभयपर्याप्तत्वं तथालक्षणघटक
त्वेन यद्यपि राजपुरुषादौ नातिप्रसंगस्तथापिसमादाय रक्तंहेः हिनकुलमित्यादावतिप्रसंगो भवत्येव तत्र प्रत्येकमेक
त्वानुपपत्तेरिति न तेनतद्धीनवोधीये कारयप्रकारता निरूपितविशेष्यतायाः प्रत्येकपदोपस्थाप्यतावच्छेदकम
त्रावच्छिन्नत्वात् तथा चाहितातं राजपुरुषादावतिव्याप्तिवारणाय राजपुरुषानुपूर्व्यवच्छिन्नघटकतावच्छेदकराजपदानु
पूर्व्यवच्छिन्नोपस्थाप्यतावच्छेदकं राजसंबंधित्वं तादृशपुरुषपदोपस्थाप्यतावच्छेदकेन राजत्वेनघटितमिति नातिप्रसंगः
६ पं त्वस्य स्वघटितत्वेनासंभवस्य वारणाय तत्र पदं श्रुत्यैव सुत्पलकालीनोत्पलमित्यादिकर्मधारयाव्याप्तिरिति तत्पदो
पस्थाप्यतावच्छेदकेनोत्पलत्वेन घटितत्वात् पूर्वपदोपस्थाप्यतावच्छेदकस्योत्पलकालीनत्वस्यानवच्छिन्नप्रका
रतायालक्षणघटकत्वादिति चेन्न स्वावच्छिन्नोपस्थाप्यतावच्छेदकत्वस्वावच्छिन्नोपस्थाप्यतावच्छेदकान्तराघ
टितत्वोभयसंबंधेन स्वावच्छिन्नघटकतावच्छेदकावच्छिन्नधर्मावच्छिन्नत्वस्य विवक्षितत्वादुत्पलत्वस्य पदांतरोपस्था
प्यतावच्छेदकतया तद्घटितेप्युत्पलकालीनत्वे पदघटकतावच्छेदकस्य संबंधद्वयस्यानेन लक्षणघटनान्नासंगः
राजसंबंधित्वमपि न तादृशराजपदानुपूर्व्यादेरेकस्य राजपुरुषानुपूर्व्यवच्छिन्नघटकतावच्छेदकस्योभयसंबंधासत्वान्न

महा
प्रभा
ष्टा°
८५

१०८

ष्यापत्तिश्चाप्यनुद्धारात् तस्मात् स्वरूपान्तिमसंसर्गभिन्नप्रकारतावच्छिन्नघटकतावच्छेदकविशिष्टधर्मावच्छिन्नत्वावच्छेदकताप
र्य्याप्त्यनुयोगिताकत्वं प्रकारताविशेषणमवच्छिन्नान्तेन विवक्षणीयं तत्र वैशिष्ट्यं स्वावच्छिन्नोपस्थाप्यतावच्छेदकतापर्य्या
प्त्यनुयोगितावच्छेदकस्वावच्छिन्नोपस्थाप्यतावच्छेदकतापर्य्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकाभाववत्त्वोभयसंबंधेन स्वभिन्नत्वस्याव
च्छिन्नावच्छेदकतापर्य्याप्त्यनुयोगिताकविषयताशून्यप्रतीतिविषयतावच्छेदकतापर्य्याप्त्यनुयोगितानवच्छेदकत्वोभयसं
सर्गावच्छिन्नतादृशपर्य्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकतावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यंताभाववत्त्वं तादृशावच्छेदकताकप्रतियोगि
ताकान्योन्याभाववत्त्वं वा परिष्कृतो द्वितीयः संबंधः एवं च राजपुरुषादौ नातिव्याप्तिः राजसंबंधित्वावच्छिन्नप्रकारतावच्छे
दकतापर्य्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकस्य तादृशविशिष्टविषयकधीविशेषस्पर्शितोभयसंबंधेन राजपदानुपूर्वीमत्त्ववि
रहात् स्वावच्छिन्नोपस्थाप्यतावच्छेदकतापर्य्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकतात्मकप्रथमसंबंधस्य संबंधित्वावच्छिन्नावच्छे
दकतापर्य्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकस्य राजत्वविषयकधीविशेषस्य द्वितीयसंबंधघटकाभावप्रतियोगितावच्छेदक
संबंधद्वयघटितत्वेन द्वितीयसंबंधासत्त्वात् राजसंबंधित्वात्मकविशिष्टविषयकधीविशेषस्य राजत्वविषयकधीविशेषादन्य
त्वात् तदवच्छिन्नावच्छेदकतापर्य्याप्त्यनुयोगिताकविषयताशून्यप्रतीतिविषयतावच्छेदकतापर्य्याप्त्यनुयोगितानवच्छेदक
त्वाच्च यादृशतादृशविशिष्टविषयिकाप्रतीतिः सावश्यं विशेषणीभूतं राजानं विषयीकरोति तद्वृत्तिविषयतावच्छेदकता
यात्तदवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्य्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वं राजत्वविषयकधीविशेषेऽस्ति इत्थं च नीलो
त्पलानुपूर्व्यवच्छिन्नघटकतावच्छेदकनीलपदानुपूर्व्यवच्छिन्नोपस्थाप्यतावच्छेदकतापर्य्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकस्य धी
विशेषात्मकनीलत्वैकत्वप्रदर्शिताभावात्मकद्वितीयसंबंधप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधद्वयवत्त्वेन नीलाश्रयप्रकारताव

ष्कोपस्थितिजननात् अत एव नीलो राजपुरुष इत्यादिना प्रकृतजबोधीयप्रकारतावच्छेदकराजसंबंधित्वादेरुद्दे
कराजपदार्थोपस्थाप्यतावच्छेदकराजत्वादिविरहेण नीलत्वं समवेतं अत एवं राजसंबंधिपुरुषस्यादिकमधारयाभामिः
तद्धीनबोधीयपुरुषत्वावच्छिन्नमुख्यविशेष्यतानिरूपितप्रकारतावच्छेदकराजसंबंधित्वस्यानद्धटकतावच्छेदक
राजसंबंधिशाब्दानुभवावच्छिन्नोपस्थाप्यतावच्छेदकराजत्ववत्त्वेनाविनिवेशेन तत्पदोपस्थाप्यताराजनोपस्थिति
मुख्यविशेष्यतानुपपादानिवेशनीयत्वात् राजत्वस्य तात्पर्योपस्थाप्यतावच्छेदकताविरहेण तद्धटितत्वस्य किंचिक
रत्वात् राजपदानुपूर्व्यां सत्यां तादृशसमासघटकतावच्छेदकत्वेपि तद्वच्छिन्नोपस्थाप्यतावच्छेदकत्वस्य मुख्यविशेष्यत्व
घटितत्वेनैव तात्पर्ये सत्वेपि तद्घटितत्वस्य राजसंबंधित्वे सत्वेपि च राजसंबंधित्वे पतद्घटकतावच्छेदकानुपूर्व्यावच्छि
न्नतत्पुरुषघटकराजपदोपस्थाप्यतावच्छेदकत्वस्य सत्वेपि च राजसंबंधिशाब्दानुभवेऽः प्रकृतसमासघटकतावच्छे
दिकापादर्शितसंबंधघटकस्य राजसंबंधित्वेन पाणाव्यकाचितत्वात् कृष्णसर्पो इत्यादिकमधारयजेपि बोधे कृष्णादेर
र्थस्य प्रकारतायाः प्राक् चावच्छ्यापितत्वात् प्रसंगः नीलोत्पलादिकमधारयसमासात् शुक्लीकृततत्पुरुषादावति
प्रसंगाभंगो द्वंद्वलक्षणोक्तरीत्या तादृशबोधादिप्रयोजकतावेशिष्ट्येनानुपूर्वी विशेषणेन संपादनीयत्वादिकं केचि
दाचक्षते तन्नसाधीयः नीलपदोपस्थाप्यतावच्छेदकस्य नीलपदार्थवृत्तितनीलत्वस्य तदुपस्थाप्यतावच्छेदकनीलत्व
जात्यवच्छिन्नवृत्तित्वेन लक्षणाघटकतया नीलोत्पलादावव्याप्तेः नचनीलत्वादिविषयकप्रतीतिनिरूपितत्वाद्य
वच्छिन्नविषयतावत्त्वान्न नीलस्य नीलत्वघटितत्वमितिवाच्यं तथापि राजत्वादिविषयकप्रतीतिनिरूपितविषय
तायाः प्रमेयत्वाद्यवच्छिन्नापन्नराजसंबंधित्वेनाप्रकारतया विशेष्यकप्रकारतावच्छेदक तथा राजपुरुषादिन प्र

मदा प्रमा पृ० १५८

तन्मते तत्पुरुषादौ पूर्वपदादेः संबंधिलक्षणानियमेऽपि व्युत्पत्त्यनुरोधात् समासविग्रहयोस्तुल्यार्थकताव्यभिचारेणानुपपत्तिसं
कोच्यधर्मे लक्षणादरणस्यानावश्यकतया तत्तत्पदस्य निर्दोषतायाः प्रागावेदितत्वात् किंच प्रत्येकमपि विश्रांतार्थकस्वपरे
तरार्थसमुदायात्मकसमासस्योपादानमशक्यतया स्वावच्छिन्नवृत्त्यवच्छेदकतावच्छेदकावच्छिन्नोपस्थापकतावच्छेदकावच्छिन्नाभेद
संसर्गावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितस्वावच्छिन्नवृत्त्यवच्छेदकतावच्छेदकावच्छिन्नोपस्थापकतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपकबोधजन
कतावच्छेदकस्वावच्छिन्नविषयताकानुपूर्वीमत्त्वमिति धर्मघटनया लक्षणपरिष्करणस्यावश्यकतया कर्मधारयसमानानुपूर्वीके
ग्राह्ये तत्पुरुषादौ चातिव्याप्तिरिष्टैव तादृशबोधप्रयोजकताविशिष्टानुपूर्वीविशेषणेऽपि तत्पुरुषादौ संबंधिलक्षणायामनुद्धा
रात् यदपि स्वावच्छिन्नवृत्त्यवच्छेदकावच्छिन्नप्रतिसंधानजन्योपस्थितिविषयत्वं तादृशोपस्थाप्यत्वं तज्जोपस्थितेः समा
सप्रयुक्तलक्षणाप्रतिसंधानाधीनेलक्षणाप्रतिसंधानाधीनत्वपर्यवसितं निवेशनीयं तत्पुरुषादौ पूर्वपदादेः समासप्रयुक्त
लक्षणयैवार्थोपस्थापकतया नातिप्रसंगः नीलोत्पलादिघटकनीलादिपदानां तु लक्षणा न समासप्रयुक्तेति नातिप्र
संग इति तदपि स्वत्वानानुरंजनमात्रं समासविशिष्टत्वज्ञानं विनापि शाब्दबोधोदयेनान्यथासिद्धतया समासविशिष्टत्वज्ञानस्य
प्रयोजकताविरहेणातिप्रसंगानुद्धारात् बहुव्रीहौ चित्रगवादिपदार्थानामभेदान्वयितां विनापि लक्षणानुपस्थाप्यतया
निप्रसंगात् विशेष्यतायां लेसुत्यविशेष्यतां निवेश्य तद्धारणासंभवेऽपि समानानुपूर्वीकतत्पुरुषादावतिप्रसंगस्यानुद्धा
रात् किंच तत्पुरुषव्याघ्रादौ मासाहसपावच्छिन्नलाक्षणिकपदघटितकर्मधारयेऽव्याप्तिः लक्षणीयलक्षणाप्रतिसंधान
समासनिबंधनत्वात् संकेतविशेषसंसर्गेण कर्मधारयशब्दवत्त्वं कर्मधारयत्वमित्यत्र च वदंति तत्र नः अभेदसंसर्गावच्छिन्नप्रकारतानि
रूपितविशेष्यतानिरूपकबोधजनकतावच्छेदकस्वावच्छिन्नविषयताप्रयत्नप्रकारतानिरूपितानुशासनाधीनबोधविषयताश्र

च्छेदकतापर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदके नीलत्वजातिविशिष्टविषयकधीविशेषेऽव्याप्तेर्निरुक्तावच्छिन्नप्रतियोगिता
काभाववद्वृत्तिसंबंधसत्वात् तादृशधीविशेषावच्छिन्नावच्छेदकतापर्याप्त्यनुयोगिताकनीलावच्छिन्नप्रकारतापा
लक्षणावच्छेदकतादृशाभिप्राय इव यत्र स्वावच्छेदकैककार्यविशेष्यकाभेदसंबंधावच्छिन्नतादृशपदार्थप्रकारताकबोध
जनकक्रमिकतामद्दृप्तेकर्मेपारयतं नीलमुत्पलमित्यादिवाक्यवारणाय क्रमिकत्वनिवेशने नास्तोऽभिमतिश्च।
वाहितत्वेन क्रमिकत्वविरहान्नातिप्रसंगः नन्वहृष्यादिवारणायाभेदसंबंधावच्छिन्नत्वं प्रकारताविशेषणं तत्र
हृष्यादेः पूर्वपदार्थे संबंधपलक्षणान्तर्गतसंबंधिलक्षणस्य मास विग्रहवाक्ये तुल्यार्थकत्वानुपपत्तेः संबंधस्यान्तरपदार्थ्या।
दौ भेदान्वयः शक्तिपदिकार्थयोर्भेदेन साक्षाद्द्वयोः तुल्यत्वं निपुणतोसमासोच्छेदकत्वेन प्रातिपदिकविशेषणान्न।
तद्विरोधः निमित्तकारकताश्रयणान्नातिप्रसंगः तन्वरूहपोपमित्यादितद्ध्वं तावच्छिन्नेः भेदसंसर्गाणपुरुषादिप्रकार
कबोधोदयात्प्रतिजनकतामादायातिप्रसंगाभावाच्छेदकत्वनिवेशः इदमादेः एतमाह वदि पूर्वं तस्य च्छेदकत्वविरहा
न्नातिप्रसंगः यद्यप्येवं नीलमित्यादिवाक्यातिव्याप्तिर्दुर्वारा नीलाद्यभेदान्वयबोधकत्वस्य विभक्त्यव्यवहितत्वे
न क्रमिकतामद्दृप्तत्वस्य सत्वात् न च पूर्वपदार्थप्रकारकत्वस्यान्तरपदार्थविशेष्यकत्वस्य वा निवेशने न वारणीयोपदे
ष्टृ इति वाच्यं विशेष्यविशेषणभावयोर्विवक्षाधीनत्वेनाप्युत्तरपदार्थस्य विशेष्यतासंभवात् जातिशाहृस्य विशेष्यस।
मर्थकतानियमेमाताभावात् भावे घिमहःफलमित्यादावतिप्रसंगस्य दुरुद्धरत्वात् इति शाकटायनेन तथापि क्रमिकत्व।
स्याव्यवधानेन प्रतिसंधीयमानतात्मकस्य निवेशनीयतया न दोषः दर्शितवाक्यघटकप्रतिसंधानयोर्विभक्तिप्रतिसंधान
व्यवहितत्वेनानन्याभावात् समासे विभक्तिप्रतिसंधानत्वे लापाभावेनाभावात्तेनातिप्रसंगविरहादिति केचिदवधेयं विहितं।

नसु
प्रभा
मु
१५९

तेईवीरत्वादिनिवार्यं विशिष्टानुपूर्व्याः प्रत्येकपरिसमाप्तधर्मावच्छेदेनाभावप्रत्येनाव्याप्तिरिति तादृशाप्रसिद्धाभावावच्छेद
कावच्छेदेन ज्ञानस्य भ्रमत्वात् प्रामाण्यस्यापादयितुमशक्यत्वात् नीलोत्पलादावानुपूर्व्यवच्छिन्नेपदजनकतावच्छेदकता
दिव्यतित्वादृशविशिष्टानुपूर्वीमत्वज्ञानस्य प्रमात्वात् एवमन्यवच्छिन्नपूर्वत्वसंबंधेनोत्तरोत्तरवर्णविशिष्टपूर्वपूर्ववर्णत्वादिरू
पानुपूर्वीमत्त्वपि तादृशविशिष्टानुपूर्वीज्ञानं प्रमादिनिगमनाविरहेण सर्वासां संभवदानुपूर्वीणां तथाभावसंभवात् यदि
तु प्रत्येकपरिसमाप्तधर्मावच्छेदेन विशिष्टानुपूर्व्या अभावो न प्रामाणिकः मतीते विशिष्टानुपूर्व्याः प्रत्येकपरिसमाप्तधर्मा
नवच्छेद्यत्वाद्यवगाहित्वस्य तु पपत्तेरिति विभाव्यते तदा प्रत्येकपरिसमाप्तधर्मगतधीविशेषणे विशिष्टानुपूर्व्यवच्छेदक
ता पर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकतायाः पारतंत्र्येण विषयीकरणात् तद्दोषो भ्रमत्वं तादृशशाब्दबोधादेरनिवार्यमवधेयं अथै
वं पंचकपालादौ हित्वादिनिष्ठमित्त्वस्यापि समानाधिकरणापेक्षणीयत्वेनाभेदसंसर्गेणैकपदार्थः परपदार्थप्रका
रकबोधजनकतया तु शाब्दबोधितत्वात् तत्राभेदसंबंधावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितमुख्यविशेष्यतानिरूपकबो
धजनकता निवेशनीया हित्वजन्यबोधीयाभेदसंसर्गावच्छिन्नपंचत्वप्रकारतानिरूपिता कपालादिवृत्तिविशेष्यता
नमुख्यविशेष्यतासंकलितादिन हित्वार्थो यो द्व्येककपालादिः प्रकारत्वात् तद्वित्वार्थो वृत्तिविषयतायाः मुख्यविशेष्यतात्वेपि
तादात्म्यसंबंधावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वविरहात् अवलंबनमेव कत्वात् हित्वार्थसंस्कारादौ कपालादेरधिकरणत्वे
वान्वयात् कपालादिपदानां कपालाधिकरणकादिलाक्षणिकत्वेपि तदीयप्रकारतायाः अभेदसंसर्गावच्छिन्नत्वेपि वतनि
रूपिता संस्कारादौ विशेष्यता न मुख्यविशेष्यताकर्मत्वाद्यंशे संस्कारादेः प्रकारत्वादतीतातिप्रसंग इति वाच्यं तथापि ।
तिपूर्वेषां मालायां भवः पौवैशालराक्षादिकमेभ्यो आमेहनज्ञाप्यभेदसंसर्गावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितमुख्यविशेष्य

यत्प्रकारतानिरूपितानुशासनाधीनबोधविषयताश्रयवृत्तित्वविशिष्टानुपूर्वीमत्त्वं कर्मधारयत्वं समासनाधि
करणाधिकारीयसमासस्य कर्मधारयत्वाभेदसंसर्गेण कपदार्थैः परपदार्थान्वयबोधजनकत्वे तादृशजनकताव
च्छेदकविषयताश्रयत्वपर्यवसिते ऽनुशासनेन बोधिते नीलोत्पलाद्यानुपूर्व्यवच्छिन्नविषयतायास्तादृशजनकता
वच्छेदकत्वं बोधितं भवति तादृशविषयताश्रयत्वप्रकारतानिरूपितानुशासनजन्यबोधविषयता तादृशवाक्यवृत्ति
२५ रिति तदाश्रयवृत्तित्ववैशिष्ट्यस्य तादृशानुपूर्व्यां सत्त्वाल्लक्षणसमन्वयः । न चैवमनुशासनताधीनबोधीयतादृशज
नकतावच्छेदकत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यताश्रयत्वावच्छिन्नविषयताकानुपूर्वीमत्त्वमेवास्तु लक्षणं नीलोत्प
लानुपूर्व्यवच्छिन्नविषयतायास्तादृशजनकतावच्छेदकत्वेनानुशासनबोधविषयतया लक्षणसमन्वयादिति वा
च्यं कर्मधारयसमानानुपूर्वीके तत्पुरुषादावतिकामीदृशनिवेशे तन्नातिप्रसङ्गः तादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नविषयता
श्रयत्वप्रकारतानिरूपितानुशासनजन्यबोधविषयतायाः कर्मधारयमात्रवाक्यवृत्तित्वेन तदाश्रयवृत्तित्वविशिष्ट
तादृशानुपूर्वीमत्त्वविरहात् तत्पुरुषादीनामभेदसंसर्गावच्छिन्नविषयताकबोधजनकत्वापि तादृशानुपूर्व्यामनुशा
सनाबोधितत्वात् एवमिस्मायधीभावे पि नातिप्रसङ्गः । न च तादृशजनकतावच्छेदकविषयताश्रयत्वमेवास्त्व
लं गुरुतरेणानुशासनतादृशविषयताश्रयत्वान् भ्रमविषयतासत्त्वेपि प्रमानिवेशेन वारणीयत्वादन्यथा तदनु
नुशासनजन्यत्वोपवनतपुरुषीयभ्रमस्य विषयतामादायातिप्रसङ्गस्यानुद्धारादिति वाच्यं तदनुशासने तादृशविषय
तायाः प्रत्येकपरिसमाप्ततया प्रत्येकं वर्णेषु कर्मधारयत्वव्यवहारापत्तेः न चाद्यद्वयोः पदत्वाद्विसमानः
पूर्वपूर्ववर्णविशिष्टचरमवर्णतात्पर्यकानुपूर्वीसमकालीनविशिष्टसमानेन चरमवर्णमवतः कर्मधारयत्वस्य प्रत्यक्ष

मञ्जूष भा पू॰ १६०

मेवोपाधेयसंकरेणोपाधेरसंकरेणादोषात् अतएव द्विगुर्विधौ कर्मधारयः इति संख्यापूर्वो द्विगुरिति सूत्रे । तत्पुरुषः समानाधि
करणः कर्मधारय इति पारिभाषिकतत्तत्संज्ञावान् अनावश्यकत्वादिति कर्मधारयत्वाद् द्विगुसंज्ञाग्रहः द्विगुनिमित्तकपरसंस्कार
प्रवृत्तिप्रयोजनकत्वाच्च संज्ञान्तरं नाप्रयोजनकं एतेनोपदर्शित सामान्यादेरनुशासनाधीनबोधविषयकोद्भावुपलक्षण
तया निवेशोऽनन्यह्रस्वादावतिप्रसंगानुद्धारः तत्रापि बोधजनकतायाम् अनुशासनबोधितत्वसत्वात् स्वीनबोधस्यापि विवक्षि
तोऽभेदसंसर्गावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितमुख्यविशेष्यतानिरूपकत्वात् विशेषणाविषयतानिवेशेन तत्राऽशावि शे
षविशिष्टबोधजनकत्वप्रयुक्तानुशासनबोधितत्वाभावेनातिप्रसंगाभावः समभिव्याहृतसमानाधिकरणशब्दोदितविधेयाख्या
दिविशेषणत्वमिति विशिष्टबोधजनकतादिबोधानुत्पादादसंभवो दुर्वारः विधेयतादृशबोधाजनकत्वे दर्शिततत्तद्विधि
वाक्यसमानाधिकरणशब्दप्रतिपादितादृशार्थकतायाः प्रयोक्तृतात्पर्येण तद्बोधितत्वघटकत्वात् समानाधिकरणपद
वदिति विधिबोधितत्वस्यैव तन्त्रत्वे तत्र तस्य आदित्यादिकं समासादितं द्विगुसाधारणस्यादोषत्वमापद्येत तस्मान्निवेशनतया
तदितरांशस्य विशेषणतया निवेशनासंभवादतिप्रसंगाभावो नावकाशात् विशेष्यविशेषणभावाद्यवच्छेदकयोः स्वनियम्या
६ धारय भावः कर्मनियामकः विशेषणं विशेष्येण बहुलमिति वाक्यनिर्दिष्टसमस्तोपादानेन तस्यैव पादस्वलाभसंभवादुभयोप
दानेन प्रसाधितः तेन गुणवदद्व्यंगपवत् पृथिवीत्यादीनां न साधुत्वं विशेष्यविशेषणभावावच्छेदकयोः परस्परव्य
भिचारः कर्मधारयनियामक इति तु न युक्तं नीलोत्पलादौ तदभावेन तत्र साधुतापत्तेः अतएव नीलसपदार्थतावच्छेद
कसत्त्वे नित्यत्वादिमत्त्वस्य पुरुषत्वाव्यभिचारितत्वेपि पुरुषोत्तम इति कर्मधारयः साधुः नन्वपुरुषाणामु
त्तमः इति षष्ठीसमासेनापि तन्निर्वाहः सुकरः इति वाच्यं निर्धारणषष्ठ्याः समासनिषेधात् नन्वपुरुषेषूत्तम इति सप्तमीस
मासेन गतिनिर्धारणसप्तमीसमासेन तादृशप्रयोगस्य साधुत्वसंपादने निर्धारणषष्ठीसमासनिषेधवैयर्थ्यप्रसङ्गादिति चे

कर्म्मत्वाद्यंशे संसर्गादेः प्रकारत्वात् तो नातिप्रसंगः इति वाच्यं तथा सति पूर्वं स्थाल्यां भवः पौर्वस्थालः इत्यादिक
र्म्मधारयाव्याप्तेः तत्र अभेदसंसर्गावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितमुख्यविशेष्यतानिरूपकत्वा तज्जनकत्वानुशासनबो
धितत्वासत्वात् तद्धीनबोधस्य स्थालीपदलक्ष्यतावच्छेदकस्थालीयत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितायाः मुख्यवि
शेष्यतायाः सत्वेऽपि विरहात् तद्विषयभवनक्रियायाः कर्तृत्वांशे प्रकारतयापि भानात् नच तत्र पूर्वस्थाले भवे समासस
हितार्थे विषयभूते नहि धानात् कृतसमासात् दिक्पूर्वपदसमाससत्तानिबंधनतद्धितोत्पत्तिः हितार्थो न वर्गादितोऽभेदसं
सर्गावच्छिन्नस्यैव पदार्थप्रकारतानिरूपितोत्तरपदार्थमुख्यविशेष्यतानिरूपकबोधस्य जनकत्वमनुशासनबोधितत्वा
न्नाव्याप्तिरिति वाच्यं तथा सति पंचसु कपालेषु संस्कृतः पंचकपालस्तस्य हविष्ट्वे विहितो तद्धितार्थो न वर्गादितं समासजन्ता
दृशबोधमादायातिप्रसंगस्य दुर्वारत्वात् तस्मात् तद्धितार्थे प्रसंगो स्मृत्यो वादर्शितकर्म्मधारयः तत्पुरुषत्वात्पाशाव
न्तुः नचात्र हितार्थे विषये इति विवरणे समासत्वनिबंधनमासोपरि कत्वसंपादनेन तद्धितोत्पादनार्थमितिपदसंस्कारोप
योग्ये च ननु बोधे तद्धितार्थाभानविधानार्थेन तद्धितार्थमुख्यविशेष्यकबोधजनकतायामेव तत्र तु शासनतात्पर्यं लक्षणोत्त
मुख्यविशेष्यतानैव निवेशनीयेति नातिप्रसंगः तिप्रसंगस्तु संख्यावच्छिन्नत्वेनाभेदसंसर्गावच्छिन्नप्रकारता विशिष्टवार
२ णीयत्वमभिधातुं शक्यं समर्थपदस्यादिकर्म्मधारयाव्याप्तेः पूर्वपदार्थस्य संख्यावच्छिन्नस्यैव प्रकारत्वादिति चेद्योग्य
ते संख्यावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिताया विशेष्यताया तदात्मिकाया तदवच्छिन्नाया या प्रकारता तद्भिन्नत्वं तदनवच्छिन्नत्वं वा मुख्य
त्वमित्यनिवेशनीयं तथा च समर्थपदोनाव्याप्तिः समासमात्राधीनबोधे उत्तरपदार्थस्य प्रकारतया भानात् नापि पौर्वस्था
लाद्यव्याप्तिः उत्तरपदार्थस्य प्रकारत्वेऽपि संख्यावच्छिन्नांशे विशेष्यतया भानात् पंचकपालादिद्विगुजबोधे तु संख्यावच्छि
न्नांशे विशेष्यता पंचसु विनोत्तरपदार्थस्य तद्धितार्थप्रकारतया भानान्नातिप्रसंग इति अथवा द्विगुभिन्नलुक्कर्म्मधारयत्वव्याप्त

क

सद्य
प्रमा
पृ०
९६१

यमोऽव्यभिचारीति शंकां समस्तेनानधिकरणादिना पदादेः समासस्यैव तत्तत्संगीकारात् पंचगवधनः इत्यादिस्तु बहुव्रीहि
रेव बहुनामग्रभे हि गुरुत्वगवां तेन समुच्चयेऽवेतिनच्चा विद्भवपत्तिरिति द्विगोर्लक्षणंतु न संख्यावच्छिन्नबोधपूर्वपद
कसमासत्वं पंचप्ररूपादिकर्मधारयादावव्याप्तेः नापि संख्यावच्छिन्नबोधपूर्वपदकत्वेनानुशासनबोधितत्वं संख्यापूर्वो
द्विगुरित्यनुशासनेन तस्याबोधितत्वाद्वा प्रसंगः संख्यापदस्य रीतिविधिविरहाद्वनर्दशिनातिप्रसंगाभावतिसंभवति त्रिमुनीत्या
द्यव्ययीभावे द्विग्राइत्यादिबहुव्रीहौ समर्थपंइत्यादिकर्मधारये चातिप्रसंगात् तेषां संख्यापूर्वत्वविधिविरहाद्वनर्दशिनातिप्रसंग
इति संभवति त्रिमुनीत्याद्यव्ययीभावे द्विग्राइत्यादिबहुव्रीहौ समर्थपंइत्यादिकर्मधारये चातिप्रसंगात् तेषां संख्यापूर्वत्ववि
तविधिकत्वात् अभेदसंसर्गावच्छिन्नपूर्वपदार्थविषयताघटनघानया विध निवेशनस्यापि तत्र निरूढे समर्थपंइत्यादौ
ताद्रशबोधजनकतयानुशासने बोधितत्वसत्वेनातिप्रसंगानुद्वारात् किंतु संख्यावच्छिन्नाभेदसंसर्गावच्छिन्नप्रकारता
निरूपितप्रकारतावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपकबोधजनकतावच्छेदकत्वावच्छिन्नविषयताश्रयप्रकारतानिरूपितानु
शासनाधीनबोधविषयताश्रयत्वमिति त्वं विशिष्टानुपूर्वीमत्वं समानाधिकरणाधिकारीयत्वादभेदसंसर्गावच्छिन्नप्रका
रतातद्धितार्थादेर्वेद्विशेष्यस्यनिर्देशेनचप्रकारतावच्छिन्नविशेष्यतानुशासनालभ्यतइतिनातिप्रसंगः अतएवसमा
गमित्याद्यव्ययीभावेऽतिव्याप्तिः समस्तावच्छिन्नपूर्वपदार्थीयाभेदसंसर्गावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितमुख्यार्थविशेष्यता
निरूपकबोधजनकत्वात् उत्तरपदार्थसंख्यादेः समाहारांशे विशेषणतया मुख्यविशेष्यताविरहादिति निरुक्तसामानाधि
करणाधिकारीयताविरहेणाभेदसंसर्गावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितमुख्यविशेष्यताबोधजनकतयानुशासनाबोधितत्वेनातिप्रसंग
विरहात् त्रिमुनिसमर्पिप्रमतीनामभेदसंसर्गावच्छिन्नप्रकारतातन्निरूपितप्रकारतावच्छिन्नविशेष्यतात्मभावेणानु

चित् अत्रे तु निर्द्धारणसप्तमीसमासप्रसक्तावपि पुरुषोत्तमः इति नेत्थाकरीत्या निषेधवैयर्थ्यं सप्तमीसमासनिषेधस्यापि बोधय
तीति वाच्यं स्वरवैलक्षण्येन निषेधस्य सफलत्वात् न च स्वरस्य वेदे एवोपयोगात् वैदिकप्रयोगाणां च सिद्धत्वात् सदा तन्नस
धुत्वाद्यनन्तरं निषेधोपयोगः इति वाच्यं स्वरविशेषार्थं विशेषश्रुति संधानेनोपयोगस्य वैदिकेऽपि निर्विवादत्वादि
त्याहुः केचित् विशेष्यतावच्छेदके विशेषणतावच्छेदकव्यभिचारः कर्मधारयनियामकः पुरुषोत्तमः इत्यत्रोत्तमत्वम
मनुष्यत्वं विशेष्यतावच्छेदकं विशेषणतावच्छेदकस्यात्मकत्वात्मकस्य पुरुषत्वस्य घटादौ व्यभिचारित्वमस्त्येवेति न दोषः
तावता पुरुषत्वेपि नाटशोत्तमत्वव्यभिचारित्वं जीवेषु सकलमस्मितिमव स्तुतमपुरुषत्वं इत्यपि साधु रितिमेऽस्मिन्मतं अत्र
पक्षे मनुष्यादिकर्मधारयाणामसाधुतापत्तेः विशेष्यतावच्छेदके पुरुषत्वे प्रमेयत्वव्यभिचाराभावात् न च नरस्य शरीरेण
द्वेः शिरः इत्यादावित्याभेदात्मकसंबन्धावच्छिन्नषष्ठीसमाससमाधाने प्रकृते तथा सति शब्दपदस्य स्वार्थसंबन्धिलक्षकत्वेन प्रमेय
संबन्धाभिन्नो पुरुषः इति बोधापत्तेः प्रमेयाभिन्नो पुरुषः इति बोधानापत्तेः तस्मात् समनियमाभावो नियामकः इत्येव सारं न च त
त्रापि मानुषब्राह्मणः इत्यादिप्रयुक्तापत्तिः दोषः इति वाच्यं तत्र मनुष्यतायाः इष्टत्वादन्यथा न वापि ब्राह्मणमात्रस्य इत्यादीनां साधु
तापत्तेरेव सम्प्रमाणत्वात् पुरुषोत्तमः इत्यत्रापि तादृशकर्मधारय पञ्चमीसमासः संबन्धार्थकषष्ठीसमासश्च भवतीति बो
ध्यं सुप्सुपेत्येकार्थस्य विवक्षितत्वात् यथा इदं बहुव्रीहौ तत्पुरुषसमासानां न बहूनामपेक्षितत्वं प्रामाणिकं तेन नीलं पीतं वो
स्तु इति विग्रहे एकवस्त्रत्वमिति नीलत्वपीतत्वावच्छिन्नो नीलपीतोभयप्रकारकबोधः समाधानो नीलपीतोऽस्तु इत्यादिकः
कर्मधारयो न साधुः अनेकमन्यपदार्थे इत्यनेकग्रहणसंग्रहोपि पाठस्य तत्पुरुषादौ बहुव्रीहिग्रहणबहूनामपेक्षितत्वमिति प्रामाणि। (
काः न च पदानधिकरणत्वं प्रति निषेधो निरूपितावच्छेदकभिन्नादि निषेधस्य पदार्थप्रधानतत्पुरुषाणामपि बहूनामपेक्षितत्वादिति

महा
प्रभा
षु-
१६२

तनस्तुल्यं मंत्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधा
दिति शिक्षया स्वररहितस्य नरकहेतुत्वनाशौ प्रतिपादकत्वप्रतिपादनेन स्वरस्याव्ययोगिता यावत्कर्मण्यावश्यकत्वात्
लौकिकवाक्येऽपि स्वरप्रयोगिता यावज्जनपदव्यवहारैः इष्टेनेष्टस्यामित्रावैकारितेरेस्मद्गुरित्यद्दःस्तनःस्थमियुक्तो ह्ले
हृदस्यावेदकत्वात् वेदविहितत्वात् तस्यापि फलजनकत्वमिष्यत इति न । किंच लौकिके स्वराप्रयोगे स्वरविशिष्ट
तत्तदर्थाभावाच्छेदकीभूतादिकं प्रागेव निष्प्रयोजनमनर्थकं स्यात् । एवं सति भ्रमभिन्नत्वनिवेशप्रायेण निरुक्तवै
शिष्ट्यं शोरवेण निवेशापितन्मन्तुचितमेवेति चेन्न । पंचकपाले हिवी समभीतनेस्प्रहृषे बहुव्रीहौ च पूर्वपदप्रकृतिस्व
रस्य साम्येन बहुव्रीहित्वरूपधोरतिप्रसक्तिविभक्तयेनिरुक्तवैशिष्ट्यं लिङ्गे सत्वावश्यकत्वात् । वस्तुतस्तु स्वरविष
यतान सापेक्षत्वानीयजनकतावच्छेदककोटौ निवेशात् स्वरविरहे तदर्थावगमस्यानवगमेन बोधनेत्त स्वरविशेष
ज्ञानस्यार्थविशेषेतात्पर्यावधारणकारणतयापि स्वरूपपदस्य तेऽप्यपमेवैतद्दूरीकर्तव्यं कथमन्यथा प्रकारान्तरे
णावगतताम्पर्यकस्य स्वरविशेषमजानतोऽपि लौकिकादेर्विकाद्वा शब्दादर्थावगमः । इत्थं च समानानुपूर्वीकस
मासोत्तरे तादृशजनकतावच्छेदकविषयतानिरूपत्वदेवेति तदन्यातिप्रसक्तिविमुक्तये निरुक्तवैशिष्ट्यनिवेशन
मावश्यकमेवेति सारं । केचित्तु स्वाच्छिन्नबोधकपदज्ञानेनरत्वविशिष्टं यज्ज्ञानं स्वार्थविशेष्यकतादात्म्यसं
बन्धावच्छिन्नतामलस्यान्यतत्त्वाभावार्थप्रकारकबोधजनकं तत्तज्ज्ञानत्वं तापवं तज्ज्ञानमतज्ज्ञानमलस्यान्यतज्ज्ञानार्थ
भिन्नस्वार्थीहिगुः पंचकपालइत्यादिनः स्वाच्छिन्नबोधकपदात्मकतामोनरत्वविशिष्टस्य कपालपदस्यार्थे
कपालेपूर्वपदालम्बस्यपूर्वपदार्थं पंचत्वसंख्यावच्छिन्नस्य तादात्म्यसंबंधेनान्वयबोधोदयात् पंचपदोत्तरतापत्

शासनाधीनबोधविषयताभावान्नातिप्रसंगः द्विगुसमासानुपूर्वीके पंचकपालादिके अधात्यादावतिप्रसंगाभंगा
यत्तादृशजनकतावच्छेदकत्वावच्छिन्नविषयताकत्वमुपेत्य तादृशविषयताश्रयत्वप्रकारतानिरूपितानुशासना
धीनबोधविषयताश्रयत्वमिति तत्रैव विशेषणानुपूर्वी विशेषिता न च तादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नविषयतात्वेन तादृशजनक
तावच्छेदकत्वस्य द्विगोरेव विषयतायां सत्त्वान्नातिप्रसंग इति तादृशजनकतावच्छेदकत्वावच्छिन्नविषयताश्रयत्व
मित्यत्रैव विशेषणमेव निवेश्यतामिति तदंशे निवेशो निरर्थकः इति वाच्यं समासानुपूर्वीके समभिव्याहृतादृशानुपूर्व्यव
यादि च्छिन्नविषयतात्वेन तादृशजनकतावच्छेदकत्वानपायादतिप्रसंगात्सत्त्वात् न तद्विगुहत्तित्वम् पिलादृशानुपूर्व्यव
च्छिन्नविषयताविशेषणतामापद्यमाने तादृशजनकतावच्छेदकमिति वक्तव्यं तथा सति तादृशानुपूर्वीप्रकारेणैव ५८
त्वं तत्पदस्याद्विगोस्तान्नस्य जनकतानुपपत्तेः यदि च समासान्तरीयस्य तथात्वाद्विगोस्तानादृशबोधानुत्पत्ते द्विगोरेव
त्वावगाहिनस्तादृशबोधे तत्त्वात्सर्वविशेषणावच्छिन्नविषयताजनकतावच्छेदिकानेन तत्साधारण्येऽप्युच्यते तदा विस
र्गस्य विसमासांतरेऽपि समभिव्याहृतानिप्रसंगो दुरुद्धरएव समभिव्याहृतनिरूपितत्वेन विषयताविशेषणतेन नतावत्समस्तपदक
नां पूर्वप्रति ५ विशेषणानां सर्वसद्वृत्तितौ पादितरीत्यानिवेशनीयतयागौरवात् सगुरुसलौकिकवाक्येन प्रयोगाप्त्वैदिकवाक्ये
स्वीयप्रयोगितासत्ते विधायकपवतत्तत्त्वासत्वात्फलेविशेषेनानुशासद्वोधजनकतावच्छेदकं तदवच्छिन्नविषय
ताविदये इति मानाभावादित्यपर्शितेन विचारो यापसदृशानानुसंधानमेव यतेनानुशासनाधीनबोधजनकबोधप्रम
मादाय निरुक्तवैशिष्ट्यनिवेशेऽप्यतिप्रसंगानुद्धारात् समभिव्याहृतमनुशासननवाधेनस्यानिवेश्यापितितन्निवेशनिवेध
नेगौरवं नातिरिच्यत इति उक्तिरपिप्रकृताभिरुक्तवैशिष्ट्यानुकौसमभिव्याहृतनिवेशपापत्तरीत्या निलाश्विरहाधि

महा
प्रभा
धु॰
१६३

वेनशक्यार्थस्यैवप्रकारत्वयाः आमितिविरहात् नवसमर्थपः स्यादिवाक्येष्वतिव्याप्तिः पूर्वपदशक्यार्थस्यैवसमत्वावच्छि
न्नस्योत्तरपदार्थप्रकारत्वयानन्वयीतबोधेमानादितिवाच्यं पञ्चानामाम्रवद्धितोत्तरत्वेनानुसंधीयमानत्वात्मकसमन्ना
म्नोत्तरत्वस्यनिवेशयत्वात् विभक्तिप्रतिसंधानेनपूर्वोत्तरपदप्रतिसंधानयोर्व्यवधानादतिप्रसंगाविरहादितिवदंतित
न्नं पंचाम्रशक्यार्थसाभाववच्छिन्नप्रकारकत्वार्थविशेष्यकान्वयबोधसमर्थत्वनामावद्धितेनामतन्नामशक्या
र्थाभिन्नत्वार्थोद्विगुरितितेनावनवभवदभिमतत्वस्यनिवोद्वृद्धिविशिष्टमंत्रस्योत्तरत्वस्यतादात्म्यसंबंधावच्छिन्नत्वस्यवंधेन
र्थ्येन नचतावतोपिसंभवतिद्विगुलक्षणत्वंत्रिमुनिपंचनद्याद्यव्ययीभावातिप्रसंगात् नवपंचनदमित्यत्रनातिप्रसं
गोनदीभिश्चव्ययीभावस्यैकनद्यायातिप्रसंगाभंगापत्तेःसमाहारेविधानादुत्तरपदस्यनदीसमाहारलाक्षणिकत्वेपासम
हारेचनदर्थपूर्वपदार्थस्याभेदेनान्वयादितिवाच्यं नदीसमाहारस्योत्तरपदार्थत्वेतदेकदेशस्यनयाअपितदर्थत्वा
नपायात् नदिमुख्यविशेष्यतयासोपस्थाप्यत्वस्यार्थत्वमिद्धंनिवेशयितुंशक्यंसमाहारद्विगोतद्धितार्थद्विगोके
नरपदस्यलाक्षणिकत्वापत्तेःव्यामेहृत्तरपदार्थैकदेशशान्तत्वादौपूर्वपदार्थान्वयस्यसमाहृतत्वेनसमभ्यातीत्यादेरेव
घाव्यापेक्ष एतेनबहुव्रीहाविवेकदेशान्वयानुपपत्तेस्तमुदायेएकपदलक्षणामाश्रावपृथक्त्वान्नपंचनदाद
वुत्तरपदार्थैकदेशपदार्थान्वयरूपयोरेकपदार्थत्वादिस्तुतिरपिप्रत्युक्ता तल्लभुत्वात्समाहारद्विगोतद्धितार्थद्विगोश्चै
कपदलक्षणयाः समुदितार्थस्मादरणीयत्वयात्तशक्यातिभयेनन्यन्नामप्रतिसंधानाधीनोपस्थितिप्रयोज्यप्रकार
तावच्छेदेनलक्षणस्यनिवेशक्यमशक्यत्वया पूर्वपदशक्यतायाःसुनिवेशितायाउत्तरपदार्थैकदेशत्वेपिपंचत्वाद्यवच्छि
न्नेःनपायेनपंचनद्यायतिप्रसंगास्पृष्टत्वात् समभ्यातीत्यादावव्याप्तिभयेनदर्शितनमुख्यविशेष्यतावदितिस्वार्थ

कपालपदे लक्षणासमन्वयः नीलोत्पलादिकर्मधारयवारणाय विशिष्टमन्ते यन्नामलक्ष्यान्वयनिवेशनाद्विवक्षि
भुवनचतुष्टयगतवर्गपंचगणमप्यवास्तव षट्सु षट्पदार्थसमर्थिषुग्रहनागमृष्टवस्तुं नवग्रहशभूतैकादशरुद्रैकादशं
दिपदार्दशाखिलादिकर्मधारयेष्वनतिप्रसंगः आदिपूर्वपदानां कृत्वादिपदार्थमभित्त्वावच्छिन्नेलाक्षणिकतया
तदीयार्थस्योत्तरपदार्थतादात्म्येनाप्रकारत्वात् नवत्रित्वावच्छिन्नानामभेदसंसर्गेणोत्तरपदार्थप्रकारतया
बोधनेन कृतकृत्यतया नवलक्षणानावश्यकीतिवाच्यं त्रिकद्वयमतिप्रसंगः सामान्यतः कट्वादिपदार्थबोधेन संख्या
दित्रिकस्य बोधे नवत्वस्य बाधायाश्चावश्यकत्वात् नचैवं दशमूल्यादिद्विगावव्याप्तिस्तत्रापि मूलविशेषणबोधनायल
क्षणायाश्चावश्यकतादिति वाच्यं विशेषे तात्पर्यबलादेव सामान्यरूपेण विशेषबोधनसंभवेन तत्र लक्षणानाग्रहात्
नचैकपदादिकर्मधारयेऽतिव्याप्तिः पूर्वपदालक्ष्यस्यैकत्वस्य कस्याभावावच्छिन्नपूर्वपदार्थस्योत्तरपदार्थतादात्म्ये
नप्रकारतया भानादितिवाच्यं संख्यावच्छिन्नस्य पर्याप्तिसंबंधेनावच्छिन्नत्वनिवेशादेकत्वस्य च समवायेन नितो
द्वान्तानाभावेन पर्याप्तिसंबंधेन भानानुपगमेनातिप्रसंगविरहात् एवमपि द्वित्वघटादिकर्मधारयाव्याप्तिः प
र्याप्त्या द्वित्वावच्छिन्नस्यैव पूर्वपदार्थस्याभेदसंबंधेनोत्तरपदार्थप्रकारतया भानादेकस्मिन् द्वाविति प्रयोगप्रामा
ण्यापत्तिवारणाय तत्र पर्याप्तिभानस्यावश्यकरूपेणव्यादित्यपि न शंक्यं लक्ष्यत्वाभमत्वं परित्यज्य तन्नामसंख्याप्रवेशस्य
निवेशनीयत्वात् द्वित्वादेरद्वित्वान्तस्यावान्तरधर्मशक्तिविरहेणातिप्रसंगाभावात् अथ सप्तर्षयः शतीत्यादावव्याप्ति
रुत्तरपदार्थे पूर्वपदार्थे संख्यात्वावच्छिन्नसामान्यसंभवात् सप्तपदलक्ष्यार्थसप्तगुणितत्वेनतयाविधानवयोग
गमेऽपि कथं तदन्वयेन निरुक्तलक्षणाप्रवेशादिति चेन्न पूर्वपदार्थैकदेशे शतत्वे सप्तत्वावच्छिन्नस्याभेदान्वयसंभ

115

महा
प्रभा.
पु.
१५८

तथा तद्धितार्थस्याप्रसिद्धेरेव समभ्युदायात् अपि च यतत्वाद्यर्थस्यैकैकव्यक्तिविश्रान्ततया बाह्यस्य समुदायात्मकता
योगादानामसंभवात्संभवः तत्र तत्पदानुपूर्वीनिवेशावच्छेदकत्वेन लक्षणानिर्वचनेन पंचस्वेव समासेषु निमग्नं
गः अव्ययीभावे तस्योक्तत्वात् पंचकपालादेस्तद्धितार्थविषयकस्य विशेषणसमासकर्मधारयस्य पंचकपा
लादिद्विगुसमानानुपूर्वीकपदरूपकत्वात् तथा पंचानां कपालः पंचकपाल इति तत्पुरुषे पंचकपाला यस्या
सौ पंचकपालः इति बहुव्रीहौ पंच च कपालाश्च पंचकपालाः पंचकपालमिति द्वंद्वे एतेनाव्ययीभावबहुव्रीहि
भिन्नत्वे निवेशनिर्दोषतासमर्थनं प्रत्युक्तं अवच्छेदकघटनाया आवश्यकतया तत्र तत्र निवेशस्यापरिहार्य
त्वात् कर्मधारयादिपंचकभेदनिवेशेन तद्धितसमासत्वस्य लक्षणतासंभवात् प्रयासवैफल्यमतीवप्र
याकरं पूर्वपदप्रकृत्यर्थाभिन्नत्वेनोत्तरपदार्थबोधकत्वपर्यवसाननिवेशने द्वंद्वतत्पुरुषयोर्वारणेन कथंचि
दुक्तत्वेनापि न संभवति एकादशाक्षरीत्यादौ पूर्वपदस्य वाक्यतयाऽप्रसिद्धेरव्याप्तेरपरीहारात् यद्वा त्रिक
ह त्रिभुवनादीनां कर्मधारयत्वमुक्तं तन्न युक्तं त्रीणि करणि श्रीणि भुवनानीति विग्रहे कर्मधारये योग्यता
देकवचनाद्यनुपपत्तेरिति बहुवचनान्ततापत्तेः चतुर्वर्गेत्यत्र षष्ठीतत्पुरुषधर्मादीनां वर्गश्चतुष्टयस्या
विवक्षितत्वात् एवं चातिप्रसंगाभावाय संख्यादिपूर्वपदघटितत्वाद्यवच्छिन्नपूर्वपदलक्षणाया आवश्यकतया त्रिक
रूपस्य तिष्ठद्गुशिलक्षणाधिगमस्तुल्यत्वेति सोऽयं द्विगुस्त्रिविधः तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारभेदात् तत्र तद्धितार्थ
विशेष्यकबोधानुकूलो द्विगुस्तद्धितार्थद्विगुः पंचकपालः संस्कृतः पंचभिः कपालाधिकरणकसंस्कारक
मेरुः प्रतीयते तद्धितार्थसंस्कृतैकदेशसंस्कारविशेष्यकतादृशकपालाधिकरणकत्वबोधानुकूलत्वं पंचक

त्वनिवेशासंभवाच्च किंच पंचकपालादिबहुव्रीहावतिव्याप्तिलक्षणीनेपि बोधे पूर्वपदप्राकार्थस्य पंचत्वावच्छि
न्नबोधानुपपत्तेः भेदसंबंधेन प्रकारतया भासमानत्वात् अन्यपदार्थ हितार्थ द्विगोनोत्तरपदलक्षणायां पंचकपालःस्ता
दौल्यमस्यक्रमादेः स्वरूपेण संस्कृतादिहितार्थे भानसंभवेनाप्रयोजकत्वात् न च संस्कृतार्थस्य तद्धितप्रति
संधानेन भानसंभवेपि विग्रहानंतर्गतसमस्तार्थलक्षणाव्युत्पत्तीतिवाच्यं समस्यार्थस्यापि तद्धितार्थत्वात् न त्वे
तयैकार्थवतानुशासनेन तथैव प्रतिपादनात् पंचतामितित्वादौ सात्तानहितस्यतानेनैव तदंशे भानमिति न
लक्षणापंकागंधोपि समासाद्धारहितावपि न लक्षणा समासाद्धारे भानानंगीकारात् अन्यथा पंचमूलीत्यादिन नीत्यादेरप्रामा
ण्यापत्तेः समासाद्धारण्यच्छेदनासंभवात् न च समासाद्धारबोधने एकवचनानुपपत्तिः एकत्वानो बहुत्वादिति वाच्यं द्विगु
रेकवचनमित्यनुशासनेनैकत्वेनार्थनानात्वेप्येकवचनस्य साधुतोपपत्तेरथैकोपि दारादिभावुवचनस्येव एवं च स्व
घोत्वमपि स्वशक्यत्वरूपं निवेशनीयं पंचकपालादिबहुव्रीहावुत्तरपदस्थलादितिकत्वपानतत्रातिप्रसंगः निवेन्द्रे
नद्वैवीर्यं लक्षणादिकमप्रतिसंधानस्यान्यथोपपादये न तत्र संधानस्यान्यथासिद्धाः प्रयोजकत्वात् अन्यथा
लक्षणाविभक्तिप्रतिसंधानेन समासात् बोधे समासार्थानेन किमपराद्धं द्विगौ रज्जुशासनो लिखितन समासाद्धारबोधकत्वे
मध्य निवाच्यं प्रत्येकपदार्थोपकल्पत्वात् परंपरया हितस्य समासम्य धातुशक्यत्वात् अधिकमग्रे स्फुटीभविष्यति
र्थे स्वशक्यतावच्छेदकस्य लाघवात् स्वनिवेशनेनापि द्विगौ तद्बहुव्रीहिवारणमशक्यं कपालपदं लक्षणापिनोलत्वायाश्रयेक (
देशो कपालेकपालपदशक्यत्वानपायात् न च स्वशक्तिप्रतिसंधानाधीनोपस्थितिप्रयोज्यत्वेन पूर्वपदशक्यार्थस्य (
कारता निरूपितविशेष्यतो विशिष्टवारणीयो दोषः तन्निवाच्यं पंचनीलोत्प[illegible]लीत्यादावप्रेतनत्तरपदस्य वाक्य

मद्र
प्रभा
धृ॰
१६५

प्रसंगवारणं स्वसंपाद्यमिति वाच्यं तत्रेत्यपि कारीयतद्धितार्थतायाः अधिकरणत्वे अनपायादिति शंका नेव कं न।
घाधिप्रमादात् द्विगुभिन्नत्वं निवेशनीयमिति दोषः पञ्चसु तत्पुरुषद्विगोरप्यभेदो निवेशनीयः संस्कृताघृतत्व
दकेतत्रौकारीयताति प्रसक्तेरप्रत्यूहत्वात् एवं च तडभयभिन्नद्विगुत्वमेव लक्षणमिति यद्यप्यवैयर्थ्यात् अनिवेश
नीयत्वात् यद्धातद्धितार्थविशेष्यकबोधजनकत्वानुशासनबोधितत्वं लक्षणं वा कां तत्र रसंतात् टपबोधजनक
बोधितत्वेनानुशासनाबोधितत्वात् अतिप्रसंगः नवापमारितद्धितार्थः प्रत्ययादिप्रकृत्यर्थस्य प्रकारतया भानेन त
द्धाविधबोधजनकतयानुशासनबोधितत्वात् सर्वत्र तद्धितप्रकृत्यावतिप्रसंगः समासत्वनिवेशेप्युपस्थाद्विवारणम
शक्यं द्विगुत्वनिवेशेपि पंचपूल्यादिलोपितस्येदमित्याद्यर्थकतद्धितोत्पत्तेरप्रत्यूहत्वेति प्रसंगः संस्कृताघृतरपदके
उत्तरपदद्विगावपि तथा पंचकपालादावुत्तरपदलक्षणपदैः प्रगाभयेन तद्धितबोधाधीनोपस्थितिप्रयोज्य ५८
त्वेन विशेष्यतया निवेशापित्तमशकत्वादिति वाच्यं तद्धितार्थतावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छि
नाधेयत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छिन्ननिरूपकत्वप्रकारतानि
रूपितविशेष्यतावच्छिन्नबोधतावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छिन्नजनकतानावच्छिन्नप्रकार
तानिरूपितानुशासनाधीनबोधविशेष्यतायाः निवेश्यत्वात् तद्धितार्थे द्विगुरिति वाक्यतत्तद्धितार्थेहत्तिवि
शेष्यतानिरूपकबोधजनकद्विगुरिति बोधोत्पत्ताताद्दशविशेष्यतापंचकपालादितद्धितार्थद्विगावव्याप्तिवंतरे धा
नताद्दशीविशेष्यतादर्शितरीत्यातद्धितार्थविशेष्यकस्वार्थबोधानुकूलत्वस्यैव तादृशानुशासनस्य तत्प्रता
त्ययविरहेणानुशासनाधीनताद्दशधीविषयतायालक्षणत्वात् तात्पर्यभ्रमेणतज्ज्ञापिताद्दशधीविषयता

पालादावबाधितं नचैतत्पदस्य तत्पूर्वकरणकसंस्कारकर्मोद्देश्यत्वलक्षणायां तत्रापि तिविधादेशादानहितस्थले
ततद्बोधादेवतस्थापत्यादिमाननिमित्तेके सर्वत्र तर्हि तस्यैतवनहितलोपस्थले तद्दृष्टं हित्वघ्नेमानं लोपमज्ञान
नस्तुनतलोर्षबोधः एवंचतद्धितबोधार्थीनोपस्थितिप्रयोजनं तद्धि स्वार्थप्रकारतानिरूपिततनतद्धितार्थविशेष्य
तापांलुमालुमतद्धितस्थलयोः साधारणमिमितकानन्नपरिष्टत्वयायितोमम्मतेतेषां राजप्रकृत्याद्योलुग्मव
षादिसस्त्वाराजसंबंधादिमानमतंउपस्कृतलोपमज्ञानतोबोधापत्तावस्यसमानतादिति चिंतनीयं यत्तु पं
चसुमत्कपालेषुसंस्कृतः पंचसुकपालेष्वित्यादौ मत्कपालादेकतरपदस्यवाच्यतयाश्रुतमावात्कुकर्मसंबंध
रूपालक्षणापि नसंभवतीतिसर्वैमतंकेचिदाहुस्तच्चिन्त्यं उत्तरपदैकदेशस्य कपालपदादेर्लक्षणायाः स
माधानसंभवात बहुव्रीहिकर्मधारयविंदेकदेशान्वयानुपगमेपदांतरस्यतात्पर्यग्राहकतायाकारेपि च
निविरहात मनत्रयेप्यसद्दोषलक्षणातद्धितार्थविशेष्यकस्वार्थप्रकारकबोधजनकत्वतया पंचकपालादेव
व्याहत उत्तरपदलक्षणायापि संस्कृतादेस्तद्धितार्थानपायात यद्यपि पंचसुकपालेषुसंस्कृत इत्यादिवाक्ये
प्रमस्तत्वप्रकारकोपमापि तत्पदघटकतद्धितार्थतानपायेन तद्विशेष्यकबोधाजनकत्वे प्रमसंस्कारजन्यतिप्रसक्तेर्हि तु
तनैवेशेनवारणेपि पंचसुत्वलीसंस्कृतापंचसुत्वान्नकृतमितारिवाक्येप्यघटादितद्धितार्थसंस्कृतादिविशेष्यक
बोधोत्पत्त्या समाहारद्विगावतिप्रसंगः नचविभक्त्यर्थाधिकरणत्वादेपंचसुत्वलाघवत्वयान्वसंस्कृताद्यर्थविशेष्यक
बोधाजनकत्वमुक्तवाक्यानां संस्कृताद्यर्थेविभक्त्यर्थाधिकरणत्वादिप्रकारकबोधाजनकत्वस्यत्वेपिसोपपत्त्या
प्रकारता निरूपितत्वेन स्वघटकोपस्थाप्यप्रकारतानिरूपितत्वेन वा तद्धितार्थविशेष्यतायाविशेषणीयत्वे वाप्ति

महा
प्र भा
१६६

गुणिवद् द्विगुत्वमिति लक्षणस्य दर्शितं विभाजकत्वं यदुदितेत्यस्य कृत्स्नोपसंग्रह इति बोध्यं पूर्वपदार्थप्रधानत्वादिप्रवा
दोपि पूर्वोत्तरपदार्थान्वयभानोपगमपरो बोध्यः पथेन तु समासस्य विशिष्टार्थकत्वात्ततो विप्रसमासे तेः परिस्थाने
ति ध्वनितपरस्य तु पूर्वपदार्थप्रधानसमासे कृत्स्नपदलक्षणं सिद्धान्तयत्नमुपकुंभमित्यादिना यत्नेनार्धपिप्पल्यादेस्तत्पुरु
षत्वयत्नप्रसंगे पि लक्षणया प्राग्गौबोध्यपादिनत्वाद्द्विदन्तमुपादानेन न कृत्किमप्रसक्तिरित्युक्तिः प्रभुकादर्शितप्र
वादानुरोधेन समासेषु तिपदत्वप्रतिदेशपदरत्नयाप्युनरुक्तत्वमुक्तेः पूर्वपदार्थप्रधानकसमाससमाधेः प्रधान
मिधानादिति ध्येयं तत्संबंधिनि कुंभपिप्पल्यादिपरपदशक्यार्थसंबंधिनि पूर्वपदार्थप्रधानत्वमेति उपार्थादि
पूर्वपदशक्यार्थविशेष्यत्वेत्यर्थः निरूपकत्वं तत्तीयार्थेोऽन्वयबोधान्वयी कुंभसंबंधमिति समीपं पिप्पली
संबंधमिवमर्धमित्याद्याकारकोऽत्रान्वयबोधः यत्तु सामीप्यमुपपदार्थेन समीपं कुंभसंबंधमिति सामीप्यमि
वान्वयधीः लक्षणया समीपसाधिभवनिबोधस्तत्रोपपदस्य सामीप्यशक्तस्य धर्मिलक्षणेनोरीक्रियते पर
इ पलक्षणपांगौरवात किं तु कुंभपदस्यैव कुंभसमीपलादिकमुपपदं लक्षणग्राहकमित्यवितव्यमिति तन्नवात
व्ययविभक्तिसमीपेत्यादिना समीपार्थकस्यैवाव्ययस्य समासानुशासनेन सामीप्यार्थकतायाः प्रसक्तत्वात् उ
भयपदलक्षणापेक्षया गौरवाभिधानस्याविचारनिबंधनत्वादेकपदस्य लक्षणावच्छेदकं प्रकृतरसम्यक्तात्
पर्यग्राहकत्वमंगीकृत्यो भयपदलक्षणा यत्ने नतो गौरवमभिधातुं शक्यं प्रातिपदिकार्थयोरभेदान्वयभावप्र
युक्तौ निपातातिरिक्तत्वप्रवेशेन तद्विरोधात् कुंभपदशक्यार्थस्य सामीप्ये पूर्वपदार्थतावच्छेदके समीपपदवा
त्यें भेदान्वयसंभवादुपकुंभादावुत्तरपदलक्षणानावश्यकीति विभावनीयम् अव्ययीभावोपक्रमे कुंभादि

संभवेपिस्वसमभिव्याहृतनामार्थस्याधीनत्वेनतात्पर्यस्यमानधीनत्वेनवातात्पर्यविषयोविशेषणीयतयानकाचित
[illegible]दनिरितरत्रतत्नहिततमकत्वोपसंख्यानेवेदानींदुर्लभातत्द्धितार्थप्रसक्तौतन्माभावेनानुशासनविरहात्तात्पर्यविषय न२
तायाः कथमपितत्रसंभावयितुमशक्यत्वात् एतेनदर्शितसामान्यलक्षणोपलक्षणतावच्छेदकविशेषणतायांदकम
कारत्वापत्तद्धितार्थविशेष्यतानिरूपितत्वंनिवेश्यतद्धितार्थद्विगुलक्षणनिर्वचनेसमासोत्तरादेवारणसंभवे
पिद्विगवत्वंनवारणमशक्यंसंस्कृतापन्नरूपदकद्विगोरात्मदेशाप्तनरूपदार्थस्यतद्धितार्थत्वेनतद्विशेष्यकबोधजनक
त्वादित्यनुशासनबोधितत्वात् समाहारस्यसमूहार्थकतद्धितार्थत्वानपायेनसुतरांतथैवनिरुक्तंतद्धितार्थत्वा
यंतमोवेनानुशासनबोधितत्वाभावादर्शितविशेष्यतानामकलक्षणातिप्रसंगात् उत्तरपदद्विगुत्वेनोत्तरपदस्य
रकद्विगुत्वंपदोत्तरस्वंवर्तितेसतिद्विगुत्वपर्यवसितं पंचपूलीपंचकपालादेरुपपदोत्तरस्ववर्तितयाप्रयोगणाति
प्रसंगात् अन्यपदसमासांतरघटकद्विगुत्वमपितथापंचकपालचरुः पंचपूलीधनइत्यादावतिप्रसंगात् किंच
उत्तरपदपरकत्वेनानुशासनबोधितत्वंउत्तरपदेसंख्याशब्दपदकःसमानाधिकरणसमासोद्विगुरित्यनुशासनेनना
मर्थेविवक्षितःपंचगवधनादौतन्नतःपंचगवादिरेवबोध्यतेइतिनातिप्रसंगोपरिष्कारः पूर्ववदवबोध्यः
समाहारद्विगुत्वंनसमाहाररूपतत्पुरुषकद्विगुत्वंकपालादिसमाहारत्वात्पिकर्कपालादिपदेन
बोधितेपंचकपालादिनतद्धितार्थद्विगोःसमाहारत्वात्पिककोपदद्वयात्तपंचगवधनादौतगतेपंचगवात्म
तरपदद्विगोर्वानिप्रसंगात् किंतु समाहारविशेष्यकबोधजनकत्वात्त्वानुशासनबोधितद्विगुत्वंपरिष्कारः
र्वचन् यथाचसमाहारद्विगोःसमाहारविशेष्यकबोधोपपादकत्वेनोपपादितेप्राक् तेनतद्धितार्थोत्तरपदद्वि

गदा
व्युत्प
६१

कुंभादेरितिवाच्यं स्वरूपसमानयोपकुंभंवर्त्ततेपरस्मान्येमादिवाक्याधीनसमूहालंबनबोधस्यपदादिस्मृतित्व
हशाविषयतानिरूपकस्यजनकतादिकमादायप्रसंगस्मात्तद्वारणाय नचतादृशविशेष्यतायांस्वबोध्यार्थनिष्ठ
त्वनिवेशएवसरणीयांदोषइतिवाच्यंस्वबोध्यत्वंहिस्वजन्यबोधविषयत्वंतच्चतादृशसमूहालंबनबोधमादाय
पीतरेष्वपिवाच्यंस्वप्रतिसंधानजन्योपस्थितिप्रयोज्यविषयताश्रयत्वाद्यर्थकत्वात्तन्निवेशेपिकुंभसमीपमानयो
पकुंभमानयेत्यादिवाक्याधीनबोधमादायदोषः तादृशबोधनिरूपितायाकुंभसमीपशब्दप्रयोज्यतादृशविवि
शेष्यतायास्तत्पकुंभशब्दप्रतिसंधानजन्योपस्थितिप्रयोज्यविषयताश्रयत्वनियमात् एकैकव्यक्ति
विश्रान्तायाश्चैकस्यपदेनवर्णसमुदायात्मकशक्तिपरिकल्पनाशक्यत्वात् नचविभक्तिप्रतिसंधानजन्योप
स्थितिप्रयोज्यसंख्याविभाजकधर्मावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यताप्रयोजकतानवच्छेदकत्वावच्छिन्नवि
षयताकानुपूर्वीमत्त्वंनिवेशनीयंतस्मादीनामुपकुंभादीनांचानुपूर्व्याः स्वपदेनोपादानेप्राकरणाद्दोषइतिवाच्यं
निर्मक्षिकायव्ययीभावानुपूर्वीणांतादृशत्वानवग्रहणादितिचेत्तस्मादीनांचविभक्त्यर्थसंख्याप्रकारतार्थबो
धकत्वाभावात्तादृशानवच्छेदकत्वेदोषलभेनाव्याप्त्यापत्तेः तादृशप्रकारतानिरूपितान्यविशेष्यताप्रयोजक
तावच्छेदकत्वनिवेशेतुतादृशाव्ययीभावाधीनबोधविशेष्यतायामलक्ष्याविधायाः प्रयोजकतावच्छेदके
ताप्रसिद्धायथलक्षणासमन्वयसंभवेनाव्याप्तिवारणेपितादृशप्रयोजकतावच्छेदकतावत्यालक्ष्यापनानुपूर्व्याः स
माननानुपूर्वीकततप्रयोगादिसाधारण्येनातिप्रसंगोदुर्वारइतिचेदुच्यते स्वपदप्रतिसंधानजन्योपस्थितिप्रयोज्य
संख्याविभाजकधर्मावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यताप्रयोजकतावच्छेदकत्वावच्छिन्नविषयताविशि
नो ।

नित्यसमासे विभक्त्यापि कारीयत्वाभावादतो नित्यसमासस्थलपदमेव प्रयुज्यते समीपं कुम्भस्येत्यादिकं कुम्भसमीपे।
नित्यपदविग्रहोऽसाधुरेवोपकुम्भे विभक्त्यन्तरान्तार्थस्य निराकांक्षत्वादिति तिङ्क्वांतरगतिः पारेगंगमित्यादौ तु वि
भाषाधिकारीयत्वात् स्वपदविग्रहो भवत्येव साधुर्गंगायाः पारमित्यादिः तत्र गंगायाः पदे गंगासंबंधि लक्षकं नाद
प्रासंबंधिनः पूर्वपदार्थे भेदान्वयः लक्षणेनाव्ययीभावस्याव्ययत्वे सति समासत्वे नीलोत्पलादीनामनव्यय
त्वात्वरादीनां समासत्वाद्युदासः अव्ययीभावश्चेत्यनुशिष्टमव्ययीभावस्याव्ययत्वं अत एवानव्ययोऽव्य
यो भवतीत्यव्ययीभाव इति व्युत्पत्तिरपि साधुसंगच्छते उपकुंभादेरव्ययावयवकस्यापि समुदितस्यानव्ययस्या
नुप्रासनेनाव्ययीकरणात् अर्थस्यानव्ययत्वस्यैकाव्ययभवनमस्य लक्षणेऽनुपयोगादनिवेशः दकमव
यवं स्ववर्थसाम्यान्वयबोधकप्रातिपदिकत्वं एवमुपकुम्भमित्यादितः प्रातिपदिकान्तरार्थमुख्यान्वयि
कुंभसमीपादेर्बोधादप्रसंगमंगायप्तवर्थेति विभक्त्यर्थैकत्वानां स्वरूपपकुंभमत्वादित्ति तिङ्ग्येकत्वादेरव
यार्थे विभानेनाप्रसंगात्स्यागात् अर्थैकमात्रार्थत्वेति एकत्वमेकत्वत्वेन सुवेकवचनार्थो भवत्येवेति दर्शिता
प्रसंगोऽद्वीरः एवं समीपमित्यादौ पदेवसमीपसूत्रे नैकत्वे नैवभासनेनतरे वोपकुंभादेरव्ययत्वोपमित्वेनापि
नाऽशैकत्वान्वयार्थबोधकत्वेऽपि नवसूपप्रतिसंधानजन्यार्थोपस्थितिप्रयोज्यस्य विभाजकधर्माव
च्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतानिरूपकबोधाजनकत्वस्यापि व्यावर्णीयत्वादस्येषः एकपदनिङ्पदादेः
एकत्वबोधस्तदीयैकत्वप्रकारतायां सुप्प्रतिसंधानजन्योपस्थितिप्रयोज्यत्वाप्रत्वात् यत्तु समीपादिपदाद्वुपकुं
भापर्थस्य बोधस्तदीयैकत्वप्रकारतायां नोऽशप्रयोज्यताप्रतीतिनिरूपितविशेष्यतानिरूपकबोधाजनकत्वाद्य

महा
भा
प्र.
९८८

नेमादिरूपभेदादनयाद्वचनेष्विति एकत्वादिसंख्यास्वबोधकतया वर्तमानं यत्र क्वेतिबाध्यमस्वप्रकृतिकविभक्त्यर्थे
संख्यासंख्याया भेदेन रूपभेदेन लभन्त इत्यर्थः एतत्फलितं सर्वाव्ययसाधारणं लक्षणं वर्णितं केचित्तु विभक्तिषित्यस्य
कारकेष्वित्यर्थः पुंस्त्वादिषु कर्मत्वादिषु एकत्वादिषु चाबोधकतया वर्तमानं सदृशमेव न नत्वप्येति नानाभावाश्रुतिसत्व
धर्मान्तरं स्पृशन्तीत्यर्थः अव्ययीभावस्यानुप्रासनसिद्धलिंगविशेषेणाकारकेण च विशिष्टस्यार्थस्य बोधकत्वेऽपि संख्या
विशिष्टार्थबोधकत्वादव्ययत्वमितिव्याचक्षते तत्र सत्वधर्मानिति सत्वलिंगाद्यन्वयीयद्यत्वर्थं लक्षधर्मालि
गादयस्तानननाद्ध्याप्नुवन्ति न गृह्णन्ति न बोधयन्तीति यावत् एतेन लिंगाद्येकत्वान्वितार्थानभिधायकत्वेऽव्यया
नामेकवचनमात्रं तत्र यापि प्रयोगसाधुत्वानिर्वाहाय द्वयेकयोर्द्विवचनैकवचने बहुषु बहुवचनमिति पाणिनिसूत्रा
एवि पर्ययमसमभिसंदधानेनेदमनिबद्धं क्रियते इत्यादिकमभिदधानेनाविष्कृतमेवाव्ययानां विभक्त्यर्थसंख्यान्विता
र्थबोधकत्वं वर्णयन्ति दिनदमभिप्रायं एकवचनमित्येको योगः कर्तव्यो नैकत्वाभिधाने संख्यासामान्याभिधाने ए
कवचनं स्यादिति द्विवचनो द्विवचनबहुवचने इत्यन्तः द्वित्वबहुत्वयोः सामान्ययोगलभ्यमयेकवचनसंनेके व्याख्येन
पत्येकमेवाद्यर्थन्तु शिष्टानां द्वितीयादीनां कर्मत्वाद्यन्वितार्थाबोधकेभ्यः अव्ययेभ्यः कथमस्तु यपत्तिः स्यादितिशं
कापि परिहृता एकवचनमितिसामान्यविधेः संख्याकर्माद्यविषयकान्तउपपत्तेरित्यभियुक्ताः यद्यप्युक्तन्याय
यमव्ययेष्वव्ययपदेन तथापि वर्णिताविज्ञानमिति प्रकरणादवसीयते तथापि प्रणवविधोपक्रमात् प्रणवस्याव्यय
नामनयाधंतासंसुभपवर्गवेतानाम् एवं आलोच्य इमेद्वाभाष्यकारादिभिरव्ययलक्षणाभिधाना बुमरे उपम
लमित्यालोचनीयं एतेन ... अव्ययीभावस्यव्ययत्वं ... अव्ययीभावत्वघटितत्वात्संज्ञान्याश्रय

घ्यानुपूर्वीमत्त्वं निवेशनीयं निर्मलिकाद्यवायी भावत्वे विषयतायाललद्व सर्वत्र छिन्नायात्तयाविधिविशे
ष्यताश्रयो जनकमानवच्छेदकतया सामानाधिकरण्यसंसर्गेण तन्निष्ठिताद्यानुपूर्वीमत्वं तन्नावाधितविशि
ष्टमानतिरिक्तत्वेपि विशेषणतावच्छिन्ननिरूपकताकाधिकरणतायामतिरिक्तत्वाभावप्रयुक्ततयावसमाना
नुपूर्वीकत्वस्य कृष्णादौ वाधितत्वमिति नातिप्रसंगः त्वावच्छिन्नप्रकृतिकत्वेन विभक्तिविशेषस्य मनि
वेशापि भवतिनिर्दोषं लक्षणं न च तथापि नैव व्यय इत्यादि समुदायवारणाय तदनुपादेयमेव समासत्ववटकप्राति
पदिकत्वदले यदि चासमीभावाद्यतिरिक्तं पदं सर्व्वं पार्थिवत्वयोर्वद्यमाणयुक्तेः सामान्यविषयकतादिनिष्ठ
कः पंचालदाविभक्तित्वेन वृत्तिविशेषणीयन समस्तेनापि तावच्छिन्नप्रकृतिकत्वेनाप्रयुज्यसमुदायादिवारणाय
५८ समासघटकतया प्रातिपदिकत्वं नूपादेयमेवेति वोध्यं अत्र यानां नाटपासंख्यात्वय निराकाङ्क्षत्वे महाभाष्य
कारादिप्रदिनाबहुवेणसमतोवविधाकृतिः प्रमापयति सदृशं त्रिषु लिंगेषु सर्वासु च विभक्तिषु वचनेषु च सर्वेषु यन्न
व्येति तदव्ययमिति त्रिषु लिंगेषु सर्वासु त्रिषु स्वार्थबोधकत्वानामसंसर्गेण वर्तमानेषु समानेषु सामान्यतात्पर्यं पाव
छिन्नवृत्तितावत्वेन कस्यापि लिंगस्य न साकांक्षत्वार्थस्य वा वोधकमिति यावत् नास्ति हि स्वरादीनां प्रकृता
र्थविशिष्टार्थाभिधायकत्वं न चैवं सुखादेरव्ययत्वप्रसंगः तस्मात् सर्वासु विभक्तिषु यन्न व्येति विविधं रूपे
ण नाप्नोति सुखादीनां तुल्यत्वमित्यादि रूपभेदाद्विभक्तिभेदे रूपविधयनिमन्वेति नातिप्रसंगः न चैवं सुपद्यव्ययस्य
यीभावाव्ययकेन प्रत्येक लिंगतायाः अनुशिष्टायाः पदसंस्काराविशेषकत्वेपि साकांक्षविशेषणत्वाहि
पदलिंगनियामकतया चरितार्थतया संभवेन लिंगान्वितार्थवोधकत्वाभावकत्वेपि विभक्तिभेदेनोपपत्तेर्भे

मञ्जू
प्रभा
पृ.
१८९

संधानजन्योपस्थितिप्रयोज्यविशेष्यतासामान्यकसमासत्वसमव्याप्तीभावत्वे उपकुंभदेशस्थेत्यादितोऽसादेशात्मकष
ष्ठीप्रतिसंधानजन्योपस्थितिप्रयोज्यायाः संबंधविशेष्यतायोपस्थाप्यकुंभसमीपप्रकारतानिरूपिततन्निरूपक
बोधस्योदयादव्याप्तिवारणायासादेशान्येति उपदृदिदेशस्थेत्यादितोऽलभ्यषष्ठीप्रतिसंधानजन्योपस्थितिप्रयो
ज्यदृदिसमीपादिप्रकारतानिरूपितसंबंधविशेष्यतानिरूपकबोधजननादव्याप्तिवारणायस्रूयमाणेति उपकुं
भेनेत्यादितः स्रूयमाणतृतीयाद्यर्थविशेष्यकुंभसमीपादिप्रकारकबोधोदयादव्याप्तिवारणायविभक्तिसामान्य
मुपेत्यषष्ठीत्वेन निवेशादयः उपकुंभदेशस्थेत्यादिदेशपदोत्तरं स्रूयमाणाया असादेशान्यषष्ठ्याः संबंधत्वे
नार्थपर्वोपकुंभोत्तरामादेशषष्ठ्यार्थोपि संबंधः इति तद्विशेष्यकबोधजनकत्वात् उपकुंभायव्याप्तिवारणायत
दृशषष्ठ्यर्थोहृति तमुपेत्यत्तत्प्रतिसंधानजन्योपस्थितिप्रयोज्यत्वेन विशेष्यतानिवेशितात्तथा चासादेशान्यस्रूयमाण
षष्ठीप्रतिसंधानजन्योपस्थितिप्रयोज्यानोक्तस्थलीयबोधीयकुंभसमीपादिप्रकारतानिरूपितविशेष्यतेतिनाप्रसंगः
नचोक्तवाक्यात् कुंभसमीपाभिन्नदेशीयः संबंध इति बोधोजननीयतद्दीयकुंभसमीपादिप्रकारतानिरूपितसंबंधष्ठ
तिविशेष्यतासिद्धेरुक्तविशेषनिवेशानादरेणिनाव्याप्तिर्विशेषणविभक्तेः साधुत्वार्थकतासिद्धांतेनोपकुंभोत्तरष
ष्ठीसत्वस्याकिंचित्करत्वादितिवाच्यं विशेषणविभक्तेरभेदार्थकतामतेऽभेदनिष्ठायां तादृशषष्ठ्यर्थविशेष्यता
या उपकुंभादिप्रकारतानिरूपितत्वसौलभ्येनाव्याप्तिसंभवात् नचतथापिविशेषणविभक्त्यर्थोऽभेदेनासादेशा
न्यस्रूयमाणविभक्त्यर्थ इति तदोषावतारइतिवाच्यं नहि विशेषणविभक्तेर्विशेषणविभक्तित्वेनाभेदबोधकत्वमंगी
क्रियतेगौरवात् किंतु तत्तद्विभक्त्यानुपूर्व्यैवविशेषणांसमभिव्याहारविशेषसहकृतस्य तत्तदर्थग्राहकत्वादिनानि

इत्यादिशंकापरिहृत्ता दर्शितोव्ययं च्छदकता विरहादव्ययीभावत्वस्येति तत्पुरुषभेदोऽव्ययीभावत्वदर
कत्वेन प्रसिद्धो यो रीत्या कर्त्येत्यादौ नातिप्रसंगः तत्पुरुषत्वेऽव्ययीभावत्वाद्वेदितं प्राङ् लिङ्गकं सुपादेयमतो नान्यो
न्याश्रयादिरित्यभिहितमाये नचैवमपि केशाकेशीत्यादिवहुव्रीहावतिप्रसंगः व्यपदेशसमासत्वोभयपदत्वादि
ति वाच्यं तिष्ठद्गुप्रभृत्तादिविषयत्वस्य पठितत्वात् दंतादंति केशाकेशीत्यादीनामव्ययीभावत्वोपगमेन तत्सं
ग्रहस्याकृतगणत्वात् उपधेयसंकरेऽप्युपाधेरसंकरेणानुशासनबोधितसमासविभाजकत्वं यत्समावेशाद्धतिकर
त्वादिति ध्येयं यत्तु स्वोत्तरपदोपस्थाप्यार्थान्वितार्थबोधकाव्ययपूर्वपदकः स्त्रीपुंलिंगशून्यः समासोऽव्ययीभावः
उपकुंभमित्यादेः तत्पुरुषत्वादितरूमशंवध्यादिप्रकारेण पूर्वपदार्थसामीप्यादिबोधजनकत्वात् पूर्वपदस्य चाव्ययत्वा
दनुशासनेन नपुंसकलिंगतापादनाद्यदिष्टं तथा स्त्रीपुंलिंगशून्यत्वमत्र नाप्रसंगः समाहारद्वंद्वादिवारणाय पूर्वपदको
ते प्रस्थाप्येत्यादिवारणाय तत्र बोधकान्तगमनानन्तर्यमात्रावगमात् अर्थान्तरयोरन्वयबोधानुत्पत्त्या नातिप्र
संगः तत्र यथाशास्त्रस्यार्थावबोधकत्वया स्वार्थबोधकतामात्रनिवेशेनन्यावारणासंभवेनातिप्रसंगवारणमेत्यादो प्रकृतार्थ
बोधकत्वस्य पूर्ववत्त्वादतिप्रसंगभंगाय योपस्थाप्यांते अर्थशतीगादितत्पुरुषवारणायाव्ययेति निर्गतोमक्षिकाभ्य
इत्यादिविग्रहकाले निर्मक्षिकमित्यादितत्पुरुषादीनां वारणाय स्त्रीपुंलिंगशून्य इति नञ्लक्षणस्त्वादिवारणवा
रणाय समासइति अव्ययमित्यादितत्पुरुषवारणे तदीयभेदनिवेशनादिनाप्यर्थेनोपनत इत्तत्पुरुषवार्ये इति
शिष्टैवाव्ययीभावत्वाद्वतितमुपादानं शकाकमित्यादिवद्विति तुच्छं केशाकेशि हि मुनित्रिमुनेत्यादिव्ययीभावत्वात्मे
नाद्द्वशालक्षणस्य वक्तुमशक्यत्वात् यदपि त्वाम स्याप्यार्थप्रकारतानिरूपितत्वस्वत्र्या मादेशास्यप्रयमानेकवरीय

प्रकारतानिरूपितामादेशान्मक्षूयमाणषष्ठीप्रतिसंध
प्रयोज्या ६

121

महा
प्रमा
पु०
८०

नवोधीयायाः संबंधांशे नीलोत्पलादिप्रकारतायामपि प्रथमाद्यंतनीलोत्पलोपस्थाप्यार्थबुद्धित्वान्नातिप्रसंग इति प्र
कारमभिधाय मदर्थप्रकारतायायत्प्रतिसंधानजन्योपस्थितिप्रयोज्यत्वे नावश्यं निवेश्यतन्यानीलोत्पलस्येमादिवा
क्याधीनवोधीयनीलोत्पलादिप्रकारतायां प्रथमाद्यंतनीलोत्पलादिपदप्रतिसंधानजन्योपस्थितिप्रयोज्यत्वाभावेना
तिप्रसंगाभंसकव्यापकताभंगापत्तेरुपादानासंभवात यदि च प्रथमांतनीलोत्पलादिशब्दप्रतिसंधानजन्योपस्थिति
प्रयोज्यप्रकारतानिरूपितायाः स्वपदार्थांशादेशान्मक्षूयमाणषष्ठ्यर्थविशेष्यतायाः प्रसिद्ध्या नातिप्रसंग इति दूषितं
दासाधुत्वारयप्रसिद्धिनिवेशनमसंभवेन हेतुपंकुमस्तुमहीत्यादेः षष्ठ्यंतस्यापि प्रतिसंधानजन्योपस्थितिप्रयोज्य
विशेष्यताप्रसिद्धेरिति। स्मादेशान्मक्षूयमाणषष्ठीप्रतिसंधानजन्योपस्थितिप्रयोज्यविशेष्यतात्वव्यापकोयत्प्रतिसं
धानजन्योपस्थितिप्रयोज्यप्रकारतानिरूपितत्वाभावस्तादृशनिवेशेन सार्थतायामवच्छेदकत्वादप्रसिद्धिवारणेन तिप्र
संगोक्त्यनवकाशनीयमेव नन्वयदवच्छिन्नविषयतानिरूपकप्रतिसंधानजन्योपस्थितिप्रयोज्यप्रकारतानिरूपितत्वा
भावोनिरुक्तविशेष्यतात्वव्यापकस्तथाविधानुपूर्वीमत्त्वं निवेशनीयमिति नाप्रसिद्धिर्नवातिप्रसंगो नीलोत्पलाद्यानुपू
र्व्यवच्छिन्नविषयताकप्रतिसंधानजन्योपस्थितिप्रयोज्यप्रकारतानिरूपितत्वाभावस्य नीलोत्पलस्येति षष्ठ्यंतवाक्या
धीनबोधीयसंबंधत्वविशेष्यतायां तादृशषष्ठीप्रतिसंधानजन्योपस्थितिप्रयोज्यायामसत्वेन व्यापकताभंगा
दितिवाच्यं हिस्वतिव्रिस्तुनिपंचनदनिर्मलिकाद्यव्ययीभावेष्वसमानानुपूर्वीकवड्भीरवादिप्रकृतिकामादेशा
न्मक्षूयमाणषष्ठ्यर्थविशेष्यताः प्रतिसावच्छिन्नविषयताकप्रतिसंधानजन्योपस्थितिप्रयोज्यप्रकारतानिरूपितत्वा
भावकानुपूर्वीकतयाव्यापकताभंगेनाप्रसंगात्सुप्रिदूरत्वादप्यपदृत्तित्वप्रमानिरूपितताभ्यां यदवच्छिन्नवि

यामकतया च नातिप्रसङ्गः इति बोधकतावच्छेदकसम्बन्धघटकेन विशेषणविभक्त्यर्थोपस्थापितादृशविशेष्यवि
भक्त्यर्थत्वं दुरपह्नवमेव किंच विशेषणविभक्तेः साधुत्वमात्रार्थकतापक्षेऽपि पदार्थैकदेशेत्यादिविशेषणसम
र्पकसुपः कुम्भमित्यादिविशेष्यसमर्पकं तदा कुम्भसमीपादिप्रकारतानिरूपितसंबंधविशेष्यताप्रामसमादेशा
त्मकसुपमाणपदार्थे इति त्वेकेनवारणीयं तस्मादेवमपि इतरीत्या निवेशानमादरणीयं स्वोपस्थाप्यप्र
कारतायां स्वप्रतिसंधानजन्योपस्थितिप्रयोज्यत्वेनैव निवेशनीया तेन कुम्भसमीपमित्यादिवाक्याधीनबोधे
ऽमादे प्राम्यसुपमाणपदार्थविशेष्यप्रकारीभूतस्य कुम्भसमीपस्योपकुम्भोपस्थाप्यार्थानतिरिक्तत्वेऽपि कुम्भसमीपश
ब्दप्रतिसंधानजन्योपस्थितिप्रयोज्यायां तादृशप्रकारतायामुपकुम्भशब्दप्रतिसंधानजन्योपस्थितिप्रयोज्यत्वावि
रहान्न क्षतिः तादृशषष्ठ्यर्थे स्वार्थबोधाजनकानामुपस्थापितत्वादीनां वारणायोपस्थापितत्वप्रहणान्यत्वमपि इति नी
त्यैव निवेशनीयमित्यादि विवेचितं नरव्याघ्रनीलोत्पलपूर्वकपालोत्पन्नघटकमिश्रयार्थवादिदिविभादिप्रथमाद्यं
तवाक्यानां तादृशषष्ठ्यर्थस्वार्थबोधानुपधायकत्वेनातिप्रसङ्गात् प्रथमादिसमभिव्याहृततत्तद्वाक्यस्वपदार्थ
तयोपादायलक्षणप्रवेशो षष्ठीसमभिव्याहृततादृशवाक्येऽप्यलडिन्नेम्यः षष्ठ्यर्थविशेष्यकत्वोपप्रकारकबो
धोत्पत्तेः किंचित्करत्वात् नच पदार्थप्रकारतानिरूपितविशेष्यतानिरूपकबोधजनकतासामान्यस्य समादेशाम
त्मकसुपमाणषष्ठीतत्त्वापकं तथाविधसमासत्वव्यापकतानिवेशान्नीलोत्पलादिप्रकारकस्वार्थविशेष्यकबोधज
नतासामर्थ्यस्य चटादिपदेऽनरपष्ठासत्त्वेऽपि नातिप्रसंग इति वाच्यं यत्पदेनाप्येकदाप्रमानान्तरस्यैकसमसनवाक्योप
दानात्संभवे नैकैकस्य बोधादेयनपाप्रमायीं तन्नीलोत्पलादावतिप्रसंगानुद्धारात् नच नीलोत्पलस्येत्यादितो जायमा

122

महा
प्रभा
पू
१७२

तिष्ठन्त्यो गावो दोहनाय यस्मिन्काले स तिष्ठद्गु कालः
तथाहि तं यथा ह्वे न ये इत्याद्यर्थकालप्रत्यादावपि न पूर्वपदार्थप्राधान्यं तिष्ठद्गु प्रभृतिषु
एवमर्थे खलेयवं कालः संहृतयवं कालः केशाकेशि दण्डादण्डि इत्यादिषु गौणमव्ययीभाव इति तन्न इच्छेति अव्ययीभावे निर्णायकाभावात् अव्ययीभा
नास्तीति यद्वा शिष्टिस्तु तिष्ठद्गु इत्यादिषु गौणमव्ययीभावत्वमिति तन्न गौणत्वे मुख्याभाव निर्णायकाभावाद् अव्ययीभा
वस्य चिक्कणत्वोपक्रमादीनामुत्तरपदानां वा गृहीतत्वात् यदि द्विपदस्संस्कारमात्रप्रयोजनकमेतेषामव्ययीभा
वत्वमभिमतं स्यात्तदाव्ययीभाववदिमे वा नि द्विपदेन कर्मधारयादिवदिति दिक् उपपदसमाससमुच्चयाधिकारीय
तया तत्पुरुषान्तर्गतोत्तरपदार्थेऽनन्यत्वात् दण्डी योऽलवणीयोऽनादिरित्युरुषादिवदुपपदसमासः निरूपणं तु स्यात्तन्न
नुमासलेऽति केचिदुपपदसमासस्य समीचीन तत्पुरुषैकत्वं तथोक्तं प्रति धातोः कृत्प्रत्ययसम्बन्धि तत्पदं शास्त्र
तन्त्रेऽस्य स्वार्थस्य बोधं प्रत्यसमर्थत्वात् स्वार्थबोधकोऽन्यपदकः समासस्तूपपदसमासः कुम्भकार इत्यादौ कारादेरुपस्थि
तत्वे स्वार्थस्य बोधं प्रत्यसमर्थत्वात् स्वार्थबोधकान्यपदकः समासस्तूपपदसमासः कुम्भकार इत्यादौ चनिष्पादित्वमितिलाभः संग
दसकुम्भादिशब्दानन्तर्यं विनोच्चरितस्य न स्वार्थकर्मादिबोधकत्वं नयथैवत्पुनस्तेषां तत्कर्त्रादिबोधकत्वादिति आमिवारणं यथा तत्कृत्सु सुपा
चेद्धनिमद्दनादेस्तत्पदस्यशास्त्रोक्तत्वं विना केवलस्य धात्वादिस्वार्थबोधकत्वादिति आमिवारणं यथा तत्कृत्सु सुपा
दितमित्तत्र मद विशेषणं यथा स्वार्थविशेषणात्कारादिपदानां कुम्भादिशब्दानन्तर्यं विना कर्त्रादिबोधकत्वा
नवतिः अपचसमासः षट्कारकोपपदकतया कारकभेदेन षोढा विभक्तीयमितिनत्रमित्तव्यं कुम्भकार इत्यादेः क
र्मोपपदकस्य कच्छप इत्यादेः कर्मोपपदकस्यापादानस्य च इत्यादेः करणोपपदकस्योखासृदित्यादेरपादानोपपदकस्य
कुरुचरादेरधिकरणोपपदकस्य प्रसिद्धत्वपि संप्रदानोपपदकसमासाप्रसिद्धा षोढा विभागव्याघातात् किंच देवमु
पमित्यादेरकारकोपपदकस्यापि तादृशसमासस्य सत्त्वात्षोढा विभागोऽनुपपन्न एव स्यादिङ्विधौ सोऽनात्तरविभागाद्इति

षयत्वाविशिष्याप्रसंगवारणसंभवेपि समानानुपूर्वीकबहुव्रीह्यौतिप्रसंगोऽव्ययीभावस्यानुपूर्व्यास्यभिव्यत्वात् यदित्वयपते
नविशिष्यातिप्रसंगाभंगः सममर्थेनेतद्गतत्वादित्समासत्वसामर्थ्यासत्वीयलक्षणस्यैवसम्यक्त्वात् किमेतावता सूक्ष्म
मवीचिकाविरचनेनेति चेन्नत्वस्तु नियमतः सर्वपदार्थविशेष्यकबोधजनकसमासत्वमव्ययीभावत्वं अव्ययानामपि
ष्पत्त्यादिवाच्यकतायनियमनत्रेति नतोन्मत्तगंगमित्यादावन्यपदार्थविशेष्यकबोधजनकाव्ययीभावेऽव्याप्तिरितिवाच्यं
तत्रबहुव्रीहित्वस्यैवांगीकारात् मद्रसमीक्षाव्यापकेवलमव्ययपदपूर्वकाभावादिप्रयोगोऽव्ययीभावत्वस्यसत्तामात्रविष
येतिदेशात्तत्वव्यवसंतापामुन्मत्तगंगादेशस्यैवबहुव्रीहिः प्रामाणिकइतिजल्पंति तदनितरां अव्ययानामपिप्रस्ता
दिभिरपिनियमतएवसर्वपदार्थविशेष्यकबोधोऽस्मादनेनातिप्रसंगाभंगात् नचसर्वपदार्थविशेष्यकबोधजनकतानिय
तसमासविभाजकरूपवत्वं वक्तव्यं राजपुरुषादौ अस्तित्वेरणलक्ष्यत्वादौतादृशजनकतानियतिविरहात्तातिप्रसंगइ
तिवाच्यं समासविभाजकरूपमागपरिचित्तत्वेनताहृशलक्षणस्यपर्युक्तिंतुमशक्यत्वात् नचाव्ययीभावत्वादिकं जातिरिति
शंक्यं तेषसाधारणव्याप्तत्वस्यजातिस्वीकारस्यापसिद्धांतभयेनाशक्यतयातत्तद्वर्णसमुदायतावच्छेदकधर्मिकतया
लक्ष्यांगीकर्तव्यत्वात् प्रत्येकवर्णपर्यवसिततानुगमत्वांगीकारस्यानुपपत्त्यादिना संकरेणप्रत्येकंवर्णेषु वृद्धेय।
व्ययीभावत्वादिव्यवहारप्रामाण्यप्रसंगेनचपराहतः किंचपंचनदमित्याद्यव्ययीभावानां समाहारार्थेनशिष्टत।
योतरपदलक्षणमाहारविशेष्यकबोधस्यैवजनकत्वेनतथाक्षते ऽव्याप्तिर्दर्शितरीत्यासमासविभाजकरूपनादरणेनसं
भवश्च हिमुनित्रिमुनीत्याद्यव्ययीभावमादृत्याप्येवदोषान्नसंभेषाः तथाहि द्वौमुनीप्रणेतारौ यस्ययोमुनयः प्रणे
तारइत्यर्थेऽत्रपूर्वपदार्थस्यप्राधान्येशाकम्लेशइत्यार्थशाब्दप्रतीत्यादावुत्तरपदार्थस्यैवप्राधान्य पक्षेनादोषांर

123

मञ्जू
प्रभा
पु·
१७२

[illegible] बहुव्रीहौ [illegible] विग्रहवाक्ये [illegible] [illegible]

[illegible]

न च यथा तेष्वेकत्वाज्ञनिष्ठा इति तत्त्वनिवेशनीयं यथा तस्मैतत् पक्षे [illegible] नित्यादिति तत्तादृत्यात नित्यानाम् इति प्रसंगः इति वाच्यं क

ल्पनागौरवस्य त्वत्प्रतीत्या शब्दमात्रैर्भयेनतयानिवेशयितुमशक्यत्वात [illegible] नव्यो एवं पञ्चबहुव्रीहौ पञ्च

पाकी पंचनदविग्रहप्राप्त्यादिदन्तप्रसक्तावपि समासघटकानामेव तत्तदन्तरपदानां लक्षणया मूलपाकसमाहारनदीसमा

हारविशिष्टवृत्तिप्रतिपादनकर्त्वादिति तद्दर्थबोधकतायाः सामान्यिकत्वात् द्विगुकर्मधारयाव्ययीभावबहुव्रीहिषु विव

क्षेन विशेषणेपि तीर्थकाकादावतिव्याप्तिः शक्यपरीहारा तत्र षष्ठ्यन्तपदस्य समासांतर्गततीर्थकाकसदृशादिलक्षणा

र्थबोधकतायाः सामान्यिकत्वात् एतादृशीकानां प्रकृतिप्रत्ययनिष्ठा इति त्वां नञ्कारपदत्वेपि तीर्थब लिभुगादिवाचकत्वमप्य

कमेव यथा बहुत्वात्ज्ञनिष्ठा इति तत्त्वनिवेशासंभवस्यप्राग्गावेदितत्वात् यस्मिन् तथा तद्धन्ता इति तद्धरितधातत्वत्वं निष्ठा इति

त्वं निवेशपद्बलिप्रदत्त इति तत्त्वेन तद्वारणासंभवेपि तीर्थध्वांक्षादावतिप्रसंगो वज्रलेप एव तत्र पदस्य पञ्चम्यन्ततानिष्ठा इति

त्वात्तादृशपदान्तराघटितत्वाद्बहुव्रीहिकर्मधारयादिभेदेन तत्तद्रूपभेदोपि निवेशयितुं शक्यः स मवायते तत्पद

समासस्य तत्तद्रूपांतर्गतत्वादिति द्विकमालोचनीयं नन्वत्र मन्मेकपदद्वितीयानेन विशिष्टात्वयबोधसमर्थनमपे

न्यलाघवात्समासे समुदायशक्तिरितिनैवोचिता एवं च समस्ति [illegible] राजपुरुष इत्यादिवृत्तिविशेषणात्वयतामर्थे

कस्मात्साधुत्वमनुपपद्यते राज्ञः पदार्थतावच्छेदकत्वेन तत्रेतरपदार्थान्वयेनिराकांक्षत्वादवयवशक्तिरीकारे

राज्ञः पदार्थतयातत्त्ववृद्धिर्विशेषणान्वयेथसाधुतापत्तेरशक्या किंच समासनिपरिकार्यप्रकारतानिरूपितविशे

ष्यताशब्देनशाब्दबोधसामान्यप्रति समानिपदिकान्तरप्रत्ययजन्यो पस्थितिर्विशेष्यतासंबन्धेन हेतुरितिकार्यका

रणभावेनीलोत्पलादिसमासघटककोमलाद्यर्थेनीलादेरभेदान्वयो पपादनोपयुक्तदात्मसंबन्धानवच्छिन्नत्वंकार्यतावं

तद्दसत्र घटसोत्तरपदमित्यत्रोत्तरत्वनिवेशनवैयर्थ्यात् पदीयपदमित्यस्यैवाभिमतसाधकत्वसंभवात् नचपदी
यमित्यस्य घटत्वकत्वमर्थो वाच्यस्तथा च तद्घटितापकविघटितकतायामकप्रवेशेन गौरवमिति वाच्यं
उत्तरत्वघटकत्वस्य घटकत्वस्यतादि निवेशनेनतत्रोपि गौरवात् निवेशितेप्युत्तरत्वे घटकत्वस्यावश्यनिवेशयतात्
सामान्यतउत्तरत्वस्याव्यावर्तकत्वात् एतदुत्तरत्वस्य एवकुंपदानुपादानसाधनत्वात् नचकुंभकारस्यघटे
कुंभकारघटमित्यादिलक्षणेपिव्याप्तिर्घटीयपदद्विकारघटेऽशाप्तानुत्तरत्वस्तस्यार्थबोधकत्वतद्घटितत्वाटलक्ष
णयोगत्तरत्वस्य घटकपूर्वाल्पत्वात्मत्वं निवेशितमर्थेवदेवेति वाच्यं शाब्दबोधकाल्पदकरत्वाभावस्य
टकापूर्वत्वपर्यवसितस्य निवेशनेनैव तादृशातिव्याप्तिवारणसंभवात् तस्मादेकमधिकमेव नचतत्रातिव्याप्तेर्ना
पि लक्षणमिदं निर्दोषमिति पचाद्याव्याप्तेः तदुत्तरपदस्य पचेत्यस्य शक्तानुत्तरस्यापि पचापचानिष्ठा क्रियाया
ककर्तृघटार्थबोधनसमर्थत्वया लक्षणसंकेतात् नचपचापचानिष्ठा इति स्याल्पत्वेन प्रकृततत्वस्य पचपदं प
तपदेनोपादानुशक्तमेवेति वाच्यं कुंभकारादिघटकेकारादीनां शक्तानुत्तरत्वस्य प्रतिषेधाल्पसमानतयो
त्तरपदमित्यनेनोत्तरपदानुपूर्व्यावच्छिन्नस्याव्यवहितवृत्तेः पचपाभिन्नपचाघटकस्यापि पचपदस्यतादृशत्वेना
प्रसक्तानुद्वारात् किंच घटत्वकव्याप्तारावतिव्याप्तिलक्षणत्तरपदस्यव्याप्तस्य पावकत्वान्निष्ठादितत्वात्प्रकृतादि
शक्तोत्तरत्वांशत्वेनव्याप्त सत्वप्रादेरघटस्यावोधकत्वान्तोपमितत्वमात्रस्य दकत्वेनादृशार्थबोधकतायाः सामान्य
कत्वात् यदित्वाधुनिकलक्षणपासात्तैस्त्वप्रकृतस्यव्याप्ताद्रेलाटशार्थबोधसामर्थ्यान्नातिप्रसंगउक्तमते
तदाकारादियद्यत्तान्नामपिकदाचित्स्वार्थस्तापोदितंवंपलदक्षणपावकादिपदबोधस्यामर्थतत्वेनाव्याप्तिर्दुर्वारा

मद्य
प्रभा
पृ॰
१७३

124

नवगमोऽप्युपपद्यतेऽन्यविशेष्यानवगमे तदुपस्थितेरेव संसर्गविशेष्यप्रकारेण शाब्दबोधे भानसंपादकत्वात् सतितात्पर्ये
राजपुरुषादितो हि न्यादिराजभानमपि राजत्वादिनैव न तु द्वित्वबहुत्वादिना यथा वक्ष्यमाणत्रित्वत्वाद्यात्मकत्वेऽपि राजानः
त्यादौ बहुवचनतो बहुत्वेनैव भानं न त्रित्वादिना प्रत्येकपदवृत्तिज्ञानात् प्रत्येकपदार्थोपस्थितस्तु प्रगामे तत्संसर्गान्वयप्र
योजकसद्भावात्तज्ज्ञानापह्नवो दुष्करः तस्मात्स्वरूपसत्त्वेपि समासे विशिष्टशक्तिः प्रत्येकपदवृत्तित्वेनानुशासनेऽनुत्
पादनेन समुदायशक्तेन हि शिष्टावधारणार्थं कारणज्ञानसंपादनार्थं च अभिहितं तद्धि भर्तृहरिणा अनुपायान्यत्र पायाश्च
विहितः प्रतिपत्तये शास्त्रान्तरत्वाद्यन्तं भेदो वाक्यसमासयोरिति इत्यादिवैयाकरणमत्याशंका सुपदस्तन्निवसमासत्वाव
च्छेदनाहतिनिवृत्तपसंहरति इत्यंचेत्यादिना दर्शितप्रकारेण विना समुदायशक्तिकल्पनमनुपपन्नो वेत्यर्थः क्वापीत्यनेन
व्यापकतायोग्यतेः समासत्वव्यापकः शक्त्यभावइत्यर्थः पदशक्त्यावयवव्युत्पत्तिनिर्वाहाद्धि शिष्टबोधोपपत्तेः अयं भावः
समुदायशक्त्यङ्गीकारेऽपि विशिष्टशक्तिप्रतिपत्तयेऽवयववृत्तिज्ञानस्यावश्यकत्वात्तत्कल्पनाकृतगौरवस्यानवकाशः
प्रत्युतपरेषां समुदायशक्तिज्ञानकल्पनाधीनं गौरवमतिरिच्यते शक्तेरुपस्थितिजनकतारूपत्वे विशक्तिकल्पनाविरहेऽपि
तदीयज्ञानकल्पनायाश्च निवार्यत्वात् विनासंबंधज्ञानमर्थोपस्थितिजनकत्वासंभवेन संबंधान्तरज्ञानं विना तदीयज्ञा
नासंभवेन च जनकतायाः शक्तित्वासंभवात् तदंगीकारे लक्षणोच्छेदादिदूषणगणस्य प्रागेवोपपादितत्वाच्च अदृष्ट
राजपुरुष इति वाक्यसाधुतापत्तिस्तु सविशेषणानां वृत्तिर्नेष्टा तस्य विशेषणयोगो नेति कात्यायनानुशासनेनैव समाहिता
वस्तुतस्तु पदार्थतावच्छेदकेऽपि क्वाचित्पदार्थान्वयोद्धराद् अस्य इत्यादावन्यपदार्थतावच्छेदकेऽन्यत्वे प्रतियोगितया चैत्रादे
न्वयात् क्वचित्तथान्वयो घटत्वादौ जात्याद्यभेदान्वयतात्पर्यकसजातीयोद्देशेऽवयवः पद्धतिरित्यादिवाक्यस्य प्रामाण्याप

च्छेदककोटिप्रविष्टप्रातिपदिकार्थप्रकारतायां निवेशनीयमित्यनेनापास्तं तद्वहनिवारितं गौरवांतरमिति चिन्त्यं तेन च वनी
लो घट इत्यादिवाक्यार्थीने घटादौ नीलादेरभेदान्वयबोधे व्यभिचारवारणाय तादात्म्यसंबंधानवच्छिन्नत्वेन प्रातिपदि
कार्थप्रकारताभवतापि विशेषणीयेति कगौरवमिति वाच्यं विशेषणताभिन्नेतरभेदार्थकत्वाभंगीकारेण तत्र व्यभिचा
राभावतात्तदुक्तरपदार्थविशेष्यतायां पूर्वपदार्थप्रकारतानिरूपितत्वविरहेण कार्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वात् सम
र्थः पदविधिरित्यादिशासनमपि समासस्य विशिष्टार्थशक्तिग्राहकं संसृष्टार्थसमर्थमिति महाभाष्ये पर्यालोचना
त् संसृष्टार्थत्वमेकपदार्थसंसर्गविशिष्टापरपदार्थवृत्तिकत्वं समः संसृष्टार्थकतयासंगतः पद्यते स्तेनिस्तु समा
वा समर्थः शास्त्रान्तरेणार्थलाभः पदविधिरिति पदसम्बन्धितया विधीयमानः समासादिरित्यर्थकं पदसंबंधितया विधी
यमानः समासादिविशिष्टविषयकोपस्थितिजनकः इति पर्यवसितोऽर्थः समर्थो विशिष्टार्थविषयकबोधजनने स्व
रूपयोग्यतया नियमार्थस्योक्तार्थो नतिरिक्तत्वम्प्रामाणादिनाऽप्रतिपत्तत्वं शक्तिमत्ताऽवशोपस्थितिजनकत्वमेव एतेन
समुदायशक्तिकल्पने गौरवं शानेः पदार्थानन्तरतावादेऽतिरिक्तशक्तिकल्पनादौषदेर्व्यात्मकशक्तिवादे समुदायाद्विशि
ष्टार्थबोधो भवति स्वाकारकतायामभावदिच्छायां कल्पनादित्वविषमादिति पदार्थोपस्थितिजनकतायाः शक्तित्वे
मातिरिक्तकल्पनाविरहात् एतेन च समुदायशक्त्यगमे प्रत्येकपदज्ञानं विनापि विशिष्टार्थोपस्थितिः शाब्दबोध
योरापत्तिरित्यपि समाहितं मन्तव्याः समस्य समुदायशक्तिग्राहकत्वात् सावप्रत्येकपदसंबंधिविषयिकवृत्तिः स्य प्रत्येक
पदार्थमनुरोधगृहीतमशक्यत्वात् प्रत्येकपदज्ञानव्याप्तशासनतानवधारणं समुदायशक्तितानकारणत्वेन विनाप्रत्ये
कपदज्ञानं समुदायशक्तिज्ञानस्यापादयितुमशक्यत्वात् इत्थं च विशेषणपदार्थे विग्रहवाक्यघटकविभक्त्यर्थे सं[ख्या]

महा
प्रभा
पृ०
१८४

125

भावमुपगम्यत्रैदमानयेत्यादौ नञ्जादिपदार्थस्य विभक्त्यर्थकर्मत्वाद्यन्वयः किं तु विभक्त्यंतपरसमुदायस्यैव द्वितीयकर्म
त्वादौ शक्तिरिति विपरीतोऽपि न वारयितुमशक्यः अपि च नीलो घट इत्यादिवाक्यार्थीने प्रातिपदिकार्थयोरभेदान्वय
बोधेऽभिव्यभिचारक नत्यादर्शनकार्यं तावच्छेदकतदेकप्रकारताविशेष्यतासाम्यसंबंधानवच्छिन्नत्वेन गौरवमा
वहति नच विशेषणविभक्तेरभेदार्थकत्वया न व्यभिचार इत्युक्तं युक्तमिति वाच्यं मनागनुशासनिकाभेदार्थकत्वकल्प
नस्याप्रामाणिकत्वादभेद इति ज्ञान न तत्कार्यकारणभावादिकल्पनस्य गौरवकरत्वाद्यभेदसंसर्गेण परस्परान्वयबोध
कत्वोपगमस्यैवोचितत्वात् समर्थः पदविधिरित्यनुशासनमपि न समासशक्तिनिर्णायकं एकपदार्थान्वितापरपदार्थबो
धे योग्यतात्मकस्य न तु साकांक्षात्मकस्य वा सामर्थ्यस्य बोधयितुं तन्त्र्यावकं शक्यत्वात् संसृष्टार्थः समर्थ इति प्रा
माणिकव्याख्यानमप्यविरुद्धमनेनार्थेन एकपदार्थान्वितापरपदार्थबोधकपरत्वसंभवादत एव महाभाष्यकृता
उक्तं स्वार्थपर्यवसायिनां इति वृत्तौ पिव्याख्यातं अस्मिन्नेव च पक्षे सर्वे पदार्थप्रधानोऽव्ययीभाव इत्यादिकमसंगतं स्यादा
क्षेपि हि न साधु संगच्छते समासस्य विशिष्टार्थशक्तौ एवं उत्तरपदार्थेत्यादि कल्पनानवकाशात् नचैवं चनदादौ
भिचारेणाव्ययीभावादेः पूर्वपदार्थप्रधान्याभिधानमसंगतमेवेति वाच्यं न ह्ययं नियमः किं तु तेन बालव्युत्पा
दने येन व्यभिचारः इति मा वदेत् नच समासशास्त्रे टीकाकारे विग्रहवाक्यसंख्याने विशेषणविभक्त्यर्थस्य समासाऽपि
बोधः स्यादित्युक्तं रूपेण संभवतीति वाच्यं विग्रहे ऐक्यावबोधकविभक्तिसत्त्वेन तदवगमात् समासे तदभावेनापादका
भावात् साक्ष्याविशेषप्रतीत्यापत्त्यनवतारात् शाब्दांतरत्वात् तत्र भेदो वाक्यसमासयोरिति महदेवरिव केवलपि न साध
के समासशक्तेरसति बाधके वाक्यमात्रस्यावधारणपरताया औत्सर्गिकत्वेन शाब्दांतरत्वादेव भेदो न वा [illegible] कमा

161

तेविस्मिन्नग्रानुपूर्वीभेदेन कार्य्यकारणभावभेदो नियामकः अत एव राज्ञः पुरुष इति वाक्याद् राजपदार्थे स्वत्वप्रका
रो भेदान्वयबोधः सामानाधिकरण्येनानुपूर्वीज्ञानमेव तादृशशाब्दबोधे कारणं स्वत्वराजपुरुष इति वाक्यानु
पूर्वीज्ञानं तु न कारणं तत्ताद्रूशशाब्दबोधानुदयात् एवं चैत्रस्य गुरुकुलं शरैः शालितप्रश्नत्वादौ गुरुत्वस्यापि विशि
विशेषणयोगः सामानाधिकरण्यः फलानुरोधेन तत्तदानुपूर्वीज्ञानानां तथाविधबोधकारणता यासां सामानाधिकरण्याद्यैतद
वाभिसंधायापदेति प्रतियोगिपदाद् व्यधिकरणतत्कारकादपि हेतुनिश्शब्दे कदेशसम्बन्धलेनेनेष्यते एतद्देवाभिसं
धायाप्यनेनेति समासकत्वादिति स्वत्वराजपुरुष इति वाक्याद्विताद्दशविशेषणविताच्छागमकत्वागमकत्वे
स्वराजपुरुष इति वाक्यं देवदत्तस्य गुरोः कुलं शरैः शालितत्वमस्य तथा मितिवदेवदत्तस्य गुरुकुलं शरैः शालितप्रसृता दिवा
कामपि न तद्गमकं भवत्येवेति व्युत्पत्तिवैचित्र्यमेव नियामकमिति तदाशयः एतेन राजपुरुषादौ राजसंबंध्यादिलाक्ष
णिकपदं पदार्थतावच्छेदकतामाजादेर्वृत्तिविशेषणयोगे नेति समाधानं संभवदपि नोऽह्यावधितं शक्यं चैत्रस्य गुरुकुलमि
त्यादावपितस्य सुतासूर्वपदार्थतावच्छेदके गुरुत्वादेर्वृत्तिविशेषणत्वानुपपत्तेरित्यपि समाहितं पदार्थतावच्छेदकतया
नियामकत्वानादरणात् षष्ठीतत्पुरुषादिकार्थप्रकारतानिरूपितेत्यादिकार्यतावच्छेदकशरीरे प्रातिपदिकार्थ
प्रकारताघटितात्वाऽस्य संबंधानवच्छिन्नत्वनिवेशात्समासशक्तिपदेलाघवमिति तत्पुत्रक समसद्यः शक्तिप्रतिसंधानमि
त्येणापि प्रत्येकपदोपस्थापितार्थान्वयबोधदर्शनेन समासे शक्तासिद्धौ तादृशविशेषणप्रवेशनानिवंधनगौर
वस्य फलमुखत्वेनादोषत्वात् किं च लाघवमात्रस्य शक्तिसाधकत्वे प्रातिपदिकार्थप्रकारतानिरूपितविशेष्यता
संबंधेन शाब्दत्वमानं प्रति प्रातिपदिकोत्तरप्रातिपदिकजन्योपस्थितिविशेषणतासंसर्गकारणमिति कार्य्यकारण

महा
प्रभा
पु०
२७५

विभक्तिकात्पूर्वोत्पन्नस्यापि परस्मात्त्वितप्रातिपदिकार्थबोधकारणताकल्पनान्न फलानुरोधेनैव तथाविधकार्यका
रणभावसिद्धेर्दर्शितनियमस्य प्रमाणविरुद्धपराहतत्वात् अत एव समासमानार्थकप्रातिपदिकस्य निर्विभक्तिकस्य
साधुत्वनियमनमपि निरस्तं सविभक्तिकस्यैव निर्विभक्तिकस्यापि समासघटकस्य साधुताया अनुशासनेनैव प्रति
पादितत्वात् एतेन पंकजादीनामुपपदसमासानामप्येवं कृत्यसंभवेन योगरूढतासिद्धान्तो नोपपद्यते तत्रापि यौ।
गार्थान्वयबोधेन रूढत्वात् न च पद्मत्वजात्यवच्छिन्नस्यावयवार्थेनाविरुद्धानुपस्थितत्वेन तत्र शक्तिरावश्यकी।
ति वाच्यं तथा सति राजपुरुषादेरपि संबन्धाधारे रवयवशक्त्योपस्थिततया समासस्याप्रथकत्वापत्ते रवयवलक्षणया विशि
ष्टलाभसंभवयत्र समासेनो जन्यतोऽई प्रत्ययस्यापत्त्यावच्छिन्ने लक्षणोपगमसंभवात् एतेन समुदायस्याशक्तत्वे
शक्यसंबन्धात्मिकालक्षणाधिन संभवतीत्यपास्तं समासान्तरे अवयवलक्षणयैव निर्वाहात् इत्थं च रथकारादिश
ब्दानामप्यवयवलक्षणयाजातिविशेषावच्छिन्नबोधकत्वं मतत्वं न चैवं लाक्षणिकत्वात् रूढयोगार्थत्रालक्षणादिपरत्वेऽप
पनीललक्षणयाजातिविशेषावच्छिन्नबोधकत्वमुपेत्य वर्षासु रथकारोऽग्नीनादधीतेति वाक्यद्वयविशेषस्य एवं विधा
धिकारकल्पनमयुक्तमेवेति अत्रोच्यते पंकजशब्दात्पद्मत्वावच्छिन्नस्यैव पंकजनिकर्तृत्वरूपेण बोधः सर्वजनानुभव
सिद्धः स चावयवस्य पद्मत्वावच्छिन्ने लाक्षणिकत्वे नोपपद्यते योगरूढिद्वयविरोधेन स्वशक्यार्थजन्यादेर्लक्षणार्थप
ग्रस्य च बोधकतासंभवादतो रूढिरवश्योपेया रथकारादिशब्देष्वपि योगार्थरूढ्यर्थाभ्यामुपमानानुभवात् तत्स्वरूपा
नुपपत्त्या समुदायशक्तिरूपेयते राजपुरुषादिष्वस्तु हि विधायोबोधात्तत्र शक्तिर्नावश्यकी अवयवलक्षणादिनैवो
पपत्तेः किंच पंकजरथकारादीनां समुदायशक्तिग्रहे कोशादिरुपायः राजपुरुषादेस्तु विशिष्टशक्तत्वे न को।

126

किंनिबंधनः। तस्मात् पदानां कृत्स्नार्थकताया अभिसन्धयत्वात्, अथ समासशक्त्यनंगीकारे नीलो घटोऽस्तीत्यादि
वाक्यतो जायमानमिव घटत्वावच्छिन्ने धर्मिणि नीलतादात्म्यसंबंधेनैकत्र द्वयमिति रीत्या नीलघटत्वप्रकारकमन्वयबो
धमादाय नीलघटोऽस्त्वमित्यपि वाक्यं प्रामाणिकं स्यात्, समासशक्तिपक्षे तु नियमापत्तिः पदार्थतावच्छेदक
तयोपस्थितस्य विधेयतयान्वयबोधे निराकांक्षत्वात् नीलस्य विशेष्यतावच्छेदकतयैव भानसंभवात्, न च ताद
त्म्यसंबंधावच्छिन्नप्रकारिताश्रितविधेयतासंसर्गकशाब्दसामान्यं प्रति प्रथमान्तप्रातिपदिकजन्योपस्थिति
र्हेतुरिति कार्यकारणभावांगीकारान्नियमापत्तिर्नीलपदार्थस्य प्रथमान्तप्रातिपदिकानुपस्थाप्यत्वात् विधेयतया
न्वयबोधासंभवादिति वाच्यं तादृशकार्यकारणभावोपगमे स्तोकं पचतीत्यादौ द्वितीयान्तस्तोकपदार्थस्य पाकक्रियायां
तादात्म्येन विधेयतयान्वयानुपपत्तेः तत्प्रकारतयैव भानात् स्तोकस्य न तु विधेयतयेत्यस्य चाविनीलपदार्थस्य तथा भानमिव
किं कोविवर्तनेन, तस्माद्विधेयतावच्छेदकताभिन्नाप्रकारता प्रकारता विशेष्यता वा विधेयता विशेष्यता वा विधेयतासंबंधो
यद्भिन्नस्थलद्वयसाधारणीति मतं त्वमिति चेन्न, उच्यते विशिष्टतयाधारणानवधारणात्, नीलो घटोऽस्तीत्यादि
वाक्यानुपूर्वीज्ञानस्य तथाविधबोधकारणतोऽप्रामात्, नीलघटोऽस्त्वमिति वाक्यानुपूर्वीज्ञानस्यातत्प्रयामात्
समासशक्तेरेतद्वरोधेन साधयितुमशक्यत्वात्, एतेन समासे राजादिपदार्थस्य पुरुषादिपदार्थेऽन्वयो न संभवति स
विभक्तिकयोरस्तु प्रथमानविभक्तिकयोरेव वा नाम्नोः परस्परान्वयबोधे साकांक्षत्वमिति नियमात्, न च समासश
क्तिरंगीकारेऽनाश्रुतांगीकृते व्याप्रहार्थस्यान्वितस्वार्थबोधकतानियमो विभक्तौ नानियमेव न भज्यते। यथा राजपु
रुषमानयेत्यादितो विशिष्टकर्मतायामन्वयबोधात् समभव्येतेनादिकमपि समाहितं सविभक्तिकानुपूर्वीज्ञानस्यैव हि

महा
प्रभा
१७५

समभिव्याहारेष्वनुशासनबलेनोपपादनीयं गोरथइत्यादितोयुक्तादेर्हेतुतेइत्यादितः शुक्लादेर्गुणइत्यादितोमिश्रादेः
केशवाइत्यादितः संज्ञातादेः स्ववर्णालंकारइत्यादितोविकाराद्देवेन यथासइत्यादितः साहस्रादेर्द्विदशाइत्यादितः
सजर्थादेः समपर्यायइत्यादितोवीप्सादेर्विग्रहवाक्यस्थत्तस्पदासमभिव्याहारेष्ववगमोऽनुशासनादेवसाधनीयइ
त्यनुशासनस्यावश्यापेक्षणीयतयागौरवमितिचेन्नतत्तदर्थविषयकतात्पर्यादानपरिग्रहांशेसमासविग्रहवाक्या
नुपूर्वीज्ञानकार्यतावच्छेदकनिर्वचनेनतत्तदर्थधानाभानिर्वाहेणानुशासनापरिग्रहेपीतुल्यत्वात् जनक ना५
तामात्रेणशक्तिसिद्धेर्निराकृतत्वात् किंचानुशासनस्येवशक्तिग्राहकतयाभवतादरणीयतयानुशासनानाग्रहामि
धानस्यानवधाननिबंधनत्वात्स्मयाव्यवहारादिनात्तज्जनकभावावगतावनुशासनवैयर्थ्यं स्यात् साधुताज्ञाप
नार्थमनुशासनमितिचेदुभयोःसमानमेव एतेनाशक्तताप्रदेविभाषावचनाग्रहाद्गौरवान्तरमित्यपिप्रत्युक्तंविग्रह
स्यासाधुतावारणायविभाषावचनाग्रहस्यसमानत्वात् लाक्षणिकपदान्तरेणाभिहितार्थत्वाद्धवनश्यामादावि
वायप्रयोगः धवखदिरादिद्वन्द्वबोधेविनरेभरयोगादिकेनेवमासतेइतिसमासादिवमेवेतिक्रान्तदर्थवचकपरिप्रयो
गप्रसक्तिः विग्रहयुक्तनिकटादिबहुव्रीह्यादावपिपर्यायपबलदाएवैवनिर्वाहत्वयोग्यपयादितमधल्वात् नचैवंसति
घटादिपदेष्वपिप्रसक्तिःसिद्धेनतद्धरकैकवर्णस्यशक्तिमुपगम्यकृतार्थत्वसंभवात् प्रत्ययानांसंनिहितार्थ
त्वमर्थकत्वेनोत्स्ववर्णविनिगमनासंभवेनविनिगमनाविरहेणावयवशक्त्यसिद्धेः शंकितुमशक्यत्वात् सामू
ह्याविनिगमनाकदाचिदेतस्यवर्णाशक्तिग्रहादर्थबोधः शिष्टेनात्यर्थग्राहककदाचिदपि सर्ववर्णशक्तिग्रहादर्थबोधः
शिष्टेनात्यर्थग्राहकमित्याधिक्यशक्तिप्रकाशस्वेत्रप्रणीतोकोपहारयेरिति वाच्यं घटादिपदावयवदृष्टस्यप्रतिसंधानेपितेत्तो

प्रादिः प्रतिपादयतीति येन सामर्थ्यं स्यात् दर्शितं तस्य व्याकरणानुशासनस्यान्यथोपपत्त्यादि तत्वेनान्येषामपि समास
विधीनां साधुता प्रतिपादनमात्रोपयोगित्वात् व्याकरणादेनच क्रियते स्पष्टमक्षमशक्यत्वात् एवं दृष्टस्य च
भावयवत्वे वोपपन्नस्य समुदायशक्त्या साधकत्वात् एवमवयवशक्तिग्रहे केवलरूढ्यर्थबोधोप्यनुभवसिद्धः
पंकजादीनां शक्तिसाधको नैव राजपुरुषादिषु तत्र अवयवार्थग्रहे समुदायार्थग्रहो भवतीति नोरीक्रियते
अपि च ... त्वादेवानामिति निमित्तं ... सोधन्वना परनामकप्रतिलोमजातिविशेषस्यैवाग्रप्राधान्यविधानम
वसीयत इति तत एव समुदायशक्तिग्रहे समुदायशक्त्यार्थग्रहणे च निर्णीते योगार्थस्यादाय रथकारेत्रालम्बनादि
परतायां लाघवोद्भावनम् किंचित्करं नचैवं पंकजपरपंकजादीनामप्येवं समासानां शक्त्युपगमात् समासशक्तिः
पगतैवेति कुतः समासान्तरेष्वप्यन्यतरस्यागत्या ... इति शक्तिः सिद्धान्तः कचित् समासशक्तेरंगीकारेपि निर्युक्ति
कस्यान्यत्र तद्रूपगमस्यासम्भवात् द्विवचनादिसर्वसमासानां शक्तिकाः समाकिकादेति प्रतिजानीमो येन ...
... नचैवं समासे न ... इति ... वाच्यं तत्र समासपदस्य योग
रूढेन समासपरत्वात् ... इतो विग्रहबोधस्य ... राजपुरुषादितो विग्रहबोधस्य
त्यो विशेषस्य ... विशेषणस्य ... समासस्य विशेषणः ...
... इति तदं ... अनुशासनानाग्रहः ... अनुशासनबलेनैव ...
पादनीयः अन्यथा समासनाग्रहः ... एवं ... इत्यादौ च ... इति ... तदर्थेन ...
... ग्रहणे नैव साधनीय इति गौरवं निष्को ... इतो विग्रहबोधस्य ... बोधने ...

भाष्यादिसंगतेर्नेतः समासशक्तिसिद्धिर्वा नापि जस्तुतस्माद्दोषप्रदोनादृशष्ठधु

मञ्जू.
१८७

अभेदस्य वाक्येऽगतिप्रसंगमाशाद्यपुंभिर्भाष्यकृतश्च इतिभिः संख्यानार्थवत्तासिद्ध्यादि देवन्यासस्याहतेः एवं चहतिमदव
पव केवाक्ये प्रसक्तस्याशानियादिकं तत्समाचरणायार्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थमितिसाधुसंगच्छते
तस्माच्च बहुव्रीहावपि निरूढार्थवत्त्वादेव ताप्रसंगोनवोपवृत्तकेऽस्मादाविति प्रसंगः प्रत्ययात तथापसुदाहृता
द्वितालतादिविरहाद्वचनान्तरेणाप्रसक्तेश्चेति निरूढतादिततद्धितानान्यतरपरत्वादप्रयासोपि नेकार्थ इत्यादिविभा
व्यते नदावाक्यवत्समासस्यापि द्वितिमदवयवकत्वे चैव प्राप्तिपरिकल्पमतत्रासमासशक्तिमन्तरेणापि नियमोऽवक्तुंभा
ष्यापि विरोधोऽवनाद्यपि धानो निरस्त इति अथ समासस्याशक्तवेराजपुरुषमानयेत्यादौ द्वितीयार्थकर्मत्वादेः पुरुषा
दिपदार्थएवान्वयस्योपपत्तेरन्यथाप्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वनियमो भज्येत समुदायस्यैव समासेनरवविभ
क्तिप्रकृतित्वात पुरुषपदार्थस्यतदर्थत्वाभावात नवप्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वेन नियम्यते किंतु संनिहितपदार्थान्वि
तस्वार्थबोधकत्वमिति पुरुषपदस्य समस्तोत रवत्यपसंनिहितत्वेन तदर्थे प्रत्ययार्थान्वयोनकुमतिभंजकइतिवाच्यम् सुप
कुंभकंद्विपिचलीत्यादौ पूर्वपदार्थेविभक्त्यर्थान्वये नव्यभिचारात यादि नियमस्य रवपिहमशक्यत्वात नवप्रकृत्यर्थतं
प्रकृत्यधीनबोधविषयत्वं तच्चैकदेशेप्यस्ति तादृशविशिष्टविषयकधीविषयत्वस्य केवलविशेष्यविशेषणयोरप्यबाधादिति
वाच्यं तथासतिराजपुरुषमानयेत्यादितो राजादिकर्मकानयनबोधापत्तेः नचेत्तरविशेषणतयोपस्थितस्यान्वय
नान्वयइति युक्तेः पुरुषविशेषणतापन्नस्य राज्ञः कर्मतायां विशेषणतया न्वयो न भवेदिति वाच्यं शिरोविनष्टः पाका
न्नीलोधर्मीत्यादौ विनाशविशेषणतयोपस्थितस्यापि शिरसा नीलधर्मादेरन्यत्रान्वयदर्शनेन तथानियमस्य तत्र
कत्वात किंच प्रकृत्यधीनत्वं बोधसमूहत्वाप्रकृतिजन्यतात्मकनिवेशनीयमन्यथा घटपदात्समवायेनोपस्थितेघ्राका

र्थबोधोदयेन समुदायशक्तिसिद्धेर्लक्षणावश्यकत्वात् । एतेनैकान्तरे कोशाप्यलक्षणशक्तिकल्पने लक्षणयैवोपप
त्तौ गंगादिपदेषु तद्वदेकवर्णेष्वपि वायुषु शक्तत्वमप्रामाणिकं स्यादिति किं रथादिप्रत्युक्ता वर्णसमूहमात्रेऽपि स
मुदायमूलनिरूढादर्थबोधोदयदर्शनेन कोशादिना समुदायशक्त्यवधारणेन तदपलापस्याशक्यत्वात् एतेन
एवं सर्ववर्णानामभवत्संस्कारसचिवचरमवर्णस्यैव वाचकत्वमंगीकुर्वन्तो मीमांसकाः परास्ताः । ननु समास
स्य शक्तत्वमंगीकारे ऽर्थवत्त्वाभावात्प्रातिपदिकत्वं नोपपद्यते । न चार्थवत्त्वाभावेऽपि वचनप्रामाण्यात् कृत्तद्धितस
श्चेति प्रातिपदिकत्वं स्यादिति वाच्यं । तत्रत्यसमासग्रहणस्य वाक्यव्यावर्तकनियमार्थकतया भाष्यादिषु वर्णितत्वा
त्तेन तदर्थवत्त्वं विना प्राप्त्यभावादनुपपत्तेरर्थवत्त्वमुपलभ्यते । तस्मात् स्वार्थप्रतिपादकत्वं लक्षणाशक्तिं विना नोपप
द्यते लक्षणाया अधिकान्तपीनत्वादिति पातिशिष्ठिरावश्यकीति चेन्न । अर्थवत्त्वस्य स्वार्थप्रतिपादकत्वात्मक
त्वेवाकाङ्क्षाभावेन तत्र प्रमाणाभावात् द्वारकनियमार्थकताभिधानमुक्तं तज्ज्ञापितमेवेति समासस्य न श
क्तिरित्यप्रसक्तार्थप्रतिपादकसंज्ञा समासपदेन स्थापनीयेत्यस्मदीयपक्ष एव सम्यगनुसारितामाः सुवचत्वा
त् । अत एव समासशक्तिशंकायां समासग्रहणस्यैव वृद्ध्यादिषु प्रपञ्चवत्पार्वणेन माटतं चिन्तामणिका
ता । न च वृत्तिमतपदार्थवत्त्वे वेदकुशादावप्रसंगः प्रातिपदिकत्वस्यान्तर्द्धिताद्विरहेण क्तेरादिसंज्ञे
णापि दुर्लभत्वात् न हि तत्राहृत्य तद्धितप्रत्ययार्थकत्वे पचतकीत्याद्वावतिप्रसंगः इति वाच्यं तद्धितादि
तद्धितान्तान्यतरपरतमासामंजस्यात् । यदि च वृत्त्यार्थप्रतिपादकत्वेन वृत्तिमत्वनियमं किं न वृत्तिम
[illegible]द्वयवकसाधारणस्य वयवबहुत्वासमुदायार्थप्रतिपत्तिप्रयोजकत्वतामाः समुदायसाधारण्यमिदमेवा

महा
प्रभा
पु
२७८

129

पकत्वं किं न सिद्धान्तितार्थोऽत्र वाऽऽत्वमात्रमिति क्व गौरवाशंकावसरः यद्वा प्रकृतित्वरकार्यान्वितस्वार्थबोधकत्वं प्रत्यया
नामित्येव सर्वत्र नियम आदरणीयः स्वस्यापि स्वविषयिताव्यापकविषयिताकत्वात्मकस्वप्रकारकत्वाद्यादृशैकपदार्
थसंसर्गविरहात् न च राजपुरुषाक्रन्तरप्रत्ययार्थस्य राजादावन्वयापत्तिर्दोषो जागर्तीति वाच्यं यतो न वयं प्रकृतित्वरका
र्यानां स्वबोधयत्रिततो न प्रत्ययार्थान्वयित्वं नियमयामहे प्रकृतित्वरकार्यान्वितस्वार्थबोधकत्वं तु प्रत्ययानां नियमि
तं नैतावता पुरुषपितृ शक्यं राजपुरुषाक्रन्तरप्रत्ययस्यापि नाडशपुरुषान्वितार्थबोधकत्वसत्त्वेन व्यभिचारानवकाशात् राज्ञा
देरपि कृत्त्वेन समभेलोत्तरप्रत्ययार्थान्वयित्वमिति चेदाकांक्षाविरहादिति गृहाण न हि सत्यामाकांक्षायां नियमविवेच
न वाऽऽत्व्यापित द्वारेण समर्थयितुं शक्यं कृत आकांक्षाविरहोऽमीति चेत् फलानुन्नेय इत्याह शाब्दबोधेऽवच्छिन्नविषयताक
ज्ञानत्वेन राजान्वितप्रत्ययार्थबोधकारणताकल्पनात् अथ वा प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वमित्येव नि
यमनीयं तत्र प्रकृत्यर्थत्वं प्रकृतिजन्यबोधनिरूपितमुख्यविशेष्यतात्मकं ग्राह्यमिति मेव निवेशनीयं नातोऽंशे विप्रत्या
दावर्तीदेः सर्वत्रैव चासमासे वरकार्यस्यानुपपत्तेः न वा राजादौ राजपुरुषादिसमभेलोत्तरप्रत्ययार्थान्वयापत्तिरूढावपित्
मपि शक्यासमुदायाधीनबोधीयमुख्यविशेष्यताविरहाद्राजादेः नव समूहालंबनं समासवद्भिन्न राजादिप
दान्तरसहितप्रकृतिजन्यबोधमादाय तदीयमुख्यविशेष्यत्वं राजादावपि सुलभमिति न निवार्योऽयं दोषोऽयमावर्तके
स्वनियम इति वाच्यं प्रकृत्यनन्तरोक्तशब्दाजन्यत्वेन बोधस्य विशेषणीयत्वादिति समासघटकराजादेर्निषादस्थप
त्यधिकरणविरोधोऽपि बाधकः न च द्विलक्षणाप्रयुक्तगौरवेणानन्तपुरुषपरिमाणलक्षणाविरहितया लाघवेन कं
मेधारप्राहितः प्राकृतापदेन प्रयोगवशात्तावासाम्येन विनियामकत्वमिदं यत्तु निषादस्थपतिशब्दस्य कर्मधा

शादौ घटपदोत्तरप्रथमायार्थान्वयप्रसंगात् तथा च समासस्य स्वघटकमनुपमामेतदात्मकप्रकृत्यर्थान्वयप्रसिद्धमेव एतेनैतत्
विशेषणतयोपस्थितस्यान्यत्र विशेषणतयान्वयोऽव्युत्पन्न इति नियमयितुं शाकमेव दर्शितं तस्थले भूशिखादेर्नाशाक
तत्वाद्यंशे विशेष्यत्वेनैवान्वयेन व्यभिचारानवकाशात् किं च सविशेषणके हीत्यादिन्यायेन धर्मिणि तत्वादे
र्बोधितत्वेन शिखादेर्विशेषणत्वेनान्वयानुपपत्तिकरोऽत्र तिबाधकेऽन्यस्य नियमस्य दृष्कत्वेऽपि पूर्वोक्तादेव समूहस्यवि
शेषणतयोपस्थितत्वेन प्रकृत्यादेः कर्मत्वादावन्वयबाधके विरहेण वोक्तवाक्ये राजाद्यान्वयबोधापत्तिर्नावत
रतीति विरचय्यापि नाप्तिनिस्तारः इति विरहिप्रकृत्यर्थतापाश्रयसिद्धावल्लवत्याक्रान्तत्वात् एतेन सावधृत
त्वमनिवेश्यप्रत्ययप्रागवर्तिपदजन्योपस्थितिविषयत्वं प्रकृत्यर्थत्वमित्यभिधायापि दृष्पिण्डलादौ पूर्ववदर्थसंग्रहसंभवे
पि नोद्धारः दर्शितदोषानुद्धारात् राजादेरपि प्रत्ययप्रागवर्तिपदत्वात् देवदत्तो बहितापवतीमारितो देवदत्ताद्यन्वित।
करणत्वादिबोधापत्तेश्च स्वपूर्वप्रत्ययपूर्ववर्तित्वनिवेशेऽपि राजपुरुषाधिकृतं हितीयादिप्रकृत्यर्थत्वराज्ञादौ वि
वारमेवात्र तत्पूर्वत्वस्य स्वानुसंधानपूर्वानुसंधानविषयतात्मकस्य निवेशे तु दृष्पिण्डलादावद्दोदेरसंग्रहो दुष्परिह
र एवेति चिन्त्यमेव समासोत्तरविभक्त्यादेः प्रकृतिवदकार्थान्वितस्वार्थबोधकतानुरोधेनाङ्गीकारात् समासान्तर १९ नरं ५
प्रत्ययानामेव प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकतायां नियमयितुमनुपानं कृगाश्रमगात् न चैवं स्वमनियमव्यभिचा
रः स्तुपमणिप्रत्यये घटवानीरवमाबदतीति वाक्ये समासान्तरस्यात्दितस्यैव नियमस्य। इत्यन्वयात्तस्यामा
विरहात् सुपस्तस्यात्तरस्याविफलात्उपस्थितपात्रत्कारणेन कृतगोरवमात्रोपगतात् किं वाप्रयोजकमदृष्टकस्य ना
पीनमेवगौरवदोषापमवतिनत्वव्यावर्तितवस्तुमानिपाठकवाक्यौरवमायं न हि दर्शितनियमप्रमाणं तत्र प्रोत्प

गदा
प्रमा
पुः
७९

130

नात्

रूपसाधारणत्वात् प्रसक्तस्तत्तद्रूपत्वोपलक्षितसमानसंबंधस्य विशेषणरूपकविभक्त्यर्थेन मानतोऽपि विलंबेनोपस्थितिकत्वा
त्वात् पर्यग्रहादिविलंबेनापदार्थसंसर्गभानस्य विलंबितत्वावश्यंभावात् तस्मादिह निगमकदोषं सम्प्रत्युक्ताधिक
रणविरोधो बाधय एव तत्तद्रूपेणसंबंधितत्वोपलक्षितत्वोक्ततमोऽवश्यमविनाश्यदीयपदार्थातिकरतयापि किंतु शक्यं शक्यसंबं
धस्तत्रापि लक्षणामात्रं लक्षणयाकल्पनागौरवविरहात् शक्यसंबंधज्ञानस्याविनापि कांतपाधिसमुदायाशक्य।
तावच्छेदकतयानात्वसंग्रहाय प्रयोगितया च लक्षणाकल्पनावश्यंभावादिति समासः मूले आसत्तिर्योग्यताकांक्षेत्यस्माल
सत्तिपदस्य रितः पादः मिलितेति स्वरूपसम्पावाशक्तेः कारणतापाञ्च वक्ष्यापनीयतया तदीयज्ञानानुपयोगाञ्च इंद्रेण
रज्ञानानन्वयभयेनसमासवद्विभीवश्चाद्यतः अनयैवमंशास्वरूपसत्कारणीभूताप्यासत्ति मूले लम्मासंनिधानंत्वित्यादि
नानुज्ञापमानासत्त्वपयोगाभिधानं मतांतराविष्करणेन्तु शब्दे नापूर्वकेनास्वरसाविष्करणात् अनेनस्यनिपमितक
देवैकैश्चिदित्यध्याहारसंभवात् तदेवमतं प्रथमतो वर्णयित्वा तदनुसारेणयातनो मूलयोजनापदस्थानं तर्गतानासत्ति शब्द
तोऽहं होतरज्ञानपदार्थानान्विताद्येकादासत्तिज्ञानलाभः कथमस्मादिति शंकां निराकर्तुमासत्तिपदमेवासत्तिज्ञा
नपरमित्यभिप्रेत्यविवृणोति आसत्तिज्ञानमित्यादिना परोक्षवधानाभिकैवासत्तिर्मूलाभिमतातत्स्याम्वरू
पसत्त्वान्कारणत्वं निरिंधुलक्षणाभिमान् देवदत्तेनेत्यादौ गिरिपदाग्निपदयोर्व्यवहितयोरप्यव्यवधानभ्रमे शाब्द
बोधजननाद्व्यतिरेकव्यभिचारेण प्रतिबंधादतोऽस्य लक्षणमासत्तिपदस्यासत्तिज्ञानपरतया विवृणोति आसत्तिज्ञान
मित्यादिनेत्यपि कश्चित् अन्येतु इंद्रान्तर्गतमेवासत्तिपादं मन्वानाद्वंद्वोत्तरज्ञानपदार्थस्य प्रत्येकसंबंधविवर
णेनविद्यादयति आसत्तिज्ञानमित्यादिनेत्यवदंति तन्नरोचते वहुभ्यो बहुमताद्दृशापावादर्शनात् तत्रेति तेषाम

रथात्मकस्य निषादात्मकस्थपतौ शक्तिस्तत्पुरुषस्य निषादसंबंधिस्थपतौ बहुव्रीहेर्निषादाभिन्नस्वस्थपतिसंबंधि
निपुरुषान्तरे इति नानार्थतया तात्पर्यसंदेहो न तु तन्मात्रेण निषादात्मकः कर्मधारयार्थस्य व्यवस्थापकः न चैक
न्याय्यविशक्तिग्रहमन्तरेण व्युपस्थितत्वादुपस्थितिरिति तत्त्वं कर्मधारयार्थेनान्वयप्रयुक्तमेव तत्र इत्युपतीति
कर्मधारयादरणे बीजमिति निषादस्थपत्यादिकरणानामर्थवर्णयामसिति समादधति तदसमाधानं कर्मधा
रयार्थस्यापि यत्नैकपदार्थानन्वयिकत्वाभावात् तादात्म्यसंबंधे नैकपदार्थविशिष्टापरपदार्थे न बुद्धेर्बोधकत्वात्
इत्यादौ विशिष्टस्यैकपदार्थत्वाभावात् केवलयोः प्रत्येकपदार्थयोः यात्मुपगमे विशिष्टबोधानापत्तेः नीलो
त्पलमानयेत्यादितः कर्मत्वादावुभयोर्भानापत्तेः संनिहितपदार्थभानस्यु तदानैकपदार्थस्यान्वितत्वापत्ते
श्च किंच प्रत्येकपदार्थमात्रशक्तत्वे तत्पुरुषादावपि अपर्याप्तेर्दर्शितदिशा नान्यर्थतात्पर्यमवधारणापेक्षणी
येतत्प्रत्येकपदशक्तिमत्तेनैव प्रत्येकपदार्थमात्रभानोपपत्तेः एतेन प्रत्येकपदार्थयोः कर्मधारयस्य संबंधे इशक्ति
रूपेपतेर्व्युत्पत्तिवैविध्येन एकपदार्थस्यापरपदार्थेऽन्वय इति न विशिष्टलाभो नाप्येकस्यानन्वितत्वापत्ति
रित्यतिरिक्तशक्ता नयात संनिमित्तैकपदशक्त्यैव निर्वाहे सम्भवतु तावद्दशक्त्यंगीकारे निष्प्रयोजनकतापत्तेः न । च
स्यात् समुदायशक्तिवादिनाऽपि प्रत्येकपदार्थविशिष्टापरपदार्थे साधाध्यात्मासु लिंगनिष्प्रयोजनकताप
कत्वस्य विशेषणतावच्छिन्नप्रयोजनकत्वाद्वचनदर्शितो पस्थितिलाघवादनुबन्धः संबंधांशानुपस्थितेस्तत्त
पुरुषत्वावधारणत्वात् नचनीलमुत्पलमित्यादिविग्रहोपस्थिता तदधीनबोधे भानमान्सबन्धस्योपस्थि
तिरविलम्बेनसम्भवतीत्युपस्थितिलाघवमवधारितमित्यवाच्यं विग्रहोपस्थितेस्तदधीनबोधीयसंबन्धभानस्य चानन्त

वशाद्धातु नरत्वान्यतरवत्त्वमेवाः अव्यवधानं निर्वाच्यं तत्र स्वसमानाधिकरणमिति चेत् उदाहृतिक पदस्थले विनानुपपत्तेरि
मद्य तिबोध्यं अव्यवधानज्ञानं विनापि पदज्ञानादर्थोपस्थित्या शाब्दबोधोत्पत्त्यनुभवसिद्धत्वेन व्यभिचारेण पदाव्यवधान
प्रभा ज्ञानमनुभवकारणमिति त्याद्युक्तमित्यस्वरसं केचिदित्यनेन सूचयित्वा सिद्धान्तं प्रकाशयति वस्तुतस्त्वित्यादि
पृ· ना सूचितमस्वरसं प्रकटयन्नव्यवधानज्ञानस्येति अनपेक्षितत्वादनावश्यकत्वात् क्वचिदव्यवधानज्ञानं वि
१८० नापि शाब्दबोधोदयेन व्यभिचारात् पूर्वकल्पोऽयुक्त इति भावः यत्र गिरिर्भुक्तमग्निमान् देवदत्तेन इत्यादौ गिरिपदभुक्तपदयोरव्य
वधानसत्त्वे न ज्ञानाद्गिरिरग्निमानित्यादिबोधापत्तिपरिहारं निष्प्रामाणिपदेदेषसुज्ञाव्यपनत्सदनार्भितत्वे नेतद्दोष
वारकतया कल्पनागौरवतारणं तदयुक्तं पूर्वोक्तस्यैव यत्नतत्पदगर्भनिरूपकत्वादरणे नैतद्दोषवारणसंभवादित्य।
स्थितिरूपासत्तिर्निर्वक्तव्या इत्याशयेनाह तत्पदार्थस्मृत्यादौ परिमितपदविशेषणतयोभयस्मिन्नानुरोधात् अपेक्षि
ना० तो हि बोधस्थिते तु बोधप्रयोजनतापर्याप्तिका अव्यवधानेनेतीत्थं भूतलक्षणे तृतीया तथा चाव्यवधान
वतीनां स्वार्थविषयीभूतान्वयप्रतियोग्यर्थस्मारकपदोपस्थितिरिति समुदितार्थः नानुशयपदयोरव्यवधानस
पॅप १० कारिकोपस्थितिरिति निष्कृतार्थः अव्यवधानाद्यज्ञानस्यानपेक्षितत्वादित्यभिधानात् स्वविषयपदार्थान्वयवि
षयतानिरूपितशाब्दबोधविषयतत्प्रकारतानिरूपिततात्पर्यविषयतान्वयार्थोपस्थापकपदोपस्थितिरव्य
वधानवत्पदोपस्थितिरिति निष्कर्षः तेन नयनलनपदघटनावत्याम् आह तिर्निर्वाहानुगमः स्वतस्थानन्तु
गतत्वेऽपि विवक्षितत्वदर्शनाव्यवधानाभावतोऽभयसंसर्गेण पदविशिष्टोपस्थितिस्तत्रानुगतमेव इदमन्वयबोधसा
मान्यकारणतावच्छेदकतामिश्रेते कर्मत्वादिविशेष्यकपदाद्युपकारकानन्वयबोधं प्रतिघटादिपदोपस्थित्य

त्पारिभाषिकत्वमित्यर्थः मूलेपदस्येति ज्ञानविशेषणमित्यभिप्रेत्याचष्टे अन्वयप्रतियोगिपदयोरिति अन्व
योवाक्यार्थबोधेभासमानोऽर्थसंबंधस्तस्य प्रतियोगिनो बोधकेयेपदे तयोरित्यर्थः प्रतियोगित्वमिह निरूप
कत्वमनुयोगिसाधारणमभिप्रेतं अन्वीयत इति स्फुटत्वात् अन्वयपदं वा तु योगिपरं संबंधलाभस्त्वाकांक्षावि
णात् अव्यवधानमिति उदाव्यवधानं स्वपूर्ववेशघ्यापूर्वत्वसदृतत्वपूर्ववृत्तित्वोनरूपशानुगतरत्वसद्भिन्नत्वोत्तरत्वा
न्तरवर्तित्वेनज्ञातिकंठक्रियाभिघातादिभिर्व्यवधानसत्त्वावच्छेऽभावेऽपि न क्षतिः स्वपूर्ववेशघ्यादेः स्वोच्चारकोच्चरित
त्वेनापि विशेषणीयत्वात् पुरुषान्तरीयशब्दश्रोतृत्वेनापि न क्षतिः स्वरूपसत एव निकारणतानुपेक्षत्वात् तदीयता
नकारणताकल्पनफलमाह कचिदिति गिरिर्भुक्तमित्यादावित्यर्थः नन्वेवं मौनिश्लोकादौ पदाभावात्पदा
व्यवधानज्ञानासंभवेन शाब्दबोधो न स्यात् न चाव्यवधानग्राहकेनाव्यवधानबोधानुकूलो व्यापारो विवक्षणीयः
तथा च तस्य शाब्दप्रयोगस्थले ऽस्वारसमौनिश्लोकादौ लिप्यादिरिति नानुपपत्तिरिति वाच्यं योजनास्थले त्वेकप्र
तियोगिपदयोर्व्यवधानेऽप्युच्चारणानादृशाकांक्षाभावेनान्वयबोधानुपपत्तेः किंचैवं शक्तिर्वैकपदार्थयोः
परस्परान्वयबोधानुपपत्तेरावश्यकत्वात्सतुद्धारात् एकस्मिन्पदे द्वयोरानन्तर्यविरहात् एतेन योजनास्थले
यथाव्यवधानाभावेऽप्यव्यवधानभ्रमाच्छाब्दबोधोपपत्तेः न चैवमव्यवधानबोधानुकूलव्यापारस्यासत्त्वे
वहितोच्चारणेऽव्यवधानबोधानुकूलत्वभ्रमाऽनुपपादनीयः आह बोधस्तु कचिदिति निस्तारः तेन शक्तिं स्थले के ३
तावताप्यनुसारादिति चेन्न मौनिश्लोकादावपि लिप्यादिनाशङ्कानेनैवार्थबोधस्य सिद्धत्वात् सिद्धं तथा ज्ञायमान
पदाव्यवधानज्ञानस्यापि संभवात् अव्यवहितत्वरागीत्येवत्वं नानेनिवेशनीयोऽकिन्तु स्वपूर्ववेशाद्यापूर्ववृत्तित्वेन

स्व १

म.दी.
प्रमा
पु.
१८१

त्मिकतात्पर्यकत्वघटितात्पर्यगर्भैव प्रामाणिकतावच्छेदकतानामभिमतेत्यत आह इत्थंभूतस्थले नीलघटयोर्वक्तृता
त्पर्यसत्त्वेपि तद्वक्तृत्वेन प्रमात्मकाभासमत्त्वाभ्यामनयोः कस्योविशेषोऽवच्छेदकतात्पर्यविषयतावोध
स्य प्रमात्वेपि तद्विषयताविषयकतानस्य प्रमात्वात् यद्वाभ्यपेक्षितं तस्य बोधनीयोर्थः इत्यन्वयप्रतियोगि प
दोपस्थितिरेव शब्दप्रकारतादशास्थले नीलघटयोः प्रमात्मिकातात्पर्यगर्भाभ्रमरूपेति विशेषः अथवाः
पेक्षितं शब्दस्तात्पर्यगर्भः प्राक्प्रतिपादितमेवार्थः तात्पर्यगर्भाभासमिति नील एव सन्नूह्यते नीलोघटइत्या
दिनातात्पर्यवक्तृनायाः प्रयोजनप्रदर्शनाद्यवलात्पर्यगर्भाभासमिति वक्तृत्वेन नीलघटयोनीसतिरित्यर्थश्चकारस्य हेत
र्थकत्वात् चकाररहितपाठेपि हेतुत्वस्यागम्यमानत्वात् तात्पर्यगर्भाभासमितिरित्यतः परं नीलोघटइत्यादेः सर्वत्र
श्लोकादौ व्यवहितानां मध्यवधाने नोपस्थिति सत्तामानत्वादेवान्वबोधस्यापि कोचित्कः पाठः सचेत्यं व्या
यः श्लोकादौ योजनावाक्यादेवान्वयबोधोननुप्रहृतवाक्यादिति केचिद्विन्नमनिराकर्तुं तत्राप्युक्ता सतिसत्वप्र
तिपादयतिपद्मेत्यादिना अव्यवधानेनोपस्थितिरव्यवधानवत्सपदस्थितिस्तात्पर्यग्रहादिताग्रहितावोमयथा
तत्रासतेरुपस्थित्यात्मिकायाः सत्वादेव तत्तत्क्रममात्रवावाक्यातरादिति नीलोघटोद्रव्यपदइत्यादौता
त्पर्यग्रहमेत्यादेरन्वयोयोजनयावसेयः नचव्यवहितपदानामुपस्थित्यव्यवधानदोलेभ्यादनुपपन्नोयत्रे
त्यादिग्रन्थ इति वाच्यं श्रुतत्वप्रभृत्यादिनातात्पर्यबोधे श्लोकस्थक्रमपुरस्कारेणान्वयप्रतियोगिपदानांक्रमे
णोपस्थिते तत्तद्भविकत्वात्स्यथाविनैवमोजनावाक्योच्चारणं श्रुतवत्स्वश्लोकप्रवणामात्रेणावच्छेदतात्पर्यविषय
ताग्रहार्थान्वयबोधः कथंस्यात् नचतत्क्रमांतरापन्नवाक्यांतरविषयकस्मरणेनैवान्वयबोधइतिवाच्यं

त्यादिस्थलचरणेष्वित्यर्थः मूले पदस्येति जात्यावेकवचनमित्यभिप्रेत्य व्याचष्टे अन्वयप्रतियोगिपदयोरिति अव
योर्वाक्यार्थबोधे भासमानोऽर्थसंबंधस्तस्य प्रतियोगिनो बोधके ये पदे तयोरित्यर्थः प्रतियोगित्वमिदं निरूप
कत्वमनुयोगिसाधारणमभिप्रेतं अन्यथा तदितिसूत्रस्याऽन्वयपदं व्यानुयोगिपरं संबंधलाभस्त्वाकांक्षाविध
णात् अव्यवधानमिति इदान्यवधानं स्वघटकवैशिष्ट्यापूर्वत्वसंबंधेन स्वपूर्ववर्त्तिस्थानवर्त्तिज्ञानवत्त्वसंबंधेन स्वोत्तरत्वा
न्तरवर्त्तितेन तत्प्रतिकंठक्रियाभिधानादिभिर्व्यवधानसत्त्वादव्यवधानाभावेपि न क्षतिः स्वघटकवैशिष्ट्यादेः स्वोच्चारकोच्चरि
तेनापि विशेषणी यत्र घापरूपांतरे पदानुपस्थापकत्वेन एतावतापि न क्षतिः स्वानुपस्थापकत्वेन तादृशपदस्य तदीयत्वा
नकारणतावच्छेदकफलमाह कचिदिति गिरिर्भुक्तमित्यादावित्यर्थः नन्वेवं मौनिश्लोकादौ पदाभावात् पदा
व्यवधानज्ञानासंभवेन शाब्दबोधो न स्यात् नचाव्यवधानघटितेनाव्यवधानबोधानुकूलो व्यापारो विवक्षणीयः
तथा च शब्दप्रयोगस्थलेऽच्चारणं मौनिश्लोकादौ लिप्यादिरिति नानुपपत्तिरिति वाच्यं योजनास्थलेऽन्वयप्र
तियोगिपदयोर्व्यवधाने व्याप्तत्वादुच्चारणाद्यापाराभावेनान्वयबोधानुपपत्तेः किंच वक्तृशक्तिवैकपदार्थयोः
परस्परान्वयबोधानुपपत्तेस्तावतापि तदुद्धारात् एकस्मिन् पदे द्वयोर्बोधकत्वे तदर्थप्रतिबंधात् एतेन योजनास्थले
पदाव्यवधानाभावेऽप्यव्यवधानभ्रमाच्छाब्दबोधोपपादने तथैवाव्यवधानबोधानुकूलव्यापारस्यापि तत्र
वदितोच्चारणेऽव्यवधानबोधानुकूलत्वभ्रमादुपपादनीयः शाब्दबोधः पञ्चक्कावपि न निस्तारः तदेव मौनिस्थले के ३
तावता पदनुरासदिति चेन्न मौनिश्लोकादावपि लिप्यादिनाशङ्कना तेनैवार्थबोधस्य सिद्धत्वात् सिद्ध तया ज्ञायमान
पदाव्यवधानत्वानस्यापि संभवात् अव्यवहितत्वं तच्च शरीरेऽव्यक्तं नोत्तरत्वेन निवेशनीयम् किं तु स्वघटकवैशिष्ट्यापूर्वत्वस्योत्तर

णाभावग्राहकस्यापि सामान्यकार्य्यकारण

अव्यवहितान्वयपदोपस्थितित्वादिना कारणत्वमित्यादि विशेषकार्य्यकारणभावसत्त्वमपि न सामान्यकार्य्य
कारणभावबाधकं विशेषकार्य्यकारणभावग्राहकतायाः प्रागेव व्यवस्थापितत्वात् आसत्तेः कारणताक
ल्पनस्य फलमाह तेनेत्यादिना नयाद्बोध इत्यस्य पदत्वव्याप्तिकोपस्थितिदशायामित्यादिः गिरिर
ग्निमान् भुक्तं देवदत्तेनेति योजनेपस्थितौ तेन तोभवत्येव विवक्षितशाब्दबोधः एतेन यत्र तत्पदद्वयघटना प्रयोज
नमपि दर्शितं तत्र पाशानेति पदयो रुपस्थिति रव्यवधानेन व्यासत्तिरिति तेना वृत्तो गिरिभुक्तपदयो रव्यवधाने
नोपस्थित्या गिरिरग्निमानित्यादि बोध आपद्येत तात्पर्य्यग्रहणायाः फलमाह नीलो घट इत्यादिना विवादि
तावक्तृतात्पर्य्यविषयः ननु एवं व्यवहितान्वयबोधतात्पर्य्यानुसंधानतः प्रागानुभविकस्य तत्र तत्र नीलघटा
द्यन्वयबोधस्यानुपपत्तिरिति शाब्दबोधकारणीभूतासत्तिविरहादित्याशंकां समाधत्ते नन्वित्यादिना तात्प
र्य्यांशे भ्रमात्मकदर्शितासत्तेरित्यर्थः मात्रमिति वाक्यार्थावधारणे भ्रमाधीनशाब्दबोधप्रवेशार्थः प्रमात्म
कासत्त्यधीनशाब्दबोधो व्यवच्छेद्यः इत्थं च नासत्तिरिति प्रमात्मिकासत्तिरित्यर्थः न शाब्दबोध इत्यतः प्रा
ग्नीलो घट इत्यादितः एवं तात्पर्य्यग्राहकासत्तिरिति विवक्षः प्राम तदा न्वयो ये विते इत्यत्र वक्तृतात्पर्य्य
विषयो नार्थः श्रोत्रा वक्तृतात्पर्य्यविषयत्वेन ज्ञात इत्यर्थः ययोरन्वयं हि वक्तृतात्पर्य्यविषयतया ज्ञाना
ति तयोरेवान्वयं श्रोतापेक्षते तथा च स्वविषयपदार्थान्वयविषयतानिरूपितशाब्दबोधविषयत्वप्रकार
तानिरूपितवक्तृतात्पर्य्यविषयत्वप्रकारतानिरूपितज्ञातत्वानविषयताश्रयार्थोपस्थापकपदोपस्थित्य
व्यवधानवत्पदोपस्थितिरासत्तिः एवं निरुक्तायां चकारस्यैवार्थकतया चकारे रहितपाठे व्यवधारणो